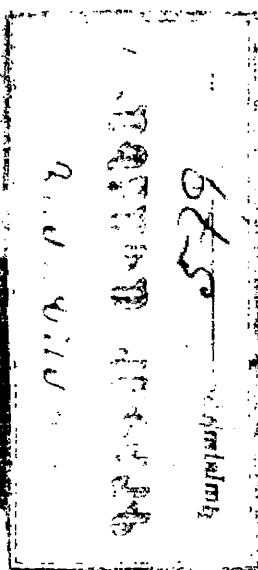

ՀԻՆ ՀԱՒԱՏՔ

ԿԱՄ

ՀԵՐԱՆՈՍԱԿԱՆ ԿՐՈՆՔ ՀԱՅՈՑ

ՎԵՆԵՏԻԿ — Մ. ՂԱԶԱՐ

1910

24/7/930

Հրատարակող

GRAL
EPLN

Գ Ի Տ Ե Լ Ի Ք

ԵՐԿՈՒ տարի է որ այս գրքոյիս մասն առ մասն հրատարակուէր ի Բազմալիս տա-
սագրի, և հիմայ ամբողջ ճեւացեալ, քանի
մի տեղ քիչ յաւելուածով կամ փոփոխու-
թեամբ, ի սկզբանէ՝ (եր. 1-5) ըստ ըրարով
իմ մտածութիւնս, նոր ըսելիք մի չունիմ՝
իբր պատճառ կամ տեղեկութիւն. քի և կր-
նայի աւելցրնել, բայց Վերջաբանն՝ աւելին
այլ աւելորդ համարի: Միայն մէկ երկու փոքր
ինչ նշանակեմ՝ իբր ուղղութիւն կամ յրու-
թիւն, և ինչ մի գոռցի ի գոռարձութիւն:

13 Երես. Պաշտ բառի փայտք ըստ իս
նետ՝ կրրնայ յիշուի համաձայն և նոյնամուն
Եգիպտացոց դիցունիւն, Pauth գրուած:

59. Երանօրոքեան մէջ անգղիական Օրա-
դիրն՝ է Ասիականն, Asiatic Journal, և ոչ
Աշխարհագրականն:

92. Թե գիտնական և քի տխտարական
աստեղաբաշխութեանց մէջ, Արեւելեայց՝ գր-
խառնապէս Արարացոց՝ Աստեղաց Յանկը,
Չին կոչուին. անոնց քարզմանոյ մերագգիք

այլ նոյնպէս կոչեն այդպիսի գրողները, Զիճ գիրք. և յիշեն Աղբարաց մէջ զանազանութեամբ՝ Զիճ Հնգկաց, Զիճ Մէլիքշահի (Սիւլիսկեան կամ Տոշրիկեան սոշրանի) և Զիճ Ֆախիրի. յետինս արդեօք Ֆախիրեանին Ռազի կոչեցեալ բազմահմուտն է յ'ԺԲ դարոշ, քի ոչիշ մէկ մի, ինձ ժանօր չէ։ Մեր Աղբարք յիշեն մէկ երկու այսպիսի գրող հեղինակ եւս՝ ի վիսյոշիւն իրենց գրածին ինչպէս, « Ի Պումաշգարի ? խօսիցն և ի Հրմու » « զին հրամանացն, որ ասցել են զստոյգն բա » « պիտ աստեղացն »։ Յիշեն և զՄթղալ գիրք ախտարաց, « որ շինեաց Ճարար՝ Աբրահա » « մայ որդին ի Հնդստանաց »։ Գրիգոր Աստուածարանի գրող մեկնիչն (ըստ մերոց Լուծմանց գրող) յիշի ընդ Զրադաշտի՝ Զորուսատէս գրելով և զՍատուանէս և Քսարաթրուստէս։

239. Մեր Վանական Վարդապետի՝ Արագլի վրայօք գրածը կարգաւոր, բանասեր ուն՝ գրեց մեզ հաշատարիւմ ականատեւ անձի ըսած, որ երբեմն գտուելով ի Պրուսս, մեծ մզկըթին հրապարակին սաչեւ, (ոչր սովոր են տեղացիք նստիլ և գրօննոշ), կու տեսնեն օր մի որ այն տեղ եղած երկու բարձրաբերձ ծառոց մէկուն զագարը՝ մօտենան երկու շար

արագաց, եռանկիւն մի ճեւացըներով, որոց
անկիւնակալ գլխաւորն՝ Լախ, յետոյ ամենքն
այ մի առ մի կտուցներն կու խորեն՝ այն տեղ
քոշխախ Լատաժ արագի մի բռնեղ մեջ, և
նորեն դառնալով կարգաւ կու կըտցեն զարա-
գիլն և արիւնշուայ վար կու ճգեն՝ ճատկած ։
Տեսողքն՝ հետաքնին զարմացմամբ՝ տղայ մի
հանել կու տան ծառն ի վեր, բոյնը քննելու ։
որ կու գտնէ անոր մեջ երկու հաւկիւր սագի,
փոխանակ արագի հաւկիւրի ։ Զարմանքնին
կ'աւելնայ ։ և այլ աւելի հետաքրքրելով և
հարցըներով՝ կու ստուգեն, որ իրենց խաւրած
յրտեսնէ առաջ՝ ձարպիկ մանչուկ մի երեւի
եղեր ի բոյնն, և արագին հաւկիւրները գող-
նալով անոնց տեղ դրեր է սագի հաւկիւր ։
Յայտնի է որ արագին հաւկիւրն աւելի մեծ
և պատուաւան համարուած՝ մզկիւրաց մեջ
զարդ կախուի ։ Այսպէս Արագիլն իր համբա-
ւեալ արդարութեան զոհ կ'ըլլայ, բէ և վրեժ-
խրեդիրքն այլ արդարութեան և հաւատարմու-
թեան համար կարծոշին գործել, իրենց դա-
տողութեան կամ զգացման չափով ։ Կնքենը
մեր Ենորհայի սուրբ Հօր աղերսիւն առ Սրբ-
բռնին Հռիփսիմէ,

« Օճասպան արագիլ դու արդար » ։

Հ. Ղ. Մ. Ա.

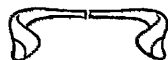

Էջեր	Վրիժվանք	Ուղղվելիք
18	Եղն	Եզա
111	88	98
137	Սոթիս	Սոթիս
158	Կերդի	Կորդի
168	65-6	72-3
172	125	137-38
175	67	74
182	ճինի	ճիճի
186	153	168
204	60	67-8
208	35	39
237	Շիղացարն	Շիղարացն
255	119-25	131-38
256	119-25	131-38
—	Մթիթար	Միթթար
257	Ընծան	Ընծայն
—	124	136
—	102	113
258	185	201
261	102	114
264	Զոստրիանոս	Զոստրիանոս
266	Կր. 35. 191-4	Եր. 39. 207. 12
275	Զրուանա	Զրուանա
283	Աստարան	Աստարան
—	86	96
296	Ազաթանգեղի	Ազաթանգեղի
322	Մշոյ	Մշոյ
324	86-7	96
341	Հեր	Հեր
342	60-6	60-1
361	307-12	330-35
421	47-52	53-4
422	91-7	207-13
473	441	470
496	161	177

ՑԱՆԿ

ՀԻՆ ՀԱՌԱՏՔ ՀԱՅՈՑ	1
ԳԼ. Ա. Կրօնք. Հաւատք և Պաշտօն.	5
» Բ. Աստուած	14
» Գ. Բնապաշտութիւն. — ա. Լերիւնք և Քա- րիւնք. — բ. Կրակ. — գ. Զուր. — դ. Օղեղէն նիւթք և երեւոյթք. — ե. Բու- սեղէնք և Մառապաշտութիւն	31
» Դ. Ախտարք կամ Աղթարք. — Լուսաւորաց պաշտօն. — ա. Արեգակն. — բ. Լուսին. — գ. Աստեղք. — դ. Եղանակք.	89
» Ե. Կենդանեաց պաշտօն	162
» Զ. Հրէշք. — Վիշապ, Վիւրազ, Վիշապա- քաղ, Եղջերուաքաղ, Առէշ, Համբարու, Շահապետք, Շուռա, Շուազ, Պայք, Պա- րիկք, Տուշկապարիկք, Ճիւղղք	183
» Է. Ոգեղէնք. — ա. Ոգիք. Քաջք, Ուրուա- կանք, Ուրհիք. — բ. Բարի Ոգիք. Հրեշ- տակք. Մեզնէ աղէկներ, Աղէկ մանուկ, Յաւերժաբնունք. — գ. Զար Ոգիք. Զարն, Սատանայ, Դիւք, Վատք, Այսք. Սուսնափա, Թուխք, Թափք, Շիդար, Թպղա, Աւք, Անբնակ տեղիք, Առնակ, Գրօղ, Խպլիկ, Հաղիան, Նեռն	206
» Ը. Դիւցազունք. (Հայկ և այլն)	252

ԳԼ. Թ. ԴԻՔ. — Պաշտօն չաստուածոց. Արա- մազդ, Անահիտ, Կանէ, Աստղիկ, Միհր, Տիր, Վահագն, Դիք վանատրի և Ամա- նորայ, Սպանդարամետ, Բար-Շամինա, Արմազ, Բրեթ	267
» Ժ. Մոգութիւն. — Մագդեղանց աղանդ	344
» ԺԱ. Հմայք. — Գուշակութիւնք, Հարցուկք, Կախարդանք	385
» ԺԲ. Հանդերձեալ կեանք	438
» ԺԳ. Պաշտամունք, Պաշտօնարանք, Պաշտօ- նեայք, Սպասք	455
» ԺԴ. Վերջաբան	504

ՀԻՆ ՀԱԻԱՏՔ ՀԱՅՈՑ

Որ և է ազգի քաղաքական և բարոյական կեանքը (որ սովորաբար Պատմութիւն կ'ըսուի)՝ լաւ ճանչնալու համար, անհրաժեշտ հարկաւոր է՝ իր կրօնական իմացմունքը և գործը, պարզապէս ըսելով՝ իր Հաւատքն ալ ճանչնալ. մանաւանդ այն ազգաց՝ որ յիշուած են ի հրնագոյն ժամանակս, և կամ ժամանակի հետ՝ անցեր են, կամ դեռ կան և մնան։ Այս ետքիներէս ըլլալն Հայոց՝ ոչ ոք կ'անգիտանայ. ինչպէս այսօր՝ և նոր և միջին դարուց մէջ՝ ներկայ ճանչցուած են Հայք, նոյնպէս և հին դարուց և դիպաց մէջ։

Ամեն ազգաց, կամ գրեթէ, բաց յԵՐ-
րայեցւոց, ծագումն և առաջին կեանքն՝
կամ մթապատ կամ միգապատ է. մեր
խնդիրն այս մութն և մէզը փարատել չէ.
Հայ ազգին ծագումն և աճումն հետազո-
տել չէ, այլ անոր կրօնքը. որ աւելի դիւ-
րաւ կու ճանչցուի՝ քան քաղաքական
կեանքն, ինչպէս և այլ ազգաց. և երբեմն,
կըրնամք ըսել, թէ քաղաքական կեանքն
բոլորովին անծանօթ ըլլայ, բայց կրօնա-
կան յիշատակք մնացած կ'ըլլան. և ին-
չուան մեր օրերս՝ հին քանդակք, դրօ-
շեակք, որպիսի և է ձեռագործք, կու յայտ-
նեն՝ պատմութեան մէջ անծանօթ կամ
սակաւածանօթ ժողովրդոց էութիւնը, և
իրենց գործերէն աւելի՝ կրօնքնին, և եր-
բեմն զայս միայն:

Հայոց նման հին և նոր և միշտ պատ-
մական ազգի՝ հին կրօնքն ալ քննել գիտ-
նալ՝ նոր բան չէ. շատ անգամ և շատերէ
գրուած և հրատարակուած է, աւելի կամ
պակաս հմտութեամբ. որոց վերայ դառ-
նալ ոչ շատ հարկ էր մեզի և ոչ ախոր-
ժելի, որովհետեւ ընդհանրապէս մոլար,
սուտ և անշնորհք բաներու պատկերք և
գիտութիւնք են. սակայն և այնպէս՝ կըր-

նան նոր լոյս ինչ ծագել ի մթութենէ. միտք՝ ոչ երբեք հաւանի չուզել գիտնալ՝ ինչ որ կարենայ գիտնալ իր նախնեաց և հին հարց գիտցածէն: Բայց զմեզ աւելի յորդորողն նոր կամ նորէն յիշելու և յիշեցընելու մեր նախնեաց կրօնքը, նոր ծանօթութիւններն են, զոր գիտունք՝ և գիտնոց կ'ընծայեն մեր օրերուս՝ նորանոր յայտնուած հին յիշատակարանք, բեւեռագիրք, արձանագիրք, քանդակք, ի գերեզմանաց և ի փլատակաց դուրս ելած պէսպէս անօթք, զէնք, դիցաբանական պատկերք՝ քարեղէնք, հողեղէնք և մետաղեայք, մեծ ու փոքր զարդեղէնք, գործիք, և այլն, և այլն:

Թերեւս կարծէ ընթերցողն՝ թէ ասոնց վրայ է մեր խնդիրն և խօսքն, և թէ այս նորագիւտ բաներով՝ մեր նախնեաց հաւատքը կ'ուզեմք ճանչցընել: — Ոչ. զայդ թողումք ժամանակիս հնախոյզ իմաստնոց և իմաստակաց. որք ոչ միայն յայտնեն մեզի՝ նոր կրօնք նոր աստուածք Հայոց, (և մանաւանդ աստուածոց գլխաւոր խաղտալուր Խաչդիա մի), այլ և նոր կամ հին հայրեր, հին և անծանօթ Հայեր. մանաւանդ թէ ոչ Հայեր, այլ Հայաստան կո-

չուած երկրի վրայ բնակող Հայերէն հին ժողովուրդներ և ազգեր . և յետ անոնց՝ եկած կամ բուսած կ'ըսեն մեր այժմու Հայոց նախնիքը, ոչ շատ դարեր յառաջ քան զթուական Փրկչին: Ուրեմն թողլով անոնց աւելի պարզել և յայտնել այս շատ հետաքննական ազգերն և իրերը, մենք այլ կերպով մի իրենց և մեր ազգային աւանդութիւնը սիրող կամ քննող բանասիրաց՝ կ'ուզեմք կրկնել, և ներկայացընել, ըստ կարի համառօտ, առանց շատ վեր վար թռչնալու և ի խորս մտնելու, որոյ համար ոչ թեւ ունինք և ոչ բաւական ոյժ՝ ըստ պահանջից հմտագունից, այլ պարզ և ուսմկարար նշանակելով՝ ինչ որ մեր նախնիք և օտարազգիք այլ ի գրուածս, և ինչ որ նիւթական յիշատակարանք՝ աւանդեր են Հայոց կրօնից վերայօք, և ինչ որ նշմարուած է և դեռ նշմարուի յազգային կարծիս, յուզիղ և ի ծուռ հաւատս և սովորութիւնս: Նախ՝ Հայոց ընդհանուր կրօնքի և Աստուծոյ գաղափարն կամ ըմբռմունքը քննելով, յետոյ պէսպէս հաւատքնին կամ պաշտօնը, Բնութեան կամ Տարերաց, Աղթարաց, Կենդանեաց, Հրէշից, Ոգւոց Դիւցազանց,

և Դից, նոյնպէս և Մոգութիւնն, Հմայք,
Գուշակութիւնք, Հանդերձեալ կենաց ի-
մաստն, Պաշտամունքն և Պաշտօնեայքն :

ԳԼՈՒԽ Ա.

ԿՐՕՆՔ, ՀԱՒԱՏՔ ԵՒ ՊԱՇՏՕՆ

ՄԱՐԴՈՒՍ սրտին կամ հոգւոյն խո-
րագոյն իմացմունքն՝ թէ գերագոյն էակ
մի կայ, և ինքն անկէ կախումն ունի, և
թէ հանդերձեալ կեանք մի կայ, գրեթէ
ընդհանուր՝ է ամենայն ազգի և ժողովրդ-
դեան, և անհատի այլ. և այն գերագոյն
էակն է իրենց Աստուածն. իսկ իմացմունքն
և անկէ հետեւած գործքն՝ առ Աստուածն
այն վերաբերեալ, և այն հաղորդութիւնն
երկրաւորաց ընդ երկնից, կամ ներկայիս
ընդ հանդերձելոյն, է Կրօնքն, Հաւատքն
և Պաշտօնն: Յետինս՝ արտաքին նշանակ
մի է, որով՝ իբր նիւթական կերպով և
իբօք՝ վկայութիւն կու տայ իր հաւատա-
ցած էակին կամ էակաց, ըլլայ Աստուածն
գերագոյն, ըլլան չաստուածք և Դիք, կամ

որպիսի և է ոգիք կամ նիւթք, ինչպէս Պաշտօնն ծագի ի հաւատոց, — վասն զի եթէ մէկն չհաւատար բանի մի, և ոչ ալ անոր մտածութիւն կամ նիւթական բան մի նուիրէր. — այսպէս այլ Հաւատք ծագին ի կրօնից : Հարկ է որոշել այս երկուքս՝ որ սովորաբար նոյն կարծուին, և կըրնան կերպով մի մէկմէկէ անբաժան ըսուիլ, բայց այնպէս՝ ինչպէս շինուածք մի տեսնուի՝ հիման վրայ հաստատուած. կրօնք հիմն է, Հաւատքն շէնք : Հեթանոսք (որով կ'իմանամք և մեր հին Հայերը), շատ բաներու կամ դից կու հաւտային, ինչպէս և քրիստոնեայք այլևայլ մասանց (զոր օրինակ Հաւատամքի մէջ ըսածներնուն), բայց երկուքն այլ չէին ընդուներ զանոնք՝ եթէ ներքին ծանօթութիւն կամ մղում մի չունենային, որով յանձն առին հաւատալ այն իրաց. և այս էր կրօնից գերագոյն և խորագոյն իմաստն տպաւորեալ կամ ազդեալ ի մարդս :

Յայտ է՝ որ թէ և ամեն ազգ և անձն կերպով մի գրեթէ նմանապէս կ'ըմբռնէ զկրօնս և զԱստուած, այլ՝ ինչպէս ուրիշ բաներ՝ զայն այլ տարբեր ձայնով կամ անուամբ բացատրէ. սակայն այդ անուանք

կամ բառը՝ կըրնան իմացողութեան աս-
տիճանն այլ աւելցընել և այլայլել. և ոչ
սակաւ հետաքննական երեւցած է բանա-
սիրաց՝ այդ բառերուն ծագումն և իմաստը
քննել և թափանցել, ըստ իւրաքանչիւր
լեզուի: Իրենց թողլով բարակ քննութիւ-
նը, մենք մեր լեզուի բառից վրայ այս
գիտենք կարճօրէն, որ երկուքն այլ (Հա-
ւատք և Կրօնք) յոգնակի են. թէ և եզակի
այլ վարին՝ բայց հեռանալով իմաստէն:
Նշանենք այլ անցողաբար, որ Հաւատք
բառն ձայնով և իմաստով նման է կամ
մօտ՝ լատին լեզուի և անկէց ծագածնե-
րուն, (Fides, Fede, Foi), որոց մէջ ե-
զակի է. թողլով ասոնցն ալ իրենց, եթէ
ուզէինք մենք մեր լեզուին բառը ստու-
գաբանել, արդեօք կրնայինք մօտեցընել
կամ հետեւցընել Հաւ արմատ բառի, որ
սկիզբն, ծայր, և հօր հայր՝ նշանակէ:
Բայց այս այլ թողլով բանասիրաց՝ անց-
նիմք առ Կրօնս, յիշելով անցողաբար և
զայս, որ ինչպէս ի մեզ հաւատք նշա-
նակէ եւս դաշինք, ուրիշի հետ խոստ-
մունք և հաստատութիւն մի, Լատինք այլ
ունէին ուխտից և դաշանց չաստուած մի
հաւատոց անուամբ, Fidius.

ԿՐԾՆՔ. — Այս անունս առ մեզ շատ
և սքանչելապէս կ'իմացընէ իր իմաստը,
թերեւս լաւագոյն քան յայլ լեզուս. լա-
տինն (և իր զաւակքն) Religio կ'անուա-
նէ զայս, որ՝ ըստ հասարակ գործածու-
թեան նմանաձայն բայն (Religo, կա-
պեմ) ստուգարանեն կապ, կապել, կա-
պուիլ, հաշուէ՝ մարդկան ընդ Աստուծոյ
կամ երկնից, հաշուէ մանաւանդ մարդկան
իրարու հետ. վասն զի քան զկրօնս զօ-
րաւոր կապանք չկայ մարդկութեան: —
Գեղեցիկ է այս յարմարութիւնս. բայց ոչ
է սկզբնական, այլ ծագեալ նախնական
իմաստէ մի. այսինքն ենթադրելով որ կայ
հաւատալի բան մի՝ հետեւցընէ կապուիլ
անոր հետ և անոր հաւատացելոց: Իսկ
մեր կրօնք անունն՝ չի ցուցըներ հետեւիլ
նախագոյն իմաստի մի, այլ ինքնութիւն
կամ ինքնաբերութիւն մի յայտնէ:

Հին անանուն հեղինակէ հաւաքած բառ-
գիրք մ'ունիմք, (որոյ մէջ շատ հին և
ընտիր բառեր այլ գտուին՝ որք դեռ չեն
յայտնուած շարագրութեանց մէջ), սա
կրօնք բառը ստուգարանէ՝ ամենակարճ
բայց ամենալի իմաստով. «կրօնք՝ կիր և
Հաւանութիւն»: Այսչափ է բացատրու-

թիւնն : Ով որ քիչ մի գրոց հայերէնը գիտէ, գիտէ ալ որ կիր՝ կրեւու արմատն է, և ինչպէս կրօնք յաճախ յոգնակի վարին՝ այսպէս և սա կիրք գրուի և ըսուի : Կ'իմանան ամենքն ի՞նչ ըսել է կիրք, թէ և զանազան կերպով գուցէ իմացած ըլլան՝ ներքին և բուռն ինքնաբեր զգացում մի, և կիրք կոչեն զայն. և զի այս առնուամբ այլ և այլ հոգեկան զօրութիւններ կամ զգացումներ այլ կ'իմացուին, հաւատոյ զգացման սեփականուած է առնուն կրօնք. ըսել է որ սա է առաջին և հօգրագոյն կիրք բանաւոր մարդու, վերոյիշեալ խորագոյն տպաւորութիւնն յինքեան, ճանչնալու իր ծագումն կամ կախումն և պարտաւորութիւնն առ գերագոյն էակն :

Վայելչապէս յարէ ստուգարանն՝ կրից հետ և Հաւանութիւն, իբրեւ անընդմէջ կամ անհրաժեշտ հետեանք այդպիսի կրից հոգւոյ՝ զհաւանութիւն մտաց, որ է (ինչպէս առաջ ըսինք) Հաւատքն. և ըստ այսմ՝ այս անունս այլ կրնայ ի հաւանութենէ ծագուած ըսուիլ քան ի սկիզբէ (հաւ), կամ երկուքէն միանգամայն :

Արդարեւ շատ գեղեցիկ, փիլիսոփայա-

կան և սրբազան իսկ գիւտ և յարմարութիւն է բառս այս՝ իր նշանակութեամբն. և մեծ պարծանք կըրնայ ըսուիլ ազգին կամ լեզուի՝ որ այսպիսի կամ այսոր համազօր նշանակիչ բառ մի ունի կամ յարմարցուցեր է, և իր գերագոյն սկիզբն և վախճանն՝ իր էութեան խորէն զգալով՝ կրօնք ըսեր է, քան զանոնք՝ որ ի կոռնոսէ՝ անծայր ժամանակ մի՝ համարին զսկիզբն ամենայնի, նա եւ չաստուածոց։ ... Բայց այս ըսելով ի միտք կու գան Յունաց, այն նրբամիտ և գիտնագոյն ազգի, և մերձաւոր գիտնոց՝ Եգիպտացւոց և Հնդկաց յիշատակքն. և կու հարցընեմք մենք մեզի, արդեօք ազգային եռանդ մ'է մեզի այս խոր և քաջիմաստ բանն ընծայել Հայոց, որ այնչափ նուազ էր քան զնոսա՝ յիմաստասիրականս, և մի ի թանձր ժողովրդոց Ասիոյ, ինչպէս համարուի, չունենալով ոչ հին դպրութիւն և ոչ մեհենական ֆնացուած։ — Ըլլայ ինչ որ ըլլայ. բայց ո՞վ կըրնայ համարձակիլ ըսել, թէ այդ յիշեալ և ուրիշ նման հին ազգաց մէջ՝ յստակագոյն կամ նահապետական Աստուածաշարութիւնն՝ կանխած ըլլայ քան թէ ի Հայս։ Մեր երկրին դիրքն

և ազգային և հին պատմութիւնը, ըստ մեր
դատման, վկայեն թէ Աստուածպաշտու-
թիւնն եղած ըլլայ հաւատք նախահարց
Հայոց, և այսոր հաստատութեան՝ կրօնից
անունն և իմաստն։ Չայս ալ ըսելով՝
մեծ և նոր բան մի ըսող չեմք ըլլար. ու-
րովհետեւ ընդունելի է ողջամտաց՝ թէ
ճշմարիտ Առտուծոյ ծանօթութիւնն ունէին
նահապետք կամ հարք հին ազգերու, ու-
րոց մէջ համարիմք զՀայն ալ, առանց
վիճելու անոր հնութեան չափին վրայ.
վասն զի իր հնութեան վրայ չէ հօս մեր
խնդիրն, ալ իր աստուածպաշտութեան
հնութեանը, և այսոր՝ իր առաջին կրօնք
ըլլալուն. յորմէ՝ յետոյ ուրիշ ազգաց նը-
ման՝ խոտորեցաւ մոլորեցաւ, և նախա-
թուեալ աղանդոց մէջ ընկաւ, որոց վրայ
պիտի գրեմք։ Հարկ էր ուրեմն՝ որ նախ
յիշեմք աստուածպաշտութիւնը կամ նա-
հապետական կրօնքը, առանց հարկ հա-
մարելու բացատրել զայս, որովհետեւ ա-
մեն հին ժողովրդոց մէջ ալ նոյն և նման
է աստուածպաշտութիւնն, քանի որ թիւ-
րութիւն չէ մտած միջերնին. իսկ երբ
խոտորին՝ իրարմէ ալ հեռանան հաւա-
տով և պաշտամամբք. և այն ատեն հարկ

կ'ըլլայ առանձնակի քննել խօսիլ իւրաքանչիւր ազգի վրայ:

Չայս չսկսած՝ յիշեմք Կրօնից և Հաւատոց իմաստի նման կամ մերձաւոր առնուն մ'այլ ի լեզուիս, որ է Դաւանանքայնայն այլ յոգնակի, թէ և դաւանութիւն այլ կ'ըսուի. իմաստն յայտնէ աստիճանաբար ծագումն կամ հետեւանք ի Հաւատոց, որպէս նա ի Կրօնից. սա առաջին զգացումն՝ կիրքն էր, այնոր մտաւոր կերպաւորութիւնն և ներկայումն՝ Հաւատքն, իսկ այսոր բացատրութիւնն բանիւ՝ Դաւանանքն: Չեմք ուզելու բառիս քերականօրէն այլ և այլ իմաստները քննել, կամ աւելի քրիստոնէական կրօնից մէջ գործածուիլը. ինչպէս այլ ըլլայ՝ մեզի շատ հին կ'երեւի այս բառս այլ, և վերջի մասը թողլով՝ առաջինն կարծել կու տայ Հնդկաց և Արեաց Տեասս, տեադասս բառից զուգորդութիւն, ինչպէս գուցէ և դէս և դից ազգակցութիւնն: Թողլով և զայս գիտնագունից քննութեան, հարեւանցի յիշեմք և ի պարսկականէն առ մեզ մտած Դեն (թ. տին) և Քեշ կամ Կեշտ կրօնանիշ բառերն այլ, իրենց թողլով իրենց իմացածը: — Թիշեմք նոյնպէս և զԱղանդ,

որ՝ սովորականէ դուրս և մոլար դաւա-
նանք և վարդապետութիւն նշանակէ, թէ՛
հեթանոսական թէ քրիստոնէական կրօնից
մէջ. բայց գուցէ ի սկզբան ուղիղ կամ
ընդունուած հաւատքն այլ նշանակէր, եւ
թէ բառին առաջին և գլխաւոր մասն՝ Աղ՝
համարիմք նոյնասկիզբն Աղօրք, Աղերս,
Աղալանք, այլ և Աղու, Աղաւնի, և այլն,
բառից, որք ամենն այլ անոյշ իմաստ մի
ընծայեն : — Յիշեմք յետ այսոցիկ և
Պաշտօն բառը, որ ըստ իմաստին՝ կու գայ
յետ Հաւատոց, որոյ մտաւոր արտայայ-
տութիւնն է Դաւանանքն, զգալին և նիւ-
թականն՝ Պաշտօնն. որոյ վրայ հարկ կ'ըլ-
լայ խօսիլ յետ իւրաքանչիւր հաւատոց
բացատրութեան. իսկ ծագումն բառին՝ ի
բարդութիւնս մտեալ (առանձին պաշտ չի
գտուիր), թուի ի Պարսից մտեալ կամ
հասարակ Հայոյն և նոցա. գուցէ անոնց
Պիհէշտ բառէն՝ որ արքայութեան պէս բան
մի նշանակէ. յորմէ և Արտիպիհէշտ՝ հրեշ-
տակապետի անուն, իբրեւ վեհագոյն : Գու-
ցէ նկատելու արժանի համարուի և բա-
ռին ի մեր լեզուս Պա վանկով՝ յարգելի
իմաստ տուող բառից կազմութիւնն. ինչ-
պէս Պաւտարագ, Պատրոշմակ, Պատիռ, Պաւ-

դատանք, Պագանեյ, Պատշում, և այլն: Այս
երկրայական և ոչ շատ կարեւոր բառից
քննութիւնները յանձնելով երկայնամտաց՝
անցնինք առ ամենէն կարեւորն որ է Աս-
տուած:

ԳԼՈՒԽ Բ.

Ա Ս Տ ՈՒ Ա Մ

ՄԵՐ լեզուին ընդհանուր կազմու-
թիւնը քիչ շատ գիտողաց՝ զարմանալի և
անյարմար բառ մի կ'երեւի այս, իր նշա-
նակածին համար. թէ և բարոյապէս՝ ո՞ր
լեզու ո՞ր բառ կըրնայ յարմարիլ Այնոր,
որուն ամենէն մօտ տեսողն այլ՝ (Մովսէս)
չկարցաւ բան մի պատշաճեցնել, և իրեն
հարցուց ու լսեց, Ես եմ Որ էն: Մեր լե-
զուի անյարմար ըսածս այս է, որ բա-
ռին վերջաւորութիւնն ուժ, սովորաբար ոչ
ներգործող այլ ներգործեալ ինչ նշանա-
կէ. ինչպէս ըստած, շինուած, հաստտած,
են. թէ և կան բառք՝ որ աւելի իսկա-
կան նշանակութիւն ունին քան ածան-

ցեալն, կամ թէ՛ ներգործական թէ՛ կրա-
ւորական, ինչպէս կազմած, ազդուած, և
այլն: Քերականական կազմութեան պէս
նշանաւոր է և սեփականութիւն անուանն՝
յազգիս. մինչ Սեմական ազգեր իրարու
նման ձայնիւ՝ էլ, Երօիմ, Ալլահ, և այլն,
կոչեն. Հնդկէք, Արիք, Լատինք, Յոյնք,
Տեվա, Տեռս, Թեռս, Զեռս. Պարսիկք՝
Թիստա, որոյ նման և Գերմանք և մեր-
ձաւորք Գոտ կամ Կոդ (Gott, God), Կոտ.
Սկիւթք, Սլաւեանք՝ Պոկ, յորմէ թուի
պարթեւականն Բագին, և այլն. Հայք ոչ
այսպիսի անուամբք կոչած են զՈր էն,
և ոչ օտարք մերոց անուամբ, գոնէ մեր-
ձարնակք և մերձաժամանակք: Ըստ այսմ՝
շատ հետաքրքրական է ստուգարանութիւն
Աստուած անուան. զոր և կերպ կերպ ջա-
նացեր են մեկնել մերայինք և օտարք: Ու-
մանք պարզապէս համարած են, թէ ոչ այդ-
պէս հնչելու է զանունն՝ այլ Ազդուած, որ
յայտնի նշանակութիւն ունի, և շատ վա-
յելուչ և յարմար է կրօնից իմաստին և
կան անձինք որ այսպէս այլ արտաբերեն
զձայնն: Արդարեւ շատ իմաստասիրական
և ընտիր գիւտ, եթէ ստոյգ ըլլար, կամ
ած մասնիկն այլ չըլլար, նա և ոչ ու.

մասնիկն. զի Ազդ և Ազդոռ աւելի հզօր
կամ ներգործող կ'իմացունին՝ քան Ազ-
դուածն:

Աւելի սովորաբար ստուգարաններ են
մերոնք, իբրեւ մեր ճշմարիտ հաւատոց
հաստատող, Լուսաւորչէն առած, (Ազա-
թանգելոսի կամ անոր Թարգմանին զրչու-
թեամբ), թէ նշանակէ Աստ-ածող կամ
Ստեղծող արարածոց: — Ստուգիւ Աստուած
այսպէս է, բայց այս մտօք զինքն անուա-
նելն և երբն անստոյգ. ըստ յետնոյս՝
պարզմտաբար ըսեր են, թէ Աղամ այս-
պէս անուանեց և այսպէս աւանդեց. բայց
այսպիսի կարծիք՝ Աղամայ խօսած լեզուն
կարծեաց մօտենան. որոյ յարմարի ան-
կարծելի (ծիծաղելի) մէկի մի վկայու-
թիւնն, որ է Օձն. որ «ասաց Եւայի, թէ՝
» զի՞ է զի ասաց Արարիչն՝ որ Աստ էած
» զձեզ. և զԱստ էածն՝ Աստուած արա-
» բին»: Այսպէս աւանդի հարց ու պա-
տասխան գիտելեաց մէջ՝ գրուած յամի
1366: Այսու մտօք գրած են և մեր մի-
ջին դարուց բաւական ընտիր հեղինակք.
ինչպէս Գր. Սկեւոացի. «Ըստ որում յ'աւ-
» տիս տմանն (կոչի) Աստուած. և ի տի-
» բելոյ. ամենայնի՝ Տէր»: Բարսեղ Մաշ-

կեւորցին այլ. «Աստուած անունն՝ ստեղ-
 » ծագործութեան և էացուցանելոյ է ա-
 » նուն»։ Ուրիշ մեկնաբան մ'այլ. «Աս-
 » տուածն՝ տեսող ոչ ցուցանէ՝ այլ յ'աստ
 » ածող»։ Սա այս խօսքով յայտնէ որ
 չ'ընդունիր միւս կարծիք մի, ինչպէս Հին
 Բառագրոց՝ որ կ'ըսէ. «Աստուած ի տե-
 » տումն ածող, կամ Երանգ յուսոյ»? —
 Առաջին իմաստին մօտ՝ ոմանք այլ հա-
 մարին, թէ ոչ աստ ածող, այլ Հաստող
 է և հաւոտուած. ինչպէս ծանօթ բանասէրն
 Էմին գրէր, (ի ծանօթութիւնս ռուս թարգ-
 մանութեան վարդանայ պատմչի), ի հաս-
 տուած բառէ, իբր հաստատութիւն ան-
 փոփոխ։ Սա գրած էր, թէ Մովսէս Աս-
 տուծոյ ըսածէն «հասկացեալ՝ հաւատաց
 » զի Աստուած է նա, որով է է, զի աստ
 » ածող է»։ և այլն։ — Օտար հայագի-
 տաց մէկն այլ (Փռանկն Ville-fort) իր
 քառալեզուեան բառագրոց մէջ՝ կերպով
 մի Աստուածն և Ազդուածն զուգելով՝ բա-
 ցատրէ լատինարէն, Efficaciter produ-
 cens. — Տարբեր ստուգաբանութիւն մի
 գտուի Ս. Եւստաթէոսի վկայաբանութեան
 թարգմանութեան մէջ (ի հարկէ ըստ թարգ-
 մանչին մտաց). «Աստուած՝ Աւժումն (Ո-

» ծում) Թարգմանի, ըստ ընդարձակու-
 » Թեան լեզուին Գամրաց », այսինքն՝
 կապապաղովկացւոց լեզուաւ էն՝ Աստուած
 կոչուէր և օծումն նշանակէր. բայց ուրիշ
 հին օրինակք (ԺԲ դարուց) վկայաբանու-
 Թեանն՝ ոչ Աւծումն գրեն այլ Ածումն, և
 խօսքն այլ ոչ առ Աստուած ուղղեն՝ այլ
 առ Եւս:

Թողլով այս մեր լեզուական ստուգա-
 բանութեան ջանքը, անցնինք քիչ մ'այլ
 առ օտարս, փնտռելու նման անուն մի:
 Հայագէտ կամ արեւելագէտ փռանկք ո-
 մանք, ինչպէս քիչ տարիներ առաջ ծա-
 նօթ Լազարեանց առաջնորդն Հ. Պօռէ
 (Eugène Boré), մեծ գիտնականն Սասի
 (Sacy) և Տիւպէօ (Dubeux), գիտնալով
 Հայոց և Պարսից թէ՛ լեզուի և թէ՛ կրօ-
 նից մերձաւորութիւնն (երբեմն), համարե-
 ցան թէ Աստուած բառն է կրկնութիւն
 Եզն աստուածանիշ բառի և զոհից, որ
 Յազդ փոխուած է առ մեզ¹, իբրու Եզ-
 տան-եզս կամ Աստուաստ: — Բաւական
 յարմարութիւն. բայց մեզի հնագոյն կ'ե-

1. Յատուկ անուն այլ եղած, ինչպէս Յազդ
 Սիւնի նահատակեալ յաւուրս Վարդանանց:

րելի մեր Աստուած անունն, քան Պարսից
 և Զրադեշտի քէջն: Այս զանդիկ աղան-
 դոյ վեհից մէջ՝ յիշուի Աստուծոյ տղոս ա-
 նուն մահուան հրեշտակին, և թարգմա-
 նուի՝ ոսկորները բաժնող. իսկ իրենց յի-
 շածն Գոռատաղա՝ սանսկրիտ լեզուի մէջ
 է Սոռատաղա, ձայնիւ և իմաստիւ աւելի
 մերձաւոր Աստուած անուն, և ինքնատուր
 նշանակելով՝ չէ հեռի Որ էն կոչմանէ:
 — Մորտղման հնասէր գերմանացին, ծա-
 նոթ բանասիրաց մերոց է. Պօլսի, ոչ շատ
 տարի առաջ՝ Փոփլզիոյ (ի Փոքր Ասիա)
 մէջ գտուած հին արձանագիրներ ջանալով
 մեկնել, գրած է թէ անոնց մէջ գտեր
 կարդացեր է Ասորաստ կամ Աստուած՝ մեր
 հայ անուան նշանակութեամբ: Երողոտո-
 սի օրերէն ի վեր ըսուած է և շատ նշան-
 ներով այլ հաւանելի եղած՝ Փոփլզաց և
 Հայոց մերձագգութիւնն, և մէկին ի միւ-
 սէն գաղթուիլն. սակայն Մորտղմանի ըն-
 թերցուածքն շատ տարակուսական են,
 ինչպէս և իր բեւեռագիր ընթերցմունքն:
 — Անցեալ դարու սկիզբները հռչակուած
 Հոլանտացի հայագէտն՝ Լակրոզ (Lacroze)
 Մարաց Աստիագէս (’Αστύγας, ըստ մեզ
 Աժդահակ) թագաւորին անունն՝ նոյն հա-

մարէր ընդ Աստուած Հայոց անուան, և թէ հին ատեն ծ տառն Յունաց դ գրոյ հնչումն ունէր, զոր և շատ փաստերով ցուցեր եմ, կ'ըսէ, իմ Հայ բառագրոց յառաջարանի մէջ. — մենք չեմք տեսած այս բառգիրքը: Գուցէ ասոնցմէ աւելի յարընչութիւն ունենայ մեր Աստուած անուան՝ հնդկայինն Աստուատրա, որ գերագոյն բան մի նշանակէ, աստուածային ծառ մի գլխիվայր, արմատն յերկինս, յորմէ բղխէ կենդանութիւն, որ և ինքն իսկ Բրահմա է, և այլ շատ բան. շատ այլ առասպել: Բայց եթէ հարկ համարուի մեր աստուածական անունն օտարի հետ զուգել, սա և միւս հնդիկ Սուսուադ անուանք՝ ընտրեղագոյն կ'երեւին. զոր և թողումք ի քննութիւն կամ ի հերքումն գիտնոց. նոյնպէս և զ'Ադվատ, որ ի զանդիկ գիրս էական նշանակէ, և աստուածավայել է:

Իբրեւ յակնարկ մի ասոնց՝ յիշենք և զուցէ զպատահական նմանութիւն Տոնծ Duez բառի (եթէ այսպէս հնչուի) հին կելտաց, որ նմանապէս Աստուած նշանակէր: Բառիս առջի մասին պակասն՝ Աս՝ խնդրողք կըրնան Եւրոպիոյ աւելի հիւսի-

սական ազգաց երթալ, Սկանտինաւեանց,
որոց մէջ այդ փոքրիկ ձայնն աստուածե-
ղէն բաներ կամ անձեր նշանակէ, ինչ-
պէս և Ասկերտ ու Ասքուրգ անուանքն այլ
աստուածոց բնակարան, ըստ մեզ դիցա-
ւան. այս անուամբ քաղաքն Ազախու ծո-
վուն հիւսիսակողմն էր : Իրենց լեզուաւ
Աս կամ Անց՝ սիւն հաստատութեան նշա-
նակէր. այնպէս կոչէին նա և իրենց քա-
հանայական և զինուորական դասուց զըլ-
խաւորները : — Ասոնց մերձաւոր Լա-
բոնաց գերագոյն աստուածն այլ Ացի՝
Atzhi կոչուէր, ինչպէս Հունգարացն՝
Խոյէն : — Եթէ քիչ մ'այլ, մանա-
ւանդ թէ շատ այլ՝ հեռանամք կամ թա-
փառիմք երկրիս երկու ծայրերը, Օս աս-
տուածային անունը լսեմք հին Եգիպ-
տացւոց Ղփտի սերնդոց մէջ. Ադուա՝ Պո-
լինեգիոյ ովկիանապատ կղզեաց բարբա-
րոսաց բերանում : — Բայց հերիք հա-
մարուի մեր այսքան դեգերանքն. իսկ հե-
տեւանքն կամ ընտրութիւնն՝ հաճութեան
ընթերցողաց. մեր հաւանութիւնն յայտնե-
լով յայսմ, որ մեր ազգին նման հին է
իր գերագոյն ճանչցած Էին Աստուած ա-
նունն. և երկրորդ, որ օտարաց մէջ այլ

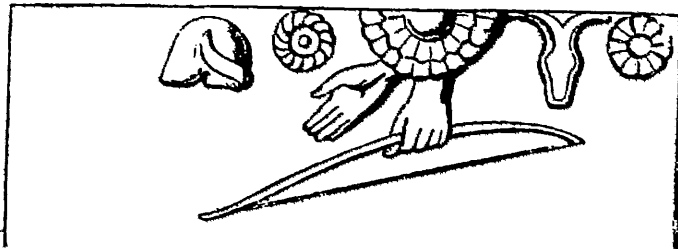
լսուին մերձաւոր ձայներ, որք թերեւս
աւելի այսոր յարինչ են՝ քան Տէուս կամ
Զեւս անուանց:

Իբրեւ պատմական, միանգամայն և մա-
սամբ իսկական աւանդութիւն մ'այլ չմոռ-
նանք. նորերս արեւելասէր գիտնականաց
մտադրութեան մեծ կէտ մ'այլ եղած է
Վանայ ծովուն ոլորտն և բոլորտն, մա-
նաւանդ իր հարուստ բեւեռածեւ արձա-
նագրութեանց և գետնի տակէն ելած մե-
հենական անօթոց, զինուց և կահից հա-
մար. ծովուն արեւելեան հարաւային կող-
մէն շատ հեռու չէ Հայկայ-բերդ անուա-
նեալ կիսաւերն, և դեռ բնակեալ Աստուա-
ծաշէն գիւղն: Այդ կողմերու իրաց աւան-
դապահ պէտք էր ըլլալ հիմայ Աղթամա-
րայ ծովուն գոհարն՝ կղզին և աթոռն.
արդ այսոր դիւանաց կամ մայր կոնդակի
մէջ գրուած է ի հնուց, թէ, «Ազդեցո-
» քեամբն Աստուծոյ շինեցին (Հայկեանք)
» զմեծ բլուրն՝ անառիկ բերդ ի յահէ
» թշնամեաց. Եւ յետ նորա (Հայկին) ի
» զարմիցն՝ մնացին ի բերդն Աստուածա-
» շինայ»: Երկու անգամ յիշուած բերդն
այլ նոյնն է, հիմայ յանուն Հայկայ կո-
չուածն, որով՝ նա և իւրքն անուանեցին

զգեղն՝ Աստուածաշէն: Այս տեղ մեր խընդիրն ոչ այս աւանդութեան պատմական ստուգութեան վրայ է, ոչ Հայկայ և իր հնութեան. ով և որ ասեն այլ ըլլայ, Աստուածաշէն անունն իր շատ հնութեան նշան է. քրիստոնէական դարուց մէջ այդպիսի անուն չէր կրնար դրուիլ, և Աստուած անունն՝ հնագոյն մնացեալ յիշատակարան է:

Յետ ճանչնալու հին Հայոց կրօնից (որպէս և նորոյս) առաջին անունը, առաւել եւս փափագելի էր ճանչնալ զինքն. այսինքն, այն գաղափարը կամ պատկերը՝ զոր ունէին հին Հայք իրենց Աստուած կոչած գերագոյն էակին: — Այս կարեւոր խնդրոյս վրայօք՝ չեմք կրնար բան մի քսել, որովհետեւ ամենեւին հեթանոսական հայ գրուած կամ յիշատակ չէ ճանչցուած մեզ. բայց եթէ վերոյիշեալ Հայկայ և շէնքին աւանդութիւնէն գուշակեմք, արիական կամ արիսական, այսինքն պատերազմի և քաջութեան գաղափար տայ Աստուածն. որովհետեւ կ'աւելցընէ կոնդակն, թէ, յերկնից՝ երազով կու ցուցընէր Հայկայ Աղեղ ու Նեա, զոր և շինէր

Հայկն և անով հալածէր զթշնամին¹. դարձեալ, Աստուծոյ ազդեցութեամբն շինէ և անառիկ բերդը. և արժանավայել երախտագիտութեամբ կամ պարտականութեամբ՝ յանուն նորին Աստուծոյ կոչէ իր ձեռակերտը:

Բարեւոյնի և Նինուէի քանդակաց մէջ շատ գտուի իրենց Ասուր չաստուածոյ պատկերն՝ նոյն և նման կերպարանով. բայց մէկ աննման քանդակ մ'այլ գտուած է, կոտրած կոթողի մի վրայ (հիմայ ի Բրիտանեան մուսէոնի), որ կերպարանէ այնպիսի Աստուած կամ երկնաւոր, ի կիսարուոր մի, Աղեղն ի ձեռին. — միթէ յար և յարմար չէ՞ այս Հայկայ տեսչեանն: Ազգին գերագոյն էակին ծանօթութիւնն՝

1. Այս աւանդութեանց վրայ կըրնամք ուրիշ բան այլ աւելցընել, երբ ատանձինն Հայկայ վրայ խօսիմք:

գրեթէ անմիջապէս պահանջէ և Արարչագործութեան գաղափարը . որոյ վրայ այլ բնաւ հին կամ հեթանոսական յիշատակ չունիմք . և նորահար առասպել համարիմք վերջին դարերու մէջ Աննիոսեան Բերոսոսի գրոյցն . զոր իբրեւ պարզ դիպուած մի յիշենք : Աննիոս կամ Նանի Ճիաննի՝ վիտերբիացի Դոմինիկեան հետաքնին բանասէր կրօնաւոր մ'էր ի ժեղաբու, որ ատեն Միաբանող անուանեալ հայազգի Դոմինիկեան կրօնաւորք այլ կային ի Նախնական գաւառի, ուսկից շատ անգամ գային ի Հոռվմ և ուրիշ իտալական քաղաքներ . Աննիոս ի Ճենովա Դոմինիկեանց մեծաւոր էր՝ երբ եկան իր վանքը երկու Հայ միաբանք, որոց գլխաւորն էր Հ. Մատաթիա . ասոնցմէ առած կ'ըսէ շատ մի հին կորուսեալ և փափագելի պատմչաց հատուկտիր գրուածներ, որոցմէ էր և կորուսեալ Բերոսոսի մի պատմագրութիւն յորում կ'ըսուէր, թէ հին Հայկազունք իրենց գերագոյն Աստուած ճանաչէին զՆոյ՝ որ և Երկինք, և իրեն կին զԵրկիր՝ Արեւտիա անուամբ (միթէ Արարատ), որ յԵրկնից սերմնառեալ՝ ծնանի կամ գոյաւորէ զամենայն արա-

րածս: Աննիոսի բոլոր պատմական հին գրուածոց հետ՝ այս և այսպիսիք այլ՝ ժամանակ մի հաւատալի և ընդունելի եղած էին շատոնց, հիմայ՝ չեն բնաւ աւելորդ է և մեզ քննել կամ քննողաց կարծիքը յիշել, թէ ո՞վ է հնարած զանոնք, կամ ո՞րչափ մեղադրելի և անմեղադրելի է Աննիոս, խարո՞ղ թէ խարուած: — Բայց եթէ այս արարչագործութեան յիշատակն կըրնայ ունենալ ծագում ուրիշ ծանօթ աւանդութենէ, պէտք է յիշեմք, որ մեր նախայիշեալ և համացեղ ըսուած Փոխգացւոց մէջ այլ կար ոչ շատ աննրման աւանդութիւն մի. իբր թէ ի սկզբան կար Ադամ, ԱչԺօս անկերպարան նիւթ մի քարի ապառաժի նման, որ լայնատարած ցամաք մի ձեւացընէր. Միհր կամ Արեգակն բեղնաւորեց զսա, և ծնաւ զԴիոնիս. Թոյնք կ'առասպելէին՝ որ սա իր մօրը հետ կռուի ելեր է (մայրն էր Երկիր), անոր համար փոխարկուեր է ի քարածայռ: — Այս և այսոր նման իրաց համար՝ շատ հեղ պիտի ստիպուիմք մեր պատմահօր Խորենացւոյ հետ բացագանչել. «Արդարեւ առասպել՝ և առասպելաց առասպել»:

Համեմատ վերոյիշեալ Աստուածաշինի
 և Հայկայ երազին աւանդութեան՝ մեր բա-
 րեմիտ պատմիչք համարին, թէ Հայկն
 ստոյգ աստուածապաշտ էր, և գրեթէ կրօ-
 նական եռանդեամբ հակառակեցաւ Բելայ.
 «Ոչ միայն զի (դու) չես աստուած, այլ
 » շուն դու և երամակ շանց որ զկնի քո
 » տողեալ սահին», ըսած ըլլայ առ Բել,
 ըստ թողմ. Արծրունոյ: Վարդան աւե-
 լի վստահութեամբ կ'ըսէ ի Պատմագրու-
 թեանն, թէ, Հայկն՝ «ոչ պաշտեաց զնա
 » աստուած». իսկ իր Լուսաւորչի ներ-
 բողին մէջ՝ այլ աւելի համարձակ կ'ըսէ,
 թէ Աստուած հրամայած ըլլայ Հայկայ՝
 հակառակել կոսապաշտութեան, որ և «ոչ
 » պաշտեաց ընդ եօթանասուն և մի նա-
 » հապետս երկրի՝ զպատկերն Բելայ, այլ
 » խրախուսեալ յԱստուած սատակեաց ըզ-
 » նոյն ինքն զկենդանին զառաջնորդն
 » պատկերապաշտութեան», և այլն: —
 Թէ արդարեւ Հայկն Յարեթի թոռն թոռն
 էր՝ հաւանական էր իր աստուածապաշտու-
 թիւնն, ինչպէս հաւանական և ստոյգ այլ
 է՝ որ ինչուան քանի մի ցեղ նահապետաց
 սերունդ և ինչուան Աբրահամու ատեն,
 տեղ տեղ ուղիղ աստուածապաշտութիւն կար,

և վկայեն Ս. Գիրքը : Հայաստան՝ եթէ
 թատր և եթէ մօտ թատեր՝ ուր Ս. Գրոց
 առաջին պատմած դէպքն գործեցան յետ
 և առաջ ջրհեղեղի, Նոյի ո՛ր որդւոյ սե-
 րունդին այլ վիճակուած ըլլայ, անոր նա-
 հապետական հաւատքն պահած է անտա-
 րակոյս : Բայց մինչև ե՞րբ. — զայս դժուա-
 րին կամ անկարելի է ստուգել : Վանա-
 կան վարդապետ մեր (որոյ աշակերտ էր
 պատմիչն Վարդան) իր երկրի (Հայ-Ա-
 դուանից) Վահրամ իշխանի մի բերնով՝
 հարցընէ. «Քանի՞ տարով յետեւ Հայք ի
 » կռապաշտութիւն մտին » յետ ծագման
 կռապաշտութեան. և պատասխանէ, «Հա-
 » րիւր » : — Իսկ կռապաշտութիւնն ե՞րբ
 մտաւ յաշխարհ. — վերել իմացուց Վար-
 դան՝ թէ Բել նախ մտուց կռապաշտու-
 թիւն՝ իրեն պատկերը պաշտել տալ ուզե-
 լով. ոմանք այլ Սեմայ ցեղէն Աբրահա-
 մու հայրը կամ պապը համարին այսոր
 պատճառ : Բայց ասոնք մեզի աւելորդ
 խնդիրներ են. հարկ է որ հասարակաց
 ազգաց ամենէն դժնդակ ժանտախտն, սուտ
 հաւատքն, ուշ կամ շուտ Հայոց մէջ
 այլ ճարակուած համարինք : և քննենք,
 նախ հնագոյն համարեալ աղանդները, ա-
 պա յատուկ կռապաշտութիւնը :

Այլ ճրջափ պժգալի է ողջախոհ բրիս-
տոնէի՝ թողլով ստոյգ աստուածապաշտու-
թեան յիշատակները, դառնալ իր հնացեալ
և մոռացեալ նախնեաց՝ ցնորից, ախտից,
կրից և տգիտութեան, և ստեղծած կամ
կարծած սնոտիքը փնտռել... Սակայն զոնէ
փոխանակ անոնց՝ մենք ուղղահաւատ բաղ-
դաւոր որդիքս՝ անգամ մ'այլ աւելի եր-
կրրպագութիւն և գոհութիւն մատուցա-
նեմք՝ զմեզ լուսաւորողին և փրկողին
Քրիստոսի, ճշմարիտ Աստուծոյ:

ԳԼՈՒԽ Գ.

Բ Ն Ա Պ Ա Շ Տ ՈՒ Թ Ի Ի Ն

Ա. ՆԵՐՈՒՆՔ ԵՒ ՔԱՐԻՆՔ. — Բ. ԿՐԱԿ. — Գ. ԶՈՒՐ. —
Դ. ՕԴԵՂԷՆ ՆԻԻԹՔ ԵՒ ՆՐԵՒՈՅԹՔ. — Ե. ԲՈՒ-
ՍԵՂԷՆՔ ԵՒ ԾԱՌԱՊԱՇՏՈՒԹԻՒՆ:

Ձմարտութեան ուղիղ ճամբէն խոտո-
րոզն՝ այլ և այլ կողմ կըրնայ երթալ և
և կ'երթայ, և դիմացն ինչ ելնէ՝ անոր
համեմատ այլ կըրնայ նորէնոր հետեւիլ.
աւելորդ է ուրեմն հարցընել, թէ այս կամ
այն ազգ՝ շիտակ ճամբան թողած՝ նախ
ո՞ր ծուռը գացեր է: Սակայն թէ՛ հին և
թէ՛ դեռ մնացեալ բարբարոսաց մէջ կ'ե-
րեւի՝ թէ յառաջ քան զանճնաւոր էակս
և իրենց նմանս կամ աննմանս, անկեն-
դան բնութեան մասանց հաւատք և պաշ-
տօն ընծայեր են. որ՝ թէ և թանձր մտաց
բերմունք է, այլ աւաղելի զարմանք մ'է՝
որ նա և մեր լուսաւոր ժամանակի շատ-
գէտք և կարծեցեալ իմաստնոց ոչ սակաւք,
զրեթէ կերպով մի բնապաշտք կամ նիւ-

Թահաւատք են, երբ չեն ընդունիր ըստ
 Ս. գրոց աւանդութեան՝ աշխարհիս և
 մարդու ստեղծումը. և որչափ այլ խորշին
 այսպիսի անունէ, և թէ ոչ կրօնք ոչ
 պաշտօն՝ սակայն կերպով մի հաւատք
 մատուցանեն բնութեան. այս տարբերու-
 թեամբ՝ որ ասոնք իբր թէ բնութիւնը բա-
 րակցընելով՝ իրենց նօսը հետեւանաց կու
 հասնին, մինչդեռ հինք՝ բնութեան մեծու-
 թիւնը միանգամայն թանձրութեամբ ըմ-
 բրռնէին։ Եւ հարկ էր այսպէս ըլլալ .
 նախ, քանի որ բնութեան գաղտնիքն քիչ
 ճանչցուած էին. և երկրորդ, որ նախնա-
 կան աստուածապաշտութիւնն այլ՝ այսինքն
 Պաշտօնն՝ մասամբ ի բնութեան կատա-
 րուէր. երբ ոչ տաճարք, ոչ բագինք և
 ոչ այլ և այլ գործիք պաշտամանց հնա-
 րուած էին. երբ երկրին որ և է մասն՝
 էր յատակ պաշտօնի և աղօթից տեղւոյն,
 երկինքն՝ անոր համապարփակ ձեղուն,
 ճիւղատարած ծառ մի՝ հովանի, կոշտ
 ժայռ մի՝ սեղան, և բուսական՝ երբեմն և
 կենդանական արարածք՝ նուէրք և զոհ։
 Այն ատեն այդ անչափ ձեղուն արեւ-
 զակնափայլ պայծառութիւնն կամ աստե-
 ղազարդ ցոլցումունքն, երկրիս բիւրակերպ

տեսարանքն, իր բարձրութեամբք (լե-
րանց), խորութեամբք (ձորոց) և հարթու-
թեամբ (դաշտաց), ասոնց ծաղկածիծաղ և
կանաչազարդ երեսքն, բուսոց և տընկոց
տուած զուարճութիւնն և վայելքն, յաղ-
թահասակ ծառոց աշտարակածեւ գետնի
երեսէն վերանալն, անոնցմէ անհամեմատ
բարձր լերանց կոնածեւ կամ խոժոռ ե-
րեւոյթքն, մանաւանդ՝ գետ այն ատեն ա-
նոնց ներքին հնոցին վառ ըլլալով՝ հրա-
բուլիս ժայթմունքն, որոտմամբք և սաս-
տիկ սասանութեամբք, նոյնպէս և ջրոց
տեղ տեղ ծովածաւալ տարածմունքն, տեղ
տեղ հանդարտ ընթացքն, տեղ տեղ այլ
անընդհատ և անհատնում շուարեցուցիչ
շառաչմամբ վիժել սահիլ թաւալիլն՝ բըր-
դանման փրփուրներով, ասոնք և այսպի-
սիք՝ զմայլմամբ, ափշութեամբ, վախով և
պատկառանօք՝ ողջախոհ մարդկան միտքն
այլ սիրտն այլ առ Աստուած վերացնէին,
զնա ճանչնալով տիեզերաց այլ իրենց
այլ ստեղծող և տնօրէն. և բնութեան ան-
խօս լեզուին հետ ձայնակցէին զնա օրհ-
նելու, զնա պաշտելու:

Իսկ երբ՝ և որոց կիրք, ախտք, հա-
կառակութիւնք, բռնութիւնք՝ ապականե-

ցին զբարս, և հանդերձ ծուլութեամբ անփութեամբ մթընցուցին զմիտս, պաղեցուցին զսիրտս, մարդ՝ որ երբեմն զՍտուած միայն իրմէ վեր, և զինքն այլ բնութենէ վեր գիտէր, նուաստացաւ քան զբնութիւն, փոխանակ անկէ աստուածազդեցիկ գեղեցկութիւն, վեհութիւն, ջերմութիւն մի ըզգալու, սկսաւ մէկ կողմէ երկիւղ մի զգալ, միւս կողմէ իր կենաց ապրումսն անկէ ճարելուն պատճառաւ, քիչ շատ պատկառիլ, պատուել, պաշտել՝ ինչ որ իրեն օգուտ կամ վախ կամ զարմանք պատճառէր. և փոխանակ միոյն Ստուծոյ վերընծայելու իր հաւատքը, այլայլութեամբ կրիցն այլայլելով և կրօնքը, նախ իբրեւ Ստուծոյ զգալի պատկերք, յետոյ աստուածային իմն, և ապա (ոմանք) մինչեւ աստուածս համարեցաւ այն արարածները. և այսպէս խանգար սիրտ և ախմար միտք՝ մտուցին կամ ընդունեցան զԲնապաշտոնքիս, որ կ'ըսուի և Նիշրապաշտոնքիս և Տարապաշտոնքիս:

Յայտ է յիմացութենէ՝ որ երկու գլխաւոր կիրք են շարժառիթք կրօնից, Սէր և Վախ. ինչպէս և հիմայ այլ ճշմարիտ կրօնից հետեւողքը կոչեմք աստուածասէր

և աստուածավախ կամ երկիւղած։ Ուղիղ կրօնից առաջին տարրն է և պէտք է ըլլայ Սէր, մոլորութեանն՝ նախադաս երեւի վախն. և ինչպէս տղայոց վրայ աւելի զօրաւոր երեւի այս կիրքս, որք որ և է այլանդակ կամ մեծ բանէ վախեն, այսպէս այդ փոքրամիտ մարդկան՝ իրենց բոլորտիքը գտուած բնութեան մեծամեծ և ուժով մասերն կամ արարածք՝ վախ ազդելով՝ պատկառելի և պաշտելի եղած են։ — Առանց հեռու երթալու, երեւակայենք մեր հին Հայկազունն Երասխայ դաշտին վրայ, դէպ յարեւելք դարձած, անկէց՝ իր ձախ կողմէն 10,000 ոտք վերացած լեռան մի դիմաց, աջ կողմէն 13,000, (իսկապէս 16,000՝ յերեսաց ծովու), որոց մէկն Արագած կոչեցին իր նահապետը, միւսը Մասիք. ասոր իբր յանկարծօրէն տափարակ գետնէն այնքան և գրեթէ աննըման և անհամեմատ քան զամենայն լեռինս վերամբառնալն, ինչուան այսօր այլ զամէնքն՝ թէ տգէտ թէ գիտուն, ասիացին այլ եւրոպիացին այլ հիացընէ, ո՛ր և է կրօնքի այլ հետեւող ըլլայ. ի՞նչ պիտի զգար, ի՞նչ պիտի ընէր այդ Հայկազն՝ քանի մի սերունդ յետնածին քան զՀայկն,

այդ երկու լերանց միջոց կանգնած. մանաւանդ երբ (ինչպէս կարծուի), ասկէ 3-4000 տարի առաջ, դեռ միայն անշարժ ճերմակ չէին անոնց զագաթունքն, այլ վերէն կամ կողերէն՝ շարժուն կարմիր այլ կ'երեւար կու փայլփլէր, գոնէ ծուխի կամ ընդհատ բոցի ձեւով, և երբեմն երբեմն կ'որոտար կու հառաչէր հրեղէն շունչերով: — Միթէ հնագոյն նահապետաց ատեն աւելի ստէպ և սաստիկ չէին այս հրաբրդխեայ ներգործութիւնք և երեւոյթք: Այո. բայց անոնք ճանչնային զԱստուած՝ ներգործիչ ի ձեռն բնութեան. իսկ դա՝ զբնութիւն ինքն ներգործող. կամ առանց առաջին պատճառը քննելու՝ ասոր կ'ընծայէր իր վախն այլ. և այսպէս բռնապաշտ՝ և մասնաւորելով՝ Լեռնապաշտ կ'ըլլար. ինչպէս գրեթէ ամենայն հին ազգաց մէջ հասարակ է այս. և մինչեւ հիմայ՝ թէ ոչ պաշտօն և ոչ հաւատք՝ այլ պատկառանք կը զգայ մարդ այդպիսի երկրանիւթ հսկայից առջեւ: — Շատերու դժուար երեւի ըմբռնել, թէ ինչպէս և երբ միաստուածեան ողջամիտ Հայն փոխուի ի մոլարադանդ, և՛ թէ ոչ անաստուած՝ ըստ բոլոր իմաստի բառիս՝ այլ թիւրաստուած:

— Այս ցաւալի բանիս և ամաչելի դիւ-
րաւ կու համոզուինք՝ անտարակուսելի Ս.
Գրոց պատմութեամբ աստուածընտիր Հը-
րէական ազգին, յեզիպտոսէ ելնելէն ին-
չուան իրենց գերութիւնն և ինքնավարու-
թիւննին կորուսանելն, հազար և աւելի
ամաց միջոց, ստէպ կու տեսնենք անոնց
մէկ մի ի կռապաշտութիւն յարիւն, մէկ
մի դառնալն առ Աստուած, յետոյ դար-
ձեալ և շուտով՝ իրենց շրջապատ ազգաց
անշնորհք պաշտամանց: Չգարմանանք՝ ե-
թէ մեր նախնիքն այլ՝ — որ ոչ միայն
այլ և այլ ազգօք և կրօնիւք շրջապատեալ
էին, այլ և իրենց վաճառականութեան
ոգուով՝ մտնէին և ելնէին մօտ և հեռաւոր
ազգաց մէջ, — այլ և այլ կրօնից պաշ-
տամունք այլ ընդունած են, թէ և ոչ ա-
մենքն ամէն կողմ երկրին:

Հարկ համարեցանք ի սկզբան այս խոր-
հըրդածութիւններս ընել, որպէս զի յե-
տոյ յիշելի այլ և այլ տեսակ հաւատոց
պատճառն և մուտքը հարկ չըլլայ մանր
քննել կամ կրկնել: Դառնանք հիմայ ուր
որ թողինք մեր հին բնապաշտ Հայն, իր
լերանց առջեւ. բայց այս այլ յիշենք՝ որ
թէ և միով անուամբ կոչուին այս կամ

այն հաւատք և պաշտօնք, սակայն ամեն ազգ նոյն կերպով և պարագայիւք չէր հաւատար. այլ ինչպէս հիմայ թէ՛ քրիստոնէութեան թէ՛ օտար կրօնից մէջ զանազան աղանդք, դաւանանք և ծէսք կան, այնպէս և հին ազգաց մէջ:

Ա. ԼԵՐԻՆՔ ԵՒ ՔԱՐԻՆՔ. — Եւ զի նախ Լերանց վրայ եկաւ մեր խօսքն՝ յառաջ տանելով յիշենք և զայս. որ Հայն ոչ թէ Մասեաց և Արագածի տեսքով միայն դրդուէր, այլ իր երկրին՝ եթէ կրնայ ըսուիլ՝ անթիւ լերանց տեսքէն. որոց մէջ՝ նոր քննութիւնք յայտնեցին շատ շիջեալ և դեռ ոչ իսպառ շիջեալ հրարուղիսեր, մանաւանդ վերոյիշեալ լերանց երկու կողմի (հիւս. և հարաւ.) երկու մեծ լճերու կամ ծովակներու եզերքը: Գեղամայ (Սեւանայ) ծովն գրեթէ ամէն կողմէ պատուած է այդպիսի ցամքած հրարաժակ լեռներով. Բզնունեաց կամ Աղթամարայ (Վանայ) ծովն իր մօտ և քիչ հեռի ունի Գրգունն ու Ներրովթն (Նամրուտ), և մեծագոյն և դեռ անհանդարտ Թոնրակն (Թանտուրիկ Պայազիտոյ), և բարձրագագաթ երկրորդ Մասիքն (Սիփան կամ Սուպհան) լեռ, գրեթէ կից ծովեզերքին

հիւսիս. արեւմտեան կողմէ: — Վերոյիշեալ պատճառներէն զատ կամ աւելի՝ Արարատեան բարձր Մասիս՝ ինչպէս բարձրութեամբն գերազանցէ քան զամենայն լեռինս Հայոց, գերազանցէ թերեւս և քան զամենայն լեռինս երկրի՝ յիշատակաւ Զրահեղեղին և Նոյեան տապանին և անոր հետեւանաց. որչափ այլ աւելի կամ պակաս հաւանական՝ և ոչ իսկ ստոյգ ըլլար այս կարծիքս, ոչ միայն հին ատեն այլ և հիմայ՝ այնքան դժուար է զայն ջնջել և մոռնալ, որքան հնար է Մասեաց ձիւնեղէն կատարը վար առնուլ կամ ձգել իր ահեղ պատառուած կողին մէջ: Եթէ լոկ աւանդութիւն ըլլայ Ս. Յակովբայ հայրապետի փորձն՝ ելնելու ի լեռնն Արարատայ ի խնդիր մնացորդաց տապանին, կամ Տրդատայ՝ անոր կողերէն շալկելն և բերել ութ վիթխարի քարեր և դնել իր աննման կռուակից կուսին (Հռիփսիմեայ) յաղթական տաճարին հիմերում, անտարակոյս են քրիստոնէից ուխտագնացութիւնքն ի Մասիս, ոչ միայն բնիկ իր տեղացեաց, այլ և օտարաց ի հեռի աշխարհաց: Ապա ի՞նչ զարմանք եթէ Մասիս՝ Ազատ անուամբ պատուական և սրբազան

ճանչցուեցաւ ի հին Հայոց. և առասպել-
լեցաւ անոնց Բ Արտաշէս Թագաւորին շատ
անգամ յիշատակուած անէծքն առ իւր
անդրանիկն (Արտաւազդ), եթէ,

« Դու յորս հեծցիս Ազատ ի վեր ի Մասիս.
» Զքեզ կալցին Քաջք, տարցին Ազատ ի վեր ի Մասիս,
» Անդ կացցես, և զլոյս մի տեսցես »:

Յայտնի է ամենայն ազգային պատմու-
թիւն ուսանողաց այլ՝ անիծից (կարծե-
ցեալ) հետեւանքն. Արտաւազդայ ձիով
որսի երթալով դէպ ի վեր ի Մասիս՝ յան-
կարծ զարհուրիլ և ընկնիլն ձիովն և որ-
սորդութեան կազմածովքն և բարակնե-
րով՝ (շուն) ի յանդունդս վրհին, հօն կա-
պուիլն ի Քաջաց՝ երկաթի շղթայիւք, զոր
ի գուր լցելով և լցուրրտելով ջանան տի-
րասէր շունքն՝ մաշեցընել, կոտրել և ա-
զատել առանց մեռնելու մշտատանջ կա-
պուած Թագաւորը. որ սպառնայ՝ թէ ել-
նէ՝ զաշխարհս ամէն աւերել. բայց ընկե-
րասէր դարբինք սալերնին բաղխելով՝ ա-
մեն տարւոյ վերջ՝ նորէն նորէն ամրացը-
նեն հաստացընեն շղթաները: — Մասիս
Ազատ և Բարձր յատկանիշ անուններէն
զատ՝ ունի և Մթին կոչումն, զոր համա-

ըիմ նոյնպէս ի հին առասպել աւանդութեանց մնացեալ: Յիշուած է ուրիշ տեղ, որ Պլուտարքոս պատմիչն Երասխայ մօտ դիւցական լեռ մի յիշէ՝ Տիորփոս անուամբ, որ յունարէն նշանակէ մթաթափանց, եթէ անունն այլ ի հայկական տարփ կամ տարսփ բառերէն ծագած չէ¹:

Թէ յատուկ պաշտօն կամ պատիւ մ'այլ ընծայուէր Մասեաց, կամ որ և է կէրպով սրբազանեալ և դիւցազնացեալ էր ի Հայկազանց, հաւանական երեւի. մանաւանդ եթէ ստոյգ են անուանք աւուրց ամսոյ, որոց՝ ըստ Պարսից և այլոց ոմանց ազգաց՝ իւրաքանչիւրն նուիրեալ էր մի մի դիւցազին կամ դից, և ի պաշտպանութիւն նորա. այդ անուանց մէջ կան և անուանք լերանց Հայոց, Մասիս, Արագած, Վարագ, Կորդիս, Գրգուռ, Պարիսար, Նպատ, Մանի (զոր լաւ եւս կոչելի էր Սեպուհ): — Եթէ ի Մեծ Հայս ըլ-

1. Շատ այլանդակ առասպել է Պլուտարքոսի յիշածն, իբր թէ, Միհր չաստուած տեսնելով որ չեն ուզեր իրեն կին տալ, քարէ մի կու ծընանի զԴիորփոս. սա յանդգնութեամբ Արեսի հետ կոռուել յանդրգնելով՝ կու սպաննուի և քարալեռ մի կ'ըլլայ:

լային նորագոյն ժամանակաւ հայացեալ
կիլիկիոյ քանի մի լերինք, կոնկռետ ,
Պարզկայ, Պրիտ, և այլն, գուցէ այս սըր-
բագանելոց կարգում գրուէին: — Ինչ որ
ստոյգ աստուածային կամօք՝ Սինա լեռն
հրով ծխով վառուած ազդեց Հրէից՝ Մով-
սիսի միջնորդութեամբ, անոնց օրէնք և
պատուիրանք տրուած ատեն, կըրնար նը-
ման իմն ազդել որ և է հրաբուդիս լեռ՝
տեղացեաց, մանաւանդ ի սկզբանն. և կը-
րակին նուագմանէն վերջ մնային առաջին
յիշատակք. մանաւանդ որ հրաբրդիսի սա-
սանութեանց ըրած ներգործութիւնքն լե-
րանց վրայ՝ յիրաւի ահարկու և տխուր
կերպարանք թողուն, վիհերով, պատա-
ռուածքներով, մեծամեծ քարանց կոշկոռ-
ներով, և անոնց ներսէն կամ խորէն փրս-
խած պէսպէս և գոյն գոյն նիւթերով .
ինչպէս ինչուան հիմայ կ'երեւին՝ ուր որ
այսպիսի լերինք կան: Այլ աւելի կ'ըլ-
լար ահն ու սոսկումն՝ եթէ խարեբայից,
սուտ պաշտօնէից, գուցէ և դիւական հը-
նարք այլ խառնուէին բնութեան ներգոր-
ծութեանց:

Այսպիսի խառն բնական և անբնական
իւրք և կիրք՝ գուշակել տան վանայ երկ-

րին հարաւային արեւմտեան կողմերում՝
 ի սկզբան քրիստոնէական դարու յիշուած,
 յառաքելութեան Ս. Բարդղղիմեայ, Ան-
 ձեւացեաց զաւառին (որ արդէն դար ու
 փոր երկիր մի նշանակէ), Կանգուար և
 Ագոաւի քար կոչուած լեռանց միջոցն .
 ուր որ յատուկ Քար կամ Քարայր մի
 կայր, և հօն՝ ըստ աւանդողին՝ « Դեւք
 » բազում, (ըսեմք և դիւախաբք), բնակեալ
 » էին ի Քարն յայն, և պատրէին զմար-
 » դիկ տեղւոյն, տուեալ յայնմ տեղւոջէ
 » դեղս ախտականս... կռահաճայնս դարք-
 » նաց, ահաւոր հրաշիւք և զարհուրանօք
 » գործէին. յորս՝ մարդիկ աշխարհին սո-
 » վորեալք՝ անդ առ Քարայրին (կամ Քո-
 » ղայրին) դեգերէին... անուանեալ զանուն
 » տեղւոյն այնորիկ Դարբնաց-քար: Հա-
 » սեալ Ս. Առաքեալն՝ հալածեաց զդար-
 » բինսն՝ զգործօնեայս չարին, և զկուռսն
 » փշրեաց՝ որ յանուն Անահտայ էր »:
 Անահիտ՝ յետ ժամանակի հրաւիրուած է
 այս տեղ ի խաբեբայից. բուն պաշտելին
 կամ վախնալին եղած է խարդախ դար-
 բնաց կռահաճայնութիւնն, և այն Քարայրն
 կամ Քուրայն՝ որ նշանակէ և հալոցս
 դարբնաց և հանքերու կամ քարերու խոր

տեղուանք, խորէն հանած նիւթեր: — Այսոր նման էր և քիչ հեռու Բուր կոչուած լեռնակողմն, ուր թէ՛ կրակ թէ՛ Զոր թէ՛ կուռք պաշտուէին, և կային վիշապաբնակ Քարայրք, ուսկից դիւախաբքն և դիւարախք՝ «Ահագին իմն և տեսիլս և» փայլիւնս, ձայնս և թնդմունս և հայթմունս գործէին». զորս նոյնպէս լռեցուց Ս. Առաքեալն. և անոնց տեղ, ըստ հին աւանդութեան ազգիս, Տիրամօր անձեռագործ Պատկերը դրաւ, և նոր հաւատացեալ կոյսեր կարգեց ի պահպանութիւն տեղւոյն. զորս կրկին հաստատեց Ս. Լուսաւորիչն, և եղաւ վանքն մեծ ուխտատեղի, և է մինչև հիմայ, թէ և շատ անշրքացեալ:

Յիշատակներէս յայտնի գուշակութի՝ որ ի Լերանց մասնական պաշտօն կամ պատկառանք մի ծագած էր ի Քարայրս և ի Քարինս, յետնոցս՝ կամ մեծութեան կամ այլանդակ ձեւոց համար. և այս ուրիշ շատ ազգաց մէջ կ'երեւի, — ոչ միայն նրբամիտ Յոյներն այլ մէկտեղ առնլով, իրենց պատգամախօս փոսերով և վիհերով և երկընքէ ընկած քարերով, նոյնպէս կեկտաց, Բրետոնաց և Սաքսոնաց

ծանօթ Տորմեն (Dolmen), Մենհիր (Menhir), Իրմենուզ կամ Հերմենսուլ (Hermensul) քարերով և քարաստուածներով, — այլ և աստուածընտիր Երրայեցի նահապետաց մէջ, որք թէ և պարզ յիշատակի համար մեծ քար կամ քարեր կանգնէին. ինչպէս Յակովբ և Լաբան իրենց դաշանց վկայութեան համար¹, սակայն Բեր—եղ կոչուեցան այնպիսի տեղիք, որ նշանակէ Տուն Աստուծոյ, որոյ տեղ յետոյ տաճարք շինուեցան և կոչեցան: — Ս. Լուսաւորիչ ի վարդապետելն առ նորադարձ Հայս, ըստ Ագաթանգեղի պատմութեան՝ անոնց հայրերը Քարապաշտ կոչէ. որ կըրնայ իմացուիլ թէ՛ վերոյիշեալ պաշտամանց համար, թէ քարէ շինուած պատկերաց կամ կոոց: — Կրկին անգամ վերոյիշեալ վանայ ոլորտն՝ որ Հայոց

1. « Առեալ Յակոբայ վէմ՝ կանգնեաց ար-
 » ձան, և ասէ ցեղբարսն իւր. Կուտեցէք քա-
 » րինս. և կուտեցին քարինս, և արարին բը-
 » լուր. և կոչեաց զնա Լաբան՝ Կարկառ վը-
 » կայութեան, և Յակոբ կոչեաց զնա Կարկառ
 » վկայ... Եւ ասէ Լաբան. Ահա Կարկառս այս
 » և ահա Արձանս՝ զոր հաստատեցաք ընդ իս
 » և ընդ քեզ, եղիցի քեզ վկայ Կարկառս և վը-
 » կայ արձանս », և այլն: Եննդ. Գլխ. ԼԱ 45:

երկրի դիցաբանական մէկ գլխաւոր կեն-
դրոն մ'է, ունի իր նոյնպիսի Քարերն այլ,
ինչպէս Ակրոթին և այլք. անոնց մօտերն՝
ըստ հին աւանդութեանց՝ Շամիրամ իր
զարմանալիքը գործեց և անոնց մօտ սպա-
նուեցաւ. և ի՞նչ եղաւ, որ յետ զմահն
յիշելու՝ մեր պատմահայրն (Խորենացի)
կ'ըսէ, թէ կ'ուզես հաւատալ, ահա «Եւ
Շամիրամ՝ Քար առաջին քան զՆիորէ՝»¹ :

Բ. ԿՐԱԿ. — Որ և է պատճառաւ ըլ-
լայ՝ գրեթէ ամէն հեթանոսաց մէջ քիչ
շատ մտած է Կրակի պաշտօնն. ոմանց
իբրեւ յատուկ և գլխաւոր հաւատք, ինչ-
պէս մեր պատմութեան մէջ շատ ծանօթ
Սասանեան Պարսից, — որք ջանալին և
յետ լուսաւորութեան Հայոց քրիստոնէու-
թեամբ՝ խափանել զայս, և նորէն մտքը-
նել զայն, — ոմանց այլ իբրեւ մի ի շատ
չաստուածոց և պաշտելեաց։ Այս յետին
կերպով էր կրակի պաշտօնն ի Հայս. այ-

1. Նիորէի առասպելն ծանօթ է, կին էր Ամ-
փոնի, և եօթն մանչ եօթն աղջիկ ծնանելով՝
կու պարծէր. նախանձոտն՝ լատոնա սիրեցեալն
յԱրամազդայ՝ սպաննել տուաւ զաւկները, ըզ-
մայրն այլ փոխարկեց յապառաժ. որ թէ և քա-
րացեալ՝ չէր դադրեր արտօսունք բղխել զաւակա-
ցը վրայ։

սինքն՝ աւելի տեղական՝ մասնաւոր կողմանց պաշտօն քան ընդհանուր. որոյ կենդրոնն և սկիզբն հարկ է խնդրել նախա-յիշեալ հրաբուլիս գաւառաց և լերանց մէջ և վրայ. և ոչ միայն ասոնց (լերանց) պաշտաման մէկ պատճառ, ինչպէս ըսինք քիչ մի առաջ, հրաբուլիսքն էին, այլ թուի և գլխաւոր պատճառ. որով կանխէ կրակի պաշտօնն քան զինքը ծածուկ ի խորս պահող և յանկարծ տեղէ մի դուրս հանողն: — Կրակի այրող բնութեան կից լուսափայլութիւնն այլ ի հարկէ դրդող և մեծ դրդող էր պաշտաման. եթէ մերձաբնակաց՝ հրաբուլիսն իր սաստիկ ներգործութեամբք ահուդող կ'ազդէր և անով պատկառանք և պաշտօն, պակաս վախով՝ այլ աւելի հանդարտ զարմացմամբ՝ զնոյն կ'ազդէր հեռաբնակաց, որք ի գիշերի՝ իրենց անծանօթ լերանց գազաթում գերագոյն քան զամենայն մոգական լապտերս՝ վառուած մեծ և ցոլցոլուն ջահեր և լամպարներ տեսնէին. և երբեմն՝ այն բնութեան դադրած և լռած ժամերուն՝ գետնի տակէն սողացող որոտմունքներ. եթէ կրակն կու վախցընէր մօտեցողը, լոյսն կու զուարճացընէր տեսողը, և

երկնից լուսաւորաց աղօտ ազգակցութիւն մի ցուցընէր: Եթէ ասոնց պաշտօնն կանխեր է ոմանց ազգաց մէջ, և լոյսը յերկնից յերկիր իջուցեր է, կրօնամբ կարծել թէ թերեւս Հայք՝ յերկրէ յերկինս հանած ըլլան զայն պաշտօն:

Ասով հաւանելի է որ շատ այլ հին ըլլայ կրակի պաշտօնն ի Հայս՝ քան Զքաղեշտական կրօնից և Վառամական կոչուած հուրն. և իրարմէ տարրեր սկզբամբք կամ իմացմամբք կրակապաշտ եղած ըլլան Քանանացիք և այլ Սեմականք, տարրեր՝ Պարսք և Մարք, նոյնպէս և աւելի բարակ ազգեր՝ Յոյնք և Լատինք: Մեր հին հարց գաղափարն կամ զգացմունքն՝ վերի ըսածներէս յայտնուի. և զի տեղական ըսուեցաւ կրակի պաշտօնն ի Հայս, մնայ ակնարկել այն տեղեաց: — Ասոնց զըլխաւորն ըստ աւանդողաց քրիստոնէական կրօնից առաջին քարոզութեան ի Հայս, վերոյիշեալ Աղթամարայ ծովատաշտին բռնութիւնն եղած է, մանաւանդ ի հարաւակողմ, ուր տեսանք յԱնձեւացիս զԴարբնաց քարն և զԲոք. թէպէտ առաջինին մէջ կրակի նիւթ կամ բղխում չի յիշուիր, բայց դարբնաց կռանսնարարիւնն

գուշակել տայ, թէ գոնէ առաջ այն այլ կ'երեւէր և լսուէր. և երբ դադրեցաւ հրաբուռիւն՝ խաբեօրայ պաշտօնեայք և մոզք տեղւոյն՝ իրենց քրաներով և սալերով ու կռանով կու ստեղծէին՝ թէ ոչ հրաբուռի՝ այլ հրացայտ կրակետդ: Իսկ Բռք՝ դեռ ի սկզբան քրիստոնէական դարու այլ բուլորովին մարած չէր, եթէ և գլուխն հանգչած էր և չէր ծխեր սիւնաձեւ ի վեր, բայց մէկ կողին վրայ պատառուած կամ բաժակ մի կայր, (որ գուցէ երկրագէտ աչքով զննողի մի երեւի մինչեւ այսօր), և հօն էր քստ պատմչի քարոզութեան Բարդողիմեայ առաքելոյ և հրաշագործ Պատկերի Տիրամօրն (Անձեւացեաց կամ Հոգւոց վանաց), « Տուն կրակի, տեյագ » հրոյ, տեյագար սյրման սատուածոցն » . որ նշանակէ՝ թէ միշտ վառ էր տեղին ի բնէ, բայց թուի թէ և դրսէն նիւթ կ'աւելցընէին կրակի աստուածութեան կամ պաշտելւոյն անյագութեանը. և այսու յայտէ՝ որ լոկ պատկառանք մի չէր այն տեղւոյն ընծայուած, այլ և աստուածական կարծիք և հաւատք մի. տարբեր Պարսից Օման կամ Աման կոչուածէն, որոյ պաշտաման տկանատեսն Ստրարոն ի կապ-

պաղովկիա՝ կու ստորագրէ (ԺԵ. Գ)՝ նոյն-
պէս և Պելասգեանց կամ ուրիշներու պաշ-
տածէն. վասն զի կ'ըսէ պատմիչն, թէ
«վառէին զկրակն՝ Քոյրն, և զԱղբիւրն՝
Եղբայր»։ Այս խօսքս և վերը աստուած
կոչելն՝ յայտնէ, նախ, որ ոչ միայն զբոցն
կամ զնիւթ կրակին պաշտէին, այլ և ա-
նոր մարդակերպ պատկեր մի. և երկրորդ,
այս պատկերն իգական էր, պարկեշտօրէն
Քոյր անուանուած, նաև փիլիսոփայօրէն՝
քոյր Զրոյ. թէ և գիտենք որ այս երկու
տարերք իրարու հակառակ են, և թէ ու-
զեն իրարու համբոյր տալ, պայծառափայլ
քոյրն ցըրտաշօշափ եղբօր շրթանց մէջ
կու մարի։ Կրակին հզօր բնութեանն՝ թուի
թէ վայլէր արական կերպարանք ունե-
նալ՝ ինչպէս Միհր աստուածն Պարսից.
բայց Հայք անոր զգալի զօրութենէն ա-
ւելի՝ գեղեցկութեան ծածուկ և յաղթող
զօրութիւնը նկատեր են ի նմա. միանգա-
մայն և սաստիկ տարփածուաց նման ի-
րարմէ անբաժան կենօք և մահուամբ. վասն
զի եթէ քոյրն այն մեռնէր ի զրկել եղ-
բօրն, իր մարած մնացուածն անգամ պաշ-
տելի էր. որովհետեւ իր մոխիրը ոչ յօդս
ցնդէին, կամ Պարսից պէս ի Մոխրանոցս

ամբարէին, այլ՝ «աստուածացուցեալ գո-
 » լով ի Սեա Քարին՝ հոսէին յակն յոր-
 » դարուղիս Աղբերն՝ որ բղխէ յոտս լե-
 » բանցն, որ է յառաջ խորավիմին... Եւ
 » զի ասէին զկրակն Քոյր, և զԱղբիւրն՝
 » Եղբայր, յերկիր ոչ արկանէին զմոխիրն,
 » այլ արտասուօք եղբօրն ջնջէին»։ Գե-
 դեցիկ և բանաստեղծական զրոյց, գուցէ
 և հին քերդողական և վիպասանական եր-
 գոց կրակապաշտ մոգի կամ քուրմի մի
 յիշատակ. որպիսի կըրնար ըլլալ նոյն իսկ
 քրմապետ տեղւոյս Բոչ, որոյ անուամբ՝
 ըստ պատմութեանն՝ կոչուած էր և լեռն¹։

Այսպիսի մանրամասն կամ բոլորական
 պաշտաման համար՝ յարմարօրէն մեր քրիս-
 տոնեայ զրիչք այլ՝ (որպէս Ագաթանգե-
 լոս), փոխանակ կրակապաշտի կամ հրա-
 պաշտի՝ Մոխրապաշտ կոչեն իրենց բար-
 բարոս հայրերը, և «Մոխրապաշտութիւն
 նախնեաց մերոց», ինչպէս կ'ըսէ պեր-
 ճախօս վարդապետն Անանիա ի ներբողի

1. Այսպէս գրուած է Տիրամօր Պատկերի
 պատմութեան ընտիր օրինակի մի մէջ, որ մեր
 տպագրածէն (յամի 1865) աւելի ճշխարհն է.
 «Որ տեղին Բուժ լսի. քանզի անուն քրմապե-
 տին Բուժ կարդայր»։

խաչին, թէ միացընելով և թէ կերպով մի
 զատելով մերայոց հրապաշտութիւնը՝ յօ-
 տարաց. « Կործանիչ կռապաշտ տաճա-
 » րացն, Մոխրապաշտ և մոխրալից ատ-
 » թոշանացն սովորութեանց, զանց առնե-
 » լով զՈրմզդական և զՎառանական հրա-
 » պաշտութեանց հոգեկորուստ տոչոր-
 » մանցն հրակիզութեանց, զոր ի մերում
 » Հայաստանեայց ազինս»: Հօս չեմք ու-
 զեր այս վերջի զրադեշտական աւանդու-
 թեանց վրայ խօսիլ, վասն զի այն ուրիշ
 հաւատք էր, ինչպէս վերն այլ յիշեցինք,
 և յետոյ աւելի պիտի յիշեմք:

Ի՞նչ տեսակ պաշտօն, հանդէս և նուէրք
 կ'ընծայուէին Կրակ Եղբօր. — ստորա-
 գրուած չեն. բայց գուշակուի քիչ մի. և
 նախ, պաշտօնէից խարդախութիւնն, որք
 Կրակի վառարանաց, բազնաց և պատկե-
 րաց մօտերը պահւրտած՝ « ահագին իմն
 » տեսիլս և փայլիւնս, ձայնս և թնդմունս
 » և կայթմունս գործէին»: Երկրորդ, այս
 ահարկու սարսափն աճեցընելու համար՝
 ուրիշ վախ ձգող պաշտամունք այլ բե-
 րած և դրած էին այն տեղ. ինչպէս, օձեր
 և վիշապներ, զորս յետոյ պիտի յիշեմք.
 և աւելի չար՝ իրենց շահու յարմար նուէրք-

ներէն զատ՝ ամենէն անյարմարն այլ ընել
կու տային, այս ինքն է Մարդագոհն. և
իրենք՝ ինչպէս Դարբնաց – քար տեղւոյն
դիւաց և դիւարախից համար ըսուած է՝
կու զուարճանային խարուողաց խեղճու-
թեան, վախուն և մահուան վրայ¹ :

Վերոյիշեալ վարդապետն Անանիա իր
ճառին մէջ կ'ըսէ եւս. «զոր ի մերում
» Հայաստանեայց ազինս՝ Հոյր-բակ ա-
» նուանեալ բազնաւ » . որով և զատէ
առջի բառէն զերկրորդն (բազինն) . այս
ետքինս հաւանօրէն Հայկազանց ժամանա-
կէն վերջ մտած է ի Հայս , իսկ Հոյր-
բակն՝ իրենց կրակի պաշտաման ատեն. և
ինչպէս կ'ըսուի և բակ լուսնի և արե-
գական, այսպէս երեւի թէ այդ պաշտե-
ցեալ կրակի պատկերն այլ բակ մ'ունէր,
այսինքն պսակ մի, գուցէ ճառագայթա-
ւոր՝ գլխուն բոլորաթիքը, ինչպէս կերպա-
րանեն զԱրեգակն և զՄիհր :

1. Կու յաւելու օրինակ մի. «Եւ մէջ խորա-
» ձորոյն Օձիւք և Կարճօք և լի թունօք մահա-
» քերին լցեալ էր. քանզի ժողովեալք աստուա-
» ծացեալք և դիւացեալք էին. ճղփէին փնչէին
» ի զուարճումն ոգէկորոյս մարդկանն, և շուրջ
» զմիմեամբք մակաղէին » :

Հայկազանց հրապաշտութեան միջա-
վայրն՝ Դարբնացքարի և Բութի հետ՝ եր-
րորդ մ'այլ ունէր (մեզի ծանօթ), երկրոր-
դիս արեւմտեան հիւսիսային կողմը, Պա-
ղատ լեռ կամ ինչպէս ուղղագոյն թուի
գրուած՝ Պաշատ, և աւելի եւս նշանաձայն՝
Պաշատոյզ, «ուր էին սաստիկ յոյժ բազ-
» մութիւն դիւաց, զոր ասէին Տուն Արա-
» մազոյ և Աստղկան, մեհեանք երկու ,
» (ուր) յանուն յաճախ պաշտամանցն տօն
» (կամ տուն) կարդային, որ է Պաշատ.
» զոր և այժմ մարդիկ աշխարհին՝ վի-
» ճեալ ասեն. Թուիս ի Պաշատոյ դիւացն
» գալ, անլուր և անիմաց՝»։ — Հեղի-
նակ պատմութեան գալըստեան Ս. Հովի-
սիմեանց՝ կ'ըսէ ասոնց համար, որ փա-
խըստեամբ անսովոր ճամբաներով և լե-
րանց մէջ թափառելով, հասան այս տե-
ղուանքս, և տեսնելով այս պժգալի պաշ-

1. Ուրիշ օրինակ մի աւելի շփոթ գրած է .
« Թուրս ի Պաշատ, դիւաց գլուխ , անուն ան-
լուր և անիմաց ». իմաստն թուի, թէ՛ այն կող-
մերու մարդիկ իրարու հետ վիճելու ատեն, երբ
իրարու ըսածին չէին համոզուիր՝ մէկն մէկայ-
լին կ'ըսէր, կարծուի թէ Պաշատոյ լեռան դեւք
խելքդ շփոթեր են, բան չես հասկընար :

տամունքը , « աղօթիւք և արտասուօք ի
 » յերկինս հայեցեալ, առեալ զսուրբ Նը-
 » շանն , ի վերայ կացեալ Աղբերն . և
 » փախստական եղեալ զիւացն՝ ի բազինն
 » անկանէին, վայ զվայիւ աղաղակեալ .
 » և ի լեռնէ ի լեռն ոչ այլ ինչ լսիւր՝
 » բայց վայ զվայիւ ճչեալ . և ի բազնացն
 » փախուցեալք դեւքն՝ անկանէին յերկիրն
 » Մարաց : Եւ զպատկերսն փշրեալ զօ-
 » ղութեամբ Ս. Խաչին, զոր տեսեալ բը-
 » նակիչք գեղջն՝ հաւատացին ի Քրիստոս ,
 » և մկրտեցան ի ձեռն սուրբ երիցանց
 » նոցա » : Կ'աւելցրնէ աւանդութիւնն, թէ
 « Եւ տեղիս այս (Բութայ կողմն) էր Ա-
 » նակայ՝ հօր Սրբոյն Գրիգորի » : Սա քիչ
 տարի վերջը ջնջեց՝ եթէ յետ Հոփսի-
 մեանց մնացած էր հեթանոսական բան մի :
 — Բայց կարծեմ՝ թէ այնքան խոր և
 հզօր արմատացեալ աղանդն, դեռ այլա-
 կերպ յիշատակ մի թողած է, ծանօթ մին-
 չեւ հիմայ այդ գաւառի և Մոկաց միջոց .
 — Բոսրկի Ս. Գեորգ անուամբ ուխտատե-
 դի մի՝ բարձր լեռանց վրայ . ուր՝ կ'ըսեն,
 թէ աքլորք ձայնելովն կամ լռելովն՝ կ'ի-
 մացընեն թէ կարելի է թէ չէ համբորդաց
 անվտանգ անցնիլ ձեան միջէն :

Յիշենք հարեւանցի՝ որ այս տեղւոյս մօտ լերանց մէջ էր և Կձաւ՝ պաշտամանց տեղի մի, թէ և կրակ չի յիշուիր, բայց «Իիւաց լցեալ պաշտամամբ (որք ի գաւ-
 » լըստեան Ս. Հովսիսիմեանց՝ զարհուրեալ
 » և) զայրագնեալ՝ դիմէին ի վերայ, խե-
 » դէին ծոէին պնչատէին զպաշտօնեայս
 » իւրեանց. որ և անդ առաքելանշան քա-
 » հանայքն (ընկերք Ս. Կուսանացն). հա-
 » լածեալ զնոսա և քանդեալ զպաշտա-
 » մունս նոցա, բժշկէին զխեղեալսն. վասն
 » որոյ տեղին կոչեցաւ (կճաւ կամ Կըր-
 » ձատ), թէ յայսմ տեղւոջ կճատէին կըր-
 » ճատէին դեւքն զմարդիկն. յորում թո-
 » դու զթաչն իւր Ս. Գայիանէ՝ ախոյեան
 » զիւաց, որ էր Աւագակին, որ և զտե-
 » դին յետոյ հաստատէ վանս՝ Սուրբն
 » Գրիգոր» :

Այս յատուկ հրապաշտութեան կեդրո-
 նէն շատ հեռու մեծ կենդրոն մ'այլ կար
 կրակի և կայ, և ամենուն ծանօթ է, մա-
 նաւանդ այս ետքի տարիներս. — Բա-
 զուի Նաւթի հորերն ու հուրերն. — որ
 երբեմն իբրեւ առանձին գաւառ մի Փայ-
 տակարան աշխարհի՝ Հայոց տէրութեան
 մասն եղած էր, և կոչուէր Եօթն փորս-

կեանք քաղինք. հաւանօրէն եօթն զլիաւոր փորձած տեղ և բազին կար նաւթը վառելու և պաշտելու, որոց մէկն յատուկ վառարանի հոշ կոչուէր, Ազէր Պէհրամ ըստ Պարսից, որք նոյն թուով՝ ուրիշ կողմեր այլ կրակի Ատրաշաններ ունէին: Իսկ ի բնիկ Այրարատեան աշխարհի մէջ՝ ի Բագրեւանդ գաւառի, ուր Հայոց զլիաւոր պաշտամանց մէկ տեղն էր՝ ի Բագաւան, և Հոովմայ Ամենադից (Պանթէոն) տաճարի պէս՝ այլ և այլ կրօնից պաշտելիք, տաճարք և բազինք կային, մէկ բազինն այլ էր կրակի. երբ յետ սպանման խոսքովու՝ հօր Ս. Տրդատայ՝ կրակապաշտութեան նորոգողն և անեցընողն ի Պարսս՝ Արտաշիր Սասանեան՝ քանի մի տարի տիրեց և Հայոց, բաղդաւոր կարծեց զինքն՝ որ այս տեղ գտաւ զայն, և հրամայեց մշտավառ պահել «զՀոշրն Որմզդական՝ որ ի վերայ բազնին որ ի Բագաւան», (Խորեն. Բ. հէ). հաւանօրէն ուրիշ ատրուշաններ այլ վառել տուաւ այս այն կողմ. բայց քիչ տարի վերջ Տրդատ և Ս. Գրիգոր՝ միւս սնոտի պաշտամանց հետ կրակարաններն այլ ջնջեցին:

Իբր դար ու կէս ետեւ՝ երբ Արշակու-

նեաց թագաւորութիւնն վերցուեցաւ ի
 Հայոց, և Պարսիկք նորէն տիրեցին, Յագ-
 կերտի առաջին հոգն եղաւ, իր մոգերէն
 դրդուած, կրակապաշտութիւնն արծարծել
 ի Հայս. սակայն քրիստոնէութիւնն այն
 ատեն ծաւալեալ և արմատացեալ էր մեր
 երկրին մէջ. և թէպէտ գտուեցան վատը
 ոմանք և ուրացողք՝ որք յանդգնեցան Լու-
 սաւորչի ծագած լոյսը՝ Չրադեշտի ծխերով
 ծածկել, սակայն անոր յետին շառաւեղն՝
 մեծն Սահակ՝ դեռ նոր հանգչեր էր, կեն-
 դանի էին իր հոգեկիր աշակերտքն. յորոց
 վերջիններէն մէկն Եղիշէ և յետոյ Ղա-
 զար Փարպեցի՝ մանրամասն պատմած և
 հասարակաց ծանօթ է ինչ որ ըրին Հայք,
 եկեղեցական աշխարհական պատերազմա-
 կան գրով սրով և հոգւով. Վարդանայ
 սպարապետի և Ղեւոնդի Երիցու սրբա-
 փայլ սրտի կրակներն՝ բազիններն այլ
 ատրուշաններն այլ կործանեցին. և ինչ-
 պէս այս մեծասիրտ Երիցու գործակից Ս.
 Սահակ եպիսկոպոս Ռշտունեաց՝ համար-
 ծակ պատմեց Դենշապհոյ՝ իր ըրածն իր
 թեմին մէջ, նոյն իսկ մոգերը «սակաւիկ
 » մի չարչարելով գանիւ (ծեծով) նոցին
 » իսկ ետու զկրակն ի ջուրն ընկենուլ .

» և ասացի այսպէս. Աստուածք որ զեր-
 » կինս և զերկիր ոչ արարին, կորիցեն
 » ի ներքոյ երկնից »: Եւ եթէ դեռ տեղ
 մի վռամայ կամ Որմզդի՝ կայծ մի մոխիր
 մի կայր, Ղեւոնդեանց քրիստոսանուէր
 արիւնն իսպառ մարեց զայն մոգուց ամեն
 ջանքովն և մտմտուքով. զորս՝ յետոյ ի-
 րենց մէկ ընկերն և քաջ զրիչ՝ Եզնիկ՝
 խայտառակեց իր գեղեցիկ գրուածովն Ընդ-
 դեմ քէյին Պարսից: Փոխանակ չաստուա-
 ծացեալ Կրակին՝ մեր եկեղեցին մանկա-
 ցեալ Աստուծոյ ի տաճարն գալըստեան
 յիշատակին (Տեառն ընդառաջ տօնի), իր
 սուրբ տաճարի և սրահի մէջ՝ իբրեւ նշոյլ
 սուրբ սիրոյ՝ կրակի բոց մի ցուցընէ ճշ-
 մարիտ հաւատացելոց: — Գուցէ դեռ գը-
 տուին մեր երկրին մէջ հին տաճարաց
 մնացորդաց հետ՝ Կրակի բազնաց ալ, ինչ-
 պէս ոչ շատ տարի առաջ Երեւանու կող-
 մերում խարխիս մի վրան փոսածեւ՝ այդ-
 պէս կարծեցաւ: — Նոյն ատեններ Մա-
 րաց Ատրպատականի կողմերն այլ (Սիւ-
 լէյմանիէ) պահլաւիկ արձանագիր մի գը-
 տուեցաւ, զոր կարդացին «Հիրպետ Նամ-
 րի Արմինի», և Թարգմանեցին Հրապետ

Նամրի սահմանակցաց Հայոց¹, Չրադեշ-
տական կրօնից պաշտօնէից մէջ այլ ծա-
նօթ է Հերպետ անունն: Բայց շատ հա-
մարելով այս հրեղէն քեռ՝ արդէն բաւա-
կան ծանօթ սնահաւատ յիշատակը, ակ-
նարկ մի տանք իր Աղբիւր Եղբօր, ան-
ցողարար նշանակելով այս երկու այլա-
նիշ անուանց համաձայնութիւնն այլ (Աղ-
բիւր և Եղբայր կամ Աղբար):

Գ. ԶՈՒՐ. — Կենաց տնտեսութեան
մէջ որքան անհրաժեշտ կարեւոր է ջուրն,
աւելի քան զկրակ, գոնէ քան զայս պա-
կաս պաշտելի կամ պատուելի պիտի չըլ-
լար ի նիւթապաշտից, և այնպէս եղած
է առ այլ և այլ ազգս, որք ծովեր, գե-
տեր, աղբիւրներ աստուած կամ աստուա-
ծային ճանչցեր են: Կրակի վրայօք ըսած-
ներէն կ'երեւի՝ որ Հայք ցամաք երկրի
բնակիչք (այլ այնպիսի երկրի մի՝ որ հին
Ասիոյ ամենէն գլխաւոր տէրութեանց եր-
կիրներու ջուր մատակարարէ իր բազմա-
թիւ գետերով, մանաւանդ Եփրատով և
Տիգրիսիւ), գետոց ակունքը կամ աղբիւր-

1. Աշխարհագրական Օրագիր Լոնտ. 1767.
երես, 279:

ները սրբազաններ են, և հօն՝ ինչպէս տե-
 սանք վերը՝ Թափէին անոնց քեռ (կրակի)
 մոխիրները. և եթէ այն յիշեալ լեռնոտ
 կողմանց մանր գետակներն այլ պատուած
 էին, որքան եւս առաւել մեծերն, մանա-
 ւանդ Հայ երկրի բնագետ Երասխն: Մոռ-
 ցուած են հիմայ ազգային աւանդութիւնք
 ասոր նկատմամբ. Մովս. Խորենացի (Ա.
 ԺԲ) կ'ըսէ միայն, թէ գետն այսպէս կո-
 չեցաւ յանուն Թոռան Թոռին Հայկայ,
 առանց պատճառը յիշելու. բայց Պլու-
 տարքոս՝ Յաղագս գետոց զրքին մէջ՝ մէկ
 երկուքը յիշէ. նախ՝ զԱրաքս (ինչպէս կո-
 չեն օտարք՝ զգետն՝ Ἀράξης, Araxes) ա-
 նուանէ որդի Պիպոսի՝ որ իր պապուն՝
 Արքեի հետ կոռելով՝ իշխանութեան հա-
 մար, նետահար սպաննեց զնա, և ըրածին
 վրայ զղջալով կամ պատժուելով՝ մոլեգ-
 նեցաւ և ձգեց զինքն ի գետն, որ առաջ
 Բակարոս (Բագ-Տիր?) կոչուի եղեր: Ար-
 դեօք Բելի և իր Թոռան Արքեի անուն-
 ները՝ հեռուանց չի՞ յիշեցըներ այս աւան-
 դութիւնս: Երկրորդն այլ գուցէ աւելի հե-
 ոռ է. Արաքս՝ իր սահմանակից Պարսից
 հետ պատերազմ կ'ունենայ. պատգամք
 խոստանան իրեն յաղթութիւն՝ եթէ եր-

կու ազնուական կոյս աղջիկ զոհէ. նա
խնայելով իրեն զաւակաց՝ Մեխաղկ (Με-
σχάλλης) անուամբ ազնուականի մի դըս-
տերքը առնուլ և զոհել կու տայ. հայրեր-
նին՝ վրէժխնդրութեամբ յափշտակէ և ըս-
պաննէ Արաքսայ դստերքը և փախչի ի
Սկիւթիա. իսկ սա սրտին ցաւէն յուսա-
հատեալ՝ ինք զինքը նետէ ի գետն Արմու
կամ Այմոն, որ կոչուի Երասխա: — Այս
անուանքս այլ արդեօք Արմէնի և Մանա-
ւազայ նմաններ չեն լսեցրներ հազարա-
ւոր տարիներու անցեալէն: — Ասոնց հետ
յիշելով նոյն հեղինակին Երասխայ եզեր-
քը եղած լերին, քարին և բուսոց համար
ըսածներն այլ, աներկրայ կ'երեւի Երաս-
խայ պաշտելիութիւնն կամ սրբազնու-
թիւնն: — Ըստ ականարկութեան ինչ ու-
րիշ հին պատմըչի՝ Եփրատ գետն այլ՝ որ
յերկրէ Հայոց բղխէ, իբրեւ սրբազան
պատուելի էր անոնց:

Բայց Հայք աւելի քան զԱղբերս և զը-
ֆետս և քան զմեծն իսկ Ուլկիան՝ (զոր-
դին երկնից և երկրի և հայր ամենայն
գետոց՝ ըստ առասպելաց Յունաց), մեծա-
զոյն յիշատակ մ'ունէին այս լոյծ տա-
րեր՝ Զրհեղեղն, որ թէ և ամեն հին ազ-

գաց աւանդութեան մէջ գտուի այլ և այլ կերպով, բայց քիչ կամ հազիւ ազգ կայ, որ կարենայ այն աշխարհակուլ ջրերէն մարդկան սերունդն ապրեցընող Տապանը՝ իր երկրին մէկ լեռան վրայ դադրած ըսել, բաւական կամ չափաւոր հաւանական փաստով: Մեր խնդիրն այս բանիս վրայ չէ այս տեղ. շատ է մեզի Ս. Գրոց և հին ազգաց պատմութիւնն, և թարգմանչաց և մեկնչաց վկայութիւնք՝ Այրարատեան և Կորդուաց լեռանց վրայօք, որոց ստորոտը բնակողքն՝ իրեւ անուրանալի հաւատք համարին մինչև այսօր. այլ խընդիրն այս է, թէ հին ատեն այլ աւելի հաստատութեամբ ընդունէին զայս՝ այդ լեռանց բնակիչքն, և լեռանց այլ՝ վրանին գտուած կամ կարծուած Տապանին այլ՝ յարգութիւն կու տային, և պէսպէս կերպով Ջրհեղեղի յիշատակը կատարէին: Այն տօնից և պաշտամանց նշմար մ'այլ, ինչպէս ուրիշ բանեցու, անցեր է ի նոր և ի սուրբ կրօնս ազգայնոց, վարդապետի հրաշափառ տօնին՝ ջրոյ ցօղմունք ցըրմունք և խաղեր ընելով, ինչպէս ամենուն ծանօթ է, և կրկնելն աւելորդ: Նոյնպէս և Տապանն ընդունող լեռանց համար ը-

սուածքն առ մերայինս. ինչպէս է, ջրոց
նուագելու ատեն Տապանին տատանելով
յածիլն լեռնէ ի լեռ, հանգըստեան յար-
մար դիրք մը գտնելու, և գալով այս շատ
անգամ յիշուած Աղթամարայ ծովուն կող-
մերը, անոր հիմայ ծանօթ լեռան մի ը-
սել,

« Գրգուռ, ընկալ զիս. և ասոր պատասխանն,

« Գընա՛ ի Մասիս,

« Զի բարձր է քան զիս » :

Յայտ է այսոր բանաստեղծական գիւտ
մ'ըլլալն, թուի թէ և ոչ շատ հին. բայց
հնագոյն է վերոյիշեալ Հռիփսիմեանց
(այս նոր տապանի նորատեսակ աղաւ-
նեաց)՝ թափառանաց ատեն՝ դադրիլն քիչ
մի Սողոմի կամ Սաղոմի կոչուած լեռան
ստորոտը, ի Բերկրացոց կամ Բագրացոց
գաւառի, . (որ ոչ է վանայ մօտ ծանօթ
գաւառն, այլ կորդուաց Պօհղանի կողմե-
րը, ուր և ծանօթ է հիմայ Պիքքէ անուամբ
տեղին և Սուշիվա լեռն, որոյ անուամբ և
գաւառ մի կոչուէր Սոլոմիա). « վասն
» այսր լեռին ասի յԱսորւոց, թէ ի նուա-
» ղել ջուրցն հեղեղաց՝ եհաս տապանն ի
» գլուխ լեռինն՝ որ է Սարարադայ. և ընդ

» մէջ անցեալ Սղոցաձուկն՝ արգելու ըզ-
 » նան. և ասաց Նոյ՝ որդւոցն իւրոց, Ո՛ր,
 » Սաղուփ, այսինքն թէ՛ Սղոցաձուկն դի-
 » պեցաւ նաւիս. և զնոյնս հաստատեցին
 » ի մուտս լերինն զանունն Սարարադ, և
 » զանուն քաղաքագեղջն թմենի (կամ
 » թեմի, թըմիս). այսինքն թէ՛ յայսմ
 » տեղւոջ ութ ոգիք ելին ի տապանէն :
 » (Կ'աւելցընէ պատմիչն). Եւ այսոքիկ թէ
 » արդարք կամ սուտք՝ ինձ ոչ է փոյթ.
 » Բայց միայն զի հաճեցուցից զմանկա-
 » զունի քո մտացդ զտարփանս. վասն
 » այսորիկ զրեմ քեզ զընաւն » . զայս
 կրկնեմ և ես ընդ խորենացւոյն, որոյ ոճն
 յայտնուի այս գրուածէս :

Բայց թողլով հին ասորի աւանդու-
 թեանց նմանութիւնն ընդ այլոց սեմական
 աւանդութեանց՝ զոր յիշէ Եւսեբիոս ի
 ժամանակագրութեանն, յորմէ և խորենա-
 ցի և այլք, կարծեմք թէ Հայոց Վիպա-
 սանից մատն այլ դպած է այս տեղ. ուր
 որ իրենց երգած մէկ մեծ դիւցազն՝ Այ-
 րաքաչ կոչեալ Սմբատն բազրատունի՝ ըս-
 պարապետ Բ Արտաշիսի, որ այն կողմե-
 րէն Արիկա անուամբ ասորի աղջիկ մի

առնելով ի կնութիւն¹, անոր սիրոյն և անուան յիշատակ շինեց աւան մի գեղեցկադիր գետեզերքի վրայ, « ի ծառաւէտ » ընկուզուտ տեղիս », մօտ մշկաբեր լեւրան մի և գետոյն կամուրջներուն, « ի կողմանս Տմորեաց »: — Այս նկարագրական և դիւցազնական տեղումնքն այլ սրբեցին հրաշագեղ կուսանքն, որք ի Սողոփի ստորոտը բնակած ատեննին՝ աչաց ցաւի հիւանդութիւն ունեցան, « և կացեալ » յաղօթս՝ երկու Աղբերք բղխեցան, որ է » ժանգ չրոյն կարմիր և սպիտակ և մինչև » ցայսօր օգնէ աչացաւաց յանուն Սրբու » հեացն »: Եթէ պատմական հարկ էր առասպելախառն ջուրերը յիշել, հոգեկան հարկ մ'այլ համարուի՝ յիշել այսպիսի անձանց իրենց վայել վարդագոյն և բիրեղանման ջրեր բղխեցընելը: — Փոխան այս գոյնզգոյն ջրերու՝ հիմայ քրիստոնեայ Հայք տեսակ մի յարգութիւն կ'ընծայեն

1. Օրինակ մի գրէ. « Եկեալ յաւանն Սմբատայ, որոյ յանուն կնոջն՝ որ յԱսորից առեալ՝ Ալիկա. և է Ալիկա Սմարտա »: Ուրիշ օրինակ. « Եկին յաւանն Սմբատայ՝ ի կոչե » « ցեալն Ալիկէ, որ է Ովկի, կանայք Սմբատայ? և անուն կնոջ նորա Ալիկայ »:

Լուսադրիսաց, ուր որ սրբազան յիշատակ մի ըլլայ, կամ բժշկարար համարուի, Սրբոց արդեամբք:

Թէ և մեր գրուածոյ կարգն դեռ տալիս րեւաց պաշտաման վրայ է և ոչ կենդանեաց, այլ նորէն ջրերու վրայ չդառնալու համար, այս տեղ յիշենք և ինչ որ կ'աւանդուի ի մերայոց՝ ջրաբնակ պաշտելեաց համար, զոր երեւակայութիւն մը տուցեր է ալեաց մէջ, քիչ քիչ հեռանալով նահապետական պարզ յարգութենէ՝ զոր ընծայէին անոնց, կամ բնութեան միւս մեծամեծ կերպարանաց համար, կամ պատմական յիշատակաւ մի, ինչպէս Զրհեղեղին: — Մեր երկիրն ծովեզերեայ չըլլալով՝ չէր այլ կրնար ծովային հաւատալիք կամ պաշտելիք հնարել, և ինչ որ այնպիսի բան նշանակէ առ մեզ՝ օտար լեզուաց անուններէն առած է՝ Թարգմանութեան համար: Սակայն տեսանք որ շատ գետեր և լճեր ունի. երբ մոլար կարծիք զօրացան՝ ծնան և ջրային հրաշալիք կամ Հրէշք. որոց ամենէն սեփական ազգայինն կ'երեւի (հնգդայն՝ յատուկ բառիւ, որոյ ծագումն անյայտ է, եթէ ոչ ընկղմել բառէն ըլլայ. իսկ իմաստն՝ աւելի ծովու

հրէջ ցուցընէ, իբրեւ զՆերեանս (Nereides) Յունաց, այլ և աւելի ահաւոր և փնասակար. այնպէս որ՝ ի Թարգմանութեան (Ոսկիբերանի Մեկն. Մատթէի), փոխանակ Յունաց կատղած Երիննեայ՝ Լնգղայ դրուած է. և զի սա կին էր՝ կնոջողէմ կերպարանէին Յոյնք: — Ասոնց առասպելաց մէջ նշանաւոր և հանրածանօթ են և Սիկիլիոյ նեղուցի յորձանաց և քարափանց միջոց՝ կարծուած երկու կէսանձն կէսշուն կենդանիք, մին Սկիալա՝ երբեմն գեղեցիկ Յաւերժահարսն մի, միւսն Կարիապոխ (Scylla, Carybde) երբեմն կով գողցող կին, իրենց նաւորդաց հասուցած վախովն և փնասով: Առաջնոյն յոյն անունն յիշէ Բարսեղ վ. Մաշկեւորցի (Մեկն. Մարկ. աւետ.), ազահութիւնը նմանցընելով՝ «Գազանադէմ և Շրեղտունգն երեսաց» կնոջ, և Սիկիլն որ Շուն երեքգլխի ա» սեն (վեցգլխի է ըստ Յունաց), Հիդրէն՝ «(բազմագլուխ վիշապն) զոր այլք պատ» մեն»: — Ասոնց և Լնգղայի նման բան մ'այլ երեւակայած են Հայք, որք ի Թարգմանութեան՝ Սկիւլլայն և Կարիապոխն միանգամայն Ապոլոնք կոչեն. սա՝ անուանէն այլ գուշակուի յունականաց նման

ճապոտով և ճանկով հրէջ գազան մ'եղած
 ԸԼԼԼԼԼ. — բայց Հայոց ո՞ր ջրոց կամ ո՞ր
 խորոց մէջ բնակէին, չեմ կրնար գուշա-
 կել, բայց եթէ բառը հնարողին մտաց
 մէջ: — Որչափ այլ այս հրէջք չար և
 փնասող էին, չարագոյն եւս էին իրենց
 խարուսիկ գեղեցկութեամբն և ձայնովը,
 զոր մեր ոչ շատ հին վարդապետաց մէկն՝
 այսպէս նկարագրէ. « Ասեն իմաստունք,
 » թէ է կենդանի ինչ ի ծովն, որ ի մի-
 » ջոյն ի վեր ունի զկերպարանս գեղեցիկ
 » կնոջ, և ի վայր կոյս՝ զճանկ արծույ,
 » և ունի քաղցր ձայն. զի յորժամ լսեն
 » նաւավարքն՝ ի քաղցրութենէն ննջեն .
 » և յորժամ իմանայ գազանն՝ թէ ի քուն
 » են, գայ և յափշտակէ զմարդն ի նա-
 »ւէն, և տանի պատառէ և ուտէ. իսկ
 » իմաստունքն խնուն զականջս իւրեանց,
 » և կապեն զինքեանս ի գերան արմիո-
 » նին (կայմըն), և այնպէս փրկին » :
 Այսպէս ըրաւ Ողիւսեւս՝ երբ կապրի կղզւոյ
 և իտալիոյ ափանց միջէն կ'անցնէր նա-
 ւով. և թէպէտ Սիրենեան քերց (Sirènes)
 անուշիկ ձայներն՝ իր ակընջաց թխած մեղ-
 րամոմն այլ հալեցին, բայց չի կորցան
 անոր ձեռաց և ոտից կապանքն այլ կոտ-

րել, որովք խորամանկ դիւցազն զինքը
պնդապինդ, կապել տուեր էր կայմին, որ
չըլլայ թէ այն կախարդաց երգերէն զմայ-
լած՝ երթայ քովերնին, և ուրիշներուն
պէս չուտելով չխմելով՝ մաշի մեռնի. իսկ
Սիրենհայք ամըջնալով իրենց յաղթուե-
լուն՝ նետուեցան ի ծով և ի քար դար-
ձան, և նկարուին կէս կին կէս ձուկն :

Ծանօթ է առ մեզ և Նիանգ կամ Նա-
հանկ անունն, որով կ'իմացուին ջրարնակ
և մանաւանդ գետարնակ հրէջք կամ գա-
զանք : Խորենացւոյ կոչուած Աշխարհա-
զրութեան օրինակի մի մէջ գրուած է .
« Ասեն, թէ Նհանգ կայ յԱրածանի (Բա-
» գրեւանդայ և Տարօնոյ գետն, Մուրատ
» չայ), որպէս յեփրատ. զոր՝ հաւաստի
» գիտեմք կենդանի Քարքաշամ ? զուգեալ,
» զարինն ծծեալ և թողեալ . զոր ո-
» մանք ասեն՝ թէ գազան է և չէ դեւ,
» այլ գազան. զոր Յովհան (Ոսկիբերան)
» վասն դատերն Հերողիադայ ասէ, թէ
» քան զՆհանգսն ծովայինս արինարբու
» էր » : Ասոնց համար այլ կ'ըսուէր, թէ
Պիրենայց կերպարանքն ունէին, և լու-
դորդաց ոտից պլլըւելով՝ խեղդէին : Մեր
թարգմանութեանց մէջ՝ տեղ տեղ Նհանգն՝

Ձիագետի կամ կոկորդիլոս նշանակէ, և ստուգիւ յետինս է ըստ պարսիկ լեզուի, Էկր: Մեր վերոյիշեալ գետոց մէջ վրկային ինչուան հիմայ տեղացիք՝ որ գրտուին մեծամեծ ձկունք մարդաչափ: Բայց հասարակօրէն այլ Յունաց Նայադ (Naïdes) կոչած ջրային Բաւերժահարսունքը նշանակէ Նհանգն, զոր՝ նոքա կերպարանէին եղեգներով պսակուած և սափորի մի վրայ ճկուած. ըստ աւանդութեան նոցա՝ ասոնք Դիոսի դստերք էին: Իսկ մենք արդեօք կրրնանք առանց մեծ յանդըզնութեան ըսել, թէ մէկ հայկական չաստուածոյ դստերք կամ թոռնեայք եղած ըլլան. որովհետեւ մեր լեզուին մէջ արմատ բառն Նայ՝ նշանակէ խոնաւ, թաց, և կ'ըսուի Նայ տեղեր (ի Բժշկարանի). «Նայական շոգւով խոնաւութիւն», (Ոսկիբ. Մեկն. Թղթոց, եր. 803): — Միջին կամ աւելի մօտ դարուց ազգային գուսան մի՝ ուրիշ անուամբ յիշէ զՍիրենայս՝ իր սիրելւոյն բաղդատելով.

« Ձրկայ Թռչուն ի յօղըս՝ քեզ նըմանակ,
Եւ ոչ Մովսէս դստերքքն քեզ օրինակ »:

Դ. ՕՐԵՂԷՆ ԵՐԵՒՈՅԹԻ. — Արդ կա-

կուղ տարրը թողլու ատեն՝ յիշենք աւելի
կակղագոյն անգայտ և անշօշափելի տարրն
այլ, որոյ հետ յիշուած է ի գիրս մեր,
եթէ ազգային մտաց ծնունդ է եթէ օտար,
չէ յայտ, բայց բառերն հայաձայն են :
Այս նրբագոյն կամ անգայտ տարրն՝ է
Օդ, (Աւդ) և Հով. որոց վրայօք (հաւա-
նօրէն թարգմանեալ) գրուածոց մէջ կ'ը-
սուի. «Շտեմարան իմն (է) ի ջուրս, յորմէ
» օդը ելանեն ի դուրս, Հոսսափն, Քսո-
» սափն, Սարսափն, Մագստն կամ Նա-
» գստն. ելք սոցա ի ծովէ են և գնացք
» սոցա յերկինս » : Եթէ ոչ ստոյգ՝ գեղե-
ցիկ զրոյց : — Որոշակի եւս ոչ միայն
ի ջրոց՝ այլ և ջուր համարուի «Հողմն».
» ջուր է լայնանիստ շտեմարանափակ,
» օդը անհանգիստը. ելք նոցա յարտա-
» քին ծովէ, և գնացք նոցա ի ներքին
» ջուրց... Ընդ մէջ ջուրց և երկնի՝ Օդը
» են, և բազում անգամ յօգուտ յաղբե-
» րաց և յերակս ջրոց յաճախեն. և են
» ախոքիկ, Յասումն, Սոսրհուպ, Անագումն,
» Նեսիա. ախոքիկ են որ շարժմունս առ-
» նեն, և երկինք հաստատ լինի վասն
» երկրի » : — Այս անուանք հեռանան
ի հայկականէ, յունարէն և արաբիկ լը-

սուին: Առաջնոց մէջ յայտնի է Հողմոց պաշտօնն, և անոնց հայրն և չաստուած Եռյոս. նոյնպէս և անուանքն, յորոց ումանք հիմայ այլ իբրեւ սոսկ զանազան հովերու նշանակք և որոշիչք՝ գործածուին: Թէ մեր հին Հայք այլ յատուկ անուններ ունէին Հողմոց և պատուէին, յայտ չէ, բայց շատ հաւանական, թէ՛ վերոյիշեալ օդոց յիշատակներէն և թէ՛ հրոյ և ջրոյ և քարանց. բայց ի գիրս գործածուած անուանք Հողմոց՝ յունականք են, յետոյ քանի մ'այլ արարականք, զորս յիշել մեր նպատակէն դուրս է:

Բայց այս օդական երեւութից մէջ՝ մէկն և հզօրագոյնն՝ ազգային առասպել և հաւատք մի երեւցընէ. այն է հիմայ (Ս. Գրոց Եղիայի պատմութեան մէջ թաք տռն՝ մարդու ափ ըստածը սխալ կարգալով) Թաթառ կոչուածն, որ է փռ. Trombe marine կամ terrestre. նախնիք այսոր Վիշապ ըսած են, և ո՞ գիտէ ինչ աւանդութիւններով: Միջին դարու յիշատակարանաց մէջ Չկնամբ կոչուած է. թէ ի հնուց այլ այսպէս լսուած և թէ ոչ՝ լաւ երեւակայութեամբ յարմարած է. որովհետեւ շատ հեղ ծովու վրայ կ'իջնէ սեւ

սիւնաձեւ, ամպատեսակ և ձկան պէս գալարելով շարժի, և վեր քաշէ զջուր և զձուկն, և ուրիշ նիւթեր և թափէ ի վերայ ցամաքի: Այսոր աւելի թեթեւն է փոթորիկն. բառին նուազական մասնիկն այլ առասպելի նշան մի կու տայ: Վերոյիշեալ գրողն հողմոց վրայ՝ զայս բացատրէ. «Հատուած է պտուտեալ ներքուստ ի վեր փողելով»¹: — Կըրնամք կասկածիլ թէ Մրրիկն եւս իր աւանդութիւնն ու

1. Երկու տեսակ օդերեւոյթքս միանգամայն բացատրէ Անանիա Շիրակացի կամ ուրիշ հին բնախօս մի. «Յաղագս փոթորիկ հողմոյ, զոր» ի բաշաղանս և յառասպելս Վիշապ հանել ա» սեն. փոթորիկն հողմ է՝ որ ի յերկրէ ի վեր ելանէ, ուր վիհք ինչ հատեալ լինին ի քակ և ի խոռոչացեալ տեղեաց ինչ, որ ի փող անկեալ ընդ երակս երկրի, և ել ինչ գտեալ՝ միաժողով ի վեր դիմեալ թանձրացեալ ամպով ահագին դղրդիւնս առնէ, մինչեւ զմայրիս յարմատոց ի բաց հանել, և վէմս խլել, և զինչ գտանէ՝ ահագին ձայնիւ վերացուցանէ և ընկենու յերկիր. և այս է զոր Վիշապ հանել ասեն»: Աւելի պարզաբար Վանական Վ. «Ասեն, թէ զՎիշապն ի վեր յօդն քարշեն: Յայլեւայլ կողմանց հողմ շնչէ և ընդ իրար տիպի. այն փոթորիկ՝ ասի. թէ ոչ յաղթեն զիրեար՝ ոլորին ընդ իրար, և ի վեր ելանեն. տիւմարք՝ զայն տեսեալ՝ Վիշապ կարծեն կամ այլ ինչ»:

նեցած ըլլայ. զոր նոյն հեղինակ աւելի
 րնարանօրէն բացատրէ. «Մըրիկդ՝ հալ և
 » հում հողմ արտադրեալ¹, հանդերձ ամ-
 » պով շրջաբերեալ յընդդիմահարութենէ
 » խիստ մարմնոց»։ — Նոյնն՝ ի հրա-
 բըղխից ուժով ելած օդը վհական կոչէ,
 «որ ի դուրս քար ընկենու կամ հող կամ
 » կալ»։ Իսկ կրակ հանողը՝ կոչէ, «Լի-
 » պարեան, որ հուր հնչէ ի Սանդարամե-
 » տէ»։ յայտ է որ ի Յունաց առեալ,
 ըստ որոց՝ Լիպարոս հալածեալ յեղբարցն՝
 գնաց այս անուամբ կոչուած կղզին՝ մին
 յԵւդեանց, ուր Թագաւորէր Հողմոց չաս-
 տուածն։

Հրապուրական անուն մի է և Շամուն-
 դաւն, ըստ հեղինակիս՝ «Աւելորդութիւն
 » ամպոց զառ ի ջուր փոփոխմանց»։ և
 յիշեցնէ մեր Բ Արտաշիսի մահուան մօտ
 փափազը. «Բաղձայր մըղոյ մըրկեալ ծը-
 » խոյ՝ շամանդաղեալ ի վերայ շինից և
 » քաղաքաց. Ո՞ տայր ինձ զծուխ ծխա-
 » նի, ասէր, և զառաւօտն Նաւասարդի.
 » զվազելն եղանց և զվազելն եղջերուաց.
 » (մինչ) Մեր փող հարուաք և Թմբկի
 » հարկանէաք»։ — Աւագ իրեն։

1. Յօրինակին գրուած էր արտադրեալ։

Ե. ԲՈՒՍԵՂԷՆՔ ԵՒ ԾԱՌԱՊԱՇՏՈՒԹԻՒՆ.

— Յամաք երկրի վրայ յետ լերանց ամենէն մեծ և վսեմական բնական առարկայք՝ են Ծառերն, երբեմն և ահարկու՝ ուր թանձր Անտառ ձեւացընեն : « Կար » ծէին հեթանոսք, կ'ըսէ մեր մեկնիչ » վարդապետաց մէկն, թէ ի ներքոյ ան » տառախիտ ծառոց են աստուածք, կամ » ի Խորածորս » : Ոչ միայն մեծութեամբ այլ և զեղեցկութեամբ և պէսպէս օգուտն երով՝ թիւրհաւատ մարդկան մտաց վրայ հզօր տպաւորութիւն ըրին և կ'ընեն. և աւելի քան զանգործարան և անշարժ արարածս (ինչպէս Լերինք և Քարինք). վասն զի ոչ միայն արտաքին և երեւելի մասեր ունին կերպ ու կերպ կազմութեամբք, գոյներով և յատկութեամբք, այլ և ներքին՝ թէ և պարզ՝ գործարաններ, որովք՝ յերեւան գան, աճին, սնանին՝ իրենց յատուկ բուսական կեանքով, և ըստ այնմ մեռնին եւս, ցամքելով և չորնալով. բայց դեռ դիակնին այլ (փայտերնին) շատ բանի պիտանի է, մանաւանդ շինութեան տանց և անոնց կահից, այլ և տաճարաց : Ապա զարմանք չէ թէ և Ծառք՝ շատ ազգաց մէջ՝ կերպով մի սրբազնացեալ են,

և եղեր է Մսուրապաշտութիւնն. մանաւանդ որ ծառերն կերպով մ'այլ ինքնին հրաւիրէին զմարդիկ ի պաշտօն. ոչ անշարժ և անձայն մնալով քարանց նման, այլ հովերու հետ դաշնակցեալ՝ ըստ զօրութեան նոցա կամ աւելի և պակաս ուժով փչելուն, անոյշ կամ ահաւոր ձայներ կ'արձակեն, որպէս ամենքն գիտեն. և քիչ մ'այլ աւելի գիտցողաց միտք՝ ինչպէս ուրիշ շատ բաներու նկատմամբ՝ կու դիմեն յունական առասպելաց, և անոնց հռչակեալ պատգամախօս կաղնեաց, որոց զբխաւորն էր յԵպիւռոս՝ Դողոնի անտառն:

Կաղնի ծառն իր մեծութեամբ և ընդարձակութեամբ, հնութեամբ, այսինքն՝ դրբեր դիմանալով, տերեւոց և կորեանց (պտղոց) ձեւով՝ ոչ միայն Բունաց այլ յատուկ և կելտաց սրբազան էր. ասոնք այլ իրենց թաւ կաղնեաց մէջ ունէին պատգամախօս Դրուիդներն և Դրուիդուհիքն: Ս. Գրոց նահապետական պատմութեան մէջ այլ յիշուին ոչ միայն Կաղնին Մամբրէի, այլ և ուրիշ ծառեր, Սաբէկն և Բեւեկն, Տանձին և Մորենին, թող ըզՄայրսն Լիբանանու, որք ոչ միայն թիւրհաւատից, այլ տեղ տեղ և աստուածա-

պաշտից, գէթ պատուելի յիշատակաց տեղիք էին. մանաւանդ որ շատ հեղ Աստուած այնպիսի տեղուանք կը ցուցընէր յայտնուելու նահապետաց և մարգարէից, իբրեւ աստուածային ժամադրութեան վայր. և երբ Դաւիթ կու հարցընէր Աստուծոյ՝ թէ երբ ելնէ թշնամոյն դէմ ի պատերազմն, կ'ազդուէր իրեն՝ թէ երբ Տանձեաց կամ Լալօնից անտառին շջընկոցը լսէ:

Հայկազանց ականջն այլ խուլ չէր այսպիսի տերեւաշարժ քնարներու. եթէ իրենց բնավայրն չունէր յունական կամ գալիական հսկայ կաղնիները, ունէր հսկայազոյն Սոսիներ, որոցմէ ոմանք դեռ մինչեւ այսօր կեան և կենան այլ և այլ կողմեր (ինչպէս յՈրդուատ Գողթան, ի վարդաշէն Գանձակայ, ևն). որոց մեծութիւնն գերազանցէ թերեւս քան զամեն իրենց ազգակիցս, ոչ ոտնաւաւորով այլ գրկաւաւորովք համբելով: Հին Հայոց Գողթնն այլ էր յԱրմաւիր, ըստ աւանդութեան՝ շինուած Հայկայ թոռներէն, իսկ մօտի ծառերն՝ անոր անդրանկան՝ Արմենակայ ձեռատունկը էին. և իր ցեղին վերջին պայազատն՝ Անուշաւան՝ նոյն իսկ ծառոցն ա-

նուամբ Սօս կոչուեցաւ, «Քանզի ձօնեալ
 էր կ'ըսէ պատմիչն (Խորեն. Ա. Ի.) ի
 Սօսիսն Արամենակայ՝ որ «յԱրմաւիր. զո-
 » ըոց զսաղարթունցն սօսաւիւն, ըստ հան-
 » դարտ և կամ սաստիկ շնչելոյ օդոյն՝
 » ոստոց եւեթ շարժումն, սովորեցան ի
 » հմայս յաշխարհիս Հայկազանց. և այս՝
 » ցրագոռմ ժամանակս » : — Գրչագրաց
 տարբերութեամբ Անուշաւանի համար ը-
 սածն է՝ Սօս անուանիւր կամ Սօսանուէր,
 ինչպէս կարդացեր է և Գր. Մագիստրոս.
 « Սօսին յԱրմաւիր՝ առ դրան ապարա-
 » նիցն արքունի, զոր Անուշաւանն պա-
 » տուէր՝ Արայեանն մանուկ, վասն որոյ
 » Սօսանուէրն կոչիւր » : — Ընթերցողք
 խորհրդածեն անշուշտ՝ որ այս ծառի ա-
 նունն տուած պիտի ըլլայ ընդհանուր սա-
 ղարթաւոր ծառոց ձայնին անունը, Սօ-
 սիսն կամ Սօսառիսն և կամ Սօսափիսն.
 ետքինս աւելի սաստիկ ձայնի նշանակ է,
 միանգամայն և ահարկու : — Լատինք՝
 Պահապտն Ոգւոց նուիրած էին այս ծառս.
 և իրենց ծննդեան աւուր յիշատակին՝ Սօսի
 ճիւղերով պսակներ նուիրէին անոր : Հայք՝
 իրենք զիրենք նուիրէին. երեւի թէ և ի-
 րենց նախնեաց հոգիներուն ձայները լսէին

Սօսեաց սօսափման մէջ, և աւելի կամ պակաս պաշտօն մատուցանէին: — Կուռք և պատկերք չաստուածոց և նմանեաց՝ կոտորեցան կործանեցան անյայտ եղան. Սօսին՝ դեռ դալար և կենդանի մնայ, և իրեն պէս հազարամեայ սերունդներ արծրկէ, որովք մարդկան մտաց յիշատակներն այլ անջինջ մնան: Անցեալ դարու Ջուղայեցի վարդապետ մի գրէ թերամիտ ազգայնոց ոմանց համար, թէ «Մեծա-» մեծ ծառոցն համբուրեն, եթէ Սուրբ » կայ ի վերայ». կայ ըսող որ ինչուան հիմայ այլ այդ մեծամեծ ծառոց գտուած կողմերում՝ գտուին և չափէ աւելի պատուողք:

Միայն Սօսին չէր պատուեալ և պաշտեալ ի Հայոց. կային անշուշտ և ուրիշ ծառք, որոց մէկ նշանաւորն և քրիստոնէութենէ շատ դար վերջն այլ, էր Բարտի. զոր յատուկ պատուէին Արեւորդիք կոչուած կէսկէսքն կրօնիւք, մինչեւ ց'ԺԲ դար, և այլ ետեւ. ինչուան հիմայ այլ գտուին այդ աղանդաւորք. և թէ Հայ չեն ճանչցուիր, բայց անոնց հայրերը կամ հօրեղբարքը՝ այնպէս ճանչնար մեր Ս. Շնորհալի Հայրապետն, առ որս և գրէր

և վկայէր, թէ «Այդ ծառ՝ որ Բարտի ա-
 » նուանի՝ ՚ի կոապաշտութեան ժամա-
 » նակն ի պաշտօն առեալ էր, յորս՝ և
 » Դեռք մտանէին, և ի մարդկանէ երկըր-
 » պագութիւն ընդունէին», և այլն: Ինչ
 մտօք հիներն կու պաշտէին զայն. — հա-
 ւանօրէն անոր գեղեցիկ սուլուլիկ և երկ-
 նաձիգ ձեւին համար, իսկ իրենց Արեւոր-
 դիքն՝ համարելով թէ Քրիստոսի խաչն
 Բարտի փայտէ հղած ըլլայ. Շնորհալին
 զգուշացընելով կ'ըսէ. «ՋԲարտի ծառն՝
 » մի՛ աւելի պատուէք քան զՈւռին և զկա-
 » դամախին և զայլս ի ծառոց, և մի՛ կար-
 » ծէք թէ փայտ խաչին Քրիստոսի՝ Բար-
 » տի էր »:

Այս ծառոց պաշտաման վրայօք աւելի
 վկայութիւնք չեն գտուիր ի գիրս մեր՝ ի
 յետին դարս. բայց շատ բան գրուած կայ
 քանի մի տեսակ փոքր բուսոց և ծաղ-
 կանց համար ի Բժշկարանս, յԱղթարս,
 յԵրազահանս և ի Գրապանակս, որոց
 դեռ հաւատացողք և փնտռողք գտուին.
 և թէպէտ այսպիսի սնոտի հաւատք և
 կարծիք գտուած են և գտուին դեռ ու-
 րիշ ազգաց մէջ՝ և ինչուան մեծ գը-
 լուխ Գերմանացւոց, այլ յատուկ պնդու-

Թեամբ պատուած և պատուի ի Հայոց՝
 Լօշտակ կոչուածն՝ ծանօթ շատերու,
 (Bryonia Alba կոչուած ի լատինաց,
 Bryone commune կամ Vigne blan-
 che ի Փռանկաց), իր երկճիւղ արմատին՝
 մարդոյ բարձից և սրօնից նմանութեանն
 համար, որոյ վրայ կ'աւելցընեն խարե-
 բայք ուրիշ նմանութիւններ այլ, տաշելով
 և կոկելով, (ինչպէս կ'ընեն նաև ի Գեր-
 մանիա)։ և այսոր համար կ'անուանեն
 Մարդատակ, Մարդախոտ, Մարդածաղիկ,
 և այլն։ Մերայնոց շատ թիւր և դիւրա-
 հաւատ գրածները թողլով, յիշենք պըտ-
 դոցն համար ըսածնին, որ սեւ ու կար-
 միր են, և երեք, չորս կամ վեց մէկտեղ
 կ'ըլլան ճրդին վրայ. « թէ մարդ գտնու
 » յիրմէտ, (գրեն Աղթարք), չորս հատ՝
 » ոչ աւել և ոչ պակաս, և ի նոր կտաւ
 » ծրարէ, և ի սարսափոտին (հիւանդի)
 » վրայ կենայ՝ ողջանայ Աստուծով. . Հանց
 » շնորհք առնու ի սմանէ (մարդ) և բան
 » և միտք, որ կարէ գիտել զերկնային և
 » զերկրային յատկութիւնք»։ և պատուի-
 րեն մայիս ամսու քաղել զտակն՝ սահմա-
 նեալ աղօթքով, Թագաւոր ամենայն խո-
 տից կոչելով զնա. իբր «զի Աստուած ետ

» քեզ զամենայն խոտից խասիաթն » : —
 Դարձեալ կ'աւելցընեն, թէ «Ասացել են
 » (առաջին խելացիքն) թէ այս խոտս Սո-
 » դոմոնի մատանած առնէ. և ասկից ա-
 » մենայն գազանք և սողունք՝ ի հրաման
 » կենան. և Աղեքսանդր թագաւորն այս
 » խոտովս շատ բան և թագաւորութիւն
 » վարէր», և այլն: — Լօշտակին՝ Ման-
 րազորի հետ ունեցած կամ կարծուած յա-
 րընչութիւնը թողումք քննութեան բուսա-
 բանից և բանասիրաց:

Թերեւս քան զԼօշտակն անուանի է
 Փեոնիայն (Pæonia կամ Betonica O-
 rientalis), որ իր մեծ արժանաւորու-
 թեանն համար՝ տասնեակներով անուններ
 այլ ունի, որոցմէ է և Խաչափայտ և Քա-
 հանայռէ կամ Քահանայտառկ. «զի երբ
 կտրես, կ'ըսեն վերոյիշեալ գրիչք, մէջն
 զէտ խաչ է». այսոր համար այլ սահմա-
 նեալ են աղօթք և աւետարան կարդալ՝
 հանելու ատեն, իր շատ հրաշագործ օ-
 գուտներուն համար. զի, «Յորժամ ծխես
 » (զայն) դեն փախչի. թէ զարմատն տե-
 » բելովն ծխես, ոչ դեւ և ոչ չար չմեր-
 » ձենայ ի քեզ և ոչ ի տուն քո», և
 » այլն: Եւ թէ յիրք մի շարեն զայն(որ)

» սեւ հունտն՝ և տղոցն ի վիզն կախեն,
 » օգտէ բխտաւորին (լուսնոտի)... և այ-
 » նոց՝ որ յանվայր վայրիքն շուրջ գան՝
 » ի վիզն կախեն, շատ օգտէ » : Ըստ հին
 աւանդութեանց, մեր ժԲ դարու գիտնա-
 կան առակախօս Մխիթար Գոշ վարդա-
 պետն այլ իմացընէ, որ « Փեննա զանձն
 սրբասէր ասէր լինել » . իսկ յաջորդ դա-
 րու Բժշկարանք և Աղթարք՝ կատարեալ
 Մաշտոցի ծիսից և աղօթից նման կանոն
 մի գրեն փեննուա հանելու եղանակին ,
 խաչիւ, աւետարանաւ, խնկով, մոմով, և
 այլն . աղօթից մէջ այլ սկսելով յիշել
 « զմարդն առաջին, զոր նախանձեալ չարն՝
 » խարեաց զծաղրամիտ կինն՝ ճաշակմամբ
 » պտղոյն . և ելեալ ի դրախտէն՝ անկաւ
 » յերկիր անիծից և ցաւոց . և աղաղա-
 » կեցին առ քեզ , Տէր, և ցուցեր նոցա
 » ծաղիկս և պտուղս, խոտս և արմատս,
 » ի բժշկութիւն մարդկան . ետուր և զգօ-
 » ղութիւն շնորհի քո ի Փեննուայս յայս,
 » ի ձեռն ծառայի քո մեծին Մովսիսի » :
 — Ստոյգ է բուսոց բժշկական զօրու-
 թիւնն, զոր դիպուածով կամ փորձով գը-
 տան մարդիկ . բայց ստուգութեանն վրայ
 որչափ անստոյգ և սուտումուտ բաներ

աւելցուցած են նանրահաւատք . և եթէ Հայք ծիսական կարգ կամ կանոն մի գրեւ են, արեւմտեայց մէջ ամբողջ գիրք կայ գրուած իրենց սոյն Բետոնիկայի (Betonica) համար . իրաւ է որ շատ հեղ սուտն ճշմարտին, տգիտութիւնն գիտութեան ետեւէն կ'երթայ՝ իբրեւ անոր շուքն, և շուքի պէս այլ աւելի մեծ և երկայն կ'երեւի. արժէքն այլ անկէ աւելի չէ:

Լօշտակի և Փենունայի հետ՝ երրորդ զարմանալի և սրբազան ծաղիկ մ'այլ ունեցեր են Հայք, և թերեւս սեփական հայկական, թէ և ոչ քաջածանօթ. այս է Համասփիւռն, որ և Համասպրամ. որ ըստ վերոյիշեալ Վարդապետին և ըստ իր աւսուանակից և զրեթէ ժամանակակից մեծ բժշկին Միս. Հերացւոյ, «մի արմատ ունի» և արձակէ բազուկս 12, և ունի ամէն» մէկ գոյն մի ծաղիկ այլ և այլ, կապուտ» և ծիրանի, շուշան, և այլ ամէն գու» նից զարդարեալ է», և այլն: Ամառը կու ծաղկի Համասփիւռ, բայց գտնելու համար՝ «պարտ է խնդրել զծաղիկն ի գի» շերի, զի ի գիշերն պայծառագոյն երեւի» ի յաչս խնդրողաց»: Բուսաբանութեան թողումք ծաղկան գոյներն և ուրիշ յատ-

կութիւնները նկարագրել, գտուելու տեղումնքն, և ինչ ցեղի բոյս ըլլալը. որ հաւանօրէն է *Lychnis* կոչուածներէն, և յատկապէս *Lych. Orientalis*. զոր անցեալ դարուն սկիզբը տեսաւ և ստորագրեց հռչակաւոր Փռանկ բուսաբանն Տուռնեֆոր (*Tournefort*).

Ի հարկէ այս երեքէս զատ կան և այլ քիչ շատ զարմանալի յատկութիւն ունեցող բոյսք՝ ի Հայս, ինչպէս ամէն ազգաց մէջ զորս աւելորդ համարիմ քննել և գրել. շատ ըլլայ յիշել միայն զԵրրնշուն և զԵրնշանիտակն, որոյ անունը ըստ իս աւելի զարմանալի է. վասն զի զուտ հայերէն լսուի, և սակայն լատինն այլ *Eryngium* կոչէ, յորմէ Փռանկն այլ *Erynge*, այլ և *Panicaut*. Արդ, ասոր համար այլ գրեն մեր աղթարարանք. «Ով
» զիր տակն ի հետ պահէ՝ ամենեւին դի-
» տական չար չմերձենայ յինքն. թէ ու-
» զես որ իմանաս զզօրութիւն սորա՝ գիտ
» չար դիւահար մի, և տա՛ր ի սորա տա-
» կէն, և մերկիկ ի վերայ սրտին դիր.
» ասել տայ դիւին թէ ուստի՞ է կամ է՞ր
» է մտել. փախչի ի խաւարն արտաքին»:
— Թող մնայ հօն:

Այս վերջի բուսոյ անուանէն և ուրիշ յիշատակներէ, և ընդհանուր բուսոց բազմաթիւ և նշանական անուններէն հետեւի, ըստ մեզ, որ շատ հնուց մտած է ի Հայս ծանօթութիւն բնութեան բուսոց, անոր հետ և աւելորդ և սնոտի կարծիք և հաւատք, և գուցէ օտարներէն առածներէն աւելի՝ իրենք այլ առ օտարս մտուցեր են իրաւ և սուտ ծանօթութիւններ. մանաւանդ եթէ ստոյգ է Արաբացի հեղինակի մի աւանդութիւնն, ամենէն հին բուսաբանական կամ երկրագործական գրոց մէջ, թէ Հայկազանց և Բարեւազուոց կամ Ասորեստանեայց ժամանակ Յամբուշատ անուամբ Հայ մի գրած ըլլայ այս գիտութեանց վրայօք: Թէ ոչ անկէ՝ այլ Յունաց և յետոյ լատին հեղինակաց գործոց մէջ այլ կան ոչ սակաւ բուսական տեղեկութիւնք, նաեւ առասպելախառն, որ ի Հայոց առնուած են՝ որ և է եղանակաւ. ինչպէս Պլուտարքոսի յիշած Երասխայ ափերում, և անոր անուամբ գտուած բոյսն Արարսս (Αρρῆς), որ տեղացեաց լեզուաւ՝ կուսահալած թարգմանութի եղեր. իբր թէ երբ կոյս մի մօտենայ անոր՝ ծաղիկն ա-

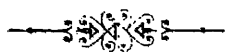
ըին ցայտելով՝ թռամի չորնայ եղեր՝
Մեծ բնագէտն Լատինաց՝ Երէցն Պլինիոս
այլ յիշէ Ադամանտ (Adamantis²) բոյս
մի կախարդական զօրութեամբ, որ ի Հա-
յաստան և ի Կապպադովկիա գտուէր. թէ
որ առիծու մի մօտեցընէին զայն՝ զազանն
բերանաբաց կ'ինկնար ի գետին:

Նոյն Պլուտարքոս նոյն Երասխայ կող-
մերում յիշէ իրմէ հին Կտեսիփոն անուն
պատմչէ և բուսաբանէ մ'առած. կ'ըսէ,
թէ յառաջ յիշեալ (երես 11) Դիորփոս
(Διορφος) լերան քովերը համանուն ծառ
մի կայ եղեր, պտղով՝ նռան նման՝ բայց
խաղողահամ. ուսկից թէ մէկն կեղեւէ և
հատ մի առնու ի ձեռքն՝ և Արէս կանչէ
(թերեւ Հայոց Արայն կամ Արեւ), մէ-
կէն պտուղն ի կանաչ փոխուի? — Աւե-
լորդ համարիմ յիշատակել ուրիշ բուսոց

1. Մեր գիտցած լեզուով չեմք կրնար ստու-
գաբանել այս անունս, բայց եթէ բառին վերջի
կէսը Կոյս լսելով, առաջինն այլ հեռի, կամ
նման յարմարութիւն մի:

2. Aliam (herbam) Adamantida, Armeniæ
Cappadociæque alumnam: hac admota leones re-
supinari cum hiatu laxo: nominis causam esse,
quod conteri nequeat. — Պլին. ԻԴ, ԺԲ:

և ծաղկանց այսպիսի սնոտի յատկութիւն-
ները, մանաւանդ որ մեր հեթանոս հարց
համար յիշուած չեն, այլ ի յետին և ի
քրիստոնէութեան դարերու:

ԳԼՈՒԽ Դ.

ԱՌՏԱՐՔ ԿԱՄ ԱՂԹԱՐՔ

ԼՈՒՍԱՆՈՐԱՑ ՊԱՇՏՈՆ. — Ա. ԱՐԵԳԱԿՆ. — Բ. ԼՈՒ.

ՍԻՆ. — Գ. ԱՍՏԵՂՔ. — Դ. ԵՂԱՆԱԿՔ

ԱՍՏՈՒԾՈՑ անհասանելի էութեան
կամ բնութեան՝ մարդկային մտօք՝ ամե-
նէն աստուածամուկ քացատրողն, Յովհ.
աւետարանիչ, ըսաւ. «Աստուած յոյս է»:
Առաջին սրբագիր հեղինակն (Մովսէս) Աս-
տուծոյ արարածոց անդրանիկ կ'ըսէ զԼոյս.
մարդու համար՝ յառաջ քան զայն, «Խա-
ւար էր ի վերայ անդրնդոց». և եթէ այն
անչափ անձեւ անծանօթ անդրնդոց մէջ՝
կար երկրիս սերմն այլ, այն ատեն յայտ-
նուեցաւ երբ աստուածային կամքն հրա-
մեց, թէ «Եղիցի Լոյս, և եղեւ Լոյս»:
Լուսոյ, բայց այսպիսի լուսոյ (ոչ Թանձր
նիւթոց և ճրագաց) էութիւնն՝ ի՞նչ է. Թո-
ղումք իմաստասիրաց. բայց մեզ բաւա-
կան է մեր մտաց վկայութիւնն, թէ ար-
դարեւ գերազանց և ամենագնիւ ամենա-

պատուական ամենապիտանի բան մ'է, իբր կէս աննիւթ կէս նիւթական գոյութիւն. որոյ ամենէն զգալի և ամենավայելուչ կերպարանք և բովանդակիչք կ'երեւին մեզ անոնք՝ զորս յերեսս երկնից միանգամայն կոչեմք Լուսաւորք, և առանձնակի Աստեղք, Արեգակն, Լուսին, և այլն: Ասոնց տեսութիւնն յափշտակէ քիչ շատ խոհուն միտքը, կամ ինքնին անոնք խօսին մտաց՝ աւելի ազդու քան զայլ արարածս. « Երկինք պատմեն զգործս Աստուծոյ, և զարարածս ձեռաց նորաստեղծի » պատմէ Հաստատոյթիւն », որ է բովանդակութիւն Լուսաւորացն: Ըսել է, թէ ամենէն աւելի զգալի կերպով զԱստուած կերպարանող, երեւցընող կամ բացատրող՝ Լուսաւորքն են, որք իբր անդիմադրելի զօրութեամբ իրենց և իրենց արարողին կու ձգեն մարդկան աչքը, միտքը և սիրտը:

Պարզ է ընթերցողաց՝ յառաջարանիս հետեւանքն. — զմայլող աչաց հետ ուղիղ միտք և սիրտ ունեցող մարդն՝ երբ և տեսնէր զԼուսաւորս՝ կու պաշտէր անոնց և իր արարիչը, ինչպէս յետոյ և հիմայ կու պաշտեմք զնա՝ տաճարաց մէջ:

Եւ ինչպէս՝ ըստ սրատես աստուածաբան
աւետարանչին՝ « Լոյսն ի խաւարի անդ
լուսաւորէ », և չեմք կրնար լուսոյ գե-
րազանցութիւնն ըմբռնել, եթէ խաւարին
այլ տխուր գաղափարն և փորձը չունե-
նամք, գրեթէ ամէն օր՝ գիշերի և ցերեկի
փոփոխմամբք, կու տեսնեմք կ'իմանամք
որ խաւարն՝ մութն՝ լուսոյ ստուերն է,
իր ետեւէն կ'երթայ կու պտըտի, գրեթէ
անընդմէջ՝ իր մօտէն. սակայն « խաւարն
ոչ եղեւ նմա հասու »: Այսինքն ոչ երբեք
կու դաշի կպշի խառնուի միանայ անոր
հետ. լոյսն միշտ լոյս է, խաւարն միշտ
խաւար, ճշմարտութիւնն միշտ ճշմարիտ,
ստութիւնն և մոլորութիւնն՝ միշտ սուտ և
մոլար: Բայց ինչպէս շուքն լուսոյ՝ սուտն
այլ ճշմարտութեան մօտ և քովը գտուի.
Իմաստունն միշտ կու տեսնէ անոնց զա-
նազանութիւնը, անիմաստն՝ կու խառնա-
կէ, կու շփոթէ և շփոթի. և այն որ ուղ-
ղատես մտաց՝ պարզ Աստուծոյ հայելի և
ցուցակ մ'էր, թիւրատես մտաց կ'ըլլայ
ցուցանք մի, և փոխանակ պատկերի՝ իս-
կութիւն և գոյութիւն, միով բանիւ աս-
տուածային, և աստուած իսկ: Որչափ շա-
տերու՝ աստեղաց տեսութիւնն և քննու-

Թիւնն պատճառ եղած է զԱստուած ճանչնալու, աստուածապաշտ ըլլալու, շատոնց (այլ և շատ հին ժամանակէ)՝ զանոնք աստուած կարծելու, և լուսապաշտ կամ աստեղապաշտ ըլլալու. ինչպէս ցուցընէ մեզի պատմութիւնն հնագոյն ազգերը, Քաղդէացիս, Բաբելացիս, Փիւնիկեցիս, նա և Եգիպտացիս, և ինչուան նորայայտ Ամերիկոյ աւելի կրթուած և հիմայ գրեթէ սպառած ազգերը: — Ասոնց մէջ ամենէն հին և նշանաւոր առաջին յիշուածն էր, Քաղդէացին. մինչև լուսաւորաց պաշտօնն և մոլար կրօնքն ալ՝ որ պարզապէս Աստեղագիտութիւն և Ախտարք կամ Աղբարք կ'ըսուի, անոնց անուամբ Քաղդէոսքիւն ըսուած է:

Քաղդէից և հին Հայոց երկրին՝ զրեթէ միջոց չկայ. կորդուաց լերինքն՝ հիւսիսային կողմէն Հայոց են, հարաւէն՝ Քաղդէից. և ասոնց Ուր կամ Հոսր քաղաքն՝ ուսկից ելաւ Աբրահամ երթալու ի Պաղեստին, և ուր իր նախնիքն աստեղաց պաշտօն մատուցանէին, սահմանակից է Հայոց Ատրպատականին: Ասոնց մերձաւորութիւնն, հին ազգաց հասարակ ծանօթութիւնք և մերազգեաց հետաքրքիր

բարքն՝ չեն դժուարացըներ զմեզ հաւանելու՝ որ մեր նախնիքն այլ շատ կանուխ մոլորած ըլլան աստեղաց ուղիղ տեսութենէն, և հետեւած մուար Աստեղագիտութեան և Աստեղաբաշխութեան, և Լուսաւորաց հաւատք ու պաշտօն մատուցած ըլլան: Զայս ճանչնալու պարզ եղանակն է՝ նշանաւոր Լուսաւորներն առանձինն նրկատել:

Ա. ԱՐԵԳԱԿ. — Թերեւս միայն կոյրք չգիտնան, թէ ըստ բնական տեսութեան մարդկան՝ Արեգակն է գլխաւոր Լուսաւորաց, Ակն (աչք) տիեզերաց կոչուած, գուցէ լաւ եւս էր ըսել՝ Աչք տիեզերաց յարեգակն. ուստի բնական այլ է՝ որ ի գերբնականէն մոլորեալ միտք՝ զԱրեգակն աստուած համարէր, կամաց կամաց խտորելով իր նախնեաց զգացմունքէն. որք զայն իրրեւ ամենէն զգալի յիշեցուցիչ աստուածութեան դնէին, և անոր նայելով՝ զԱստուած պաշտէին. և ի սկզբանէ՝ ինչպէս մինչեւ հիմայ այլ՝ յարեգակն դառնային յաղօթելն. մեր եկեղեցեաց խորանն կամ անագ խորանն յայտնի կեցած է վկայ բանիս: Հնագունից համար՝ Արեգակն առիթ մ'էր կրօնից, յետոյ պա-

տուեիլի եղաւ, և այլ յետոյ պաշտելի .
 պաշտօնն ուզեց չտեսած ատենն այլ տես-
 նել զԱրեգակն. և հնարեց այնոր պատ-
 կերք, նախ բնածեւ, ապա անձնական և
 մարդածեւ, յետոյ և առանձինն անուն
 տալով՝ իբրեւ զատ աստուծոյ. և այսպէս
 այլ և այլ ազգք այլ և այլ կերպով կո-
 չեցին. Քաղղեայք՝ Բել կամ Բահաղ, Ա-
 սորեստանայք՝ Արուր կամ Ասուր, Պա-
 դեստինու զանազան ազգք՝ Բելփեգովր,
 Մողոք, Փիւնիկեցիք՝ Ադոնիս, Պարսք՝
 Միհր, Եգիպտացիք՝ Ոսիրիս, Յոյնք և
 Լատինք՝ Փերոս, և այլն. յետինքն՝ բա-
 ւական չգրելով մէկ Արեւ աստուած մի,
 չորս հինգ այլ աւելցուցեր են, մէկն Ա-
 րամազդայ որդի, միւսն դարբին Հեփես-
 տոսի, և այլն:

Գալով առ մեր Հայկազունս, և թող-
 լով յօտար լեզուաց առնուած արեգական
 անունները (ինչպէս Բեզեկ¹ ի Հրէից),
 երկու սովորական բառ ունիմք տուրնջեան
 լուսատուին, թէ եւ երկուքն այլ մի ըս-

1. Ըստ Աշխրհգր. Օրգր. Լոնտ. 1861. զար-
 մանալի հանդիպութեամբ՝ միջին Ամերիկոյ Զո-
 լոյ ժողովրդեան լեզուաւ՝ Բեզեա կոչուի Արե-
 գակն:

կիզբն ցուցընեն, Արև (Բառի ի սանսկրիտ) և Արեգ-ակն, յորմէ աւելի սովորական Արեգակն. որ՝ ինչպէս աղբեր — ակն՝ ջրոյ բղխումն ցուցընէ, սա այլ տաքութեան և լուսոյ. նոյն իսկ Ար արմատն՝ ձայնիւ լծորդ է Աւր (օր) և Հուր բառից. կրնամք երրորդ՝ գոնէ մերձաւոր՝ անուն մ'այլ գրել զԱրփի : — Ինչ որ ըլլայ բառից ծագումն՝ հաւանօրէն հին Հայք ուրիշ ազգաց պէս՝ նախ զԱրեգակն պատուած և պաշտած պիտի ըլլան՝ յերկինս, իր առեւելոյթ շրջանին մէջ, մանաւանդ ծագած և ծածկուած ատենն՝ ի հորիզոնի. յետոյ բոլորակի ձեւով ներկայած, ապա և մարդակերպ. հուսկ յետոյ՝ թուի թէ օտարաց նման կամ անոնց հետեւելով անձնաւոր այլ համարած են, և այնպէս ձեւացուցած իրենց պաշտած տեղերում : — Ինչ կերպարանք արդեօք ընծայած են : — Եթէ չեմք խաբուիր, հին վիպասանք մեր՝ ցուցընեն զնա՝ իրենց « Երկնէր Երկին, երկնէր Երկիր » երգով, որոց գործակից կ'ըլլայ և Ծովն, որ կ'երկնէ կարմրիկ Եղեգնիկ մի, ուսկից բոց ու կրակ կ'ելնէ, և անոնց միջէն կարմրիկ ու խաբտեալ Պատանեկիկ մի կու վազէ կ'ելնէ, բոցե-

դէն մանրիկ աչքերով, և արեւակերպ : Այսպէս կարծեմ հաւտային և կերպարանէին կամ գոնէ հնարէին պաշտօնեայք և բանաստեղծք Հայոց, որոց աւելի նորագոյնքն՝ այն խարտեաշ պատանեկիկն անձնաւորեցին կամ ուզեցին ճանչնալ ի Վահագն, թոռն կամ թոռնորդի իրենց ամենէն սիրելի թագաւորին և դիւցազին, Տիգրանայ, ժամանակակցի Կիւրոսի : Գուցէ և ի Հնդկաց եկած քուրմք ի Տարօն՝ այսպէս յարմարեցուն իրենց և Հայոց հաւատքը, որք աստուածապէս պատուէին զԱկնի գերագոյն կրակն, իբրեւ կենդանատու տարերաց և եղանակաց, որով և զուգէին ընդ Արեւու : Դիւրին էր զուգել և զԱկնի ընդ Վահագնի, որ գրուի և Վահակն. և յայտնապէս կ'ըսէ մեր հին վարդապետաց մէկն՝ Արարչութեան բացատրութեան մէջ. « Ոմանք զԱրեգակն պաշտեցին և Վահակն կոչեցին¹ » : Այդ հնդիկ Ակնի անուան՝ միթէ չէ՞ համանիշ և լատինն Ignis՝ հուր, և յոյնն Ἄγνος. — Մեր մերձաւորաց Վրացւոց պատմիչք

1. Իբրեւ դիւցազնական անձն՝ յետոյ պիտի յիշեմք զՎահագն :

կ'աւանդեն, թէ իրենց մէջ Արեգական և ընդհանուր լուսաւորաց պաշտօնն շատ կանուխ մտած է, Մծխիթոսի մահուանէն քիչ վերջը, որ էր, նոյնպէս ըստ աւանդութեան, Հայկայ եղբորորդին:

Աւելի ստոյգ կամ երկրորդ տեսակ արեւապաշտութիւն՝ յայտնուած է ի Հայս՝ իրենց Արշակունեաց տէրութեան սկսմամբ. որոյ նահապետն Վաղարշակ՝ մի և կէս դար նախ քան զթուական Փրկչին, ուրիշ կրօնական պաշտամանց կարգադրութեան հետ, «Մեհեանս շինեալ յԱրմաւիր՝ անդ» թիս հաստատէ Արեգական և Լուսնի» (Խորեն. Բ, Ը). յայտ է ուրեմն՝ որ այս անդրից դիցական կամ մարդակերպ էին, և որպէս թուի՝ կիսաչափ, այսինքն մինչեւ ի կէս կամ մէջք մարդոյ ձեւացեալ: Այլ թէ ի՞նչ ձեւ կամ կերպարանք ունէին՝ չէ յայտ. հաւանօրէն Միհրի դէմք ունէին, զոր յետոյ յիշելու եմք. որոյ պաշտօնն թէ և ենթադրեմք ի Պարթեւաց մտած՝ բայց հաւատքն արդէն կայր ի Հայս. կային և Հայք Արեգակնապաշտք կամ Արեգնապաշտք, ինչպէս կ'ըսուի մեր գրոց լեզուաւ: — Վաղարշակայ թոռնորդւոյն ատեն, զօրապետն Բարզափրան՝ դա-

շանց հաստատութեան համար՝ նախ կ'երդնու յԱրեգակն, յետոյ ամենայն երկնաւոր և երկրաւոր պաշտելիաց. նոյնպէս Արշամ թագաւոր ստիպէ վեցնանոս Հրեայ՝ նախ «երկիր պագաննել Արեգական, և (ապա) պաշտել զկուռս արքայի» . (Խոր. Բ. ԺԲ) . Թողումք Լարուբնայի ըսածն վասն Եդեսացւոց Արեւ և Լուսին պաշտելուն՝ ասորական չաստուածոց հետ: — Վերոյիշեալ թագաւորն (Տիգրան) և իր հայրն Արտաշէս, որոց արեւուն ալ կ'երդնոյր Բարգամիւրան, ուրիշ աւարներու հետ յուռնական կուռքեր ալ բերին և հաստատեցին յալ և ալ կողմանս իրենց աշխարհին, ինչպէս յիշեն Ագաթանգեղոս և Խորենացի. անհաւանելի. չէ՛ թէ և անոնց մէջ ըլլային և յոյն Արեգակներ, Ապոլոնի և Փերոսի կերպարանօք, կառօք և երիվարօք: Յետնոցս՝ (ձիերուն) գուցէ հին աւանդութեամբ մի՛ ալ ոչ հին Ոսկեփորիկ գրիչ մի՛ անուններն ալ նշանակէ, գրելով. «Անուանք վարչաց Արեգական, Էնիկ, Մենիկ, Բենիկ և Սենիկ» . չգիտեմ թէ Փերոսի կառաց ձիանքն ալ յոյն ա-

նուններ ունէին, թէ՛ ասոնք լոկ հայ խելաց ծնունդ են՝:

Վերոյիշեալ երդման ձեւն՝ յայտնէ և Արեւու կեանք նշանակելն, որ մնացած է և ի քրիստոնէութեան. Բագրատունեաց թողած արձանագրութեանց մէջ յեկեղեցիս՝ շատ հեղ գրուի յիշատակն՝ յարեաշատոյթիս բարերարաց, այսինքն մաղթանք երկար ապրելու: և մինչեւ հիմայ լսուի երդմնաձեւ կամ փաղաքշանօք՝ Արեւոյ սիրեմ, Երե Արեւոյ սիրեա, Արեւոյ մեռեմ, և այլն. ինչպէս հիններն այլ մեռնելու կամ մեռցընելու համար կ'ըսէին զԱրեւ հատանել, յԱրեւե արկանել, անկանել, և ասոնց նման բացատրութիւններ. այսպէս՝ անհափահաս կամ երիտասարդ մեռնողն այլ կոչուած է «Արեւակտ վախճանեալ»:

1. Եթէ հայ խելքի և թէ օտարի ծնունդ է, 1288 թուին գրուած Տօմարի մէջ՝ կայ հետեւեալ բանս. «Զի՛նչ է նիւթ ամանակի (Արեգական).
» — Հուր է բաղազանեալ, աղ է և երկաթ. լոյս
» է շանթախառն, հուր ձեւացիկ, և են ի նմա
» պատուհանք 12 երկբացիկ, որոց 11 պատու-
» հանն յերկինս հայի և մինն յերկիրս: Եւ եթէ
» կամիցիս գիտել զի՛նչ իցէ կերպարանք Արե-
» ցականն. — մարդ է անբան և անիմաստ.
» կայ ի մէջ հրեղէն երկուց երիվարաց! Եւ եթէ
» ոչ էր յաման ակն արեգականն, երկիրս իբրեւ
» զգըզաթ մի բուրդ առաջի նորա վառէր»:

Անցողաբար յիշեցընեմք քննաբանից , որ աստեղապաշտքն Սարէացիք՝ մերոց պէս Արեւ կամ Ոչրու կոչած են զԱրեգակն . գուցէ պատահաբար ինչուան Ովկիանիոյ մէջ Արեգական պաշտօնէից ընկերութիւնն կոչուի Արեգի անուամբ (Arekois կամ Areois) : Բայց մեզի աւելի դիտելի են մեր երկրին մէջ այս լուսաւորին անուամբ կոչուած այլ և այլ տեղեր , մանաւանդ ի Տարօն , ուր և Արեգակնածագ բլուրն , և ի Սիւնիս՝ որոյ ամբողջ գաւառ մի Արեւիք կոչուի , և պաշտօնն յայտնեցաւ յառաքելութեան Ս . Բարդղղիմեայ :

Աւելի դիտելին և զարմանալին է որ Արեւապաշտութիւնն քան զայլ հաւատա՝ կերպով մի աւելի երկար և խոր տպաւորուած է յազգայինս մեր , և այլ և այլ ժամանակ երեւցեր են Արեւորդիք , գուցէ մինչեւ հիմայ այլ , եթէ և դոքա չորոշուին ո՛ր ազգի մնացորդ ըլլալ . ԺԱ դարու կիսում Գր . Մագիստրոս՝ այս անուամբ յիշէ զանոնք , և ի Զանդիկ մոգուց համարի յառաջ եկած . « Ոմանք ի » նոցանէ ղեղեալք՝ Արեգակնապաշտք , զոր » Արեւորդիսն անուանեն . և ահա են

» յայդմ գաւառի (Միջագետաց) բազումը,
 » և քրիստոնեայս զինքեանս յայտնապէս
 » կոչեն . բայց եթէ որպիսի՞ մոլորու-
 » թեամբ և անառակութեամբ վարին, զի-
 » տեմք զի ոչ ես անտեղեակ» : — Իրմէ
 դար մի վերջը՝ իր Շնորհալի շառաւիղ
 Ս. Ներսէս՝ Սամուտիոյ կողմանց Արեւոր-
 դեաց համար յայտնապէս կ'ըսէ, թէ Հա-
 յոց սերունդք են, որք « Ոչ կամեցան լու-
 » սաւորիլ աստուածային լուսովն՝ ի ձեռն
 » Լուսաւորչին մերոյ » . և կու պատուիրէ
 քահանայից, որ անոնցմէ դարձի եկողներն
 ընդունելու ատեն՝ երեսնին յարեւմուտք
 դարձրնել տան և երեք անգամ թքնել
 յերեսս սատանայի, և խրատել, թէ՛
 « զԱրեգակն՝ մի՛ այլ ինչ համարիք՝ քան
 » թէ ճրագ աշխարհի, զոր ստեղծ արա-
 » ռիչն Աստուած, և եղ զնա յերկինս՝
 » լուսատու լինել երկրի » : Արեւու պաշ-
 տաման կամ պատուոյ հետ՝ ասոնց Մա-
 գիստրոսի յիշած անառակութիւնը՝ քիչ մ'ա-
 ւելի բացատրէ մեր Ս. Հայրապետն, ո-
 ռով կ'իմացուի Պայլիկեանց և Թոնրա-
 կեանց աղանդոց պիղծ խառնուրդն այլ ի
 զործս և ի ծէսս նոցա . մինչեւ իրմէ քիչ
 մի առաջ գրող վարդապետն Դաւիթ որդի

Աւակայ՝ յայտնապէս կ'ըսէ, թէ «Պայ-
լիկեանքն կամ Մծղնայք՝ Արուիորդոց
ազգն է»։ Երկու դար վերջն այլ՝ ԺԴին
կիսում՝ Մխիթար կաթողիկոս գրէր առ
Պապն Հռովմայ, թէ այն ատեն այլ գրա-
նուէին Արեւորդիք ի Մանագկերտ, որ
շատ դարերով այլ յառաջ քան զՇնորհա-
լին և զՄագիստրոս՝ բոյն էր թոնրակեան
աղանդաւորաց և իրենց նմանեաց¹։

Յիշեալ ԺԴ դարու վերջերը՝ Լէնկթի-
մուր Մէրտինու կողմերը չորս գեղերու
մէջ (Շուլ, Շմըրշախ, Սաֆարի և Մարա-
զի) Արեւապաշտներ գտնելով, կու ջանայ
զանոնք իր կրօնքին դարձնել, և չկարե-
նալով՝ «աւերեաց զքաղաքն, կ'ըսէ թող-
» մա Մեծոփեցի պատմիչ, և չորս (յի-
» շեալ) գեղ՝ իսպառ կործանեաց. և յետոյ
» դարձեալ սատանայի հնարիւք՝ բազմա-
» ցան ի Մերտին և ի յԱմիդ»։ Ասկէ ա-
ռաջ կու գրէ Մխիթար Ապարանեցի. «Են
» ոմանք Հայկազեանք և հայ լեզուաւ Ա-
» ղապաշտք, և կոչին Արեւորդիք. սոքա

1. Ասոնց վրայօք ի նոր ատենս կարելոր և
ընդարձակ տեղեկութիւնք հրատարակեցան, հա-
յերէն (Բազմ. ՄԱ.), և գերմաներէն (Die Pau-
likianer, von K. Ter-Mkrttschian. Leipzig 1893).

» ոչ ունին զիր և դպրութիւն , այլ ա-
 » ւանդութեամբ ուսուցանեն հարքն զոր-
 » դիսն իւրեանց, զոր նախնիք նոցա ու-
 » սեալք էին ի Ջրադաշտ մոզէ՝ անդրու-
 » շանին պետէ. և ընդ որ (կողմն) երթայ
 » արեգակն՝ ընդ այնմ երկրրպագեն , և
 » պատուեն զծառն Բարսի և զՇուշան
 » ծաղիկն և զԲամբակին և զայլսն , որ
 » զդէմս իւրեանց շրջեցուցանեն ընդդէմ
 » արեգականն . և նմանեցուցանեն զին-
 » քեանս նոցա՝ հաւատով և գործով բարձր
 » և անուշահոտ . և առնեն մատաղ ննջե-
 » ցելոց . և տան զամենայն հասս Հա ե-
 » ռիցու : Սոցա առաջնորդն կոչի Հագր-
 » պետ . և յիւրաքանչիւր ամի երկու ան-
 » զամ կամ աւելի՝ ամենեքեան այր և
 » կին ուստր և դուստր, ժողովին ի գուր
 » մի յոյժ խաւարին » , և այլն : — Մե-
 ծոփեցւոյն զրեաթէ ժամանակակից՝ Թըւ-
 կուրանցի Յովհ. պուէտն և հայրապետ՝
 կ'երգէր .

« Կինն՝ ոչ պըժգայ յԱրեւորդոյ ,

Ու ի Թուրքէ ոչ ի Հայէ .

Զով որ սիրէ՝ հաւատն այն է » :

Իսկ Արեւը սիրող բուսոց մէջ յիշէ ու-

բիշ երգիչ ծաղկաբան մի (Դաւիթ Սալա-
ձորցի)։

«Սինն, իրեցուկն ու Եղբրակն, կու ըստանն Արե-
ւորդուն.
Նոցա երամն ուրիշ է, կու շըրջին զօրն հետ արեւուն»։

Մեզի աւելի մօտ դարուց գրողաց մէջ
այլ գտուին յիշատակք Արեւորդեաց. մին-
չեւ հիմայ Միջագետաց կողմերում Շեմսի
կոչուած աղանդաւորք՝ որ Արեւային ըսել
է, հեթանոսութենէ, քրիստոնէութենէ և
իսլամէ խառն կրօնք մ'ունին. բայց իրենց
ազգի ծագումն յայտնի չէ, տեղացեաց լե-
զուն կու խօսին. իսկ բուն Հայոց երկիր-
ներու մէջ կաղզուանայ կողմերում՝ դեռ
լսուին Արեւորդի կամ Արծուուդի կոչուած
լերինք՝ Երասխայ և Արածանույ անջրը-
պետք, ուր Եզիտիք և արեւապաշտք՝ զոնէ
Արեւորդիք՝ մեր օրերուս այլ յայտնուած
են և յիշուած ի տեղագրողաց, որպիսի
է Տեսիէ, (Texier, Asie Mineure, I.
105. 123)։

Արեգական ներգործութիւն մարդկան
համար ամենէն աւելի երկրագործութեան
կամ բուսոց աճեւութեան համար հարկա-
ւոր ըլլալն յայտնի է, և այնով զրդիլն

ի պատիւ նորա. և որչափ բնական պատ-
հառաւ կոչուած են զանազան բոյսք այ-
նոր անուամբ, կըրնայ դեռ յոմանս նըշ-
մարիլ և կրօնական ինչ մտածութիւն .
ինչպէս յ'Արեգական մայր, Արեգական ծա-
ղիկ, Արեքոտրիկ, Արեւածագ, Արեւածաղիկ,
Արեւալաշ, և այլն: Արդեօք այսպիսի ազ-
դեցութեան համար նախնիք իրօք կենդանի
էակ մ'այլ կարծէին զԱրեգակն, կամ իր
մէջ կենդանի էակներ, ինչպէս վերոյ
գրեալ ծանօթութեան մէջ գուշակուի, և
ինչպէս աղթարարան երդմնեցուցիչ մ'այլ,
հաւատալով կամ չհաւատալով, հիւան-
դութիւնները կ'ուզէր կապել նա և «365
» Սրբովքն՝ որ կան ի սիրտ Արեգականն,
» (զ) որ ոչ հրեշտակք գիտեն և ոչ հրեշ-
» տակապետք, բայց միայն Հայր »: —
Իսկ դու ուստի՞ գիտցար, ո՞վ խելացնոր.
որ՝ նոյնպէս կ'ըսես՝ թէ անոնց չտեսած
նա և «365 Սուրբք՝ որք կան ի մէջ ծո-
» վուն »:

Բ. ԼՈՒՍԻՆ. — Ինչ որ ի սկզբան
Արեգական համար ըսինք, ըստ Ս. Գրոց
և բնական տեսութեան մարդկան, անմի-
ջապէս զնոյն կ'իմանամք և Լուսնի. զի
որպէս զնա կարգեց Աստուած ի Լուսա-

տու տուրնջեան, և սա կ'ըսուի Լուսա-
տու գիշերոյ (Մննդ. Ա. 16). ասոնց ա-
նուանք և յիշատակք իբրեւ խեղեփք (եր-
կուորեակ) են ի հասարակաց միտս. իսկ
առ թերամիտս ոմանս՝ ոչ շատ օտար էր
զԼուսին Արեառ քոյր անուանելն, և անոր
պէս ի պաշտօն առնուլն. որ՝ թէ և Արե-
գական չափ մեծ և հզօր օգտւտ չի տար
մարդկան, այլ ունի և շատ առաւելու-
թիւններ, թէ՛ անմխիթար մթութեան մէջ
մոլորելոց ճամբայ ցուցընելով ի ծովու
և ի ցամաքի, թէ՛ իր արծաթափայլ դի-
մօք և նշողիւք զուարճացընելով զաչս, և
զբաւելով զսիրտ՝ քան զարեգակն՝ որ
զմիտս զբաւէ. թէ՛ դարձեալ, աւելի քան
զնա աւուրց և ամսոց մանր չափերով, և
չորեքմասնեայ աճամբն և նուազմամբ
ծննդեամբ և յրմամբ՝¹. և թէ կենաց ներ-
քին տնտեսութեան (առողջութեան) փո-
փոխմանց ազդելով, մանաւանդ կանանց

1. Մեր հին տօմարագրաց մէկն Լուսնի քա-
ռորդներն այլ կիսելով՝ ութ բաժին գրէ, այս-
պէս. «Նախամահիկ. Զկնի Մահկի վեց. Երկ-
րորդ կտուր յեռ. Կորընթի յեռ. Մաշուճն ի
նոյն գիշական, Բովանդակ Լուսին. Լիալուսին
Նախերկակտուր (Կոր) ընթի յեռ»:

վրայ. և թէ և ոչ նոյնչափ ստոյգ ըլլայ՝
այլ հասարակ կոչումն եղած է ծանօթ
ախտը՝ Լուսնոտոարեան, որով բռնուողն
կոչուի, Լուսնահար, Լուսնածեռ. որպիսի-
ներ բժշկեց՝ ոչ դեղով՝ այլ բանիւ և հրա-
մանաւ՝ ամենաբժիշկն և ամենողորմած
Տէրն մեր Յիսուս. որ և օտար լեզուաց
մէջ այլ նոյնպէս կոչուի հասարակօրէն
(Lunatique): Տարբեր ախտակիր երեւի
Լուսնագանգն իբր լուսնէն պատճառած ու-
ղեղի նուազութեամբ : — Բուսոց վրայ
այլ հանդարտ ազդեցութեամբն՝ առիթ ե-
ղած է լուսնի ընծայելու զոմանս, կամ
իր անուամբ կոչելու, ինչպէս առ մերս՝
Լուսնի քոչին (Ղուլփի Ղամար կամ Ղուլ
Բաղամբար՝ ըստ Արարաց, հասարակօրէն
Zédoire առ արեւմտեայս). որոյ «Տերեւն՝
» զհետ Լուսնին ընթանայ, (զրեն աղթարք
» և բժշկարանք մեր, և ըստ աւուրց Լուս-
» նի) տերեւ ստանայ, և ոստն կերպիւ
» հնգետասանօրեայ Լուսնին՝» (լինի) :
Լուսնի ընծայելուն կամ անոր հետ կեր-
պով մի կապելուն մէկ պատճառն կ'երեւի՝
իրեն չորս գոյն ունենալ կամ փոխելն,
ըստ չորս կերպարանաց Լուսնի : — Այ-
սոր նման՝ թէ ոչ նոյն՝ է և Լուսնի ծա-

դիկն, պարզապէս Լուսին կոչուած յԱրա-
 րաց, Ղամէր. որոյ համար կ'ըսեն բժշկա-
 րանք, թէ «Տերեն կարմիր յորդան գու-
 » նով (լինի), և ի վերայ գլխուն՝ դեղ-
 » նագոյն ծաղիկ, և տերեք նորա զհետ
 » լուսնի ընթանան. զի առաջին օրն լուս-
 » նի՝ մէկ տերեւ ստանայ, և երբ լուսինն
 » փլէ՝ (վերջին քառորդ) նորա տերեւքն
 » թափին, և զիր ծաղիկն ի վրայ գլխուն
 » պահէ. և հանապազ այդ է իւր բնու-
 » թիւնն. ի նոր սկսանելն՝ տերեն ար-
 » ձակէ, և ի բուսանելն՝ մին մին թա-
 » փի»։ Յիշուած է և Լուսնոտ ծաղիկ,
 բայց ինչպիսութիւնն անծանօթ. — գուցէ
 նոյն և Լուսնատակի ծառն, որ և լուաց-
 տակ, այն է Romarin ըստ Փռանկաց։
 — Լուսնի թուփէն զատ կոչուած է և
 Լուսնի քար, ըստ Արարաց (Հաճար ըլ-
 Ղամէր), և թուի տարբեր ի Լուսրարե,
 զի ոչ Լուսնի՝ այլ Լուսոյ անուամբ է սա,
 և ըստ այսմ կոչի յԱրարաց Հաճար եւ-
 նոր¹։

1. Արեգական նիւթ ու կերպարանքը ստորագը-
 րողն (եր. 89) գրէ և Լուսնի համար, թէ «ի
 » հինգ մասնէ ստեղծաւ, երեքն լոյս է, մինն
 » հուր, միւսն՝ գնացողութիւն ի բանէն Աստու-

4

7

u

u

u

u

u

u

u

u

u

u

u

u

u

u

u

u

u

u

u

u

u

u

u

u

կանխեցինք այս մանր և երկրորդական կամ հետեւորդ բաները յիշեցընելու, որ դիւրաւ հասկըցուի Լուսնի հաւատք և պաշտօնն, կամ միջնորդն և ճամբան Լուսնապաշտութեան. որոյ՝ յառաջ քան զանձնակերպ պաշտօնն՝ այսպիսի դիտողութեամբք կամ զգացմամբք՝ մտած կամ հետեւած է Լուսնագիտութիւնն, որով և Լուսնախորհրդ կամ Լուսնահմայք: Ինչպէս հասարակօրէն ամենայն լուսաւորաց քննութիւնն և նշանակութիւն՝ ի սկզբան աւելի կամ պակաս բուն գիտութիւն եղած է, և յետոյ աւելի տգիտարար մոլորութիւն, այսպէս և Լուսնի՝ քան զայլ լուսաւորս դիւրաւ ճանչցուող փոփոխութիւնքն՝ ստոյգ և հարկաւոր գիտութիւն եղած են. այլ երբ սուտ ընդ ճշմարտին խառնուեր է՝ Լուսնագիտութիւնն այլ Աստեղագիտու-

» ծոյ... — Քանի՞ նիւթ է ամանակի Լուսնին՝
 » որ կայ բաղադանեալ. Օդ է ամպածեւ, լուսա-
 » կերպ, թանձրամած, և ի նմա պատուհանք 12
 » երկբացիկք, որոց վեցն յերկինս հային և վեցն
 » յերկիրս: — Չի՞նչ կերպարանք են Լուսնին.
 » — Են ի նմա իբրեւ երկու գոմէշս ծովայինք.
 » ընդ միոյն բերանն մտանէ լոյսն և ընդ միոյն
 » պակասի. քանզի լոյսն Լուսնի յարեգականէ
 » ծագի», և այլն:

թիւնն այլ՝ անուամբ ուղիղ՝ բայց բացատ-
րութեամբ մոլար և աղանդ դարձեր և զայս
նշանակեն. և շատ տեսակ հմայութեանց
և կախարդութեանց մէկն այլ՝ ոչ միայն
եղած է Լուսնահմայութիւնն, այլ և գրե-
թէ հասարակաց առ ամենայն ազգս: Եւ
որ աւելի զգալին է՝ միշտ և մինչեւ հի-
մայ իր հաւատացեալքն կամ խաբեբայքն
ունի. ինչպէս Թուրքիոյ աշխարհաց խա-
ժամուժ ժողովրդոց մէջ ծանօթ են այդ-
պիսի հմայողք, իրենց բառիւ Լուսնադէտ
կոչուած (Այ-պագար), զորս յիշելն ան-
գամ թերեւս աւելորդ էր, եթէ դժբաղ-
դարար դեռ մերազգի քրիստոնէից մէջ այլ
չգտուէին այսպիսիք որք գրուած կամ ան-
գիր Ադրարօք և պէսպէս Գրապանակօք և
թուարանական Լուսնացոյց և Էփիմեքտէս
գրովք, չհետեւէին իրենց մոլար նախ-
նեաց, որք Լուսնահմայք կոչուին. «որ զօրն»
» չար և բարի ասէ՝ Լուսնովն», ըստ բա-
ցատրութեան վարդապետի միոյ յ'ԺԲ
դարու, որ՝ ինչպէս և իրմէ առաջ և ե-
տեւ՝ զանոնք յանդիմանող և խրատող ե-
ղած են:

Ասոնցմէ աւելի հետաքննելին է մեզ
յայտնի Լուսնապաշտն. զոր և տեսանք

ընդ Արեւապաշտին, հանդերձ իր անդրեօք
կամ պատկերօք Հայկազանց և Արշակու-
նեաց ատեն (եր. 88): Ի՞նչ կերպ էր Հայոց
պաշտած Լուսինն. — Աւելի անծանօթ
է մեզ, ըստ որում և նուազ է Լուսինն՝
քան զԱրեւ. բայց գուցէ իր պաշտօնն հը-
նագոյն և ժամանակակից Քաղղէութեան.
կարծիք է Ս. գրոց մեկնչաց՝ թէ նոյն իսկ
մեր ազգի կամ երկրի անունն ըստ օտա-
րաց, Ար—մենի կամ Ար—միենի, երբայե-
րէն՝ Լեառն Լուսնի նշանակէ, իբր թէ
լեռանց վրայ լուսնի դիտողք եղած ըլլան՝
յիշեալ դրակից Քաղղէից նման¹. և իրենց-
մէ այլ ինչպէս շատ ուրիշ ազգաց՝ Մեկ
կոչուի Լուսինն, որպէս կոչուի և անձ.

1. Ըստ այսմ՝ իտալ նոր հեղինակ մի Պիւ-
թագորոսի ուղեւորութեան վիպասանական պատ-
միչ, երգել տայ Քաղղէացւոց. «Ո՛վ Լուսին,
» բնակիչք աշխարհին Հայոց՝ որ մեր հին նա-
» խահարքն էին, նուիրեցին քեզի լեռ մի և
» պաշտօն, և կու պարծին քու անուամբդ կո-
» չուելու»: — Արդեօք Մանի² էր այն լեռն՝
զոր քրիստոնեայ հարք մեր յետոյ նուիրեցին
Հովսիսիմեանց ընկեր Ս. Մանի կուսի: — Լակ-
տանտիոս (Ը, Ժ) այլ կ'ըսէ, թէ չեմք ընդունիր
զանոնք, որ ի Կովկաս լեռանց լուսաւորաց ըն-
թացքն և նշանները դիտելով՝ բիւրաւոր տարի-
ներու յիշատակութիւն կ'ընեն:

նաւորեալն կամ չաստուածն, Միւ ըստ
 Յունաց, Men, Mena, Mene, որ և Ա-
 միս նշանակէ, ինչպէս լսուի այս մերձա-
 ւոր ձայնով ի լեզուս յունալատին ազ-
 ցաց, Միւյ կամ Միւս. և Անգղիացիք հի-
 մայ այլ Մուն Moon կոչեն զԼուսին¹։
 Այս Մէն անուամբ Յոյնք քանի մի Լուս-
 նական չաստուած ունէին, ոմն արական,
 ոմն իգական, ինչպէս առ Գերմանացիս
 արական է Լուսին նշանակող անունն (der
 Mond), մինչ Արեւն իգական, (die Son-
 ne). հաւանօրէն Հայոցն արական էր նը-
 ման Լատինաց Lunus չաստուածոյն. որ
 և փոխաբանաբար այլ կերպարանուելով՝ ա-
 ւելի հաւանական է ի Հայոց և Փոխաբաց
 առնուած ըլլալ, որոց ցեղակցութեան կամ
 իրարմէ ծագման վկայած են հին պատ-
 միչք. և շատ հաւանական է որ Փառնակ
 կոչէին Հայք իրենց Լուսին չաստուածը,
 ինչպէս և կոչուէր ի Վրաստան և ի Պոն-
 տոս՝ իրենց դրացի երկիրներում. բայց

1. Այս Յունաց Միւսիլուսնադից պաշտօնեայք
 կոչէին Μηνιαία, արդեօք այս անունս ունի՞
 յարընչութիւն ընդ Մանաիօր մեր և ընդ Մի-
 նուսիօր Պարսից, թէպէտ սոքա՝ դրախտագէտ
 կամ դրախտագեղ թարգմանեն այդ անունը։

մեր լեզուին սեպհական է այդ անունն ,
և այսպէս համարիմք՝ մինչեւ որ ստուգուի
փոխգացուց լեզուին նոյնութիւնն կամ
տարբերութիւնն: — Հաւանական է դար-

Փառեակ. — Լուսնի դիրք.

ծեալ և Լուսնեակ կոչիլն ի Հայոց, զտար-
րականն յաստուածականէն զանազանելու
համար. և նշանաւոր զուգակցութիւն մի
է՝ որ Ետրուացիք՝ Իտալիոյ մէկ մասին
հին բնակիչք՝ յարեւմտեան Ասիոյ եկած

(զոր հիմայ ոմանք ի գիտնոց ջանան ցու-
ցընել ազգակից կամ ծագած ի Հայոց՝)
Լոսնա կոչած են զԼուսին: — Մեր բամ-
կօրէն Լոսնկայ կոչումն՝ Լուսնի պայծառ
ծագելը նշանակէ:

Եղջերածեւ, մանեկածեւ, կարակնածեւ
կամ նաւակածեւ Լուսինն՝ (որպէս և իր
պատկերաց մէջ կերպարանէին զԼուսիւր),
Մահիկ կոչուի առ մեզ, ըստ ծանօթ Պար-
սից Մահ կամ Մահի բառից, որ նշանակէ
զԼուսին և զամիս. որոյ ձեւէն երեւի և
Մեհնաւոյ զարդն. բայց մեզի աւելի քննա-
կան է մեր Մեհեկի կամ Մեհեկան անունն
ամսոյ, որ անմիջապէս հետեւի արեւանիշ
Արեգ ամսոյ, երբ ըստ ուղղագոյն տու-
մարի կամ օրացուցի՝ բնական տարին
այս ամսով սկսանի, Մեհեկանն այլ վեր-
ջին կ'ըլլայ, որով և մերձաւոր նոր տար-
ւոյ: Ի յիշատակի անուանց ամսոց պիտի
յիշենք դարձեալ զայս, ինչպէս յետոյ և
զՄեհնաւ անուն պաշտաման տեղեաց՝ որ
ձայնակից է Մահիկի և Մեհեկի:

Այս երկու՝ աչք ու միտք հրապուրող
մեծ Լուսաւորները թողլու ատեն, յիշենք
հաճութեամբ՝ որ մեր նոր սուրբ կրօնքն՝
զմին (Արեգակն) Քրիստոսի նուիրեր կամ

նմանցուցեր է. զմիւսն (Լուսին) իւր ան-
 նըման Մօր և մեր Տիրամօր. որոյ՝ եր-
 կուքին միանգամայն սեփականէ մեր շա-
 բական երգիչն, « Սըրբուհի, ի Լիբանանէ
 » դիմեալ հարսն զգեցեալ զԱրեգակն ար-
 » կեալ զքեւ, և ընդ ոտիւք զԼուսինն ըս-
 տուերատեսակ » :

Գ. ԱՍՏԵՂՔ. — Եթէ Արեգական և
 Լուսինի՝ մեր կրօնից այլաբանական նմա-
 նութեանց՝ հետեւցընեմք և զԱստեղս, պէտք
 է զասոնք Հրեշտակաց նմանցընել. և ար-
 դէն Ս. Գիրք Թէ զՀրեշտակս և Թէ զԱս-
 տեղս՝ Զօրաբխեր երկնից (կամ Զօրք) կո-
 չեն. մարդկան՝ ամենէն շատ և խիտ մէկ-
 տեղ եկած ժողովն՝ զօրաց բանակն է.
 այսպէս այլ հոգեղինաց բազմութիւնն ըմ-
 բռնէ, մանաւանդ անոնց գերագոյն զօ-
 րութիւնն այլ ճանչնալով, և հոգեղինաց
 հետ առնչութիւնն. ինութեան տեսարա-
 նաց մէջ չկայ պայծառագոյն և վսեմա-
 գոյն քան զայս լուսաւորաց զօրաբանակ.
 զգայուն մարդ՝ չի կրնար չըզմայլիլ՝
 պարզ և յըստակ գիշեր մի՝ քանի մի
 վայրկեան դիտելով զայն. Չկայ դարձեալ
 մարդկային հետաքրքրութեան մեծագոյն
 առարկայ մի, և աւելի քան զտգիտաց՝

գիտնոց գլուխն տանջող և խոնարհեցնող-
 երկրիս վրայի առարկաներն այլ չի ճանչ-
 նար ամբողջապէս, բայց աստեղաց ծա-
 նօթութիւնն՝ յետ վեց եօթն հազար տա-
 րիներու քննութեանց և գիտից՝ դեռ այբ-
 բենի գիտութիւն մ'է, մանաւանդ անոնց
 ներքին էութիւնն, և շատ չի յուսացուիր
 համարձակ կարգաւ այդ աստուածագիծ
 երկնից մագաղաթը, զոր ներկայ և հան-
 դերձեալ կենաց և աշխարհաց՝ միջնորդի
 պէս պարզած է նա մեր դիմաց, և տե-
 սակ մի արգիլեալ երկրի պէս է. Տեսցես
 և մի՛ մտցես, այսինքն ոչ իմացիս՝ իս-
 կապէս ինչ են, ինչո՞ւ համար են: Սա-
 կայն քանի որ Աստեղք կու ցոլցուան
 յերկնից ի վերայ մթնոցած երկրի, պիտի
 չդադրին մարդկան աչքն ու միտքն իրենց
 քաշել. ինչպէս իրենցմէ մէկն (Բեւեռն
 Հիւս.) յինքն կու քաշէ զմագնիս: Ինչ որ
 հիմայ է, հարկ է որ ի սկզբան դարուց
 և ազգաց այլ այնպէս եղած ըլլայ, և
 գուցէ աւելի այլ՝ հին ժողովրդոց, որք ի
 սկզբան ծածկուած տուներու մէջ չէին
 քնակել, այլ բացօթեայք էին, կամ թեթև
 ծածքով մի. և շատք հովիւ և երկրագործ
 ըլլալով՝ աւելի շատ ժամեր կամ ստէպ՝

գիշերը բաց երկնից տակ և աստեղաց առջեւ գտուէին. և զի դեռ շատ քիչ պատմական ղիպուածք եղած էին, մտքերնին աւելի անգրադ անարգել կու դիտէր զբռնութիւն՝ յերեսս երկրի և երկնից. և գուցէ հասարակարար անոնց ուսմիկն քան զմերս՝ աւելի բան մ'այլ կարդար աստեղագրն. տին վրայ. գոնէ՝ ստոյգ է որ իր յիշեալ պարզ տնտեսութեան կամ արուեստին համար՝ օգուտ ճարեր անոնց ղիրքէն, երկնագմբէթին մէջ վեր կամ վար տեղափոխուած երեւելէն, որով և գիշերուան պահերն ու ժամերը քիչ շատ կ'որոշէր:

Սակայն ի՞նչ էր հասարակաց հին կարծիքն Աստեղաց էութեան համար: — Հաւանական է որ ի սկզբան ինչպէս զԱրեւն և զԼուսին ճանչնային, ինչպէս որ կ'ըսեն Ս. Գիրք, զանոնց այլ նոյնպէս Աստուծոյ գործ և իրր Լուսնի օգնական ճրագք համատարած գիշերոյ, առանց թափանցելու ծածկեալ գաղտնեաց. իսկ երբ ուղիղ աստուածանօթութիւնն աղօտացաւ՝ Աստեղք սկսան աստուածանալ, կամ խրմբովին կամ առանձնակի պատուիլ, և պէսպէս կարծիք և առասպելք գոյացան՝ մանաւանդ աւելի պայծառ աչքի ընկնող

դաց վրայ. և ձեւացաւ Աստեղագիտութիւն,
տարբերութեամբք յայլեւայլ ազգս, որոց
առաջին համարուն Քաղղէացիք. և թէ
ստոյգ է վերոյիշեալ կարծիք մեկնչաց և
գիտնոց ոմանց՝ նաեւ Հայք. իսկ Յոյնք
իրենց նուրբ և գեղեցկասէր ճաշակով՝ ա-
մեն տեսակ առասպել մտուցին, իւրա-
քանչիւրի (ի հարկէ աւելի երեւելեաց) ա-
ռանձին պատմութեամբք. շատն այլ միան-
գամայն՝ Աստղ (Aster) անուամբ մէկու-
մի որդիք ըսին. որք իբր թէ ուզելով Ո-
լիմպոսի տիրել՝ շանթահար եղած ըլլան
յԱլքամազդայ, ոմանք վար թափուած, ո-
մանք այլ յերկինս կըպած կեցած : Թէ՛
ասոնց թէ արեւելեայց առասպելները քըն-
նել և յիշել, թէ՛ շատ երկար կ'ըլլայ և
թէ՛ ոչ շատ հարկաւոր. բաւական է գիտ-
նալն՝ որ սըտոյն հետ ստոյգ դիտողու-
թիւններ եղած են, և ընդունուած զանա-
զան ազգաց մէջ, և նոյն կամ նման կար-
ծիքներ քանի մի առանձին աստեղաց,
ինչպէս Մոլորակաց և քանի մի միաժո-
ղովից՝ որք Համաստեղութիւնք կ'ըսուին
(Constellations) կամ Պարք աստեղաց :
Մեր ազգին համար վերը ըսուածէն
կ'երեւի, և շատ մի Աստեղաց յատուկ ա-

նուններէն հաստատուի, որ Հայք այլ ունէին բաւական զարգացեալ աստեղագիտութիւն մի, ուղիղ կամ մոլար. բայց (ինչպէս ոմանք կ'ըսեն քանի մի աստեղաց համար՝ թէ մեծագոյն աստեղ մի կոտորուանք են), Հայոց աստեղագիտութեանն այլ միայն կոտորք մնան՝ իրենց լեզուի սեփական աստեղաց անուամբք, զատ ի թարգմանուած անուանց, որոց հետ յայտ է որ աստեղագիտական գրուածներ այլ թարգմանած են՝ յարեւելեայց և ի Յունաց, և մինչեւ հիմայ գտուին յԱղթարս և ի Տօմարս մանր գրուածք՝ երբեմն անանուն, երբեմն յանուն Գաղղէացւոց կամ Դանիելի մարգարէի, քանի մի այլ առանձին հեղինակի կամ մոգի անուն կու տան: Դժուար է զատել ինչ որ գիտնական է և ինչ որ կրօնական՝ այս անդուլթեանց մէջ. որով ստիպուիմք ետքինս բացատրելու համար՝ նշանակել և զառաջինն, և սուտ և իրաւ Աստեղաբաշխութիւնն յիրար խառնել. որ՝ որպէս այլ ըլլայ՝ թէ և շատ անկատար, կրնայ հետաքննութեանց և բաղդատութեանց առիթ ըլլալ բանասիրաց: Այս մտքով պիտի նշանակեմք հետեւեալքը. նախ յիշեցընելով՝

որ բաց ի յատուկ աստեղագիտութեան գրուածներէ՝ մեր վարդապետք արարչութեան ատուրց վրայօք (առաջին և չորրորդ ատուր) գրելու ատեն՝ այսպէս կ'ընեն երբեմն. և երկրորդ, որ ուղիղ աստեղաբաշխութեան մէջ յիշուած անուանքն այլ (մասամբ) շատ հին են և հաւանօրէն ազգային կամ հեթանոսական մերձաւոր ատանդութիւններէ մնացեալ, որոց սկիզբը գտնելն փափագելի է այլ ոչ յուսալի:

Յիշենք նախ Մոյորակ աստեղաց (Planètes) անուանքն, որք եօթն համրուին Արեգական և Լուսնի հետ, և շարթու օրերը նշանակեն. բայց շատ հեղ ասոնցմէ զատ՝ հինգ գրուին, և այս են հին և նոր ազգային կոչմամբ. դիտելի է և այս երկանունութիւնը¹:

1. Յովհ. Եզնկացւոյ անուամբ գրուած քարոզի մէջ (Համբարձման). «Ոմն իմաստասէր՝ ա»
 » նունն Թարիմովս՝ ասացել է, թէ եօթն Մոլո»
 » րակն ունի առանձին երկին. և թէ, հաստա»
 » տութիւն իւրաքանչիւր երկնից՝ է 500 դարէն»
 » ճանապարհ մարդկան, և միջոց իւրաքանչիւր»
 » երկնիցն՝ նոյն չափովն՝ 500 դարէն ճանա»
 » պարհ է»: — Գր. Տաթեւացի այս իմաստա»
 սէրը կոչէ Ռաբիբ Մովսէս. (Հատ. Զմրան, 682):

	Հիմ.	Նոր.	Պարսկ.
Գիշերավար	Լուծ	Փայլածու	Տեր
Այգաստղ. Լուսարեք	Եղջերու	Արուսեակ	Նահիտ
Կարմիր աստղ	Ծկրաւորի	Հրատ. Սալ	Պէհրամ
Հետ Լուսին	Արտախոյր	Լուսնթագ	Որմիզդ
Մօտիւնդին?	Փեռագնոտի	Երեւակ ¹	Քէա.
		(վան. Զրուան.	

Վարդան վ. գրէ առ Հեթում Թագաւոր, թէ Ենովս՝ Սեթայ որդին «արար նշանագիրս, և կոչեաց անուանս Մուրակացդ», (արդեօք ի՞նչ լեզուով):

Մեր հին անուանքն վերոյիշեալ հին ժամանակի մարդկան արուեստները յիշեցընեն, միանգամայն և այն ձեւերը՝ որով նշանակէին զմուրակս՝ փոխանակ անուննին գրելու. Լուծն՝ արօրադրող (գետին բանող) եղանց վիզը դրուածը, ինչպէս Եղջերուն՝ Որսորդութեան. Ծկրաւորն անծանօթ է, և պէսպէս գրուած կայ, ինչպէս Ծկաւոր, զոր մեր բանասիրաց մէկն՝ յամառ Թարգմանէ, կամ Ծպաւոր՝ զգետուց փէշը կամ կախ մասն նշանակելով, որ է Մոպ. սակայն թուի թէ Մկոր ուրիշ

1. Ուրիշ հին անուանք այլ կան, բայց ո՞րն որին համեմատիլն՝ անտարակոյս չէ:

յատուկ բան մի նշանակէ. Մոկաց և Ռըշ-տունեաց միջոց՝ կարկառ վիճակի մէջ կայ այս անուամբ գիւղ մի. արեւելագէտք Ասորեստանեայց արձանագրութեանց մէջ կարդան Նիւշրատ, բոլորակ և պարուրածեւ աշտարակի կամ դիտանոցի նշանակութեամբ: Այսոր ձեւն Աւետիս Ամդեցի իր տօմարագրութեան մէջ այսպէս գծած է 〇◡〇◡. կշռոց նման՝ թէ ուրիշ բանի: — Արտախոյրն սովորական իմաստով զըլխանոց կամ վերարկու է երեւելի և ոչ պարզ գտակ: — Փեռագնոտի կամ Փառագնոտի որ և Փառանճնոտ գրուած է, աւելի անծանօթ և աւելի դիցարանական կ'երեւի:

Արտախոյրը՝ չորրորդ ի կարգին՝ չորրորդ աւուր արարչութեան յատկացընելով՝ գրէ Զաքարիա կաթողիկոս. «Էացու» ցեալ զարեգակն՝ (Աստուած) եղ ի հա» տուածն առաջին՝ ըստ եբրայական ամ» սաթուին, և իշխանութիւն աստեղն Ար» տախուրի փայլեալ յարեւելից »: — Ծննդոց գրոց մեկնիչ մի այս անուն մուրակաց՝ մէկ մէկ տարրական նշանակու» թիւն կու տայ, ըսելով. «Յոյցք մարդ» կան արուեստք են հինգ աստղն. Լուծ՝

» հող. Եղջերու՝ Զուր, որ է այժ? Աւ-
 » տախոյր՝ զմիտան ասէ որ ի գլուխն .
 » Ծպաւոր՝ զգգեստն ասէ , որ է Օղն .
 » Փառագնոտ՝ զհուրն » : — Հեթանոսք
 (ըստ Անան. Շիրակ.) բարերար համարէին
 զլուսնթագ և զԱրուսեակ, խարդախ՝ կամ
 չար՝ զԵրեւակ և զՀրատ. «իսկ Փայլա-
 ծուն՝ հասարակաց բնութիւն» : — Մոլո-
 րակաց ծանօթութիւնն շատ ի հնուց է ,
 և աստեղարաշխութեան մէջ ծանօթ ամեն
 ուսանողաց . մեր շատգէտ վարդան վար-
 դապետ (Պատմիչն) Եղիշէի իմնդոց մեկ-
 նութենէն առած գրէ, թէ « ի վեր քան
 » զեօթն մոլորակս՝ եօթն այլ աստղ կայ
 » նշանաւորք, յոյժ ցրտագոյն և ամենե-
 » լին սառնամանիք. և են ի մէջ մոլա-
 » րից, և զհրաբորբոք ջերմութիւն ար-
 » փոյն՝ նոքա յինքեանս առնուն» : Ուրիշ
 վարդապետ մ'այլ նոյն Եղիշէէ առած՝
 այս եօթն աստղերը Ամպար ստտեղք կո-
 չէ, որ թուի Անպար՝ այսինքն անշարժ,
 ինչպէս համարուի Բեւեռն :

Գրեթէ ամենայն ազգաց ծանօթագոյն
 այս աստղս կամ աստեղք են , երկրիս
 հիւսիսային կողմի վերեւ . որոյ հակադիր
 երկնագնտի կողմն այլ կայ նման մի, և

կ'ըսուին առ մեզ Բեւեռք Հիւս. և Հար. իբրեւ ծայրք առանցից՝ որոց վրայ շուրջ դառնայ երկինքն (փռ. Pôles): Երկրիս մեծ մասին դիտողութեան և նաւարկութեան համար՝ Հիւսիսային Բեւեռն եղած է ուղեցոյց. այսոր մօտերն են Բազմաստեղքն (Pleiades), որոց այս կոչումն բռնիկ ազգային կամ արեւելեան է թէ յունական, ոչ գիտեմ. եօթն են այս աստեղքը ըստ Յունաց՝ դստերք Ատլասայ և Պլեյոլի. Յովրայ գրոց մէջ այս անուամբ թարգմանած են մեր նախնիք. «Խելամուտ» իցես կարգի Բազմաստեղաց» (ԼԸ, 31): Ոմանք նոյն համարին զԲազմաստեղս և Բեւեռին լծորդ Սայլ կամ Սայլք պարն¹ աստեղաց, որ են եօթն աստեղք նման հասարակաց ծանօթ կառաց չորս անուոց, և քեղիի ձեւով երեք այլ շարուած աստեղօք, որք Մեծ և Փոքր Արջ կոչուին յօտար լեզուս, և այսպէս թարգմանին ի մերոց. բայց հին Հայոց մէջ մտած չեն

1. Ինչպէս այս՝ ուրիշ տեղ այլ կ'ըսէ Զաքար. կաթղ. «Եփր և մէջ երկնից է հանդէպ Սայլա» թափիդ, ուր Բեւեռքն են զկողմամբ հիւսիս» սոյն. յոգնակի գրելով (Բեւեռք) թէ և միայն զհիւսիսայինն յիշէ:

րեւիր այս յունական այլանդակ մտածութիւնն. որպէս թէ կալիստով՝ Արամազդայ մէկ կիներն՝ յարջ փոխուած ըլլայ, զոր տեսնելով իր որդին Արկաս՝ և չճանչնալով՝ ուզեր է նետահար սպաննել. Արամազդ՝ մայրասպանութիւնը խափանելու համար՝ զերկուքն այլ շանթահար կ'ընէ և փոխարկէ այս երկու արջային համաստեղութեանց՝ որոց մեծն յանուն Արկասայ և արջոյ՝ Արքստորոս կոչուի։ Նախնեաց թարգմանաբար գրուած մի կ'ըսէ. «Հիւսիսային աստեղքն՝ որ յոմանց Արքստորոս կոչին, իսկ յոմանց՝ Հեփտոս » ագրոն (Ε'πτας ἀρκτος), իսկ յերկրային գործաց՝ Սայլ, և ի նաւավարաց Բազմոյր »։ — Եթէ ըստ ձեռոյ շարուած աստեղացն Սայլ կ'ըսուի, ուրիշ հին և անծանօթ աւանդութեամբ մ'այլ Սայլարափ կոչուած է ի մերայոց, թէ նոյն մեծն ըլլայ սա՝ թէ փոքր Արջն։ Զաքարիա կաթողիկոս քանի մի ուրիշ համաստեղութեանց հետ յիշէ զայս. « Բեւեռքդ որ » կան ի մէջքն և ի ծիր և ի կուտակ » երկնից՝ փոքր ինչ վերամբարձ քան » զՍայլարափդ, և նա է մէջասահման » երկնից, ոչ ուրեք ճանապարհագային

» հեռաւորութեամբ. և համօրէն բոլոր հա-
 » մաստեղատունքդ՝ զնորօք պարառեալ
 » շրջագային. և Միքաթանս՝ որ հատանէ
 » զերկինս՝ իբրեւ զՄիք կաթին երեւեալ,
 » և իբրեւ զկան շրջագայի, զոր մանկտիդ
 » ի խաղսդ վարեն, այնպէս պարաբերի
 » յարեւելս և յարեւմուտս, ի հիւսիսի և
 » ի հարաւ. և յառաւել խտութենէն միա-
 » շար և առանց միջոցի երեւին. զոր գեղ-
 » ջուկքդ՝ Յարդագոդ անուանեն»¹: —
 Ուրիշ անուամբք այլ կոչուի Սայլն առ
 մեզ, Արառնք որոյ ստուգարանութիւն ան-
 յայտ. հին հայկական աւանդութիւն մի
 գուշակել տայ Բագուսք և Բագմոյք. գու-
 ցէ սա ոչ այնքան բազմութեան իմաստով՝
 որքան բազմելու, իբր սայլավարին նստա-

1. Մեր հին տոմարագրաց մէկն կ'ըսէ. «Հաս-
 » տատուքիւն (երկնից).. երեւի ի միջի նորա
 » Սայլն, որ շրջանակելովս պահէ և գոչէ ա-
 » ռանց բանի, և Հայկեն և Բագմաստեղն պա-
 » տեն զկողմն հարաւոյ և ընդդէմ սահմանաց
 » Սայլին՝ որ երեւի ընդ հիւսիսի. և ընթանան
 » ի նմա աստեղք յերեկոյին և ի մէջ գիշերի և
 » առաւօտու. և երթայ ի նմա Ղուսինն ի ստոր-
 » նային կողմն, հանդիպի սահմանաց երկրի, և
 » լնու և պակասի. և գնայ իմա Արեգակն՝ պա-
 » տելով զամենայն սահմանս նորա»։

րան. — Գոռպարք, իբր խումբ մի (և Թե-
րեւս կոռւարար) աստեղաց. — Վեցկի,
և ի ռամկաց Գոռքանի աստղ. — Սայլի
չորս կողմանց քառակուսի ձեւացընող
աստղերն այլ՝ միանգամայն խաչաստղ կո-
չեն: — Զով, այս այլ կամ զՍայլ կամ
զՔաղմաստեղս նշանակէ, մեզ անյայտ
ծագմամբ, ինչպէս և Աստղակոյտ կոչումն.
և աւելի հեթանոսական՝ Մանկոնք Զրուա-
նայ, որ պարսկային աղանդ յիշեցընէ:
Այսքան շատ անուանք այս մի կամ եր-
կու պար աստեղաց՝ մեր ընտիր Թարգ-
մանչաց ծնունդ չէին կըրնար ըլլալ, այլ
իրենց հին և հեթանոս հարանց հաւատոց
և զանազան աւանդութեանց: Իսկ ասոնց
եօթն թիւն՝ հասարակ է ուրիշ ազգաց
այլ, և կըրնամք ըսել Ս. Գրոց աւանդու-
թեամբ. իսկ առ մեզ ի քրիստոնէական
հաւատս այլ յաճախեալ է ըսելն Եօթնաս-
տեղեան խորանք երկնից, իբր եօթն մասն
կամ եօթն կարգ երկնից՝ մի քան զմի
բարձրագոյն:

Վերոյգրեալ կաթողիկոսի մէկ յիշած
աստղակոյտն այլ՝ աստեղաբաշխութեան
ամենէն նշանաւոր մասանց մէկն է, որ
յարեւմտեայց Միւր կարին կոչուի՝ ըստ

Յունաց առասպելաց, իբր Հերայի զերակ-
լէս դիեցընելու ատեն թափթըփած կա-
թէն ձեւացած (!), երկնից երես ընդարձակ
և երկայն նուազ կամ ճերմակ լուսով տա-
րածութիւն մի, զոր Խիրածուն գրէ կա-
թողիկոսն, տարբեր ի Խիածանէ : Հայք
այսոր յատուկ ազգային աւանդութիւն
մ'ունէին, զոր նշանակէ Անանիա Շիրա-
կացի¹. « Ոմանք յառաջնոցն Հայոց ա-
սացին, թէ ի խիստ ձմերանի՝ Վահագն
նախնի Հայոց՝ գողացաւ զյարդ Բարշա-
մայ Ասորեստանեայց նախնոյ. զոր և մեք
սովորեցաք բնախօսութեամբ Յարդգողի՝ ճե-
անուանել² » : Ահա լաւագոյն առասպել
մի քան զպիղծս Յունաց. որոյ՝ զարմանք
է՝ զի մասամբ համաձայնին և թուրքք՝

1. Սա Յունաց այլ և այլ առասպել զրոյցներն
յիշէ, որոց մէկն այլ տգիտագունից զրուցածն
է, կ'ըսէ, « Աստղաստ Պերսեփոնայ, զոր Սպի-
» տակ սուգ կոչեցին Աթենացիք » :

2. Ուրիշ տեղ մ'այլ գրէ. « Ոմանք կարք ժի-
» յունագոյ ասացին. և կէսք՝ Հին Արեգական
» ձմնապարս, և այլք՝ կասն երկնից՝ կէսք
» Պատաստւմն, կէսք՝ Սպիտառեալ՝ և կէսք
» Յարդագողս՝ զճեալ աստուածոցն. իսկ ոմանք՝
» Մուշր և կայսն օղոյն անուանեցին : Այլ ոչ
» է այդ ամենայն, այլ թաղկեալ հուր է, և
» մանր աստեղացն ցոլացումն լուսոյ » :

Սաւան եօրու (ճիշտ Յարդի հետ) կամ օդ-
րոտու (գողցող) կոչելով՝ զայն լուսաւոր
գօտիանման կամ գետանման մասն երկ-
նից: Հին ձանապարհ Արեգական կոչուին՝
Թերեւս է ըստ աստղաբաշխից ոմանց, որք
յիրաւի արեգական քիչ մի շեղիլ համա-
րին ի գծէ կենդանակամարին: Այսոր նը-
ման դարձեալ Յոյնք իրենց Վահագնի՝
Հերակլի՝ համար կ'ըսէին, թէ եռագլուխ
Գերիոն Թագաւորը (Երիւթեայ կղզւոյ) և
անոր երկգլուխ պահապան շուներ սպան-
նելով՝ նախիրները քշեց տարաւ, և անկէ
ձեւացաւ այդ երկնային ճամբան. զոր
Փիլոն երրայեցին այլ յիշելով՝ «Կամար
» շութափ արագնթաց Յարդագողի» կոչէ
ըստ մեր Թարգմանչին: Եւ զի յարդն յա-
խոռս և ի մսուրս անասնոց դրուի, Կառք
մարի այլ ըսուեցաւ, ինչպէս զրուի ի նախ-
նեաց. «Օղքն երկնայնոցն են Կառս մարի,
» զոր ի հայերէն բարբառ Յարդագող կո-
չեն. և այս է Մարտի՝ աման օդոցն
» Թանձրայնեաց, զոր տեսանեմք ի գոյն
» սպիտակարանի»: յետին բառս նշանակէ
բուռ, գաճ, որով պատերը ճերմրկցընեն:
— Հեծանոց այլ կոչուած է Յարդգողն,
անշուշտ յարդը ժողվող և ցրուող փայ-

տին համար, զի այսպէս կոչուի սա: Հիմայ այլ ի ռամկաց կոչուի Սանամօր դարմանագող, անշուշտ վահագնի և Բարշամայ նման աւանդութեամբ մի:

Ծիրն կաթին, Ծիրածան գրուած ի ճառս Զաքար. կաթող. յիշեցուց մեզի զԾիրածանն որպէս կոչուի հասարակօրէն առ մեզ՝ այն անձրեւի և լուսոյ շաղուածն երկընքի երեսէն կախ ձեւացած, գունագոյն բայց սակաւատեւ գեղեցիկ կամարը, զոր յետ աշխարհակուլ ջրհեղեղին, կ'ըսեն Ս. Գիրք, Աստուած իբրեւ նշան յիշատակի ցուցուց մարդկան, որ այնուհետեւ «Ոչ եւս եղիցի ջրհեղեղ ջուրց՝ ա»
 « պականել զամենայն երկիր, զԱղեղն իմ »
 « եղից յամպս, և եղիցի ի նշանակ յա»
 « լիտենական ուխտին ընդ իս և ընդ ա»
 « մենայն երկիր. և եղիցի ի գումարել »
 « ինձ զամպս ի վերայ երկրի, երեսեացի »
 « Աղեղն իմ յամպս, և յիշեցից զուխտ »
 « իմ որ ընդ իս և ընդ ձեզ»: — Այս այլ և այլ երեւցած գոյներն յօդս՝ Հիբիկ ծաղկան վրայ նշմարելով՝ զոր Իռիս (Iris) կոչեն լատինք և Յոյնք, զիռիս՝ Հերայի նաժիշտ մի ստեղծեցին, զոր՝ հաւատարիմ ծառայութեան համար՝ տիկինն փոխար-

կամ ըլլայ ի Ծիածան կամ ի վերայ ծիածանի: Հայերէն անունն թէ ծաւալման թէ ցոլացման իմաստ կ'ընծայէ. իսկ գոյներուն մէջ երկուքն աւելի Հայոց աչքին զարնելով՝ ռամկօրէն Կարսի—Կանաչ կոչած են զօգտերեւոյթն, և աւելի յստակ և հասարակ՝ Ծիրանի գօտի. իսկ այլ աւելի հին և անծանօթ կրօնից աւանդութեամբ՝ Տիրկան կամ Տիրական գօտի, թերեւ Տիր դից ընծայուած: Աստուածականար այլ կոչուած է, ըստ Անանիայի Շիրակացոյ, բայց թուի ի քրիստոնէից, ինչպէս հիմայ՝ Աստուածածնի գօտի ի ռամկաց:

ՀԱՅԿՆ. — Վահագնը յերկինս դասող Հայք՝ ի հարկէ չէին կըրնար իրենց գերագոյն Դիւցազին՝ Հայկին՝ ուրիշ տեղ տալ, բայց եթէ ամենէն պայծառ աստեղատունը, որ է ըստ արեւմտեայց կոչուածն Օրիովն՝ Չօրեօյ, առասպելեալ որդի ծովու չաստուածոյն Պիսիդոնի կամ Նեպտունի և Եւրիալեայ, և քաջ աստեղագէտ և որսորդ՝ որ Անահտայ հետ յանդըգնելով մրցիլ ի նետաձգութեան, ասոր նախանձով կարծէ խածուած մեռնի, և դիցունին զղջալով՝ փոխարկէ զնա յաստղ մեծապայծառ: Հայոց աւանդութիւնն այլ իրենց Հայկին՝

գրեթէ զուգահաւասարի յունականիս. Հայկին՝ իբր յատկանիշ գրուի քաջ Աղեղնաւոր ըլլալն, և իր երեքթեւեան նետերովն սպաննել իր ախոյեանը (Բել): Հայկն առաջին տօմարադիր կ'ըսուի, որ է՝ ժամանակի և տարւոյ չափ ու շրջան որոշող. և այս ի հարկէ աստեղագիտութեամբ կ'ըլլայ: Այս երկու առաւելութեամբք նմանին Օրիոնն և Հայկն. սա միշտ և տառի յաւելմամբ Հայկն կոչուի, երբ յիշուի իբրև աստղ և աստեղատուն. վասն զի ըստ աստեղաբաշխից՝ թէ և մի է պայծառագոյն աստղն (որ առանձին անուամբ՝ ըստ նոցա՝ Bételgeuse կամ Adaher կոչուի, այլ ուրիշ աստղերով մէկ համատեղութիւն կամ պար մը կազմէ, զոր (ինչպէս և ուրիշները) երկնագրութեան կամ աստեղացուցի վրայ նշանակելու համար՝ (կենդանեաց կամ) մարդու կերպարանք մի ձեւացընեն, և անոր այլ և այլ մասանց վրայ կու շարեն աստղերը, իւրաքանչիւրին զատ զատ անուններ տալով. այսպէս և (թողլով զայլս) Օրիոնի գօտի համարին և կոչեն զատ զատ անուամբք երեք միաշար պայծառ աստղեր, զոր և Երեք թագաւորք այլ կոչեն: Այս

Ըլլայ թերեւս Հայոց այլ իրենց նախա-
 հօր դիւցազին կոչածն, Շամփուրք Հայկին։
 Շամփուր՝ յայտ է ինչ նշանակէ հասա-
 րակօրէն, (միս խորվելու երկար երկաթն,
 այլ և զէնքի և սպանութեան սլաք)։ Բայց
 Շամփրակ և Շափրակ՝ նշանակէ մեր հին
 լեզուաւ նա եւ պակ։ ո՛րն այլ Ըլլայ՝ Օ-
 րիոփնի պէս Հայկին վրայ յատուկ և ոչ
 աննման բան մ'այլ զուգուի՝ — Դար-
 ձեալ, Օրիոփն որսորդն երկու Շուն այլ
 ունի, մեծ և փոքր, որոց վզերնուն կապը
 բռնէ ձեռքով։ Հայկ՝ իր, ոսոխ Բելը և
 անոր զօրքերն այլ շուն կոչեց։ Որքան
 այլ առասպելք և վիպասանականք համա-
 րուին այս բաներս, երկու դիտելիք են.
 Օրիոփնի և Հայկայ նմանութիւնքն, և նոյն-
 պէս եթէ մեր հին Հայկազանց՝ գիւտ Ըլ-
 լայ և եթէ մեր երանելի և քաջ Թարգ-
 մանչաց՝ զՀայկն ի պայծառագոյն աստե-
 ղատան տեղաւորելն. պանծալի ազգային
 մտածութիւն մ'է. և թէ սուտ այլ Ըլլար
 Հայկն, Սուրբ են անոնք՝ որ մեզի կար-
 դացընել կու տան ի Ս. Գիրս. և Աստու-

1. Հայկին կամ Օրիոփնի անուան տեղ եբ-
 րայեցերէն անունն է Շիմսր։

ծոյ իր ամենակարողութիւնը ցուցնելու ձայնն առ Յովբ՝ (ԼԸ, 31), լսեցընելու և մեզ, «Միթէ դ՞ու բացեր զՊատրոսակ Հայկին»։ և իր զօրութեան սպառնալիքն առ բռնաւորս Բաբելացւոց, Եսայեայ մարգարէի բերնով. (ԺԳ, 10). «Ահաւասիկ օր» Տեառն հասեալ է անհնարին լի բարկութեամբ, որակալութեամբ, սրտմտութեամբ, առնել զտիեզերս անապատ... զի աստեղք երկնից՝ Հայկիսն հանդերձ և «ամենայն զարդուն երկնից՝ լոյս մի՛ տացեն»։ — Աւաղ, որ լատին թարգմանութեան մէջ չի յիշուիր այս դասապետն աստեղաց, այլ միայն պայծառագոյն աստեղք կ'ըսուի. (Stellæ coeli et splendor earum). — Իսկ Յովբայ յիշած Հայկայ Պատրուակին՝ տեղ՝ կ'ըսուի, «Կըրնամ (Հայկին) Արկտուրոսի շրջանը շփոթել կամ դադրեցընել. (Gyrum Arcturi poteris dissipare?)։ Մինչ հօս Հայկին՝ այսինքն Օրիոնի անունն լռուած է ի լատինն, ուրիշ տեղ (Թ. 9) նոյնն յիշէ միատեղ զԱրկտուր և զՕրիոն. (Qui

1. Յունարէնն է Φραγμα, որ յատուկ ցանկով փակուած նշանակէ։

facit Arcturum et Oriona et Hyades et Interiora austri). որոյ հակառակ՝ այս տեղ մեր Թարգմանութեան և յոյն բնագրին մէջ չկայ Հայկին անունն, այլ գրուի, « Որ արար զԲազմաստեղսն » և զԳիշերավարն, և զՍայլն, և զՇտնն՝ մարտն Հարառոյ¹ : — Այս ետքի անունս այլ դիտելի է իբրեւ հայկական անուն համաստեղութեան միոյ, զոր լատինն իմացընել տայ իբրեւ ի խորս հարաւակողման երկնից ծածկուած աստղեր. որոց փոխան՝ եթէ հայերէնն ազգային առասպել մի չակնարկէ այլ՝ միշտ վսեմական է կոչելն Շտնմարանք Հարառոյ. և արդարեւ հարաւային համաստեղութիւնք՝ թէ և պայծառք՝ այլ սակաւածանօթ և անտեսանելիք են բազմութեան մարդկան քան զհիւսիսայինս :

Բայց մեզի աւելի հետաքննական էր զիտնալն՝ թէ ի՞նչ էր Պատրոսակ Հայկին՝² ըստ հին աւանդութեան Հայոց, որ

1. Յոյնն է Τάμιστας νότου Ներքնակողմն հարառոյ :

2. Աւետիք Տիգրանակերտցի հարցընէ և պատասխանէ. « Զի՞նչ է Պատրուակն. — Պատաս-

նոր դէպք կամ յիշատակ մ'այլ կ'աւել-
ցնէր այնոր ստոյգ կամ վիպասանական
պատմութեան. որոյ մնացորդն ըստ աս-
տեղապաշտական տեսութեան՝ լրացնելու
համար (մեր գիտութեան չափով) աւելցը-
նեմը, որ ըստ ոմանց Հայկ կոչի և Կշիս
Կենդանակերպ համաստեղութիւնն (արե-
գական 12 տանց մին), որոյ թաթերն են
երկու հատ երրորդ կարգի մեծութեամբ
պայծառ աստղեր. ոմանք նոյն համարին
զկշիռ և զՇամփուրս Հայկին, ինչպէս
կ'ըսէ Երեմիա Մեղրացի բառագիրն .
«Հայկն՝ կշիռն է, զոր ոմանք Շամփուրս

» խանի. – Երեք է, մինն այն է՝ որ ի գունտն
» աստեղաց վեց կերպիւ մի քան զմի մեծ աս-
» տեղք կան, որ կոչին առաջին մեծութիւն, ք,
» գ, դ, և, զ. արդ առաջին մեծութենէն քանի
» աստեղք որ կան ի հաստատութեանն՝ նոքա
» կոչին Պատրուակք: Երկրորդ, Լուսաբեր մո-
» լորակի՝ այսինքն Զօհրէի անունն է: Երրորդ
» է ինչ աստղ՝ որ ի գոլորշեաց ծնանի, և ի
» ժամանակս ժամանակս երեւի ի յօդդ՝ իբրեւ
» զԼուսին, որ շառաւիղն ծածկէ զամենայն աս-
» տեղս: Արդ ի մէջ գրոց յորժամ տեսանես
» Պատրուակ, ըստ տեղոյն և շարադրութեանն
» իմասցիս՝ թէ ո՞ր պատրուակիցն է, և Յոբ ի
» գիրս իւր յիշեալ է: Այլ և յատուկ Պատրուակ
» Հայկն է, որ է Շամփիւնէրն, իւր մեծամեծ
» աստեղօքն մերձակայիւքն»:

» ասեն » . և ինչուան հիմայ շինականք
այն կողմի աստղերը կոչեն Շիշ և Շում-
փուր, Քար և Կշիս : — Ոմանք զՀրատ
մոլորակն եւս համարին Հայկ կոչուած .
այս շիկակարմիր մոլորակն և իր անձ-
նաւորն՝ չաստուած պատերազմի՝ (Mars
ըստ Լատ. "Մարս Արէս" ըստ Յունաց),
չէր անպատշաճ՝ մեր պատերազմի և քա-
ջութեան նախորինակ թույտակն և քաջա-
գանգուր կոչուած Հայկին կերպարանաց
և արութեան . մանաւանդ եթէ ներուէր
Օրիոնի—Հայկին վերոյիշեալ գլխաւոր աս-
տղ (Adaher) անունը Ատրահեր կար-
դալ, այսինքն Հրագիսակ, հուր—հեր ըստ
վահագնի : Այս իմաստով (իբրեւ Հրատ—
Արէս) Աղթարք կ'ըսեն, թէ Ծնեալն ընդ
աստեղատամբ Հայկին՝ յերկաթոյ մեռա-
նի :

Յիշեցինք վերը Օրիոնի (Հայկին) Շու-
ներն, որոյ Ատահեր մեծ աստղին հետ ե-
ռանկին մի ձեւացընեն դէպ ի հիւսիս,
աջ ու ձախ կողմէն . մեծն՝ որ յաստղա-
բաշխից Սիրիու (Sirius) կոչուի՝ ըստ
մեզ է յատուկ Շնիկ աստղն և ամենա-
պայծառն յաստեղս, Սորիս կոչուած յե-
զիպտացւոց, յորմէ և Սոթիական շրջանն,

որ ի մեզ կոչի Շրջան Հայկին, որոյ ինչ
 ԸԼԼալը բացատրուած է այլ և այլ ան-
 գամ մեր օրերուս . այս տեղ բաւական
 ԸԼԼայ նորէն անդրադարձընել զմիտս՝ Հայ-
 կայ հնութեան և աստեղագիտութեան վը-
 րայ, հաւասար կամ բաղդատուած ընդ
 Եգիպտացոց. որք այս Սոթիական կամ
 Շնկան 1461-1460՝ նահանջ և աննահանջ
 տարիներու շրջանով՝ կրօնական և քաղա-
 քական տարիներու սկիզբն միացընէին .
 արդ, կամ Շնիկն այլ Հայկն համաստե-
 դութեան մասն և նոյն համարելով, կամ
 հին ատեն ստոյգ այս շրջանի ծանօթու-
 թեամբ ի Հայս՝ կոչեցաւ յանուն սորա
 Շրջան Հայկին, որով և իր դիւցազնա-
 կան պատինն այլ նոր հաստատութիւն
 մի կ'առնու: — Փոքր Շան մեծագոյն
 աստղն որ Պրօկիոն կոչուի յայտնի չէ թէ
 յատուկ անուն մ'ունէր հայերէն. իր լոյսն
 հազիւ Մեծին երրորդ մասին հաւասարի:
 — Շնիկն՝ պայծառութեանն համար Ա-
 րամազդայ աստղ այլ կոչուած է:

Հայ անուամբք ծանօթ համաստեղու-
 թեանց մէկն այլ է Եզդոն, որ թէ և թարգ-
 մանութիւն երեւի օտար լեզուի, ինչպէս
 և փոանկերէնն Bouvier, այլ կոչուի կամ

զր:
 զւի
 Այ
 աս
 ուն
 կ'է
 այլ
 գու
 Սա

որ

—

միջ
 գալ
 նու
 ներ
 նօթ
 թոյ
 Աւե
 խոյ
 թեւ
 ինչ
 և 4

1
 յետ
 և ա

զրուած է և Զովադ կամ Զովոդ. այսոր
զլխաւոր աստղն է նախայիշեալ Արկտուրն,
Arcturus, ամենամեծ և ամենապայծառ
աստեղաց մին, որ և գունագոյն ցոլմունք
ունի, և փոփոխութիւններն աւելի յայտնի
կ'երեւին քան այլոց. հաւանելի է թէ այս
այլ յատուկ հայ անուն ունեցած ըլլայ,
գուցէ և Գոարանի աստղն ըլլայ՝ որ ընդ
Սայլի յիշուեցաւ:

12 Կենդանակերպ համաստեղութեանց՝
որ և Աստեղատունք արեգական կոչուին,
— իբրու զի իւրաքանչիւրին սահմանին
միջում ամիս մի գնայ կամ կենայ արե-
գակն և բոլորէ զտարին, — յատուկ ա-
նուն ոչ մեր լեզուի մէջ կայ և ոչ ուրիշ-
ներու ամենքն այլ հին եգիպտական ծա-
նօթ անունները¹ թարգմաներ են. ինչպէս,
Խոյ, Յուլ, Երկուորեակ, և այլն. միայն
Աւելեաց հինգ օրերու տանուտէրն Արտա-
խոյր կոչուի առ մեզ: Բայց՝ իբրեւ թե-
թեւ հաւանութեամբ կարծեմ թէ այսպէս
ինչ նշանակեն Տանուտէրք տարոյ ըսուած
և վեց միայն նշանակուած հին տօմարի

1. Անան. Շիրակ. կ'ըսէ. «Զնոյն անուանս
յետ Քաղդէացւոց՝ կոչեն Յոյնք, Հայք, Պարսք»,
և այս երեք լեզուօք անուններն այլ գրէ:

մի մէջ. և են, Վիշապ, որոյ անուամբ
համաստեղութիւն այլ կայ (Dragon).
Կոչոյ Վիշապ, Խոռակն կամ Խիփակ, Խո-
րվակն, Կապարին, Բազմոտանին. յետինս՝
կըրնար Խեցգետնի զուգութիւլ, եթէ բաւա-
կան հաւանելի ըլլար միւսոց այլ 12 կեն-
դանակերպից թիւէն ըլլալն: — Ըստ ա-
նուանց կենդանակերպիցն՝ ախտարմուք
պէսպէս յատկութիւն յարմարցուցեր են
անոնց. յորոց է և Անան. Շիրակացւոյ
(կամ ուրիշի մի) յիշածն. « Խոյն՝ ունի
» զիշխանականն, զգեղեցկականն, զգանգ-
» րական հերսն. — Գոյն՝ ունի զուժեղ-
» նականն. — Երկաւորեակն՝ զմիջասահ-
» մանականն. — Խեցգետինն՝ կողմանա-
»ւոր է և գէջ. — Առիծն՝ բքջօղ է և
» հողային, մեծակն է, խ(ա)նգարական և
» գոռոզ. — Կոյսն՝ զարդասիրական է,
» գէջ և գեղեցիկ, — Կշիռն՝ հաւասարա-
» կան է և զարդարական. — Կարիճն՝
» ծնելական և խոժոռակն. — Աղեղնա-
» ռօրն՝ պատերազմողական է և զօրաւոր.
» — Այծեղջիւրն՝ զանգիտական է և ան-
» բանական. — Զրնոսն՝ զիջական է և
» խառնական. — Զռակն՝ բարեխառնական
» է, և ընդդէմ հարկանէ»: — Այս կեն-

դանակերպից տակ սահմանած էին երկ-
րիս աշխարհագրական մասերն և ազգերը.
ըստ այսմ, « Խոյն, Յուլն և Եկաւորին
» (պատշաճին) Պարսք և Բարեւոյն, որ
» կոչի Տուն տերունական. — Խեցգե-
» տին, Առիւծ, Կոյս, Հայք և Գորդիակք
» (կորճայք) և Յոյնք, որ կոչին Գիշերա-
» կանք և Կողմանացիկք. — Կշիռն, Կա-
» ըիճն, Աղեղնաւորն, Այծեղջիւր, Զրհոս,
» Զուկն, տուն՝ որ մէջ է ընդ ամենայն
» երկիր »: Դարձեալ, ասոնց իւրաքան-
չիւրն մանրամասնարար ստորագրուած է
իր ներքեւի աշխարհքներով և ազգերով.
յորոց՝ « Խեցգետինն ձօնեալ է նահանգին
» Հայոց »: Աղթարական գրոց մէջ շատ
ու շատ յարմար անյարմար բաներ գրուած
են Կենդանակերպից ազգեցութեանց վը-
րայօք:

Ասոնցմէ զատ յիշուած կամ մեր հան-
դիպած հայկական անուանք աստեղաց՝
են հետեւեալքն, որոց ո՛ր համաստեղու-
թեանց պատշաճիւք՝ չեմ գիտեր, միայն
ի նորոց լսուած Լուսոյ աստղն՝ որ Կեն-
դանակամարի Կշիռ նշանին ներքեւն է՝
համարիմք նոյն Եզդդի վերոյգրեալ Արկ-
տուրոս պայծառ աստղն. իսկ Կշիռն այլ

հին տօմարի մի մէջ խափանք գրուած է:
 վանանդացին (Ղուկաս) Սևադէմ սատոյ
 կոչէ զկալիոպէ համաստեղութիւնը. այս
 անուամբ կոչուի հիմայ նորայայտ փոքր
 մոլորակ մի եւս:

Տօմարական և աստեղագիտական գիրք
 մի վերոյգրեալ ծանօթից հետ խառն գրէ
 և այս անծանօթները, զամենն այլ միան-
 զամայն խառնարան Աստեղք կոչելով. և
 են,

Շնաստղն կամ Փոքր Շնիկն.

Խուլովակն, կամ Խողովակ կամ Հուլովակ.
 Վաքն կամ Վանքն.

Ծիծառն.

Մեծ Արջ կամ Սայլն.

Փոքր Արջն կամ Միւս Սայլ.

Վիշապ.

Թռչման Ձիւ (Պեգաս?).

Զրօձ.

Բազմոտանի.

Բեւեռքն երկնից.

Խիփակն.

Մարգոն.

Կարճրեղեաց (Կովաղեաց?).

Ճոկանոտ կամ Կոճնատոն (Կոճանոտն?).

Ջրաբաշխ (միթէ՞ Ջրհոս տանուտէրն).
 Խոզ (նոր գրող յիշէ և Վարագ՝ զուգելով
     Հրատի). [աստղը].
 Անդիակն (յիշեցընէ Հայկին գօտւոյն Ա.
     (նիտակ
 Արկոյն).

Ասոնցմէ զատ յիշուած է նա և Հունկն
 (թէ չիցէ Հայկն) որոյ նշանածեն է, Սո-
 դոմոնեան կնիքն:

Աւետիք Ամդեցին յիշէ զՀայկն իբրեւ
 պար մի աստեղաց, նոյնպէս և զ'Հովիւն.
 Արծիւն. Քերքեզն. Քնարն. Սոդոմոնի ա-
 րուն. Յորենքաղ մշակն. Մեծ Շունն. Պա-
 տիրազմիկ աստղն. Գայլն: Խառնարան աս-
 տեղաց յիշողն՝ կ'աւելցընէ և զայս. «Այս
 » աստեղք են որ ցուցանեն զանձրեւաց
 » սաստկութիւն. և որ ի ծովուն գնան
 » սոքիմք՝ մանաւանդ Սայլն՝ յայտնի ցու-
 » ցանէ զնաւագնացաց հետ. զի հիւսիսա-
 » կան աստեղքդ ոչ են գնացականք այլ
 » կացականք, և շարժեալ ի վերին եօթն
 » գօտեացն՝ որպէս ի ծովու ալէկոծին:
 » Այս են նշանացոյց աստեղք. տխմարք
 » եպերեն, որ ոչ գիտեն զգիրս. այսմ
 » վասն գրէ, եթէ՛ Եդ զնոսա Աստուած
 » ի նշանս և ի ժամանակս»:

Աստեղ բառիւ մէկ երկու բարդեալ անուանք այլ կան, որ չեն նշանակեր յատուկ աստղ մի. ինչպէս Երաստղ և Անկաստղ, որ Շնկան բարձրանալն և ցածնալը, կամ երեւնալն և աներեւութանալը նշանակեն. ասոնք յիշուին և ի նորագոյն տօմարս, ուրիշ քանի մի անուանց հետ, որք աւելի կրօնական կամ աղթարական իմաստ ունին. ինչպէս, Ըմբռնաղն, ի 23 Նոյեմբ. կամ 15 Հայոց Տրէ ամսոյ. «Որ զինչ այսօր լինի (զրեն տօմարք), ձմեռն» այնպէս անցանէ, թէ ցուրտ է, թէ» պարզ և թէ ամպ»: Ի հնագոյն տօմարս զրուի Բաամաղ կամ Բառամաղ, և կ'ըսուի տօն մի՝ «զոր պատուեն Քաղզէացիքն.» այլ կատարելն հինգ ամբ են». այսինքն հինգ տարին անգամ մի, որպէս ոլոմպիադը Յունաց: Ոմանք այլ այս բառս մեկնեն ըստ մեր լեզուի, Աղով բռնել զոչխարս՝ ի սկզբան ձմեռան և ժողվել ի փարախս, Ս. Յակովբայ տօնի օրերուն. կերպով մի համաձայնի այս մերոց Նախարարոյ կոչածին: Բանասիրաց թողումք ստուգել, թէ արդեօք Բոռմաղն չէ՞ Քանգիսի հարաւակողմի Հնդկաց Վիշնու չաստուածն՝ զոր այն անուամբ կոչեն, Pe-

roumal գրուած փոանկերէն: Գրուած է ի մերայոց նա և Բոնսրայ:

Գայրավագ անուն մ'այլ նշանակուի ի տումարս, մարտ ամսոյ 9 կամ 10^{էն}. «Եւ » զսա պատուեն Քաղղէացիք (կ'ըսուի). . » որպիսի օրս այս՝ լինի զ'60 օր»: Բայց թուի թէ գարնանային հասարակածի յիշատակ պիտի ըլլայ, յորում աւուր Արեգակն ի խոյ աստեղատուն մտանէ. — արդեօք խոյագող Գայլն այլ՝ առասպելական վագր մի ունի՞ այս տեղ. որովհետեւ բառն (որ և Գալվագ գրուած կայ) հայերէն որոշ կ'իմացուի. (եթէ Ք տառիւ գրուած ըլլար՝ (քայլվագ), Արեգական երագելն և օրերու երկայնիւն այլ կրնար կարծիք մի արթնցընել ի միտս):

Զատ ի հաստատուն աստեղաց (ըստ աչաց երեւելոյ) հասարակաց ծանօթ են և անհաստատք կամ յանկարծերեւեաց լուսաւորք, որք ինչուան հիմայ շատ տեղ ուսկաց ահարկու կամ չարագուշակ թուին. եւս առաւել առ հեթանոսս էին, անտարակոյս և առ մերայինս. որոց ինչ կարծիք և հաւատք ունենալն յայտնի չէ. բայց որովհետեւ անոնց աւելի քննող աչքէն չէին վրիպեր, ի հարկէ առասպելա-

կան կամ կրօնական կարծիք այլ ունեցեր են : Այս տեսակ Լուսաւորաց երեք ա- նուանք յիշուին սովորաբար , և մեկնին այսպէս ի լուծմունս գրոց Ս. Բարսղի . « Վարսաւորքն (կամ Գիսաւորք որ և Նի- » զակաւոր կամ Նիզակաձե և Ազեւոր), և » Հեծակալք և Գոռաւորք . Սոքա ոչ են աւ- » տեղք , այլ ի յօդդ երեւի՝ ի հարմանէ » օդոյդ յիբեարս : Վարսաւոր այն է՝ որ » երեւի երբեմն յօդդ աստեղածեւ , և ազի » ունենայ : Եւ Հեծակալք , որ ոչ բոլոր և » ոչ ունելով ազի իբրեւ զվարսաւորն , » այլ երկայն ցոլումն լինի իբրեւ զհեծան : » Գոռաւորքն՝ որ մեծ բոլոր երեւի (Falot?), » ոչ հեծանածեւ¹ : Ըստ զանազան ձեւոցն

1 . Քրիստոսի խաչելութենէն հազար տարի վերջ (ըստ Հայոց ՆԶԹ = 1040 — 1) արեգական խաւարումն՝ իբրեւ աշխարհիս աւերած՝ յիշեն պատմիչք մեր և օտարք . նոյն թուին Չառաւոր՝ գիսաւոր մ'այլ երեւցած կ'ըսէ Մատթ . Ուռհա- յեցի տարէգիր , որ « երեւեալ յարեւմուտս կոյս » յերեկորէն՝ և յետս սողալով գնայր , և եհար » զճագմաստղն և զլուսինն , և ինքն աներեւ » լոյթ եղեւ և յարեւմուտս դարձաւ » ! Աւելի գիտնօրէն գրէ զայս Ամբաստ Գունդստապլ . « Սո- ղալով եկն ի հարաւ , ընդ Բագրատին և ընդ Լուսնին ի մէջն » :

Այսու անուամբք ոչ միայն պատահական լու-

» եղաւ. բայց լինելութիւն նոցա ի մի և
 » ի նոյն պատճառէ, զոր Ուխչար ասէ,
 » որ շուրջ զերկրաւ է, յորժամ յերկրէ
 » բարձրանայ մերձ յարփին. զի որպէս
 » նիւթ հրոյ՝ երկաթ և քար՝ բախեալ՝
 » կայծակունա արձակէ, այսպէս թանձր
 » և պղտոր օդ՝ ի վեր ծառացեալ բռնու-
 » թեամբ հողմոյ՝ ի ներքս անկանի, և
 » հարմամբն յիրեարս՝ որպէս աստեղ ե-
 » ղելումն տայ: Զայսպիսիս՝ վարսաւոր
 » և Հեծանակ և Գուպար ասեն»: Թու-
 դումք մեկնչիս գիտութեան չափը, որ ա-
 ւելի օգերեւոյթ քան լուսերեւոյթ նշանա-
 կէ՝. և չի յիշեր զԱստուղ կամ Թռիչ աստ-

սոյ երեւոյթներ, այլ հիմայ Հիւսիսայգ կո-
 չուածն այլ (Aurore boréale) իմանալու է. ա-
 ռանց որոշելու շատ հեղ զանոնք վերոյիշեալ
 տարէգիրն՝ (Ուռհայեցի) մեծ վախով և մանրա-
 մասն ստորագրէ. ինչպէս ի Հայոց թուականս
 ԵԹԻ ի կողմն Ռիւսիսոյ. ԵԹԸ. ԵԹԹ. ԵԾԹ. ԵՂԲ,
 և այլն:

1. Գրեթէ նոյնպէս գրէ և Գր. Աստուածա-
 բանի գրոց մեկնողն, որ թէ և Հեծանակի տեղ
 Հեծանոց գրէ և Յարդգողն է կ'ըսէ, և Գու-
 պարքն այլ Բազմաստղն, ինչպէս մենք այլ ը-
 սինք, բայց օգեղէն բան մի կարծէ. երկուքին
 այլ «նոյն է լինելութեան պատճառ, յորժամ
 մրրիկ և խառնակումն օդոց լինի թանձր և ըզ-

դը (Etoile filante), որոյ պէսպէս կարծիք տան ռամիկը, և տուած են անոնց և մեր հեթանոս հարք: Հին գրիչ մի, գուցէ Անանիա Շիրակ. անուանէ զայս՝ «Աստղ որ ձգի յօդսդ, ի շփելոյ հողմոց լինի». ուսկից կրակ ելնել ցուցընէ՝ իբր ելեկտրութեամբ, և հրոյն դիմանալուն համեմատ՝ երկուր կամ առժամայն կ'ըլլայ ձգուած աստղն:

Դ. ԵՂԱՆԱԿԻ. — Լուսաւորաց պէտքն կամ գործն ստուգութեամբ երկու բանի համար սահմանեցաւ յԱստուծոյ, կ'ըսեն Ս. Գիրք. մէկ մի, « ի լուսաւորութիւն՝ ի վերայ երկրի, և մեկնել ի մէջ տունջեան և գիշերոյ ». մէկ մ'այլ, զի « եղի » ցին ի նշանս և ի ժամանակս, և յա » լուրս և ի տարիս »: Ուղղահաւատ և ծոահաւատ՝ ամենքն այլ այսպէս ընդունած և ըրած են, աւելի կամ պակաս քննութեամբ և գիտութեամբ. հասարակօրէն Արեգակամբ չափելով զտարին, Լուսնով՝ զամիսս, Աստեղօք՝ գիշերուան ժամերը կամ պահերը, երբ երկրիս թաւալ-

պըղտորեալ տանի հարկանէ ընդ արփին. նա յայտնապէս որպէս զաստեղ երեւոյթ չնորհէ, և կերպարանէ ի տեսակ աստեղն:

մամբ՝ անոնք Զենիթէն կամ գագաթնա-
կիտէն քիչ քիչ դէպ ի հորիզոն խոնար-
հած երեւնան։ Այս զննութիւններէն հե-
տեւած լուսաւորաց պաշտօնը՝ յիշեցինք.
մնայր մեզ գիտնալ՝ թէ արդեօք ասոնց
առերեւոյթ շարժմանց տեւողութիւնն՝ որ
է ժամանակն, և իր մասերն այլ, պաշ-
տած են Հայք, ինչպէս Յոյնք՝ Կոոնոս մի
ունէին չաստուած ժամանակի, Պարսիկք
կամ Զանդիկք՝ զԶրուան, նոյնպէս և զԱ-
միսս. — Այս բանիս յայտնի նշան մի
չկայ առ մերայինս, և ոչ այլ տարւոյ
չորս Եղանակաց պաշտօն կամ անձնաւո-
րութիւն, ինչպէս գտուին առ բազմաս-
տուած Յոյնս. բայց որչափ այլ այս տար-
ւոյ բաժիններու անուանք դիւցական երե-
ւոյթ մի չունին, և ձայնիւ՝ կարելի է
քանի մի նմանութիւն գտնել յօտար լե-
զուս, դարձեալ դիտելի բան մ'է՝ երկու
բարեխառն եղանակաց՝ հայերէն անուանց
զոյգ վերջայանգն, Գարուն և Աշուն. նոյն-
պէս այլ երկու բարկ եղանակացն՝ Ամառն
և Զմեռն¹. պատահաբար չեն կարելի այս-

1. Վանական վ. բառից պարզ ձայնին միտ
դնելով՝ կ'ուզէ ստուգաբանել. « Գարունն՝ որ
» գայ ի յարունն. Ամառն այս է՝ որ յանօթ

պիսի կոչմունք՝ խելամտութեամբ հնա-
րուած երեւին. զոր թողումք պարզել հնա-
րագիտաց և բանասիրաց, բաղդատելով
օտար ազգաց և լեզուաց անուանց: Մեր
հանդիպածն է (եթէ ուղիղ գրուած և կար-
դացուած են), Աշնան՝ Ուշման կոչուիլն
ի հին հնդիկ՝ սանսկրիտ լեզու¹. և ա-
ւելի նմանութեամբք՝ ի զանդիկն՝ Չմեռն²
կոչուի Չմա, իսկ անձնաւորեալն կամ
դեւն՝ Ծմակա. յայտ է որ առ մեզ Ծմակ
կոչուի հիւսիսակողմն, խոնաւ և շուք տե-
ղուանք, ուր գուցէ և Հայն ունէր պաշ-
տելի կամ խորշելի ոգի մի. այս եղա-
նակին անունն և բերքն՝ (Չիւն՝ շատ օ-
տար ազգաց մէջ լսուի մերձաւորապէս
համաձայն. Յուն. Χελμων, Լ. Hiems, Hi-
bernus. Սանսկ. Հիմա՝ Չմեռն³. Յ. Xiw
== Չիւն. Հնդկաստանի Քեաֆիրք՝ Չիւ
ասեն ձեան, Չոյն զՉմեռն. Չանդիկք Չիւյօ

» առնու. Աշունն՝ որ անշրնչին. Չմեռն՝ որ ձիւ-
» նամեռ լինին»:

1. Ուրիշ տեղ կարդացինք՝ որ ի սանսկ. Ուշ-
մա՝ ամառ նշանակէ, Ուշ՝ այրել:

2. Կրնանք յիշել և այսոր արտադրեալն այլ՝
Սաւան, որ ի զանդիկն կոչի իսի, գերման Eis,
և այլն:

3. Իռլանտացիք այլ կոչեն Geimhre.

9

2

L

S

d

2

7

4

u

u

k

h

u

d

u

2

u

n

u

4

u

U

h

զծին, Ալանք՝ Սիմէն՝ զձմեռն : Ամառն՝
Հումա կոչուի ի զանդիկն. և զարմանա-
լի հակադրութեամբ՝ Sommer գերմ. և
Summer անգլ. ամառ նշանակեն, մինչ
ձայնիւ մօտ են Չսեռան¹ :

Դիցական պաշտաման թողումք յիշել
Հայոց Նոր տարւոյ տօնը, որ կէս մի քա-
ղաքական հանդէս էր, կէս մ'այլ կրօնա-
կան :

Տարւոյ եղանակաց չորս բաժանման
պէս՝ ամսոցն այլ ի 12 բաժնուիլն՝ հա-
սարակ է գրեթէ ամէն քիչ շատ քաղա-
քակիրթ ազգաց, պէսպէս թուով օրերուն
և աւելին ու պակասը լրացընելու կեր-
պերով, զոր տօմարագիտութեան պատշա-
ճի պարզել : Մեր հիմայ գործածած Տօ-
մարից կամ Օրացուցից մէջ այլ կու յի-
շեմք Հայկական ամսոց անուանքն, և ա-
մենուն ծանօթ են. բայց անոնց ծագումն
ոչ նոյնպէս. և ոչ այլ ի սկզբան ամենքն
այլ այս անուններն ըլլալ երեւին, այլ
փոփոխութիւնք և խառնուրդք եղած, ու

1. Բանասէր մի (Pictet) Ամռան և Չմռան ա-
նունները նման գտնելով յայլեւայլ լեզուս, իսկ
Անան՝ տարբեր, հետեւցընէ՝ թէ ի սկզբան երեք
եղանակ որոշէին տարւոյ. յետոյ աւելցաւ Աշունն :

րով և աննման իմաստիւք . բայց մեր խնդիրն կրօնական հաւատոց վրայ ըլլալով՝ այսօր նշանն ունեցողները կ'ուզեմք զատել, և մէկայլններն եւս առ հարկէ յիշել: — Մեր միջին դարուց վարդապետք ոմանք շատ դիւրամտութեամբ, գուցէ և Հայկայ շատ պատուադրութեամբ՝ ըսեր են, թէ այդ 12 անուանքն իր 12 որդւոց և դատերաց անուանքն էին. մինչ ծանօթագոյն որդւոցն՝ (Արմենակայ և այլոց), անուանք չկան անոնց մէջ. կարելի է որ մի քանին յատուկ անձանց և դիւցազանց անուանք են, բայց այլք եղանակաց պատշաճին: — Առաջինն Նաաւասարդ, որ երկու կերպ տարեգլուխ դնելով, բնական և քաղաքական, ըստ յետնոյս՝ այժմու օգոստոս ամսոյ մէջ սկսի, ըստ առաջնոյն՝ ի մարտի հասարակածին կամ ի գարնանամըտի. և այն ատեն ամսոց շարքն այլ չըջելով՝ Արեգ կ'ըլլայ (և պատշաճապէս) տարւոյ առաջին ամիս: Նաւասարդի անունն պէսպէս անյարմար ստուգաբանութիւնք եղած են, ըստ հայերէն լեզուի . շատ հաւանականն է հին հնդկականէն ծագումն, Նաւո-սարատա, Նոր տարի կամ նոր շար նշանակելով: Երկրորդ և երրորդ

ամիսը՝ շատ օտար հանդիպութեամբ վրաց լեզուի երկու և երեք թիւերը նշանակեն. որ որչափ այլ ամսոց թուակարգին յարմար է՝ այնքան խորթ և անընդունելի է Հայ հոգւոյ, որ կրնար հակառակօրէն ըսել՝ թէ իր երկրորդ և երրորդ ամսոց անուանքը՝ Վիրք իրենց թուահամար ըրեր են: Երկրորդ ամիս մեր Հոսի՝ ըստ վերոյիշեալ վարդապետաց՝ Հայկայ դատեր մի անուն է: Լաւագոյն չէ՞ր ըսել իր ծանօթ թոռ որդւոյն, և պատուել եգիպտական Հորի պէս (որ և Orus) թէ և յիշուի և առ յունալատինս Հորա դիցունհի գեղեցկութեան, (յորոց չէ հեռի և թորոտիկ կոչումն առ մեզ՝ գեղեցկի նշանակութեամբ). թողումք և պարսկերէն արեւու նշանակութիւնն այս անուան: Ոմանք այլ ի մեր վարդապետաց՝ Հոր և Հորել ստուգարանեն. այսինքն այն ամսուն՝ ցորենը և նրմանիքը հորերու մէջ ժողուելն և պահելն, ըստ սովորութեան հին ժամանակի, նաեւ ներկայիս ¹:

1. Աւելի նորալուր բան մի գրուած է Յովհ. Եղնկացւոյ անուամբ հաւաքուած Տօնապատճառի մէջ. «Այր ոմն զՄատրան ամիս՝ ի Հոռի» փոխարկեաց, որդւոյն իւրոյ թոռէն կոչելով:

Երբորդ ամիսն Սահմ կամ Սահմի և Սահեմի, նոյնպէս դուստր Հայկայ համարուած, անյարմար չէ իգական սահուն անուան, և նմանի Նոյեմի երբայականին. ունին և Յոյնք յաւերժահարս մի Սամիա անուամբ, դուստր Մէանդր գետոյ : — Զորբորդ ամիսն Տրե՝ որ Հայկայ որդւոց կարգէն կ'ըսուի, շատ հաւանօրէն յայտնէ զՏիր չաստուած, որ պիտի յիշուի ի կարգի իր նմանեաց : — Հինգերորդ ամիսն Քաղոց՝ որ ըստ Հայկայ ազգաբանութեան՝ իր մէկ որդւոյն անուամբ է, ըստ ոմանց Քաղ՝ արու այծ նշանակէ, իր տաքութեան ամսոյն յարմարելով (տարւոյ վերջերը). պատշաճագոյն է՝ ըստ այլոց՝ այգեաց և արտից քաղ ընելուն : — Արաց, վեցերորդ ամիսն այլ՝ Հայկայ որդի համարուած է այլ ոչ յարմարած : — Եօթներորդն՝ Մեհեկ կամ Մեհեկի կամ Մե-

» յաղագս ընչաւէտութեանն իւրոյ՝ աղերսեաց
 » զամենեւեան, յետ մեռանելոյ որդւոյն իւրոյ՝
 » յիշատակելով զանուն նորա ի ձեռն ամսեանն,
 » որպէս Յուլիսն և Ռոստոս՝ ի ձեռն անուանցն՝
 » և թագաւորքն յիշատակին», և այլն : Այս պատճառաւ այլ կ'ըսէ Աշխարհամատրան կոչեցաւ Զատիկի Գ. Կիրակիի տօնն, որ Հոռի ամսոյ սկզբան դրուած էր :

հեկան, դատեր անուն, չէ անյարմար. բայց
 յիշեցընէ զՄահիկ լուսինն, և այլ Մեհ
 կամ Մահ կոչուած դիւցական անձինք,
 ինչպէս և առ մեզ Մահեան, Ճեհնդակ,
 և այլն: — Ութերորդն Արեգ այլ՝ ի դրս-
 տերաց էր. անունն յայտնէ զԱրեգակն,
 մանաւանդ՝ որ ըստ վերոյգրելոյս՝ այն
 ամսոյն մէջ արեգակն իր նոր շրջանը
 սկսիլ համարուի՝ ի գարնանամբտի: —
 Իններորդն Ահի կամ Ահեկան ոչ յորդ-
 ւոց կարգէն համարուէր և ոչ ի դատե-
 րաց. ինչ նշանակելն և երբ ամսակարգի
 մտնելն այլ անյայտ, որովհետեւ տօմա-
 րագիրք կ'ըսեն, թէ այսոր տեղ սուսջ
 Հարռանց կոչուէր ամիսն, և այս նշանա-
 կէր երկրագործական բան մի, ինչպէս
 խոտ հարել: — Ժ. Մարերի՝ ի դատերաց
 էր, անունն յարմար է իգականի, բայց
 արիական Մրրկաց ձայներ ալ յիշեցնել
 տայ հեռուանց: — ԺԱ Մարգաց. այսոր
 համար վկայեն տօմարագիրք, ինչպէս Ա-
 հեկի, թէ «ի գործոց առին զանուանս».
 այսինքն, նոյն ամսոյն մէջ մարգերու դաշ-
 տերու խոտերով ծաղկներով զարդարուե-
 լուն համար, կամ զանոնք հնձելու, և
 այլ այսպիսի մշակական գործոց: — ԺԲ.

վերջին ամիսն որ կոչի Հրոտից կամ
Հրորտից՝ Հայկայ արու զաւակաց դասէն
համարուէր. ըստ ոմանց այն ամսուն տա-
քութեան համար այսպէս հրոյ անուամբ
յօդուած է : Պարսից և Պարթեւաց մէջ
այսոր նման յատուկ անձանց անուանք
կան, գուցէ նոյն ըլլայ և Փրաւորան, զի
Հայք անոնց Պ (𐎱) տառն ի Հ փոխեն.
Յունաց մէջ ալ (ի Դելփիս) կար Հերոյիդ
կոչուած տօն մի, բայց իրենց մէկ Հերով
անուանեալ դիւցազնունէ՞ թէ այլ պատ-
ճառաւ, ինձ չէ յայտ : Հնդիկք այլ երբեմն
իրենց մեծ Սիւա չաստուածը Բոսորա կո-
չեն. Գերմանացիք այլ Hrodr, Hrudro,
Hrede (Rodez) քաղաքն այլ իրենց
Roth կամ Ruth դից անուամբ կոչուած
է : —

Հայոց ամիսք ամենն այլ 30 ական օ-
րով էին, ինչպէս այլոց ոմանց, և հարկ
էր տարւոյն (365) օրերու մնացորդ հինգն
այլ՝ լրացընել յաւելուածով մի, որ և կո-
չի Ալեկեաց. այս հինգ օրերն կոչուէին
նախայիշեալ անուամբք հինգ մոլորակացն,
Լուծ Եղջերու, և այլն :

Ալեկեաց աւուրց անուանքս հարցընել
կու տան, թէ հապա ամբողջ ամսոց օ-

րերն այլ իրենց յատուկ անուններ չունէին, և միոյ միոյ պահապան ոգիք չըկային, ինչպէս Չանդկաց կրօնքն ունին: — Անհաւանելի չէ. նա և, (թէպէտ ի մեր ձեռք եկած գրոց մէջ չեմք գտած, բայց ուրիշ) ոմանք գտած են կ'ըսեն, և հրատարակած¹. և են ասոնք, յարմար և անյարմար.

- 1 Արեգ
- 2 Հրանդ (իբր հրախառն հող)
- 3 Արամ
- 4 Մարգար (իբր Sylvanus)
- 5 Ահրանք (կիսայրեաց ըստ Ջրպետի և Ահընկէց)
- 6 Մազդեզ կամ Մազթեզ
- 7 Աստղիկ
- 8 Միհր
- 9 Չոպարեր (Խոռվարեր)
- 10 Մուրց (յաղթանակ)
- 11 Երեզհան կամ Երեզկան. անապատա-
կեցութիւն ըստ Ջրպետի)
- 12 Անի

1. Շահ. Ջրպետ փռանկերէն յամի 1820: — Հայկական աշխարհ, օրագիր 1868, եր. 261):

- 13 Պարխար
- 14 Վանատ (վանատուր?)
- 15 Արամազդ
- 16 Մանի (ծագումն!)
- 17 Ասակ (Անսկիզբն?)
- 18 Մասիս
- 19 Անահիտ
- 20 Արագած
- 21 Գորգոր (Գրգուն)
- 22 Կերդի կամ Կորդուիք
- 23 Ծմակ
- 24 Լուսնակ
- 25 Յրօն (կամ Սփիւռ)
- 26 Նպատ
- 27 Վահագն
- 28 Սէին? (Լեառն)
- 29 Վարագ
- 30 Գիշերավար.

Եթէ այս անուանք չըլլային այլ՝ անտարակոյս աւուրց մէջ խտրութիւն կար, իբր ոմանք բարի՝ ոմանք չարագուշակ: — Օրուան և գիշերուան քանի մի Պահք կամ բաժինք յիշուին առ մերայինս այլ, բայց ոչ կրօնական անուամբք, ինչպէս առ Զանդիկս. միայն Արշարոյսն որ և

Աշտարակ՝ ղիցաբանական թուի. Զանդիկը այլ զայս (Ապահ) անուանէին Ուշտիկնու կամ Օշկն: — Շատ հաւանական է որ Գիշեր (քննութեան արժանի անուն) իր ահարկու մթութեամբ՝ կրօնական երեւակայութիւններ և կերպարանքներ ծնուցած ըլլայ ի միտս նախնեաց մերոց, և թեւեւ անոնցմէ է հիմայ այլ տեղ տեղ լըսուածն Գիշերամուտ կամ Գիշերամուր:

Շատ ազգք սովորաբար երեք կամ չորս պահ կու բաժնէին ցերեկը կամ տիւ, նոյնքան և գիշերը կամ ցայգը. ասոնց որոշ բաժանում և անուններն նշանակուած չեն, մանաւանդ որ շատ նման կամ մօտ նշանակութեամբ բառեր՝ շփոթութիւն պատճառեն. իբր կարծեօք կամ հաւանելի համարիմք Ա Պահ տուրնջեան և իրեն մասեր, Արշարոյս, Այգ և Լուսադեմ, Աղօքարան. Բ. Առաւօտ. Արեւոյ ժայրք. Գ. Միջօրե կամ Հասարակ օր. Դ. Երեկոյ. Արեւմուտք: — Գիշերոյ Ա Պահ. Խաղաղական. Յայգ. Աղօտք գիշերոյ. Բ. Գիշեր. Հասարակ կամ Խոր գիշեր. Գ. Հաւաքօս: Պահերն բնական և գործածական են յայտնապէս, և անկարելի է կարծել թէ գոնէ ոմանց ժամանակին ղիցաբանական կամ

աղթարական զրոյց և առասպել մի յարմարուած ըլլայ. իսկ իւրացանչիւր մասանց պահուց, այսինքն օրուան 24 ժամուց այլ՝ մէկ մէկ նուիրական ոգի կամ պահապան կարգելն՝ չերեւիր հաւանական. և սոսկ իմաստասիրի կամ իմաստակի մի գրչով հնարուած երեւին այն անուանք՝ որ յիշուած են և ի բառագիրս ինչ, և պարզապէս ժամուց բնական միջոցին պատշաճել ուզած (ոչ շատ յաջող), առանց կրօնական նշանի, և են.

Փամբ Տոբնէեան:

Այգ

Ծայգ

Զայրացեալ (արեւն . լաւ եւս էր Զօրացեալ)

Ճառագայթեալ

Շառաւիղեալ

Երկրատես

Շանթակող

Հրակաթ

Հուր փայլեալ

Թաղանթեալ

Արագոտ?

Արփող

Ժամք Գիշերոյ.

Խաւարակ

Աղջամուղջ

Մթացեալ

Շաղաւոտ

կամաւոտ? (Մնուցիչ! ըստ Զրպետի)

Բաւական

Խօթափեալ

Գիշակ (Խոնաւական! ուրեմն Գիշակ)

Լուսակն կամ Լուսագայն

Առաւօտ

Լուսափայլ

Փայլածու:

ԳԼՈՒԽ Ե.

ԿԵՆԴԱՆԵԱՑ ՊԱՇՏՈՆ

Քէպէտ և քան զտարերս և զբուսեղէնս գերագոյն են կենդանիք, բայց ասոնց պաշտօնն աւելի ուշ եղած է: Ինչ պատճառաւ՝ կամ մանաւանդ պատճառներով, եթէ հարցնել պէտք ըլլայ, դիմելու է նախ առ Եզրիպտացիս, որ քան զամէն ազգ աւելի պաշտած կամ պատուած են մեծ ու պզտիկ կենդանի արարածներ: — Ոմանք ըսած են, թէ Եզրիպտացիք՝ իրենց դիմացկուն շինուածոց օրինակով ցուցեր են՝ որ հաստատութեան մեծ գաղափար մ'ունէին, և կենդանեաց վրայ տեսնելով անփոփոխ բնութիւն և գործ, պատուեցին. բայց անոնց շատ տեսակ օգուտներն այլ ի տնտեսութեան մարդկան՝ աւելի զօրաւոր դրդիչ կ'երեւին. նոյնպէս և ոմանց գեղեցկութիւնն, ոմանց ոյժն, թռիչքն, ձայներն, երբեմն և անոնց փնասերն և վախն, նաեւ պէսպէս դիպուած, գրեթէ

ամէն հին ազգաց մէջ քիչ շատ մտուցեր են կենդանապաշտութիւն . նոյն իսկ կենդանեաց վրայ տարած խնամքնին՝ բնաբար սէր մ'այլ կ'ազդէ, և ի սիրոյ այլ հեռու չէ պատիւն : Մէկ մեծ պատճառ մ'այլ եղած է շատերու՝ այլանդակ կարծիք հոգեփոխութեան, կամ լաւ եւս քսել՝ անձնափոխութեան . որպէս թէ երբեմն մարդ, այր, կին, աղջիկ, տղայ եղողն այլ, փոխուեր՝ եղեր է անասուն կենդանի մի, չորքոտանի կամ թռչուն կամ սողուն, և այլն . և ոչ միայն մարդիկ, այլ և ամենէն դիցամու ազգաց շատուածք այլ՝ երբեմն կենդանեաց կերպարանք առած են : Դարձեալ, որ և է պատճառաւ՝ այս շատուածոց յատուկ կենդանիք նուիրուած են, և յետոյ շատուածոյն հետ կամ առանձին՝ այն կենդանին այլ պաշտուած է :

Մեր հին ազգայնոց մէջ՝ ինչպէս և ո՞ր կենդանեաց պաշտօն մտած է . — ոչ բացայայտ է և ոչ անյայտ . վերոյգրեալ պատճառաց մէկն կամ մէկայլն ազդած է իրենց ինչպէս և այլոց : Ինչպէս շատոնց՝ այսպէս մերոց այլ գլխաւոր պաշտելեաց կամ պատկառելեաց մէկն է Օճ, որ և

շատ հեղ Վիշապ կ'ըսուի, աւելի մեծ, հզօր և ահաւոր իմանալով. յայտ է որ օձից փնասն, խայթ ու խածն՝ նախ զիւրենք ատելի, զգուշալի, վախնալի բրեր է, և զուցէ զանոնք սպաննողները պատուած են, իրրեւ Օճապսն և օճահալած, բայց յետոյ վախն զօրացեր է. և փոխանակ սպաննողներու (ինչպէս Հերակլէս և Վահագն)՝ սպաննուածներու (օձից) ցեղն պատուած է վախով:

Յունաց մէջ ոչ միայն շատ տեսակ առասպելք և յիշատակք կան օձից, այլ և շատ տեսակ օձից և վիշապաց. ոմանք եռագլուիս, ոմանք եօթնագլուիս, ոմանք չափէ դուրս մեծ և ուժով, մարդկան և գազանաց ահարկու և կլանող. այսպիսիք յիշուին և յառաջին դարս քրիստոնէութեան, և անոնց սատակիչք՝ ոչ հին դիւցազանց շահատակութեամբ, այլ նշանաւ Ս. Խաչի, և անվախ համարձակութեամբ Ս. Գէորգներու և Թէոդորոսներու: — Մեր նախայիշեալ հրոյ և ջրոյ պաշտամանց նշանաւոր երկրում այլ, (Անձեւացեաց և Բուժունեաց) ի սկզբան քարոզութեան Առաքելոց և Ս. Գրիգորի, յիշուին, «յայրս Քարին որջացեալ կային

» Վիշապք երկու, դիւացեալք և սեւա-
 » ցեալք. որոց՝ աղջիկ կոյս և պատանիս
 » անմեղս զենուին. այնոցիկ արեամբ
 » զուարճացեալ դիւքն... Եւ ի մէջ խորա-
 » ձորոյն՝ Օձք, լի թունօք մահաբերին լը-
 » ցեալք». զորս սպանին Եւայի խոստա-
 ցեալ զլիակոխ կակղաքայլ կուսանքն
 Հոփսիմեանք. բայց «Օձք մարմնաւորք
 քարացեալ կան մինչեւ ցայսօր», այն
 տեղ, կ'ըսէ պատմիչն: Այսպիսի քարա-
 ցեալ օձեր մինչեւ հիմայ այլ լսուին այն-
 պիսի տեղուանք, և նաև յՕձուն Գուգա-
 րաց, ի հայրենիս մեր իմաստասէր Յով-
 հան կաթողիկոսի, եկեղեցւոյ պատերուն
 վրայ: Բայց անոնց հետ հին սնապաշտու-
 թեան հետք այլ մնացեր են ի սիրտ ուսմ-
 կաց ոմանց, որք եթէ օձ տեսնեն իրենց
 տան մէջ, փոխանակ սպաննելու՝ կ'աղա-
 չեն անոնց որ ելնեն երթան: — Օձերու
 վախի և առասպելաց նշան համարիմ մեր
 երկրի շատ տեղ անոնց անունը կրելն.
 ինչպէս, Օձտեղ ի Բաբերդ, Օձաբերդ ի
 Գեղաքունի, Օձի գետ այնոր մօտ, Օձուն
 ' Չորոփոր, Օձին յԱպահունիս, Օձոր ի
 Մարանդ, Օձնի ի Կարին, և այլն. աւելի
 նշանաւոր, Օձ քաղաքն որ և Վիշապքա-

դար ի Տարօն, ուր կար և մեհեան վիշապաքաղ վահագնի: Այս մեծագոյն օձի անուամբ այլ տեղիք կան ի կամախ, և աւելի ծանօթ՝ ի Գաբեղեանս Այրարատայ, ուր շատ տեսակ օձեր և վիշապներ և ուրիշ փնասակար կենդանիք քարերու մէջ պահոււրտէին և յայտնուէին, և տեղն այլ Գազանածակք կոչուեցաւ. ասոնց հաւածողն եղաւ Ս. Սահակայ աշակերտն վարոս և իւր ճգնաւոր ընկերքն:

Վիշապ՝ սովորաբար մեծամեծ օձեր նշանակէ, այլ յատուկ եւս ջրային մեծ օձեր, և գուցէ անուան յետին մասն ապ՝ ջրոյ նշանակ է ըստ Պարսից, և նման համարուի Բունաց առասպել Հիպոքային, որ Լեռնեան կոչուած լճի մէջ և մօտ կէնար, 7 կամ 9 կամ 50 կամ 100 գլխով, որոց մէկն թէ կտրուէր՝ իսկոյն ուրիշ մի բուսնէր. բայց Հերակլ իրեն օգնական մի առաւ գնաց, ինքն նետահար կ'ընէր, միւսն իսկոյն կտրած գլխոյն տեղը խարէր: — Հին Հայկազանց ազգային դրօշն կամ նշանն էր վիշապ, և յառասպելեալ տեսլեան Մարաց Թագաւորին՝ մերս Տիգրան վիշապի վրայ հեծած կ'երեւէր յօդս արշաւել. անշուշտ իր վիպա-

սանից հանճարեղ գիտն էր այս. ի վիշապ այլաբանելով զՄարս և իրենց բռնաւոր թագաւորն Աթրահակ, որ սաստիկ խայթող (դահիճ) իժ նշանակէ. և ըստ աւանդութեան՝ Տիգրան յաղթեց անոնց, սպաննեց զսա, և ընտանիքը շատ բազմութեամբ բերաւ բնակեցուց հին Նախճաւանի և Գողթնեաց կողմերում, Երասխայ եզերքում, որոց բնակարանքն այլ Մարաց աւանք կոչուեցան. և նոյն իսկ Մար՝ օձ նշանակէ հին պարսիկ լեզուաւ: Տիգրանայ թոռին Վահագնի համար այլ երգէին Վիշապազանց հետ կոռուիլը. իսկ իր Վիշապաքսոյ կոչումն՝ յայտ չէ թէ զայս նշանակէ, եթէ Վիշապէ և քաղէ կերպացեալ հրէշ մի, ինչպէս Եղջերուաքաղն: — Տարօնոյ յիշեալ Վիշապ քաղաքն՝ ըստ առաջին պատմչաց մերոց՝ ի Հնդկաց եկած գաղթականներէն այնպէս կոչուած էր, Վաղարշակայ ժամանակ, իրենց հայրենի Վիշապ չաստուծոյն անուամբ. (մանաւանդ եթէ Վիշնուի հետ այլ յարնչութիւն ունի), զոր Հայք Օձ կոչեցին. և հիմայ՝ թէ և տեղն յայտնի է՝ բայց բոլորովին աւերեալ և ջրասոյզ: — Տիգրանի օղաչու Վիշապն՝ յիշեցընէ

փոթորիկէ ձեւացեալ Չկնամբ վիշապ հա-
նէյն. (տես եր. 65-6), որոյ մոլորական
հաւատքը տասնուվեց դար ետքը՝ քրիս-
տոնէութեան յառաջացեալ ժամանակ այլ՝
(գուցէ և ինչուան հիմայ), կայր մեր ոամ-
կաց մէջ. որոց խրատէր Սարկաւագ վար-
դապետ ի սկիզբն ՅԲ դարու, թէ մի՛ «Ա-
» ռասպեկական ստութեանն ունկն դնել,
» և հաւատալ մի՛ երբեք յանձն առնու-
» ցուն վիշապ զնա անուանողաց »: —
Սովորութիւն էր և զէնքերը վիշապաց ա-
րեան մէջ մխել, որպէս զի վէրքերնին
անթշկելի ըլլայ, զայս սովորելով վերո-
յիշեալ Հերակլեայ բազմագլուխ Հիւդրա-
յին արեամբ ըրածէն. մեր Ա. Արշակայ
նիզակն այլ այսպէս էր, կ'ըսէին, զոր
քարէ արձանի մէջ զարկաւ մտուց, և
պաշտելի ըրաւ Պոնտացւոց: Դաշանց թըղ-
թոյ հնարող հեղինակն այլ՝ Կոստանդիա-
նոսի ձեռքով կ'ընծայէ Տրդատայ վիշա-
պամոխս նիզակներ:

Մնահաւատ երգմեացուցական գրուածոց
մէջ գտուի բան մի՝ «Ընդդէմ 666 ազգ
» Օձից, գազանաց, սողնոց, զեռնոց՝ որ
» զեռան ի վերայ երկրի, որք հարկանեն
» և տկարացուցանեն զմարդիկ ». և ա-

նուամբ այլ յիշուին շատ տեսակ օձեր,
 ստոյգ և անստոյգ. «Իժն Սարամարդեայ
 » (Սալամանդր), որ զմահարեր դեղն ի
 » յաջոյ ծնօտն ունի». Օձն Ատգէ? որ է
 12 գլխեան և 4 լկամեան կամ 4 կրամեան,
 այսինքն չորս կզակ կամ ցոռկ ունեցող.
 Օձք՝ Ագոռատեա. Երկնաձայեաց Օձն «Լա-
 » պրատակալագ, որ զակունթ ակն ի
 » գլուխն ունի». — Օձն Արեգակնոձա-
 յեաց. — Օձն քոչուն. — Օձն Խորխոր.
 — Օձն «Բրձոզ, որ ի հարիւր տարին
 » ակն մարդոյ չտեսնէ զնա, վիշապա-
 » նայ, և է 12 գլխէն և կլամեն. — Օձն
 » Մեծահառակ, որ տասն տարի ոչ երեւի
 » մարդոյ, վիշապանայ», և այլն. — «Օձն
 » Ամպտեա և Զինացոյն. — Իժն տրքո-
 » մագիւն. — Օձն Եղջիրատր. — Օձն
 » Կայծակնատեա. — Օձն Ամայել. — Օձն
 » Մարմնատեա. — Օձն Մորսկենաձայեաց.
 » — Օձն Կանուլ. Օձն Դեղիւն. — Օձն
 » Արուստատր. Բաշատր. Տանուտր, և
 » այլն, և այլն:

Երդմնեցուցիչն Օձից անոնց հետ յիշեց
 նաեւ Սողուն և Զեռուն, որոց տեսակներն
 այլ յետոյ անուանէ, Պիծակ, Մեղր, Կա-
 րիձ և Կոր. յետինս թէ և նոյն կարիճն

է, բայց յայսպիսի գիրս յաճախ այս ա-
նունով յիշուի, գուցէ և մեծութեամբ կամ
ուրիշ յատկութեամբ այլ տարրերուի. ա-
սոր համար կ'ըսէ. «Կորն՝ որ ելանէ ի
» թիւնից սատանայի, և ինքն թագաւոր
» է ամենայն պիղծ գեռնոց որ գեռան ի
» վերայ երկրի և հարկանեն զմարդիկ».
և անոր ետեւէն շարէ Կոյրն, Մուրն, Փո-
ղախն, «Խեիւն, Արիկն՝ որ զմահադեղն
» բարձեալ ունին ի քիմա իւր... Ման-
» րոդն՝ որ զմահադեղն բարձեալ ունի յա-
» ջը կզակն իւր».
— Խիբրուտոյն, և այլն:
Ասոնց և այսպիսեաց թոյնն այլ բոյնն
այլ թողլով հաւտացողին, մեզի աւելի
փափագելի էր ճանչնալ՝ ինչ տեսակ մի-
ջատ կամ ճճի ըլլալնին. գոնէ բնական
պատմութեան այս մասն՝ բան մի շահէր:

Աւելի վերադաս կենդանեաց դառնա-
լով, յատուկ կարծիք և հաւատք ընծա-
յուած գտնեմք՝ մեր տանց ծանօթագոյն՝
և Շնորհալի հայրապետին յիշած՝ տիկ-
նայց պէս յուշիկ քայլող և անոնց ոսկի
բարձերու վրայ բազմող Կատուն. իրմէ
դարերով հին հայրապետն Յովհ. Իմաստա-
սէր, իր Պաւլիկեանց ժամանակի շատ այ-
լանդակ աղանդոց հետ՝ թուէ և «զկա-

» տոււապաշտութիւն... կերակուր իւրեանց
 » զկերակրոցն ապականիչս՝ առնելոյ ա-
 » դագաւ», այսինքն՝ մուկերը ջարդելնուն
 համար, «Մկնորսակացն լինելով պաշտո-
 նամատոյց»։ Բայց եկ տես, որ այս որ-
 սացեալ զգուելի ամենամուտ կենդանին
 այլ՝ թէ ոչ ի պաշտօն առեալ ի Հայս,
 որպէս յԵգիպտոս և առ Քանանացիս,
 ըստ պատմութեան Ս. Գրոց, կերպով մի
 հեռի չէր ի սնոտի հաւատոց, պէսպէս
 խտրութեամբք Մկնակի՝ յամանս, և Մրկ-
 նարածի, այսինքն, մուկէ խածուած և
 մասամբ կերուած մաքուր նիւթոց, որոց
 աւելորդ խտրութիւնն ինչուան հիմայ նըշ-
 մարուի առ շատս ի ուսմկաց որոյ համար
 գրէր Ղազար Ջահկեցի կաթողիկոսն .
 «Անտագոյնք ոմանք՝ ի տարին մի օր կի-
 » րակի պահեն, և մարմնական գործ բը-
 » նաւին ոչ կատարեն, ասելով . Այսօր
 » Մկնտօն է. եթէ մարմնական գործս ինչ
 » առնեմք՝ գան Մկունք և կտրատեն ըզ-
 » հանդերձս մեր»։ Աղթարաց մէջ այլ ոչ
 սակաւ խտրական բան գրուած կայ մկանց
 կերածին և ըրածին։

Մուկէն և Մկնորսակէն վերջ կամ հետ՝
 յիշեն միտք՝ յետնոյս ահարկուն և թշնա-

մին մարդուս բարեկամը, Շուռն. սա շատ ազգաց մէջ՝ մանաւանդ Եգիպտացւոց և Յունաց, այլ և այլ կերպարանօք և անուամբք պատուած և պաշտուած էր, յերկրի և յերկինս և ի դժոխս. հօս և ոռազլուխ կերբեր անուամբ. ի հաստատութեան երկնից՝ պայծառ աստեղօք՝ զորս տեսանք (եր. 125) և մեր Հայկին պարու մէջ, իմաստասէրն (Յովհան) կատուապաշտից համար կ'ըսէ, թէ այդ մոլորութեամբ՝ «յայնոցիկ մղեալ խորխորատ՝» որք զԶի և զՇուռն ընտրեցին իւրեանց» լինել աստուած». բայց չըսիր թէ Հայք այլ ընտրած և պաշտած կամ պատուած ըլլան. մանաւանդ որ, ինչպէս յիշեցինք՝ Հայկն իր թշնամիներն անարգելով՝ շուն կոչեց զանոնք, ըստ ազգային աւանդութեան: — Իսկ Զիոյ նկատմամբ՝ որ և Երիվար կոչուի հայերէն, բաւական պատիւ էր՝ մեր երկրին լաւ ընտիր ցեղ մի ունենալն, զոր հարկի տեղ կ'ընդունէին երբեմն մեր երկրին տիրող աշխարհակալք. և աւելի պատիւ՝ զայն դարմանող բնիկ և հարպիկ հեծեալքն և հեծելագօրք: Պատմըչաց և վիպաց մէջ յիշուած Զիոց գոյներն (Սպիտակ, Աշխետ, Ճարտուկ Ճանձ

կեն, Սեան գեղեցիկ), քիչ մ'այլ աւելի բարձրացընեն այդ յիրաւի չքնադ կենդանոյ պատիւը : Իսկ Զիոց գոհն առ չաստուածն կամ առ իրենց տէրն և հեծնողն՝ անոնց թաղման ատեն, այլ աւելի բարձրացընէ ի կրօնականն. գուցէ աւելի եւս՝ ձիակերպ Գերեզմաններն, որք ինչուան հիմայ գտուին, նա և քրիստոնէից վրայ :

Այս ձեւ գերեզմանաց հետ անհրաժեշտ յիշուի աւելի յաճախեալ Խոյակերպն, այսինքն , Ոչխարի ձեւով, որ շատ կողմերում կ'երեւին ի Հայս, մանաւանդ ԺԶ, ԺԷ դարերում կանգնուածք, յայտ է թէ հետեւելով հնագունից, որոց տապանագիր կարդացուած չէ կամ մեզի չէ ծանուցուած : Այս ամենապատուական կենդանին՝ որոյ դարմանն առաջին ծնած մարդու արուեստն եղած էր, (Խաչնադարմանութիւն), և շատ ազգաց մէջ յարեւելս և յարեւմուտս դեռ առաջինն է, մեր երկրին մէջ այլ ընտիր և առատ ցեղ ունի, և գլխաւոր բերքերէն մէկն է, ինչպէս այտնի է, և Քրիստոսէ շատ դար առաջ այլ վկայուած, և այն ատեններէն մինչև սլմու Քրդաց՝ օտար հովուաց այլ արօ-

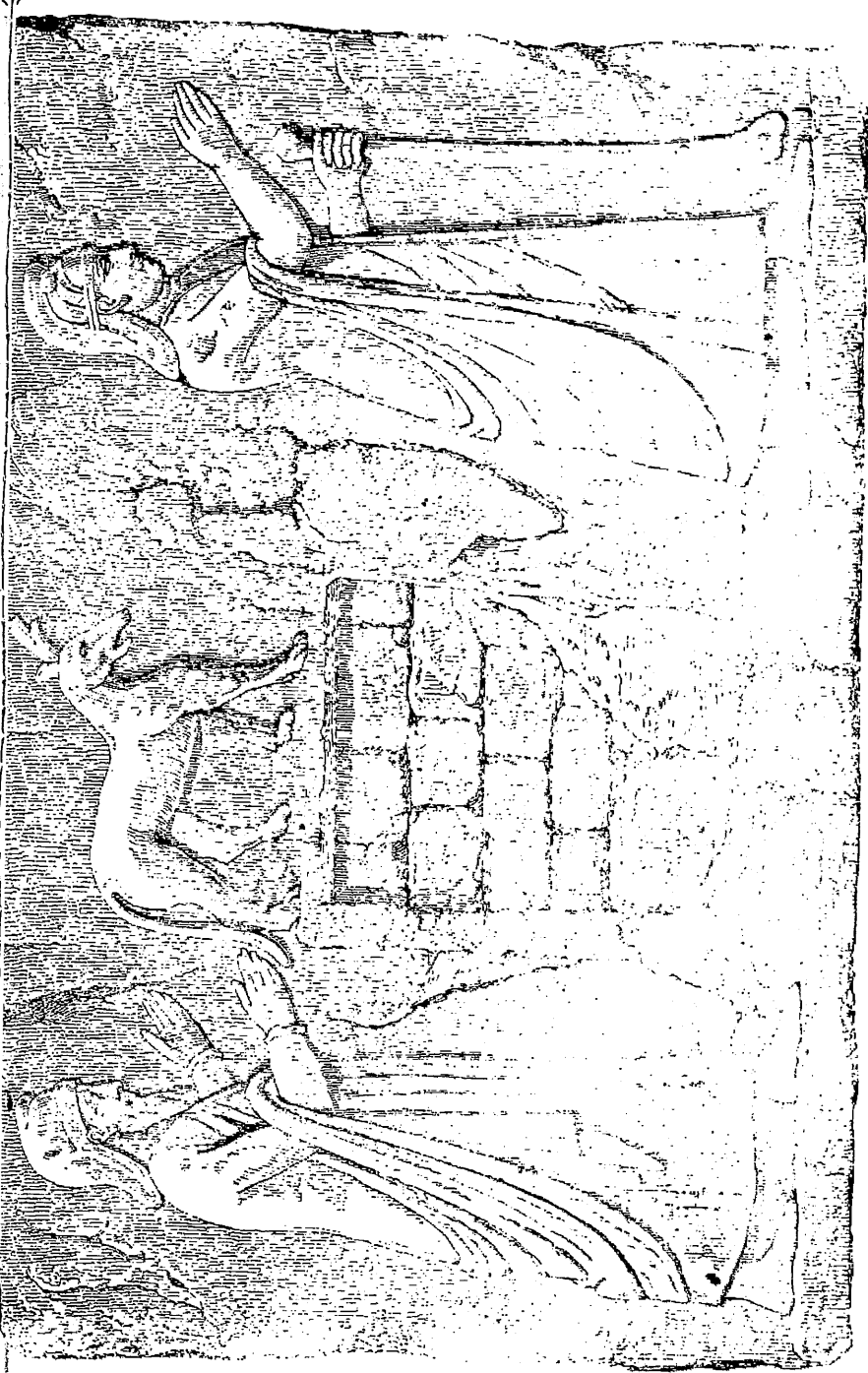
տատեղի եղած: — Զատ ի նոյնաձեւ գե-
րեզմանաց՝ թոյն ուրիշ կերպով այլ նշա-
նաւոր է ազգային մտաց և յիշատակաց
մէջ. ձեւովն և յատկութեամբք, զոր յայտ-
նեն՝ թոյանալ բառն՝ երազ վազելու հաս-
նելու իմաստիւ՝ բայց եւս առաւել՝ ճար-
տարապետութեան մէջ զործածուած թոյակ
և թոյակապ, որ և Հոյակապ, բացատրու-
թեամբ բոլոր շինուածոյն և առանձին
մասանց, որպէս սեանց վերնախարսխին
մասն, որ սեփական կնիք է յոնիական
ոճոյն. բայց թուի թէ ոչ միայն ի գլուխ
սեան՝ այլ և ի մէջ կամարի՝ թոյի գլուխ
դնելն ծանօթ էր Հայոց. զի և հին բառ-
գիրք մեր Հոյակապը՝ կամարակապ թարգ-
մանեն. որ հիմայ որ և է մեծագործ շի-
նուածոյ համար. կ'ըսուի: Եւ ոչ միայն
շէնքի՝ այլ և ո՛ր և է մեծագործութեան,
և մեծագործող և շինարար մարդու այլ՝
Հոյանուն կոչմամբ: Զասոնք յիշեցինք՝ թո-
յից կամ Ոյխարի պաշտաման հաւանա-
կանութեան համար, թողլով և նոյնանուն
բնակութեան տեղիքը:

Այս կենդանւոյ մերձաւորքն այլ, Այծ,
Նոխազ, Քաղ, Քօշ, իրենց անունները լը-
սեցնեն շէն և անշէն տեղեաց վրայ, և

զոհերու գործածուելով, եթէ աւելի կրօնական նշան մի չկայ. ինչպէս ասոնցմով զուգուած կամ խառնած մտացածին կենդանեաց, Վիշապաքաղ, Եղջերուաքաղ, և այլն: Յետին անունս սոսկ կամ անխառն Եղջերուն յառաջ բերէ, որոյ վագելուն բաղձալն Արտաշիսի՝ յիշեցինք (Եր. 67): Սա աւելի հաւանօրէն նուիրական կ'երևի առ մերայինս, մանաւանդ՝ եթէ որպէս առ Յոյնս՝ իրենց Անահտայ այլ նուիրուած էր: Այժմեան Պայէզիտոյ բերդի մէջ, որ հին ատեն Հայոց ամենէն շատ պաշտաման տեղեաց կենդրոնում է, այս պատկերեալ քարէ քանդակս մնացեր էր ինչուան մեր օրերս. տեսնողն կրնայ դատել, թէ որչափ որ այլաձեւ և առասպելաւ է այդ բազնի վրայ կեցած կենդանին (թերեւս առիւծէ և գայլէ բաղադրեալ), դեռ եղջերուի էութիւնը յայտնէ. և եթէ քանդակն աւելի անմաշ մնացած ըլլար՝ այլ աւելի յայտնէր: Եթէ այդ քանդակ պատկերն էր պատուած և պաշտուած և եթէ իրեն կերպարանած չաստուածը, միայն հեթանոսական կրօնից ապացոյց մի է: — Մեր հին պատմիչ Զենովբայ զրոյց մէկ օրինակի մէջ գրուի, թէ Վաղարշակ՝

ի Հնդկաց գաղթած Դեմետրի և Գիսանէի-
րնակութեան տեղեր տուաւ ի Տարօն և
յԱպահունիս, «հանդերձ դիւարնակ աշ-
» տօքն և երկարածնօտ Աւարոսիս... (և
» նոքա կանգնեցին) կուռս ըստ պատկե-
» ըին այնմիկ, զոր ի Հնդիկս Վիշապ
» կոչէին». ուսկից և քաղաքն այլ Վի-
շապ կոչեցաւ: Զգիտեմ ի՞նչ է այդ եր-
կարածնօտ Աւարոսն. Վիշապ, թէ այս
քանդակի վրայ երեւցող երկայնացողուկ
անասուն մի: Թողումք հետաքննաց ստու-
գել, և նախ այդ երկրայական անունը
(Աւարոս), գուցէ հնդկերէն նշանակէ այս
կամ այն կենդանի:

Թողումք գազաններն այլ՝ իրենց Առիւծ
Թագաւորովն և ինձով, որոց անուամբ տե-
ղիք այլ կան ի Հայս, նա և յատուկ ա-
նուանք մարդկան, որպէս և ընտանի կեն-
դանեաց (Առիւծ, Լնձակ, Կորիւն, Եգնիկ,
Յլիկ, Արջուկ, և այլն), և որք կարծիք
կու տան՝ այդ կենդանեաց պատուէն առ-
նուած՝ քան բարքէն. վասն զի նախա-
տական պիտի ըլլար զմարդիկ այդպէս
անուանել, եթէ շատ անարգ համարուէին
այդ չորքոտանիք և ոչ ազնուացեալ կար-
ծեօք և առասպելօք: Յիշեմք միայն մէկը,

Հերանտանի քանդակ ի Պաշտգիտ.

որ տեսակաւ մի ընտանեաց կարգում է,
 և այլ տեսակաւ՝ ի վայրենեաց. այն է
 վայրի խոզն, որ վարագ կոչուի առ մերս,
 վիշրագ՝ առ Պարսս. շատ յատուկ ա-
 նուանք մարդկան և յատկանիշ իրաց և
 աստեղաց՝ բաւական հաւաստիք են այս
 կատաղի և անճոռնի գազանին այլ կրօ-
 նական շոշորդ մ'ունենալուն. և թերեւս
 այս համարմամբ չամաչեցին մեր երկու
 կրօնից միջակիտին ապրող նախնիք՝ ի-
 րենց մեծ և երեւելի՝ յետոյ և սուրբ թա-
 գաւորին այլ՝ քանի մ'օր՝ անոր կերպա-
 րանքն ընծայել, փոխանակ աւելի բարո-
 յական այլափոխութիւնը բացատրելու ։
 Աւելի քան զյատուկ անուանս տեղեաց
 (վարագ լեռն, վարագարուր), և մարդ-
 կան (վարագարդատ, վարագդատ, վա-
 րագշապուն, վարագվաղան, վարագտի-
 րոց, և այլն), նշանելի են մեծ, ընդար-
 ձակ, զօրաւոր իմաստով իրք. ինչպէս
 վարագաթեռ, վարագաչիդք, վարագափողոց.
 և այլ աւելի նշանաւոր՝ վարագագիւր կամ
 վարագնկարագիւր մատանի. որոյ ձեւն՝ կըն-
 քուած գրոյն հաստատութեան ապահով
 նշան էր. արդեօք կնքոյ տառերն յատուկ
 ձեւ մ'ունէին, թէ մատանւոյն վրայ վա-

րազու կերպարանք կամ զլուխ քանդակած է, չեմք կարող որոշակի ըսել. բայց ետքինն աւելի հաւանական է. գուցէ եւս աւելի՝ մատանւոյն և կնքոյն մեծութիւնը նշանակել, ինչպէս որ հիմայ այլ թագաւորք և տէրութիւնք մեծ և փոքր կնիք ունին, և մեծովն՝ մեծ խնդիրները կամ մեծերու հետ թղթակցութիւնը կնքեն: Հելլենական դիցարանութեան մէջ շատ յիշատակներ կան վարազի՝ այլ և այլ դից և դիւցազանց հետ. անհրաժեշտ կ'երեւի Հայոց այլ դիցական վարազ մ'ունենալն, երբ յիշեմք որ ինչպէս Տրդատ՝ Տիրի տուրք է, Միհրդատ Միհր չաստուծոյ, այսպէս վարազդատն այլ վարազի տուրք, (որպէս և ի սուրբ կրօնս մեր Աստուածատուր, Քրիստոսատուր, Խաչատուր): Գուցէ և յիշելն Տիր և վարազ՝ շատ հեռի չըլլան իրարմէ, զի ըստ Պարսից՝ Հրատ մոլորակի՝ որ է Արէս դիցարանից՝ նշանն էր վարազ. Տիր այլ, ինչպէս պիտի տեսնեմք յետոյ, դպրութեան չաստուած էր, ոչ անմասն յ'արիութենէ¹:

1. Թերեւս աւելորդ չըլլայ յիշատակ մ'այլ-Նիկ. Դամասկացոյ հատուկտիր Կեսարու վա-

Յետ ջրային և ցամաքային կենդանեաց՝
 եթէ օդոյ մէջ շրջողներուն հետ այլ ու-
 զենք թափառիլ, շատ մանր քննութեանց
 կարօտիմք, և ոչ շատ հաստատ : Հայոց
 համազգային և արքունի զօրագրողից և
 պաշտօնէից մէջ կային այլ և այլ հաւե-
 դինաց պատկերօք դրօշակիրք, ինչպէս
 Աղաւնի, Բագի, Արծուի, և այլն. և ամ-
 բողջ ազգատոհմք Հառուսիք կամ Հաւնու-
 նիք. բայց թէ սոսկ նշան մ'էին այդոնք՝
 թէ կրօնական գաղափարք, չեմք կրնար
 վճռել. միայն հաւանական է Արծրունեաց
 գԱրծիս պատուելն, եթէ արդարեւ ըստ ա-
 լանդութեան՝ Ասորեստանեայց սերունդք
 կամ խառնուրդք են, զոնէ իրենց նահա-
 պետներն, որոյ Ս. Գիրք այլ կ'երաշխա-
 ւորեն, Սենեքերիմ թագաւորը ըսպաննող
 որդւոց ի Հայս փախուստը յիշելով. ասոնց
 ազգին շատուածներէն մէկն կոչուէր
 Նեսրաք կամ Նեսրոք¹, որոյ դիմաց՝ իր

րուց մէջ լսուի Ութօրաց դիւցական անուն մի,
 որ՝ ըստ իրեն ըսածին՝ նշանակէ Ազաթանկելոս,
 այսինքն՝ Բարի հրեշտակ. հմուտ հնդկագէտ ոմն՝
 համարի ասոնց Հռապարա կոչածը, բարեացա-
 բեր կամ երանաբեր նշանակութեամբ :

1. Արաբերէն այլ Նեսր կոչուի Արծիւն կամ
 Անգղն :

185,000 զօրքով բանակը կորսնցրնող
 Թագաւորն երկրպագելու ատեն՝ կեանքն
 այլ կորոյս, հայրասպանքն՝ իրենց կողոպ-
 տած ընչից հետ՝ թէ ոչ նոյն՝ այլ ուրիշ
 արծիւ-դից պատկեր այլ բերին ի Հայս,
 ուր և պաշտուեցաւ իրենց ժառանգած
 կողմերում: Այս է հաւանօրէն Արծրու-
 նեաց ցեղին անուան պատճառը, զոր ի-
 րենց պատմիչն թուվմաս հետաքններ է ի
 Ժ դարու յետ Խորենացւոյ: — Ուրիշ
 կողմանէ՝ անյարմար չէ որ երբ չորքո-
 տանեաց Թագաւոր անուանեալ Առիւծն
 ի պատուի էր ի ցամաքի, օդոց մէջ այլ
 Թռչողաց Թագաւոր Արծիւն՝ պատուած
 ըլլայ. մանաւանդ եթէ ինչպէս Յունաց
 Զեւսի՝ այսպէս այլ Հայոց Արամազդայ
 նուիրուած և այնոր ձեռաց վրայ հանգ-
 չած էր հայկական ոչ աննշան Արծիւն .
 որոյ այլ և այլ տեսակք յիշուին մեր լե-
 զուաւ, Գետարծուի, Յրտարծուի, Քաջար-
 ծուի. — Քան զայն մեծ իր այլ և այլ
 տեսակօք (որպէս Պաշկուճ, Լաշհաւ, Քար-
 քազ¹), Անգղն այլ իր պատիւն և կրօնա-

1. Արաբերէն անուն է Անգեղ, բայց այսպէս
 չրուի յԱղթարս մեր. և ի գարնան երեւնալու
 օրն այլ նշանակուի ՚ի 15 մարտի. « Այսօր

ԳԼՈՒԽ Զ.

ՀՐԷՇՔ

ՎԻՇԱՊ. ՎԻՐԱԳ. ՎԻՇԱՊԱՔԱՂ. ԵՂՋԵՐՈՒԱՔԱՂ. ԱՌԼԷՋ.
ՀԱՄԲԱՐՈՒ. ՇԱՀԱՊԵՏՔ. ՇՈՒՈՏ. ՇԱՒԱԶ. ՊԱՅՔ.
ՊԱՐԻԿՔ. ՅՈՒՇՎԱՊԱՐԻԿՔ. ՃԻՒԱՂՔ.

Հրէշ կոչուին մեր լեզուաւ յատկապէս կենդանական արարածք, որք կամ իրենց ծանօթ բնականէն դուրս կերպարանք մի ունին՝ մեծութեամբ կամ փոքրութեամբ, կամ անդամոց այլաձեւութեամբ, և կամ տարրեր տեսակ կենդանեաց խառնուրդ են. և կամ եւս՝ կէս անբան և կէս բանական կենդանակերպ : Եթէ՝ որ և է պատճառաւ կենդանեաց պաշտօն ծագած է, մարդկան երեւակայութիւնն պատճառներն աճեցուցած է անոնց վրայ. և զի երեւակայութեան չափ և կանոն չկայ, դիւրին էր և է Հրէշից ստեղծումն ի միտս, մանաւանդ ուր բնութեան սովորական չափէն և ձեւէն դուրս կենդանի մի տեսնուի, կամ օտար երկրի և անծանօթ բան մի լսուի : Շատ հեթանո-

սաց մէջ կար ուրիշ պատճառ մ'այլ կենդանեաց և հրէշից պաշտաման. — Հոգէփոխութեան հաւատքն. իբրու թէ հոգիք մարդկան յետ մահու՝ ոչ միայն ուրիշ մարդու հոգի կ'ըլլան, այլ և կենդանեաց, կամ որ նոյն է՝ փոխուին ի կենդանիս : Այս աղանդն չի յիշուիր մեր ազգի մէջ, այլ պէսպէս Հրէշից հաւատք՝ քրիստոնէութենէ վերջ այլ երեւած են, և դեռ նշմարուին : Ոչ միայն երեւակայեալ ձեւաւոր Հրէշք համարուած են, այլ կան եւս՝ որոց՝ երեւակայութիւնն չէ կըրցած որոշ կերպարանք մի տալ, և մտօք կ'ըմբռնուին իբրեւ ոգիք և զօրութիւնք, անտեսանելի ազդիչք : — Ամենայն անտի հաւատոց մէջ գլխաւոր պատճառն՝ տեսանք ի սկզբան՝ վախը, որ շատ աւելի ազդած է Հրէշից հաւատոյ մասին. այսինքն, Հրէշք՝ ընդհանրապէս ահարկու և ֆնասակար բաներ են. միայն մարդակերպից մէջ բարերարք և բարերարոյք այլ կարծուած են, զորս յիշենք յետ պարզ անբան հրէշից :

Ինչպէս պաշտեցեալ կենդանեաց մէջ նախ Օձն յիշուեցաւ, Հրէշից մէջ այլ Օձն և վիշապն առաջնութիւն մի ցուցընեն :

միթէ դրախտի՞ Օձին, սատանայի և Եւայի հեռաւոր յիշատակօք, որք շատ ազգաց սկզբնական աւանդութեանց մէջ գրտուին։ Գուցէ այս թեթեւ կարծեաց թեթեւ կշիռ մ'այլ տայ վիրագն. որ սովորաբար կատաղի և անճոռնի (զազան) նշանակէ, բայց երբեմն գոյականապէս այլ զազանակերպ էակ մի կարծել տայ. եթէ զուտ հայերէն անուն ըլլար՝ կրնայինք քննել, թէ վիշ-ապի պէս վիր-ագ բարդութիւն մի չըլլայ, վիրը համարելով վիհ, վասն զի սա վիրն այլ գրուի։ Բայց հին օտար լեզուաց մէջ այլ կայ այսպիսի անուն և մերձաւոր իմաստ. առ Հընդիկն՝ Ուրակ նշանակէ մեծ անճոռնի օձ, ինչպէս մեր լեզուաւ այլ. առ Լատինս՝ Ուրագ, *Uragus* կոչուէր իրենց դժոխոց չաստուածն Պլուտոն, թերեւս՝ *urere* այրել բառին իմաստիւ. դարձեալ վիրագ՝ *Virago* կոչէին վիթխարի՝ այրասիրտ կինը. ընդ հակառակն *Virgo* (վիրգո) զկոյս. ըստ Հնդկաց այլ վիրաձա նշա-

1. Գրիչս այս բառը գրելու ատեն՝ միտքս դրդեց, թէ արդեօք վիթխարի այլ հրէշ մի չէ՞ր նշանակեր, առասպելեալ և բաղադրեալ ի վիթ և խար կենդանեաց, որ են այծեամն և էշ։

նակէ թէ կոյս և թէ առաջին. կոյսն (Եւս). դիւցազն և մեծ զօրութիւնն այլ Վիլհելմ կոչեն սոքա: — Մեր նախնի Հայոց և Հնդկաց լեզուք, ըստ այժմու լեզուագիտաց՝ քոյրք են, կրօնական շատ իմաստներ այլ՝ համաձայն. ուստի կ'ընդունիմք Վիրազն այլ նշանակիչ Վիլհալմ:

Այս մեծ սողունը յիշեցինք ի կարգի բնական կենդանեաց պաշտուած. եւս առաւել պաշտելի կամ խորշելի էր հրէշ Վիլհալմ, որ ի միտս կամ առ աչս սնահաւատ Հայոց՝ թուէր ըստ Եզնրկայ՝ «կեղծս ի կեղծս լինել». այսինքն, երբեմն օձաձեւ կ'երեւէր, երբեմն մարդակերպ, երբեմն երկրիս վրայ, երբեմն այլ թեւաւորեալ վերանայր յօդս, և թերեւս մրրկելով զայն՝ պատճառէր նախայիշեալ Վիլհալմ հանելը (153). ցամաքի վրայ այլ մեծ փնաս կ'ընէր, արտորէից բերքը և հունձը յափշտակելով, և իրեն պէս կարծիական գրաստուց շալկելով՝ աներեւոյթ կ'ընէր. վախկոտ մշակք այլ զանոնք վախցնելու համար՝ կա՛յ կա՛յ պոռային. զորս ծաղրելով կ'ըսէ Եզնիկ. «Վիլհալմ՝ » որ ինքն գրաստ է, այնու զի անասուն » և անխօսուն է, զիմրդ որ ինքն գրաստ

» է՛ գայլ գրաստ վարիցէ ... ի զուր է
 » կա՛լ կա՛լ ասեւ ումեք ի կալս, և ոչ
 » Ա՛ռ ա՛ռ»:

Բայց կ'երեւի թէ վիշապքն երբեմն ու-
 ըրիչ գրաստ չգտնելով՝ իրենք ի ջորի և
 ուղտ փոխուէին: Այս այլանդակ կարծիք
 ոչ միայն Ե դարու մէջ կար առ մերա-
 յինս, այլ և ԺԳ դարուն՝ Վահրամ վ.
 զրէր առ Հեթում Թագաւոր նմանապէս,
 միայն փոխանակ արտորէից բերոց՝ վի-
 շապք կովերու վրայ կպչելով կաթերնին
 ծծէին. նոյնպէս այլ լսեր էր, թէ «Յուով
 մարդիկ տեսեալ են զի վիշապ վերանայր
 յերկրէ յերկինս»: Թերեւս այս օղերեւոյթ
 յիշեալ ձկնամբը նշանակէ. որոյ նման
 մութ կերպով մի զրէ դարձեալ մեր Եզ-
 նիկն. «Եւս, եթէ բառնայցի ի վեր՝ այն-
 » պիսի վիշապն, ոչ եթէ Եզամբք ինչ
 » անուանելովք, այլ ծածուկ զօրութեամբ
 » իւրից յԱստուծոյ հրամանէ. զի մի՛ շո-
 » գին՝ մարդոյ կամ անասնոյ մեղանչի-
 » ցէ»: Արդեօք նախայիշեալ գրաստնե՞րն
 են այս եզինք, եթէ այլ ինչ առասպել:

Ուրիշ ազգաց մէջ այլ գտուին այսպիսի
 բերքերու և համբարաց գող հրէշից յիշա-
 տակք. ինչպէս, հին Գերմանացւոց Ern-

tebock երեւակայեալն, որ նշանակէ Հրն-
 ձաքաղ, այսինքն հունձեր գողցող Քաղ
 կամ Նոխազ, (և ոչ քաղող հնձոց)։ —
 Այսպէս այլ կրնայ իմացուիլ և առ մեզ
 Վիշապաքաղ բաղադրեալ հրէշն, որոյ պաշ-
 տօնն ի Հնդկաց մտած էր ի Հայս, և ըստ
 Ագաթանգեղի՝ մերոց եօթն գլխաւոր չաս-
 տուածոց պաշտօնէն ետեւ, էր «Ութերորդ
 » պաշտօնն հռչակեալ անուանեալն Վի-
 » շապաքաղն Վահագնի ի Յաշտից տեղիս
 » թագաւորացն Հայոց Մեծաց, ի սնարս
 » լերինն Քարքեայ», զոր ջնջեց Ս. Լու-
 սաւորիշն. թէ և հասարակօրէն այս ա-
 նուան քաղը՝ բուն քաղել ժողվել համա-
 բուի, այսինքն օձելը ջնջել, կամ վիշա-
 պը սպաննել, ինչպէս ըրած էր Յունաց
 Վահագն՝ Հերակլէս. յունարէն Ագաթան-
 գելն այլ այս բառս գրած է Δραχοντοπνίχ-
 τος, յորմէ լատինն Draconum suffo-
 cator, որ է՝ վիշապահեղձոյց։

Եթէ այս տեղ Վահագն էր վիշապա-
 քաղն, սակայն Քաղ կենդանի առասպե-
 լեալ երեւի շատ տեղ, թուի թէ իր բունն
 և երազ բնաւորութեանն համար, և զու-
 գուած ոչ միայն վիշապի հետ, այլ և ու-
 ըրշ կենդանեաց, որպէս, Եղջերոսաքաղն և

Վիշապառիծն Քաղ: Յետինս թուի բաղա-
դրեալ յերից. գլուխն Քաղի, մարմինն և
ճիւղանքն Առիւծու, տուտն՝ Վիշապի. և
կամ ըստ Քիմեռի Յունաց՝ գլուխն առիւ-
ծու, մարմինն Քաղի, տուտն Վիշապի.
այս յոյն անուամբ գրէ Ս. Ոսկիբերան
(ի Կողոսացւոց մեկն. տպ. Ա. 602) զոր
մեր նախնիք թարգմանեն այսպէս. «ՉՉիւ-
» ցուրն՝ ի քմաց ստեղծանեն և զՔի-
» մասն, այսինքն՝ որ զՎիշապառիւծ

Վիշապաքաղ.

» Քաղսն համբաւեն, և զայլսն նոյնպի-
» սիս՝ Վիշապոտունս. և զոր Սկիւղսն ա-
» նուանեն՝ որ թարգմանի Ապուռք, (այս
» տեղ կ'աւելցնէ մեր թարգմանիչն).
» որպէս և Հայք Ծովացուրս իմն և Վի-
» շապս մարդակերոյս և Պայս և Առիւծս
» համբաւեն»: Քանի մի տող յետոյ դար-
ձեալ յիշուին Չիացուլքն, Ապուռքն և
Վիշապառիւծքն, Քաղքն. որով հաստա-
տուի թէ Հայոց երեւակայեալն քիչ մի

տարրեր էր ի Քիմեոնէ, և աւելի տարրեր մէկայլքն, զորս պիտի յիշեմք յետոյ : Մեր Օրացուցից մէջ Դեկտեմբեր ամսոյ կենդանակերպն՝ կերպով մի ամեն տարի ներկայացընէ մեզ այս Վիշապաքաղը կամ Վիշապառիւծն Քաղը : — Վիշապներէն հեռանալու ատեն յիշենք մէկ երկու ծանօթ և անծանօթ հրէշախառն կենդանիներ այլ, որ գրուած են Յովսիմիոսի առասպելեալ պատմութեան մէջ, իբրեւ ամայի տեղեր գտնուող «Օձք և Վիշապք և » Պիծակք... հանդիպի քեզ Չորն Խեխ » մորթիւն և Սիկոդիւն և Հիդրայն և Շուքք » կրեքցիսեանք» :

Թէպէտ և հզօրագոյն կ'երևի Վիշապաքաղն ի կարծիս, բայց աւելի յաճախ կամ հասարակաց ծանօթ թուի Եղջերուաքաղն, որ համարուէր «կենդանի՝ որ յեղ-» ջերուէ և ի Քաղէ է, կամ կէսն Եղջե-» րուի և կէս Քաղի », կամ Քօշի, ինչպէս գրէ Սահմանաց գրոց մեկնիչն, և կ'աւելցընէ, «բայց ոչ է» : Ի խօսս սովորաբար այս բառն նշանակէ չեղած և չըլլալու անհեղեղ երեւակայական բան մի, որոյ տեղ արեւմտեայք Քիմեո, քիմեոական կ'ըսեն, Chimère, Chiméri-

que. բայց նոյն մեր բառս այլ ունին իրենց լեզուով. Յ. Τραγέλαφος, Tragiclaphus, միայն կենդանեաց անուանքն հակաշար են: Այս անունը Ս. Գրոց մէջ (Բ. Որէնք, ԺԴ, 5) գրեն անոնք, ուր մեր թարգմանութեան մէջ մէկ երկու աւելի անուն կայ, և հաւանօրէն այս Եղջերուաքաղի տեղ՝ մերոց դրածն է Խարբուզ, որ ըստ պարսիկ բառից թարգմանուի էշայծեամն: Չգիտեմ ի՞նչ աւանդութեամբ մեր նոր բանասէր մի՝ զԵղջերուաքաղս՝ հայկական դիցունհեաց հետեւող և սպասաւոր համարի, իբր նաժիշտս:

Հրէշացեալ Քաղի կարծիքն այնքան արմատացեալ էր առ մերայինս, որ գուցէ դեռ խլուած չէ ի մտաց. զոնէ անցեալ դարու վարդապետ մի գրէր մեր մամբրու համար, թէ «Հափրաւ հանեն, եթէ տանն՝
» Դիւաց Քօչ է վայր եկել. մեծամեծ դօն.
» դայ? (ուտելիք) զատ շինեն, տներումն
» դնեն, որ դեւքն ուտեն. տանտէրն եր.
» թեալ ասէ. Բարեաւ եկայք, զինչ կա.
» միք արարէք, մեզ մի՛ տաք փառս»:

Քաղէն վերջ ՅԼՈՅ Խառնուրդ հրէշք յիշուին, ինչպէս Ոսկիբերանի թարգմանութեան մէջ տեսածնիս, Չիացու և Ծովա-

ցոյ, կայ և Խլացոյ և Եզնախոյ, սակայն
 Թարգմանութեանց մէջ գտնուելով այս ա-
 նուանք՝ օտարածին երեւին, միայն Մովա-
 ցոյը Հայոց մտացածին կ'ընծայէ հայ
 Թարգմանիչն, Եզնիկ այլ կ'ըսէ. «Մովա-
 ցուլն՝ զոր ի կովէ ելեալ ասեն»։ Եւ
 մարագոյն թուէր ի ծովէ կարգալ և ոչ ի
 կովէ. բայց դարձեալ կ'ըսէ. «Մին ասէ,
 » թէ ի մերում գեօղ Մովացուլ զկով
 » գործեաց, և զգոչիւնն հանապազ մեք
 » ամենեքեան լսեմք»։ առջի ըսածին հա-
 մեմատ պէտք էր ըսել, թէ կով զՋիացուլ
 գործեաց. թէպէտ այնչափ սուտ մին՝ որ-
 չափ միւսն. բայց եթէ Հայոց երկրին լճե-
 րուն մէջ մեծամեծ ձկունք ըլլան։

Վերոյիշեալ Թարգմանչին՝ Եզնկան,
 Խորենացոյ և այլոց շատից յիշած՝ Հայոց
 ամենէն աւելի նշանաւոր հրէշ կենդանին՝
 է Ալլէզ կամ Յարալէզ, Արալէզ, քիչ շատ
 տարբերութեամբ գրուած, բայց ըստ իւ-
 րաքանչիւր գրուածին համեմատ մեկնուած։
 Ալլէզն՝ իբր առող և լգող. Յարալէզն՝ իբր
 յար (միշտ) լիգող. Արալէզն լիգող զԱ-
 րայ՝, վասն զի նախ մեր Արայ գեղեցիկ

1. Խորթ կ'երեւի ուրիշ մէկու մի կարծիքն
 այլ, թէ Ասկալէզ ըսելու էր, իբր լիգող արանց,

նահապետի աւանդութեան մէջ յիշուի, թէ երբ մեռաւ նա ի պատերազմին ընդդէմ իր չսիրուած սիրողին Շամիրամայ, սա վախնալով Հայոց վրէժխնդրութենէն՝ համբաւեց, թէ իր շունքերան չաստուածքն լգելով Արայի վէրքերը՝ ողջացուցին. և այսոր յիշատակ՝ «կանգնէ և նոր իմ» պատկեր դիւաց, և մեծապէս զոհուք պատուէ, ցուցանելով ամենեցուն, իբր թէ այս զօրութիւն աստուածոց կենդանացուցին զԱրայ»։ — Յետոյ ի՞նչ եղաւ նա, ո՞վ աղճատեալ։ — Սահմանաց գրոց լուծիչն՝ քիչ մ'աւելի պարզելով՝ գրէ. «Ստարանեաց այսպէս ասելով, թէ աստուածքն շնորհեցին մեզ կեկդանիս» ռմանս, որք լիզեալ զԱրա կենդանա-ցուցին, լցուցանելով զփափագ մեր. անդուստ սկսեալ ասեն գոլ կենդանի Յարալէզ»։ — Յարմարագոյն է այսպէս լզողէն համարիլ զանուն հրէշին՝ քան լըզուողէն. թէ ստոյգ և թէ անստոյգ՝ Արայի

քաջ պատերազմողաց, նոյնպէս և Զրպետի շփոթութիւնն, որ փռանկերէն թիք Thik գրէ Շամիրամայ չաստուածները (դիք), և ստուգաբանէ՝ Քրտնող, ceux qui suent, և նոյն համարի ընդ Առլէզս։

անունն՝ իրեն քաշէ զկարծիս: Շամիրա-
մայ շնորհուած կենդանիք իրեն ոչ ան-
պատշաճ շունք են, որոց լզողութիւնն ա-
մենուն յայտնի է. նախնիք այլ շունէ ձե-
ւացած կ'ըսէին զԱռլէզն, կամ շնակերպ,
շնախառն: — Վանական վարդապետ Յա-
րալէզ կոչէ և համարի մեր ուրիշ և նո-
րագոյն առասպելաւանդ թագաւորի մի՝
Արտաւազդայ՝ երկու Շուներն, «Սեաւ և
» Սպիտակ, որ յար լեզուն զկապանս
» նորա»: Ինչ կերպարանք այլ ունէր՝
Առլէզի գործն այս էր, որ «Յորժամ վի-
» ղաւոր ոք անկեալ ի պատերազմի դնի-
» ցի, լիզիցէ և ողջացուցանիցէ»: — Ե-
թէ ստոյգ է պատմածն Բուզանդայ (Ե,
ԼԶ), նա և ի Դ. դարու քրիստոնէութեան,
երբ քաջն Մուշեղ Մամիկոնեան սպանուե-
ցաւ, «Ոչ հաւատային ընտանիք նորա
» մահու նորա... կէսք յառնելոյ նմա ակն
» ունէին, մինչեւ զգլուխն անդէն ի կո-
» ճեղն կարեալ՝ կցեցին, և հանին եղին
» ի տանիսն աշտարակի միոյ. ասէին,
» զի վասն զի այր քաջ էր՝ Առլէզք իջա-
» նեն և յարուցանեն զնա»: Դար մի
վերջը պարզամիտ ոսմիկն Հայոց կու հա-
ւատար, թէ եղած ըլլան Առլէզք իրենց

նախնեաց ատեն, բայց անոնց հաւատոց հետ աներեւութացեր են: Բայց այս հայկական աւանդութիւնն պատուաւոր կերպով մի պահուած և պատուած է, քիչ մի այլափոխութեամբ, հին աշխարհի ամենէն խոհական և վայելչագիր հեղինակի քով, Պղատոնի, ինչպէս պիտի տեսնեմք յետոյ: — Վահրամ Վ. իր հարցմ. և պատասխանեաց մէջ՝ զուգէ զՅուդկապարիկ ընդ Համբարուի, երկուքն այլ՝ միայն անուն են ըսելով. «Է կենդանի մի, որ» յար լեզու զմեռեալսն և կենդանանան,» և կոչի Յարալէզ»:

Յիշենք հիմայ այդ երկրորդ նշանաւոր հայկական հրէշն այլ. Համբարու. որոյ կերպարանքն անծածօթ է, այլ յիշատակութենէն ի Ս. Գիրս կ'իմացուի՝ որ անպատ ամայի տեղեաց մէջ գտուող կամ կարծուած կենդանւոյ մի նման էր. բայց աւելի երեւակայեալ քան բնական, և ոչ այլ ամենուն կարծեաց համեմատ. ինչպէս յայտնուի Ս. Գրոց այլ և այլ թարգմանութեանց մէջ՝ այլ և այլ նմանողութեամբք. մեր մեկնիչք (Մի. Գոշ, ի Մեկն. Երեմ., Գէորգ Սկեւոացի ի Մեկն. Եսայ. (ԺԳ, 21. 17, 13). Ս. Ոսկիբերանի հետ,

Համբարումը՝ միայն անուն են, իրօք չկան
 կ'ըսեն, կ'անցնին. հին մեկնիչն Յովբայ
 իւսիքիոս՝ լատ հայերէն թարգմանութեան
 կ'ըսէ. «ՉՀամբարում՝ այլք Յուշկապարիկ
 » թարգմանեցին. և համբաւ է վասն սո-
 » րա՝ թէ ծովային կենդանի է, ի միջոյն
 » ի վայր ձուկն, և ի վեր՝ կնոջ կեր-
 » պարան. և այնքան քաղցրաձայն՝ զի
 » պակնուն լսողքն», և այլն. այս նկա-
 րագիրն Sirène ըսուած հրէշից յարմարի-
 բայց Յովբայ զինքն անոր եղբայր կոչած
 Համբարուն, Եսայեայ յիշածն (ԼԴ, 13)
 ընդ «Փազանք անապատի, Համբարումը և
 Դստերը Ջայլամանց», ցամաքային և ոչ
 ծովային էակ ցուցընեն, միանգամայն և
 իգական սեռիւ և կերպարանաւ. վասն զի
 ինչպէս այս տեղ Եսայի՝ Ջայլամանց
 դստերը յիշէ, ուրիշ մարգարէք այլ (Մի-
 քիա, Ա 18, Երեմ. Ծ, 39), առաջինն՝
 Վիշապն այլ Համբարեաց հետ մէկ տեղ
 յիշէ. «Արասցէ կոծ իբրեւ զՎիշապաց,
 » և սուգ իբրեւ զդստերաց Համբարեաց».
 անապատի մէջ ողորաձայն ճուացող թռչնոց
 և լալկան կանանց ձայնն միանգամայն
 խառնեն՝ այսպիսի բանք, որով և լալ
 կաններու կերպարանքն : Բոյնն Սիրենե

Σειρηνας գրէ զՀամբարումս մեր. Լատին
 Թարգմանութիւնն միշտ Զայլամն, Stru-
 thion, կը գրէ Համբարուի տեղ. անկէ փո-
 խուած նոր լեզուք՝ նոյնպէս, երբեմն այլ
 Բու, Կարապ, կամ առանց յատկութեան՝
 ճշաճայն և դաժան թռչուն (Oiseaux
 lugubres sinistres). Անգղիացի Թարգ-
 մանք համարին՝ թէ երբայերէն Լիլիթ և
 Քիպպոզ բառերն նշանակեն բուերու տե-
 սակներ: Մեր՝ մարգարէից հնագոյն մեկ-
 նիչն Դաւիթ քահանայ (ԺԲ. դարու), հա-
 մարի ըստ կարծեաց՝ « Դիւս հերաւորս,
 » խոզանեալք և աշտանակամազք. և թէ
 » գազանք ինչ և թռչունք են յանապա-
 » տի, սակաւուց տեսեալ և անծանօթ յո-
 » լովից»: Սա այլ այդ դիւակերպ հրէշից
 խոկած և ցցուած մազերով՝ կանացի կեր-
 պարանք կ'ընծայէ: Իսկ մեր հնագոյն յի-
 շող հեղինակն՝ Եզնիկ, իրական կենդանի
 համարի, վասն զի կ'ըսէ. « Համբարուաց
 » ծնունդք զոն և մեռանին»: Ուրիշ ա-
 նանուն զրող մի և հին բառգիրք՝ մողի-
 սաճեւ կենդանի ցուցընեն, ըսելով: « Համ-
 » բարու՝ Քարաբոշն է. ի նմանէ ծնեալն՝
 » եթէ ի ցամաքի ծնանի՝ Քարթոշ կոչի,
 » և եթէ ի ջուրս ծնանի՝ Կոկորդիլոս կո-

» չի »: Յայտ է որ այս անճոռնի երկեկից կենդանին այլ մողիզաց ցեղէն է ըստ բնարանից. — (աղէկ զոյգ, կամ քոյր և եղբայր, Զայլամունք և Տիտոունք, Կոկորդիլոսք) . որոց տեղ մեր վերոյիշեալ գրողն (Դաւիթ) տեղ մ'այլ կ'ըսէ լոկ, « Համբարուս և Դստերս վայրենեաց »:

Ինչ որ ըլլան ասոնք՝ մեր հին Հայոց ճանչցած Համբարուն չեն յայտներ, զոր հարկ էր իր անունէն ստուգել, և զայս չեմք կըրնար. որովհետեւ հաւանական չէ համբար բառին ծագումն՝ ըստ հիմայ գործածուած իմաստին. զի հիներէն ոչ ոք յիշած է թէ Վիշապաքաղի պէս սա այլ համբարներ գողնայ, կամ ընդ հակառակն՝ պահպանէ զհամբարս, ինչպէս կարծէ Զրպետ, մանաւանդ ամայութեանց մէջ ապրելով, և ոչ անոր պէս արտերու մէջ. ապա ուրիշ ծագումն ունի անունն կամ բառն, որոյ նշանական է և ոչ կակուղ վերջաւորութիւնն իգականի. և հոլովումն եւս, որ փոխանակ Համբարուաց գրելու, համբարեաց գրուի: — Արդեօք համարարոյի շոշորդ մ'այլ կամ այդ անունն մէջ: — Տարբեր կերպով մ'այլ գրած է անծանօթ հեղինակ մի, որ բաւական հին

կարծուի, և հարցընէ. « Ձիւնչ են Համ-
 » քարուկք և Յուշկապարիկք և Ծովացուլք
 » (և այլ հօթն այսպիսիք, զորս կոչէ)
 « սոսկ անուանք ». և պատասխանէ, թէ
 բաց ի հրեշտակաց և ի մարդկանց՝ զոր-
 ծող արարած չկայ, զատ « ի Դիւաց .
 » որք ապստամբեալ միշտ չարք են . և
 » առ ի մոլորեցուցանել զմարդիկ, և ա-
 » նուամբ կերպս ի կերպս լինելով, զի
 » որսասցեն զմեզ ի կորուստ . և անի-
 » մաստք ի մարդկանէ կարծեն՝ թէ են
 » ինչ, այլ նոքա են դեւք անմարմինք,
 » ոչ ծննդեան? ըստ որում կերպի երեւին
 » և անուանեն զնոյն » :

Կէս, կամ երբեմն անասնակերպ երբեմն
 մարդակերպ հրէշից մէկ գլխաւորքն այլ
 ի հաւատս Հայոց՝ էին Շահապետք վայ-
 րաց. իբրեւ պահապանք կամ բնակողք
 երկրի այլ և այլ դրից, անտառաց, ձո-
 րոց, լեռանց և անապատ տեղեաց, այլ
 և գերեզմանաց . եւս և վիշապաքաղից
 նման՝ ագարակաց և արտորէից մօտեցողք,
 բայց ոչ գիտեմ՝ ըստ իրենց անուան՝ ա-
 նոնց աւելի շահ տային թէ մնաս . և ըստ
 այսմ՝ ոչ շահից պետ իմանալի են այլ
 Շահապ (իշխող, հոգցող). մանաւանդ որ

շատ հեղ օձակերպ համարուն , և դժոխոց տիրողքն այլ Շահապետ կոչուն : Մեր երկրի վրայ՝ թուի թէ այս Շահապետն երբեմն կ'երեւէին « հեծեալք իբրե » զմարդիկ » , ըստ Եզնկայ , և վայրենի անասնոց ետեւէ կ'ինկնային՝ բռնելու զանոնք , նա եւ որսորդական ճարտարութեամբ և գործեօք : Նախայիշեալ հրէշից նման՝ մինչեւ հիմայ՝ կ'ըսուի յոմանց՝ թէ գտուն հաւատացողք Շահապետաց Շռազ կոչելով , և կարծեն թէ վարուցանի և բերոց խնամողք են , և տարին անգամ մի ի զարնան կ'երեւին մարդկան :

Թերեւս այս անունէն փոխուած է և Շուտուն , որ շատ տեղ հիմայ լսուի , և աւելի փնասակար համարուի . մարտ ամսոյ նախնիթաց օրն մշակք՝ լաշի ծառոյ ճիւղերով , կաշիով , փայտով՝ իրենց տան և գոմերուն պատերը կու զարնեն , « Շուտուն ի դուրս , Մարտն ի ներս » , կանչելով , և այս գործս Շռառտահան կոչեն . նա և տըղայքը վախցնելու համար կու սպառնան Շուտտը կանչելու . ինչպէս ուրիշ ազգաց մէջ այլ կայ այսպիսի կարծեալ էականերով վախցընել կամ վախնալ : — Այս անուանց մօտ է և Շուտիկ , զոր կարծեն

ոմանք Գրողի պէս բան մի, ոչ այնքան
ահաւոր. բայց ըստ բժշկարանաց՝ տարա-
ժամ Մահ նշանակէ. «Թէ անկանի Շու-
» տիկ ի տեղ մի, որ է մահն, գրեն, և
» դու անդ պատահիս . . ի մէջն մնաս»,
և այլն, աւագ Թիրեաքով դեղ պատուիրէ:

Այս յիշեալ հրէշ էակներէն աւելի նշա-
նաւոր և ծանօթ եղած են մեր հեթանոս
հարց՝ Պայք և Պարիկք, (پریز, ըստ հին
Պարսից, یری, ըստ նորոց), և իրենց սե-
փականք, թէ՛ և օտար ազգաց նմանեաց
հետ նոյն համարուած, կամ անոնց ա-
նուանց տեղ՝ ասոնք դրուած: — Պայք՝
մարդակերպ գուշակուին, ինչպէս կ'իմա-
ցընէ Եզնիկ, թէ «զՊայն ի մարդկանէ ե-
» լեալ ասեն». բայց կարծեմ ոչ անխառն
և յանասնոց մասանց, Թերեւս և Նոխազ-
ոտունք կամ Մարդաքաղք իբրեւ զՊան
(Pan) և զՍատիրոս (Satyres) Յունաց,
և զՓաւնոս (Faunes) և Սիւլվանոս (Syl-
vanus) Լատինաց, անտառաբնակս և լեռ-
նաբնակս: Ի Թարգմանութեան ինչ գրուած
կայ և վարդապայն Քաղեայ, որ յիշեցընէ
այդ յոյն և լատին Մարդաքաղ կոչուե-
լիքն, զի մարդոյ մարմին ունէին, բայց
այծու սրունք և եղջիւր. որով՝ կըրնայ

մեր բառն այլ Մարդասպան կարգացուիլ.
բայց հնդկաբնակ ազգային մի կ'ըսէր, թէ
Հնդկաց ձայնարկութեան բառ մի է վար-
տապան կանչելն, չգիտեմ ինչ նշանակու-
թեամբ:

Պարիկը՝ թուին իգակերպ Պայք, և ըստ
անուանն՝ պարողք և պարայածիկք, բնու-
թեան գեղեցիկ տեղեաց մէջ, մանաւանդ
յատուկ տեսակն. Յուշկապարիկք, որ ա-
ւելի յաճախ յիշուին, և ըստ բարդեալ
յոշիկ բառին՝ կարծեցընեն հանդարտ և
նազելով պարող, անշուշտ ոչ հեռի ի Յա-
ւերժահարսանց. բայց զրուած կայ նաեւ
վշկապարի. և ի Ս. Գիրս Համբարումաց
և ամայի վայրուց Հրէշից հետ յիշուին.
ինչպէս, յԵսայի (ԺԳ, 21-22. ԻԳ. 11-
4). «Անդ (ի Բաբելոն) հանգիցեն Համ-
բարուք.. և Յուշկապարիկք բնակեցեն ի
նմա». — «Եղիցի բնակութիւն Համբա-
» րեաց և հանգիստ Զայլամանց. և պա-
» տահեսցեն դեւք Յուշկապարկաց, և տայ-
» ցեն ձայն միմեանց: Անդ հանգիցեն
» Յուշկապարիկք, զի գտին իւրեանց հան-
» գիստ»¹: Զայս յիշելով և Եզնիկ՝ գրէ.

1. Ասոնց տեղ յոյն բնագիրն իշացուլ կ'ըսէ,
(...). Լատինն այլ այսպէս, կամ Սա-

Ս. «Գրոց՝ ըստ մարդկան կարծեացն ե-
 » կեալ՝ առ ի նշանակելոյ զսաստկութիւն
 » աւերածին աշխարհին, Յուշկապարկաց
 » ասեն բնակել յաւերական, զոր յոյն լե-
 » զու իշացուս ասէ»։ Զնոյն վկայէ և
 վահրամ վ. «Ի Յլոյ և յիշոյ զՅուշկա-
 » պարիկն», ասեն, և թէ անուանին լոկ
 ի մէջ մարդկան, և ոչ են։ — Ըստ ձայ-
 նի հայ անուանն մտաբերելով՝ գրած է
 մէկն. «Գարշապարս Յուշկապարաց կանգ-
 » նելոյ անգամ կարօտի»։ Թուի՝ թէ Յուշ-
 կապարկի նման իսկ՝ չեմ կարող թեթեւ
 մի գարշապարս շարժել, կ'ուզէ ըսել. իսկ
 անոր ամայի տեղ բնակութեանն համար՝
 գուսան մի երգէ.

«Յերերդ ես հասեր՝ հոգեվարի պէս.

Մէն ես մէնիկ Յուշկապարի պէս»։

Թլկուրանցի մեծ և սրբաստիճան գուսանն
 այլ՝ նոր յատկութիւն մի տայ ասոր, յի-
 շելով նմանեաց հետ.

«Արալէզ և Եղջերուաքաղն, Յուշկա-
 պարն պղնձաբերան,

Ոմանք ասեն է և չէ, ոչ գիտեն թէ
 կան կամ չըկան»։

տիւ կամ Սիրեն եւ կամ Lamia, որ կըրնայ
 Մարդագայլ կոչուիլ, Loup-garou ըստ Փռան-
 կաց։

Ծովային Հրէշից փոխան այլ Յուշկապարիկ ըսուած է երբեմն, որով կըրնան ըլլալ և Դատերք ծովու (տես եր. 60): — Փիլոնի գրոց մեկնիչն՝ Պարիկաց երգը, որ են Syrenes, այսպէս բացատրէ. «Յուշկապարիկն է, որ մինչեւ ի պորտն կնոջ պատկեր է, և անհնարին քաղցր ձայն ունի, և պատրէ զլսողսն»: Ուրիշ մի գրէ. «Յուշկապարիկ՝ Համբարու է. կէս անձինն կնոջ է և կէսն թռչնոց, և յոյժ քաղցրաձայն է, և ի ծովու բնակէ. ու մանք ասեն՝ հաւ է քաղցրաձայն անապատասէր, կամ դեւ մարդատեսիլ. ու մանք Յուշկապար, պորտի վերն մարդատեսիլ. ոմանք Յուշկապար, պորտի վերն մարդոյ է, անդի վայրն՝ իշոյ»: Եպիփանոս բարոյախօսն այլ կ'ըսէ, «Վասն Յուշկապարկաց, թէ մահաբերք են, և ի ծովու են, և երգեն երգս քաղցրաձայնս, և կերպարանք նոցա, և այլն»: Նոյնպէս և Իշացուն, մի կողմն արու մարդոյ է, և վայր կողմն իշոյ»: — Այս ամենէն յայտնուի՝ որ Հայոց ծանօթ և բնիկ էր Յուշկապարն, և եթէ օտար լեզուաց մէջ քիչ չատ նման ճիւղի մի հանդիպէին՝ իրենց ծանօթին անուամբ կոչէին:

Այս ետքի բառովս՝ Ճիւաղ որ և Ճեւեղիկ, իբրեւ ընդհանրական անուամբ՝ կըրնամք կոչել բոլոր վերոյիշեալ հրէշները, որ ոամկական խօսից մէջ՝ այլ ընդ այլոյ խառնակ այլանդակ կենդանի կամ երեւոյթ նշանակէ, նա և ոգեղէն էակ մի, զոր թողումք յիշել նմանեաց հետ. բայց մարմնաւոր Ճիւաղ ըլլալ կամ կարծուիլն այլ վկայուի ի մարգարէութեան Երեմիայ. « Ճիւաղք բնակեացեն ի կղզիսն. և բնա- » կեացեն ի նմա դստերք Համբարեաց ». ասոնց տեղ յոյնն կ'ըսէ Առ աչօք երեւոյթք. (Ἰνδάλματα), և դստերք Սիրենայք (Θυγατέρες Σειρήνων)¹. Լատին թարգմանութիւնն վիշապ, Զայլամն և թզակեր փաւնոսք. — Միսայէլ եպիսկոպոս Մեծնունեաց, թ' դարու հեղինակ՝ ծովային հրէշ այլ երեւցընէ զՃիւաղ, ըսելով (ի ճառի խաչին). « Ծով աշխարհիս՝ յորում որջացեալ գազանք մեծամեծք և մանունք, ճեւեղիկք և այլք, ընդ Այսս չարութեան » :

1. Habitabunt Dracones cum Faunis ficiis, et Struthiones. Իսկ նոր թարգմանութիւնք յերայեցի բնագրէն՝ կ'ըսեն, Վայրի գազանք աւապատի եւ կղզեաց, եւ Բու :

ԳԼՈՒԽ Է.

Ո Գ Ե Ղ Է Ն Ք

Ա. ՈԳԻՔ. ՔԱՋՔ. ՈՒՐՈՒԱԿԱՆՔ. ՈՒՐՀԻՔ. — Բ.
ԲԱՐԻ ՈԳԻՔ. ՀՐԵՇՏԱԿ. ՄԵՋՆԷ ԱՂԷԿՆԵՐ.
ԱՂԷԿ ՄԱՆՈՒԿ. ՅԱԻԵՐԺԱՀԱՐՍՈՒՆՔ. — Գ. ԶԱՐ
ՈԳԻՔ. ԶԱՐՆ. ՍԱՏԱՆԱՅ. ԴԵԻՔ. ՎԱՏՔ. ԱՅՍՔ.
ՍՈՒՌՆԱԺԱ. ԹՈՒԽՔ. ԽԱԺՔ. ՇԻԴԱՐ. ԹՊՂԱ. ԱԼՔ.
ԱՆԲՆԱԿ ՏՆՂԻՔ. ԱՌՆԱԿ. ԳՐՕՂ. ԽՊԼԻԿ. ՀԱ
ԴԻԱՆ. ՆԵՌՆ :

ՀՐԷՀՔ և ՃԻԼԱՂՔ՝ որչափ այլ կրօ-
նական զգացում մ'ազդած են սնահաւա-
տից, միշտ վայրենի և անասնական ճանչ-
ցուած են, կամ կէս անբան կէս բանա-
կան. ասոնցմէ վեր էակներ այլ յիշուին
ամեն ազգաց հին կրօնից մէջ, իբրեւ բա-
նական և հոգեղէն, շատերն պարզ ոգի,
ոմանք նա եւ մարմնաւոր. և ըստ սովո-
րական տկարամտութեան հեթանոսաց՝ շա-
տերն չար քան թէ բարի ոգիք. որք ըստ
քրիստոնէական մտաց կրնան յերկու-
ծանօթ դասակա վերաբերիլ, ի Հրեշտակ
և ի Դեւ, որք իբրեւ Աստուծոյ կամ աս.

տուածոց և մարդկան միջնորդք և պաշտօնեայք են, և գէթ ոմանք նա եւ աստուածազանք կամ մերձաւորք աստուածոց և կան եւս որոց չարն ու բարին դժուար է որոշել, միջակք ինչ երեւին. այսպիսիս կարծեմ զՔաջս Հայոց և զՌարուսկանս, և զասոնք նախ յիշեմք:

Հայոց սեփական գլխաւոր կրօնական էակաց մէկն է Քաջն, որ սովորաբար յոգնակի լսուի, Քաջք. և զօրութիւնն յարմարի Արարաց. Ճին կամ Չին կոչածին, որոյ նման են և անուամբ իսկ՝ Լատինաց և նորոց Genius, Génie, Ոգիք, իբրեւ յատկացեալ հոգցողք բնութեան տեղեաց և էից, նա եւ մարդկան, նման իմն մեր Պահապան հրեշտակաց. սոքա առ արեւմտեայս՝ բարերար ոգիք երեւին, իսկ առ մերայինս և արեւելեայս՝ աւելի անաչառ կամ պատժող, թէ և ոչ չար, ինչպէս վկայէ մեր մեծ փիլիսոփայն Դաւիթ. «Քաջ՝ է ոգի բացարձակ ի հոգեղէն մար» մընոյ (այսինքն անմարմին), ըստ ին» քեան զոլով բարի»։ — Մեր հայ բառին պարզ իմաստն յայտ է որ զօրաւոր՝ կտրին նշանակէ, և ըստ այսմ է և գործ Քաջաց, իբրեւ պաշտօնեայք արդարու

թեան և պատուհասից, որով և աւելի ա-
հարկու եղած քան գգուելի: Մանօթ է ա-
մենայն ազգայնոցս իրենց Արտաւազդ թա-
գաւորին պատահարն, զոր անիծեց իր
հայրն (Արտաշէս), որ Քաջերն բռնեն զնա
և տանին Մասեաց խաւար խոռոչներուն
մէջ կապեն ու պահեն. մեր հին վիպա-
սանից երգերէն և ի պատմչաց առած՝
տօնական Յայսմաւուրաց գրածն շատ ան-
գամ յիշուած է, (Նաւասարդի յիշատա-
կաւ), և մենք այլ ակնարկեցինք (յերես
35) ըստ կարծեաց մեր հեթանոս հարց.
Արտաւազդայ հաւատարիմ որսական եր-
կու Շունք անոր շղթաները լզելով մաշե-
ցընէին, այնպէս որ՝ տարւոյն վերջի օրը
մազի մի հաստութեան հասնէր, զոր փըր-
ցընելով՝ պիտի ելնէր նա և զաշխարհ
տակն ու վրայ ընէր, աւերէր. բայց դարձ-
նաց կռանից և ուրիշ նիւթոց զարնուած-
քի ձայնէն՝ շղթաներն իսկոյն կու հաս-
տընային, և կապեալն դէռ մնայր ինչպէս
էր: Զայս ի մերոց յիշէ նախ Եզնիկ¹, և

1. « Մոլորութիւն Հայոց խաբեաց զդիւցա-
» պաշտս Հայոց, եթէ զոմն Արտաւազդ անուն
» արգիլեալ իցէ Դիւսաց, որ ցայժմ կենդանի
» կայ, եւ նա ելանելոց է եւ ունելոց զաշխարհս.
» եւ ի սնոտի յոյս կապեալ կան անհաւատք »:

Քաջաց տեղ Դեւ կ'անուանէ. իսկ խորհնացի և այլք աւելի պատմական ոճով և Քաջ կոչելով: — Քիչ առաջ քան զԱրտաւազդ՝ Հայք բռնաւոր թագաւոր մ'ուներին, (Երոտանդ, որոյ անուն Օձ կամ Վիշապ նշանակէ). զսա այլ՝ կ'ըսեն՝ բռնեցին Քաջք և քշեցին «ի գետս և ի մռայլս». Թուի թէ իրենք Քաջք այլ այնպիսի տեղերում թափառէին, և հաւանօրէն իրենց յիշատակաւ կոչուած են քանի մի աշխարհագրական անուանք. ինչպէս Քաջափաղ դաշտ, Քաջաքոռոզ գետը վանանդայ, Քաջունիք, Քաջաքար լեռ ի կողմանս Խաղտեաց, որոյ համար ինչուան հիմայ մօտաքնակքն այսպէս վկայեն: — Գրիգոր Տաթեւացի յատկապէս Քարանց տիրող գրէ զՔաջս, «Որք ի վէմս իշխեն՝ Քաջք» կոչեցան»: Սիրերգակ գուսան մ'այլ իր շատ երգեցողութեանը վրայ պարծելով՝ կ'ըսէ.

«Հանչաք ես հայրէն (երգ) ասի՝
Որ զՔաջերն ի քարն ուսուցի»:

Այդ մեր շատերգ գուսանէն առաջ այլ Քաջք գիտէին երգել. ինչպէս վկայէ Հեթում թագաւոր կամ իր բերնէն հարցը-

նող և պատասխանողն Վահրամ Վ. դիւաց
 կարգէն զրելով զանոնք. « Ընդէ՞ր ոմանք
 » ի նոցանէ. երգս և եղանակս երգեն,
 » որք և բազումք զձայնն լուեալ են, և
 » Քաջ (աս)ին զնոսա մարդիկ»։ Վահրամ
 հասարակօրէն անոնց անմարմին ըլլալը
 « և զամենայն ինչ առ երեւոյթս առնեն »,
 ըսելով՝ ուրիշ քաջութիւնին այլ յիշէ .
 « Ապա զիմօրդ է որ զի բազումք ասեն,
 » թէ Քաջք զպատերազմունս մղեն , և
 » զորս երէնց որսան, և զարմտիս կալոցն
 » կրեն, և զգինիս հնձանաց առնուն, և
 » վիշապք զտոհմականս անդէոցն ծծեն»,
 և այլն։ Այս խօսքերս Քաջերն այլ Շա-
 հապետաց և Վիշապաքաղից նմանցընեն.
 Վարդապետն յանդիմանէ զայս ըսողնե-
 րը, և քրիստոնեայ և խելացի կոչելու ա-
 նարժան համարի, և կնքէ, « Ոչ Քաջ լեալ
 » է, և ոչ Վիշապ. որ ինչ յերկրի մեծ
 » լինի՝ վիշապ ասեն. որպէս մարդ մեծ՝
 » անձնեայ և յաղթանդամ ասի . և թէ
 » ուղիղ է զոր ասեն՝ ցորեն և գինի ա-
 » ռեալ դիւացն, սակայն ոչ ուտեն և ոչ
 » ի տեղոյն շարժեն զիրան, այլ երեւոյթ
 » իմն տան... — Իսկ ընդէ՞ր որ ապա
 » ասեն տեսեալ ոմանց Քաջաց և վիշա-

» պաց տաճարս ի Լերինս բարձունս և
 » բնակութիւնս, ուր և զԱղեքսանդր կա-
 » պեալ ունին ի Հոռմ, և զԱրտաւազդ
 » ի գետս և ի մոայլս... Մոլորութիւնն
 » զիւաց խաբեաց զկռապաշտսն Հայոց ի
 » ձեռն քրմացն, որք ասէին թէ զԱրտա-
 » ւազդ ոմն վիշապք արգելեալ են կեն-
 » դանի՝ ի Մասիս լեառն... և ոմն մի
 » յանմտաց՝ որ ունէր զիշխանութիւն Հա-
 » յոց, զարհուրեալ հարցանէր զղջումս?
 » զիւացն և զկախարդսն, թէ ե՞րբ լինի
 » Արտաւազդայ ելանել ի կապանացն. և
 » նորա ասացեալ, թէ ոչ կամիս զելա-
 » նելն նորա ի կապանացն, հրաման տուր
 » ընդ ամենայն աշխարհս՝ դարբնացն, որ
 » ի Նաւասարդի օրն ամենայն դարբին
 » կռանաւն դոփէ ի վերայ Սալի իւրոյ.
 » և երկաթքն Արտաւազդայ անդրէն հաս-
 » տատին: Զնոյն հրաման կատարեն այժմ.
 » ամենայն դարբին ի Նաւասարդոջ՝ կռա-
 » նաւն զսալն հարկանէ... Նոյնպէս և
 » ինքեանք Դեւքն՝ ջորիք և էջք երեւեալ
 » ի կալ, կրել զցորեան և զգինի, և ա-
 » բազ վազս առնեն երեւութիւն ի դաշ-
 » տի, իբր թէ որսան. որ և սուտք ա-
 » մենեքեան » : — Ուրիշ յիշատակ մ'այլ

կ'ընէ Քաջաց՝ այս վարդապետս, յորում
 քաջութիւնն աւելի կախարդաց պատշաճի,
 որոց համար կ'ըսեն եղեր այն ժամանա-
 կի դիւրահաւատք, մանաւանդ թիւրահա-
 ւատք, թէ «Հեծեալ ի կարաս՝ երթան ի
 » ճանապարհ հեռի, և ի վերայ ջրոց քայ-
 » լեալ վաղվաղակի յօտար աշխարհ ելա-
 » նեն, Քաջաց սեղանս դնեն, և ի նոցանէ
 » բանս խնկն և առնեն»։ — Յետին զբոյցն
 հաստատէ Եզնկայ և ուրիշներու ըսածն
 այլ, թէ շատ հեղ Քաջք և դեւք նոյնա-
 նիշք են, և գուցէ յառաջ քան զդեւ ա-
 նուն՝ հին Հայք միայն Քաջ գիտէին. դար-
 ձեալ և կախարդութեամբ լսուած և յայտ-
 նուած բաներն՝ Քաջաց ներգործութեամբ
 համարուէին։ Ըստ այսմ՝ վրաց պատմիչն
 կ'ըսէ մեր վերոյիշեալ Երուանդ Թագաւո-
 րին համար, թէ նա շինեց իրենց «Ծուն-
 » գայ քաղաքն (մօտ յԱխալքաղաք, և)
 » բնակեցուցանէ ի նմա մարդ դիւախօս,
 » և կոչէ զայն Քաջատուն»։ ուրեմն Քաջք
 էին և պատգամախօսք, և այն տեղիքն
 այլ պատգամատունք¹։

1. Այսպիսի տեղեաց պատգամախօսները կամ
 հարցուկք՝ Քաջաց գիտունք կամ գիտնականք
 կոչէ երազահան գիրքն. բայց զարմանք է որ

Այս ամենայն ճարտարութեանց հետ երբեմն և չարահճիկ դիւտց նման՝ մարդկանց վրայ փնասակար ազդեցութիւն կ'ընէին, ցնորեցընէին, լլկէին, քաշքըշէին, ծեծէին. միով բանիւ դիւահար կ'ընէին. և այսպիսիքս Քաջակալ, Քաջերէն բռնուած, կ'անուանէին նա եւ ի քրիստոնէական դարս, ինչպէս նշանակեն Կանոնագիրք, անշուշտ հեթանոսական մնացեալ աւանդութեամբ։ Այսպիսիները յարմար է և Քաջոռնակ կոչել, այսինքն Քաջ կամ դեռ ունող. ինչպէս կ'երգէ արքեպիսկոպոս զէմ գրող մի.

« Ո՞նց խըմեցին՝ նայ հարրեցան։
 Զէտ կատղած ուղտ փրփրեցան.
 Զակոռնին կու կըրճըտեն,
 Զէտ Քաջոռնակ յիրար դիպան »։

Քաջերն այլ երազատես եւ գիտնականի կարօտ ցուցընէ, երբ կ'ըսէ (Գլ. Ժգ). « Ասեն, թէ Քաջք » երազ տեսան՝ որ յերկնից օձ գայր. նայ ի » մօտ ի Քաջանց գիտունքն գնացին. եւ այլ » տեսան՝ որ աղուէս գայր յերկնից։... Ելեալ » գնացին հարցանել Քաջանց գիտնականացն, » թէ այս ինչ է. և ասաց Քաջանց գիտնականն, » թէ այն տարին որ օձ երեկ՝ պարոնայք անի- » բաւացան... այն տարին որ աղուէսն երեկ՝ » հիլլաթւոր մարդիք շատացան, և ի վերայ » մէկմէկի զուր ասեն »։

ՈՒՐՈՒԱԿԱՆՔ. — Այս անուամբ էակաց կամ ոգւոց ինչ համարուիլը՝ դժուար թուի իմանալ, թէ բառին պէսպէս և անհաստատ իմաստից համար, և թէ Քաջաց պէս որոշ գաղափար մի մեզ աւանդուած չըլլալուն համար . շատ հեղ հիմայ այլ գործածուի այս բառս, ընդհանրապէս իրեւ երեւակայական, առ երեւոյթ, ցնորական, երազական բան մի. կամ բանի մի մտաւոր առաջին անկատար կերպարանքը կամ տարերքը, և կամ՝ ինչպէս հիմայ այլ կ'ըսուի՝ իբրեւ նախագիծը: Մեր քըննելիքն այս չէ, այլ կրօնականն, որ ըստ քրիստոնէական դատման՝ դիւցազնական բան կամ անձ նշանակէր. և ըստ այսմ՝ թուվմա Արծրունի Ներբովթայ համար կ'ըսէ, «քան զառաջինն Ուրուականաց լի» նել». ուրիշ տեղ այլ՝ «առաջնոցն ու» ըուականք». բայց շատ հեղ ոչ այնքան մարմնաւոր էակ կամ հսկայ կամ դիւցազն կ'իմացուի, որքան անձին կամ էակին անմարմին պատկերն, նման իմն հին Պարսից և արեւելեայց Ֆերոհերի, որ աստուածոց, դիւցազանց և թագաւորաց ոգւոյն նախատիպ իմն էր կամ պահապանն. և եթէ այս բառին հետ յարնչութիւն չունի՝

հարկ է որ արմատն ըլլայ Ռարո, ինչպէս մեր մէկ գանձասացն այլ գրէ. «Հեթանոսք յարգին — ի ձեռն Ուրուին»։ Ագաթանգեղոսի մէջ այլ գրուած է հեթանոսական պաշտամանց դէմ Ռարոսպաշտ թերութիւնք անզգամութեանց։ Ուրեմն Ուրու առ նախնիս մեր կամ աստուածային էակ մի էր, կամ այնպիսի երեւոյթ մի առ մարդիկ, մանաւանդ յերազի, որոյ և անուան (բառին) մերձաւոր է, և կայ այլ գրուած Նեստորի համար ի կանոնագիրս, Ռարոսպեալ ի սատանայէ, իրրեւ ցնորեալ կամ դրդեալ, վասն զի հին բառգիրք այլ զօրանալ մեկնէ այս բառը։

Հաւանական թուի ինձ թէ Ուրուն Հայկազանց կիսաստուածեան արու էակ էր, իսկ էգն կոչուէր Ռարի կամ Ոռի, որ սոսկ գրուած չեմ յիշեր ի գիրս, բայց բարդութիւնքն ծանօթ են ամենուն։ Աստուածուհի, իսկուհի, Սրբուհի, Թագուհի, և այլն։ յատուկ անուամբք այլ ազնուաց քոյրերն և դստերը նշանակելով, (Ջարուհի, Աւագուհի, Սմբատուհի, և այլն), նման Դոսխտ բառի, որ ոչ միայն Պարսից այլ և գերմանական լեզուօք դուստր նշանակէ։ — Կարծեմ թէ և Ուրհիէ ծագած

է Օրիորդ, ազնուական կամ արքայազն
դուար, որ ի հին ձեռագիրս գրուի և
Ուրտորդ, որպէս կոչի խոսքովիդուխտն քոյր
մեծին Տրդատայ (իբրեւ Mademoiselle
արքունեաց փռանկաց)։ — Այս բարդեալ
Ուրհեաց մէջ ամենէն նշանականն և սե-
փական լեզուիս, (որոյ հաւասար՝ կար-
ծեմ չունին օտարք) է Խսկռնի, արժանա-
վայել մեծ դիցունէւոյ մի. այլ գերազան-
ցօրէն եւս հիմայ առ մեզ պատշաճեալ ա-
մենարժանաւոր անձին, Աստուածածին
կուսին։ — Արդեօք՝ ինչպէս իմաստիւ
մէկ է կամ մօտ, իրօք այլ նոյն անունն
է արարական Հիարիս կամ Հոարի կամ
Հոար, որ է Յաւերժահարսն արեւելեայց,
(ըստ Թուրքաց Հիարիս գրգլարը)։ — Ըստ
իմաստին՝ Ուրուականք մօտ են Լատինաց
և Ետրուսաց Manes, Larves, Lemu-
res անուանելոց, որք են մեռելոց ոգիք
երեւեալք յերագի, կամ պահապանք յա-
տուկ ընտանեաց, և այլն։

Ուրհի անուան իմաստէն հետու չէ և
Անոյշ, որ և նմանապէս բարդուած է կը-
րօնական և ազնուական անուանց համար,
ինչպէս Դիցանոյշ, և յատուկ անձանց,
Խոսքովանոյշ, Սահականոյշ, և այլն։ Մո-

զ

ս

ո

ց

և

յ

ի

բ

ս

չ

(

ս

և

դ

»

»

յ

»

գ

ս

է

ց

չ

ս

զուց կրօնից մէջ այլ Աստուծոյ նուիրեալ անուաց մէկն էր Անուշակ. անհաւան չէ որ Հայք այլ այդպիսի դիցուհի մի ունեցած ըլլան. մանաւանդ որ Անոյշ կոչուէր և իրենց երանական տեղին կամ արքայութիւնն, որ յետոյ պիտի յիշուի: — Թողումք հետաքննել օտար լեզուաց Ուրուանման աստուածային անունները, ինչպէս Urus Արամազդն, Horus Բաքոսն, Հորն Եգիպտացւոց, և այլն:

Անուամբ մերձաւոր, սեռիւ տարբեր (արական), և ինչութեամբն կամ ծագմամբ անյայտ ինձ, յիշուի ի գիրս մեր Առական և Ճոռի կամ Զոռի, որ ունի կին և որդի, սա օր մի «գտաւ դահեկան մի կար» միր, և ձայնեաց մեծաձայն՝ թէ ես փող» մի գտայ», և այլն: Հեղինակն բարոյախօսելով կ'ըսէ, «Ճուհին Սատանայ է, և ղեկանն՝ առիթ խաբէութեան»:

Բ. ԲԱՐԻ ՈԳԻՔ. — Ճշմարտութեամբ գերագոյն քան զմարդիկ և (անհամեմատ) ստորին քան զԱստուած՝ կան հոգեղէն էակք, զրեթէ ամեն կրօնից մէջ ճանչցուած: Հրէից և քրիստոնէից մէջ ծանօթը՝ Հրեշտակ անուամբ, նոյնպէս քիչ շատ այլայլութեամբ կարծեաց ի մահմէտա-

կանաց և յայլ միաստուածեայց, նա եւ ի բազմաստուածեայց ոմանց: Մեր սուրբ կրօնքն ճանչցընէ զՀրեշտակս աննիւթ հոգիս, միջնորդս իմն ընդ Աստուած և ընդ մարդ, պաշտօնեայս Աստուծոյ՝ իր կամքն և հրամանները կատարել տալու յերկրի՝ վասն մարդկան, պաշտպանելու զանոնք ի չար Ոգւոց և ի վտանգաց, և երբեմն եւս զերկուքն այլ պատժելու: Ինչպէս իրենց էութեան՝ այսպէս այլ իրենց զօրութեան և գործոց վրայօք՝ հեթանոսք այլ և այլ և օտարոտի կարծիք և զրոյց ունին. մեր քննելիքն մեր ազգին նկատմամբ է, բայց յայտնի ծանօթութիւն չունիմք, թէ ինչ և ո՞րչափ հաւատք ունէին հին Հայք այսպիսի հոգւոց, ի՞նչպէս զանազանէին ուրիշ կարծեալ բարի ոգիներէն թէ ասոնք միայն էին իրենց Հրեշտակ համարելի: Ինչ որ ըլլայ՝ քննական և նշանական է անունն իսկ Հրեշտակ, զոր և հարկ է համարել քրիստոնէութենէ առաջ ծանօթ յազգին. մանաւանդ որ պարսկերէն այլ նոյնպէս է ֆերիշթ որ ստուգաբանի իրենց լեզուաւ թեւարձակ (ֆէր-հիշթէ), և յարմար է հասարակօրէն իրենց ընծայուած գաղափարին,

այսինքն միշտ թեւաւոր նկարակերպելու. նշանաւոր է և մեր մէջ բառին նուազական կամ գգուական վերջաւորութիւնն Հրեշտակ. և ինչպէս շատ բառեր կան հասարակ երկու ազգացս եւս (Հայոց և Պարսից) և չեմք կրնար ըսել և որոշել թէ ո՞րն ի միւսէն առած է, հարկ է որ երկուքն այլ շատ ի հնուց գործածուած ըլլայ, գուցէ և յառաջ քան զաղանդ Զանդկի, վասն զի այսոր մէջ չկայ այդ անունն: Մեր հին ձեռագրաց մէջ դրուի եւս Հրաշտակ. որ՝ եթէ սեփական համարուէր հայ լեզուի՝ հրաշից գաղափարը ձգէր ի միտս, նաեւ հրոյ, զի Հրեղէն համարել և կոչելն այլ զնա՝ քրիստոնէութենէ առաջ է: Այսպիսի հայկական են թաղրութեամբ կրնար ի հոշր և ևշտ բառից ստուգաբանիլ, որոց վերջինն թէ և չի գտուիր առանձինն, բայց քննութեան կէտ մի կու տայ զառեշտ բառի՝ ձայնիւ և իմաստիւ այլ, որոյ մերձաւոր է մեր մէջ սովորական եղած Հրեշտակաց կոչումն: Առաջնոյն (Հրեղէն) համար կ'ըսեն Ս. Գիրք (ի Սաղմոսս), «Ո արար զՀրեշտակս իւր հոգիս, և զՊաշտօնեայս իւր ի բոց հրոյ»: ասոր համար և Բոցեղէնք

եւս անուանին առ մեզ: Երկրորդին հա-
մար կ'ըսէ Շնորհալին. «Չուարթուն կո-
» չին Հրեշտակք, որ են անքուն ակամբ
» և լուրջ երեսօք». ըստ այսմ և Հսկոդ
եւս անուանին: Սաղմոսին վկայութիւնն
նշանելի է և պաշտօնեայ կոչմամբն, վասն
զի այն է գլխաւոր գործ նոցա՝ ըստ մարդ-
կան ծանօթութեան և պիտոյից. և նոյն
իսկ Հրեշտակ կոչումն այլ նշանակէ առ
մեզ նա և պատգամաւոր կամ դեսպան:

Քրիստոնէութեան միութարական հաւա-
տալեաց մէկ կէտն այլ է Հրեշտակաց
պահպանութիւնն կամ խնամքն ի վերայ
մարդկան և երկրի, և կարծուի որ ինչ-
պէս անձինք՝ այսպէս և խումբք մարդկան
և արարածոց՝ յատուկ պահպանիչ հրեշ-
տակ ունենան: Այս հիման վրայ երեւցը-
նեն Աղթարք և որոշեն այլ և այլ երկրի
մասանց այլ պահապաններ կամ իշխան-
ներ. ինչպէս, Ռափայէ՛լ՝ ամեն չարէ պա-
հող. Հաքիէ՛լ՝ Լերանց. Սոքայէ՛լ՝ Զեր-
մանց, Սարաքինէ՛լ՝ Եննդոց, Մագանայէ՛լ՝
Մայրեաց. Յովիէ՛լ՝ Քնոյ. Արանայէ՛լ՝ Ման-
կանց. Մեղվոս՝ Զրոց. Կռետիոս՝ Արեգա-
կան և Լուսնի. ուրիշ շատ խորթ անուամբ
հրեշտակներ այլ, որոց 15 գլխաւորք՝ ըստ

գրողին, «են շուրջ զաթոռոփն Աստուծոյ,
» ամենեքեան զօրագլուխ Հրեշտակք են,
» և ի ձեռին ունին զհուրն. գոհանան և
» կապեն զամենայն պեղծ և զչար դևսն»:

Թէ և ասոնք նոր գիւտ և քրիստոնէա-
կան գաղափարով, բայց մեզ դեռ անհա-
ւանական չերեւիր որ և յառաջ քան զայն
կային Հայոց մէջ անուանք և կարծիք
Հրեշտակաց, թէ և մնացած չըլլայ յիշա-
տակ, կարծեմ թէ և բարի ու չար ոգւոց
մէկ սկիզբէ առաջ գալն (ինչպէս Հրեշ-
տակաց և Դիւաց) ճանչցուած ըլլայ¹. ետ-
քին՝ նման Յունաց Դեմոն, Δαίμων կո-
չուածոց՝ իբրեւ պահապան կամ ազդա-
րար հրեշտակք համարուէին, թերեւս ստո-
րակարգք քան զոմանս ի հրեշտակաց. ա-
սոնց տեսակէն թուին ինչուան հիմայ ռամ-
կաց մէջ յիշուած «Մեզնէ աղէկներն»,
հեթանոս հարց մնացեալ աւանդութեամբ,
որք իբր ողորելով այնպէս կոչէին այն
Ոգիները, որ իրենց փնաս չհասցընեն: Ա-

1. Նոննոս ի լուծմ. բանից Գր. Աստուածա-
բանի՝ մոգութեան համար կ'ըսէ, «է մականկո-
» չութիւն բարեգործ դիւաց՝ առ ի բարիոք ի-
» միք հաստատութիւն . . կախարդութիւնն է
» մականկոչութիւն դիւաց չարագործաց»:

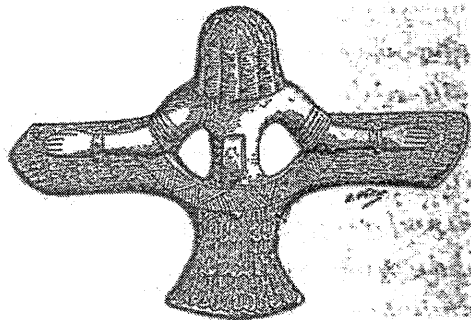
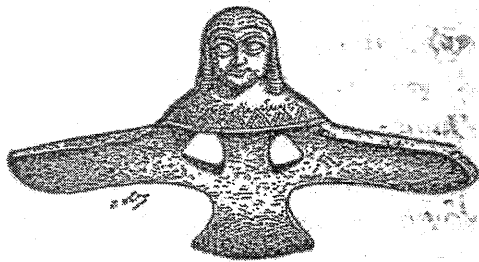
սոնց նմանք պիտի ըլլան և Աղէկ Մանուկ
կոչուածքն, թէ չեն Քաջքն. թեթեւամիտ
բարոյական պատմութեան մի մէջ կա-
խարդ մի կ'ըսէ մէկուն՝ գթալով . «Ո՛վ
» որդեակ, դա որ նեղէ զքեզ՝ չէ դեւ ,
» այլ Հոդմ դիպաւ քեզ», և կամ «Աղէկ
» մանուկ եհար զքեզ նախանձով» : Բժշկա-
րան մ'այլ խելագարին զգացմունքը բա-
ցատրելով՝ կ'ըսէ. կարծեն՝ թէ «կու բըռ-
նեն զիս Աղէկ Մանկտիք» : Աղթարական
գրուած մ'այլ Չարակնին խոստովանել
տայ, թէ «զԱղէկ մանուկն հալեմ. զտղայն
ի մօր գիրկն չարչարեմ» : Այս վկայու-
թեամբք յայտնուի՝ որ թէ և անուամբ
Աղէկ են այս մանուկ ոգիք, բայց շատ
հեղ և չարաճճիք :

Լաւագոյն ոգիք լաւագոյն և գեղեցիկ
եւս անուամբ, նոյնպէս և տգեղութեանց
մէջ գեղեցիկ ծնունդ հեթանոս Հայկազանց
մտաց՝ են Յաւերժահարսունքն, կամ Յա-
շերժակուն Հարսուքը, թերեւս և գերագոյն
ցանկալիք քան զամեն դիւցականս օտար
ազգաց, նա եւ քան զյունական Նիւմ-
փայս, որք՝ ի թարգմանութեան այսպէս
(Յաւերժահարսն) կոչուին, այլ ըստ կար-
ծեաց՝ չեն նոյն ու նմանք անոնց : Անուամբ

յայտնի իրենց սեռն, իբր հրեշտակուհի
ընծայուելով. բնական կամ շրջած տե-
ղերնին՝ բնութեան զուարճալի կողմանք
են, մարգեր, մայրիք, գետեզերք. կարո-
ղութեամբ՝ Մուսայից նման գիտնականք,
ինչպէս բացատրեն հին մեկնիչք, թէ
«բնութեամբ ունին, ասեն, զգիտութիւն և
» ոչ ուսանելով»։ Ռամկաց կարծիք է թէ
Յաւերժհարսունք յատուկ խնամող են ի-
րենց սեռի տղայոց, սկսեալ ի հարսա-
նեաց մինչեւ յերկունս և ի տղաբերս, նա-
եւ անոնց պէրանաց և լուացմանց. որոց
յիշատակաւ՝ ոմանք ի նոր բանասիրաց
կ'ըսեն, թէ հիմայ այլ տեղ տեղ կանայք
տարին երկու անգամ (ի գարնան և յաշ-
նան) ուրախութեան հանդէս կատարեն ի
բաղանիս. կան կարծողք որ երբեմն Յա-
ւերժհարսանց հետ արժանաւոր փեսայք՝
երիտասարդք՝ այլ կու շրջին, բայց եր-

1. Խորենացւոյ նկարագրած Արարատեան
դաշտը յիշել տան, ուր յարեւմտից «գետոց հա-
» ւաքումն եղեալ հեզաբար, առ սահմանօք նո-
» ցա՝ ծնիւք լերամբք եւ եզերօք դաշտին, Պա-
» տանիք ոմանս հրր առ Երիտասարդունեօք
» ձեմիցին»։ — Իբրեւ յիշատակ եւ ի քննու-
թիւն ընծայուած է վերոյեղեալ պղնձեղէն իգա-
կերպ քանդակն կամ ձուլածն, գտուած ի Վան,

կուրն այլ մահկանացուք ըլլան: Այսպէս
համարի և Գր. Տաթևացի. «Այլ եւս զոն
» բանաւոր և մահկանացուք, որպէս Յա.

ի վրան զտուած հին պղնձեայք.

» Լերժահարսունք, զորս ոմանք ասեն,
» այլ ոչ են հանճարոյ ընդունակք»: Նա
և մեղադրէ զանոնք՝ որ դիւաց պէս «միշտ

որ թէ ոչ Յաւերժահարսն՝ այլ դիւցական անձ
մի ներկայացընէ:

» պատրեն զմարդիկ՝ ուրախութեամբ » :
 իրմէ հնագոյն մէկն այլ աղօթիւք խնդրէ.
 «Մի՛ ի ճիւղեացն իշխել, կամ Յաւեր-
 » ժահարսանցն զօրել» : Քիչ քիչ Յաւեր-
 ժահարսունք այլ խարերայից և չարաց հետ
 դասաւորին. հին քարոզագիր մի՛ յայտ-
 նապէս կ'ըսէ, «ազգ են դիւաց» : Յիշեալ
 Տաթեւացւոյ քեռորդին Առաքել եպիսկո-
 պոս Սիւնեաց, տեղ մի ի Լուծմ. Սահմա-
 նաց Դաւթի Անյաղթի՝ առանց անուան
 այսպէս նորալուր մի աւանդէ Յաւերժ-
 հարսանց համար. «Ոմանք ասեն՝ թէ Քաջք
 » են. և այսպէս ասեն, թէ յետ ջրհեղե-
 » դին՝ Նոյի որդի եղեւ Մանիտոն, և այս-
 » պէս դուստր Աստղիկ անուն. և յորժամ
 » Աստուած եհարց զՆոյ՝ թէ այլ որդի
 » կամ դուստր ունի՞ս. և նա ամաչեցաւ,
 » և ասաց՝ թէ ոչ. յայնժամ երկու դուստ-
 » րըն և որդին՝ Քաջք դարձան, և անե-
 » բելոյթք եղեն. և վասն այն մահկանա-
 » ցու ասեն զնոսա՝ որ ծնանին և մեռա-
 » նին. և ով որ կու տեսնէ զնոսա՝ հա-
 » նապաղ հարսանիք և դափ և զուսան
 » տեսանեն. և բնական ունին զգիտու-
 » թիւն : Այլ այս ոչ է ճշմարիտ բան » :
 Ուրիշ տեղ այլ գրէ. «Յաւերժահարսունք՝

» ոչ են ընդունակ հանճարոյ, զի շունչ
 » ոչ ունին՝ որ ենթակայ լինի իմաստից.
 » և տես, զի գիտութիւն ունին, և զոր
 » ինչ գիտեն՝ անմոռանալի գիտեն, բայց
 » այլ ինչ ուսանել ոչ կարեն»։ — Բը-
 նածին գաղափարի վարդապետութիւն մի՞.
 — Դարձեալ քանի մի տեղ այլ գրէ.
 «Գոն աներեւոյթ արարածք կենդանիք,
 » բնութեամբ գիտունք անմոռանալիք. զի
 » ոչ այլ ուսանել կարեն, և ոչ զոր գի-
 » տեն՝ մոռանալ կարեն. են աներեւոյթք
 » և մահկանացուք, զոր Յաւերժահարսունք
 » կոչեն»։ — «Յաւերժահարսունքն և
 » անբան կենդանիք՝ բնութեամբ ունին
 » զգիտութիւն, և ոչ զայն մոռանալ կա-
 » րեն և ոչ այլ նոր ուսանել»։

Յունաց Նիւմփայք այլ անմահ չէին,
 բայց շատ երկարակեացք. իսկ գիտու-
 թիւնը թուի թէ Մուսայից թողած էին,
 և իրենք յերկինս և յերկրի և ի ծովու,
 ասոնց ամեն մասանց վրայ յատուկ դաս
 դաս զատուած՝ իշխելով և պահելով, նա
 եւ ի դժոխս, զուարճութեամբ ապրէին.
 Հայոց Յաւերժարսն միանգամայն Մուսա
 և Նիւմփա էր։

Գ. ԶԱՐ ՈԳԻՔ. — Հեթանոսութեաւ

ամենէն մեծ փնասն էր և է՝ Աստուծոյ սէր
չունենալն, որոյ տեղ վախն բռնէր և գերի
կ'ընէր զմիտք և զսիրտ. անկէ տեսանք
կերպ կերպ պաշտելի նիւթեր և էակներ
ճանչցուած. որոցմէ աւելի և յատուկ են
կարծեցեալ ոգեղէն կամ խառն էակք, ո-
րոց բարիներն այլ նոյնպէս տեսանք՝ ոչ
անխառն ի չարութենէ. իսկ բուն Չար
կոչուածքն աւելի շատ են. արժանի պա-
տուհաս աստուածութեաց կամ աստուա-
ծանգէտ մարդկան, որք իրենց մոլորու-
թեան և անառակութեան պատիժն իրենց
խտորնակ խղճով ծնուցած և սնուցած
են. — Թողլով փրկստփայից և աստուա-
ծարանից՝ չարեաց սկզբան խնդիրը, ը-
սենք նախ, որ ոչ միայն իբրեւ ածական
գէշութեան նշանակ է Չար կոչումն, այլ
իբրեւ՝ գոյական և էական այլ՝ մեր լե-
զուաւ Չար կոչուին բարւոյ հակառակ ո-
գիքն. որոց գլխաւորն և շատ չարեաց ա-
ռիթ և գրգռիչ՝ է Սատանայ։ Յայտ է որ
այս բառս հրէարէն է և հին Հայոց հա-
ւանօրէն անծանօթ. բայց թէ ոչ անունն՝
իմաստն հաւանական, եթէ Պարսից պէս
Հարաման կամ Արեւմեան չէին կոչեր կամ
այլ ինչ, թուի թէ յատկապէս Չարն կո-

չէին, ինչպէս հիմայ այլ կոչուի ի հին և ի նոր քրիստոնէական գրուածս, իբրեւ սկզբնապատճառ ամենայն չարեաց. նաև յոգնակի գրուած կայ Չարք, վերոյիշեալ աղօթից մէջ ճիւղաց և անոնց նմանեաց հետ, «Որք ներարնակ ունին յինքեանս զմուտ չարութեան», կ'ըսէ աղօթողն¹։

1. Աւելի՛ խարդախ և բարին աւրող ապակա- նող ոգի յայտնուի Չարն՝ իր գործովք, ինչպէս Տեառն մերոյ Քրիստոսի առական մէջ. երբ Սեր- մանացանն՝ արքայութեան սերմանքը ցանէ, «գայ Չարն և յափշտակէ զսերմանեալն ի սիրտ»։ ուրիշ անգամ երբ բարի սերմն ցանէ յագարա- կին, կու գայ թշնամին «և ցանեաց ի վերայ» որոմն ի մէջ ցորենոյն և գնաց. և Որոմն որ- » դիք Չարին են»։ (Մտթ. ԺԳ. 19. 25. 38)։ — Թէ և ծիծաղական՝ բայց այս բացատրու- թեան յարմար է վանական վի. զրոյցն, իբր իր օրերուն հանդիպակ. «Եղեւ ի վանք ի Խլաթայ » ծովուն եզերն, ուր արագիւ բոյն եղիր. Չարդ » ի ներս ձու էած յայն ժամն որ արագիւն չէր » ի մօտ. նա զհետ իւրոյն թխսեաց և ձագ է- » հան. արուն՝ ետես և խռովեցաւ. գնաց և ե- » բեր 200 սպիտակ արագիւ և մին սեւ. և որ- » պէս զգատաւոր նստան զշուրջն երեք օր. և » սեւն ի բոյնն զձագն յաւուրն միանգամ ի վեր » ունէր կտցովն և ցուցանէր, որպէս թէ ասել, » Չայս ինչ էս արարեալ. ապա ի վերայ եկեալ » սպանին, և ծայր ծայր ցրուեցին զինքն և ըզ- » բոյն իւր, և զարուն առեալ գնացին»։ — Թէ

Աւելի յատուկ և ծանօթագոյն անուն չարաց՝ յայտ է ամենուս մեր լեզուի մէջ Դեւն, որ թէ և նոյն համարի ընդ սատանայի՝ ի խօսս, բայց սա անոնց զխաւորն է իբրեւ իրեն պաշտօնէից և իշխան Դիւաց կոչի. Քրիստոս Տէրն մեր այլ որոշելով ըսաւ, «Սատանայի և հրեշտակաց նորա». զոր Հրեայք Բեեղզերուդ կոչէին յանուն Փղշտացւոց չաստուածոյն, իբր տէր աղտեղութեանց: Աղթարք Բիէզգերուդան գրեն: Գիտեմք մեք ի Ս. Գրոց ինչ և ուստի են Սատանայ և Դեւք. իսկ մեր հին հարք գործածէին այս ետքի բառս, և ուստի՞ կարծէին զիւաց ծագումն, չեմք գիտեր. յայտնին այս է, որ մերոց մօտ և ծանօթ ազգաց մէջ այլ այդ չար ոգւոց անուան սկզբնատառն նոյն է, դ, ճ. Թ. Demon, Diabolus, Diable, գերմ. Teufel իսկ պարսկերէն Տիվ և զանդկերէն Դաիվա նման մերոյս, որով գուշակուի և նոյն հաւատք: Զարմանալին այս է՝ որ նոյն և մի անուն՝ բոլորովին հակառակ նշանակէ շատ ազգաց մէջ, իբրեւ

որ թռչնոց այլ յարութիւն ըլլար, կ'ըսէ Վարդապետն, վարձք կ'առնուր այս անպարտ մեռածն այլ Զարին խարդախութեամբ:

երկու դիմադէմ խումբ բաժնուած՝ զիրար
ատող. մեր և Պարսից մէջ Դեւ կոչուածն՝
Հնդկաց, Յունաց, Լատինաց գերագոյն
աստուածն է, Տէվաս, Զեւս, Թէոս Deus
կոչմամբ. զուցէ այսոր հակառակ Պարսից
Ահուրա գերագոյն անունն այլ՝ առ Հնդկիս
Ասուրա փոխուած նշանակէ Այս, որ է օ-
ղեղէն կամ հովու Դեւ։ Ս. Գրոց և քրիս-
տոնէութեան ցուցած սկզբան մօտենան
մեր հեթանոսք՝ զՀրեշտակս և զԴեւս էու-
թեամբ նման համարելով, երբ բարի և
չար կ'ըսեն երկուքին համար այլ։ Պար-
սից աղանդն յիշէ այլ և այլ անուններ
դիւաց. հաւանօրէն մերայոց մէջ այլ կար
զանազանութիւն, և ամեն մէկն տեսակ
մի չարեաց պատճառ համարուէր, ոչ
միայն մեծ պատահարաց, ցաւոց և վնաս-
տուց, այլ ինչուան և յօրանջելոյ և ձրկ-
տելոյ և յոգոց հանելոյ, կ'ըսէ Եզնիկ։
Տարրապաշտութեան մէջ յիշեցինք Պաշա-
տոյ և Նղրրկու դիւանքն. բայց յետինս
ըստ մեր Թլկուրանցի սրբազան գուսանին.

« Ի՞նչ ընտալ? կու տաս՝ Թուրկուրանցի
(Խեւ.

Խելացդ ես Թեթեւ քան զՆղրրկու բն»,

համարեցանք որ ըլլար թե՛ թռչելու, և ոչ չար ոգի մի: — Չարն ու Դեւ միացեալ՝ Չարադեւ այլ կոչուած է ի գիրս մեր, ինչպէս Եղիշէ կ'ըսէ. «Իբրեւ զՉարադեւ մի ոչ դադարէր յուզել և շարժել զբոլոր ձմերայնոյ». նման նմին և քաղցրաբան Շնորհալին մեր.

« Սաստեա և իմ Չարադեւին,
Որպէս եւ յայնժամ ըզնոսին »:

Յիշեն ժամասէրք մեր իր հրկու տողն
այլ ճաշու (Չ. ժամու) աղօթից մէջ.

« Հերքեա ի մէնջ ըզծանրութիւն
Շրջող դիպին միջօրէի »:

Հետեւելով իր և մեր հնագոյն Հարց աղօթից՝ նոյն (Չ) ժամու, որոյ քարոզն խնդրէ ազատութիւն « յամենայն հրեղէն » նետից սատանայի՝ որ թռչի ի տոռէ »: աղօթողն այլ մաղթէ ազատիլ « ի գայթակղութենէ դիւին ի հասարակ աշուար »: ամենքն ալ թելադրեալ նոյն ժամուն սահմանուած (Խ) Սաղմոսին տունէն. « Ոչ հրկիցես դու յերկիւղէ գիշերի, և ոչ ի

Նետե որ քոյի ի տուե»։ Ըստ այսմ ենթադրութի թէ յատուկ դեւ մի կար կէս օր ատեն շրջելով և թռչելով, փորձող զմարդիկ, և համեմատ նոյն ժամուն տաքութեան՝ հրեղէն նետերով խոցելով։ — Այսպիսի նետահարութեան անյարմար չէր և Պարստոյ դեռ, զոր յիշէ վերոյգրեալ վանական վ. և նոյն համարի Բահադ և Մողոք, և Հռեմփա Մովարացւոց և Ճանձիկ կամ Ճանձկոյ Ակկարոնի, այլ և այլ կերպարանօք։ Աղթարաց մէջ յիշուին քանի մի անուամբ դեւք, բայց հի՛ն աւանդութիւն է՝ թէ զրողքն հնարած են, յայտնի չէ. ինչպէս, վշտիկ՝ դահիճ դեւ, զոր Սողոմոն 50օր բռներ կապեր է. — «Սիրադէ, որ նստի ի տան անկեալ»։ — «Գիշերակի դեւ, որ լինիս ի կերպս ճան» ճից և նստիս ի վերայ բզանցն¹ և դարձուցանես սեւ»։ Ուրիշ Պահպանակաց մէջ այլ յիշուին աւելի օտար անուամբք, կենդարս, Նոփիազ, Խդասեդ, և այլն։

Չար բառին համանիշ է մեր լեզուին մէջ վատ բառն, որ և գոյական իմաստիւ

1. Գուցէ պիտի ըլլար բըրդանց, բուրդերու։ Բռնդ քար այլ յիշուած է։

նոյնպէս նշանակէ և տեսակ մի չար ոգի,
 զատ գրուած վերոյիշեալ աղօթից մէջ :
 Վատ՝ որ և կոչւաւ՝ Պարսից դենին մէջ
 յատուկ անուն է դելի միոյ, նոյնպէս և
 հրեշտակի մի, որ ամսոց մէկ աւուր պա-
 հապան է. երկուքն այլ հովերու իշխող,
 մէկն բարւոյ միւսն չարի. նոյն չարն
 պարզապէս հովու անուամբ մերայոց այլ
 ճանչցուած է, ինչպէս նախայիշեալ սուտ
 պատմութեան մէջ ըսուածն. «Չէ դել, այլ
 Հողմն դիպաւ քեզ» : Ըստ գրոց՝ այդ հողմն
 և իր չար փչողն՝ կոչուի Այս. հովէն զար-
 նուողն այլ Այսահար, որ գրեթէ նոյն է
 ընդ Դիւահարի, ինչպէս վկայէ Եզնիկ.
 «Ի մեր լեզու Այսահար ասեմք, որպէս
 » ի խորանաց հարցն մերոց առաջնոց՝
 » ըստ սովորութեան ի մեզ կարգելոյ .
 » այլ գիտեմք՝ եթէ Այսն հողմ է, և
 » հողմն՝ ոգի... յորժամ ասեմք թէ սիք
 » շնչէ, Ասորնեայք ասեն՝ թէ Այս շնչէ» :
 Ուրիշ տեղ այլ յիշելով ռամկաց սնտի
 կարծիքները՝ կ'ըսէ. «Փնչկն և յեղոսին
 » կծել, և ռականն հարկանել, և ըմբանին
 » կծել, ոչ եթէ յԱյսոյ իմեքէ լինի, այլ
 » ի բնական ազդեցութենէ անտի՝ զոր
 » տնկեալ է Արարչին յանդամսըն» : —

Ըստ անուան և իմաստին՝ Այսք յարմարին Հնդկաց Աստրաա կոչելոց, որք են օդեղէն և շոգեղէն այսք՝ արեգական հակառակք. բարի հողմերը Մարտա կոչեն, որ հակառակօրէն մեր Մրրիկ բառի մօտենայ:

Դիւաց և Սատանայի յարմարացուցած անունները, ինչպէս Բանաարկոս, Բեյիար, և այլն, քրիստոնէական գաղափարաց արգասիք համարելով՝ Թողումք ի բաց, միայն յիշենք նորանշան անուն մի՝ որով կոչեն զՍատանա՝ վանական վար. և իր աշակերտն վարդան և Յովհան Եզնկացի, այն է Սոսնափա, որ Թուրքարէն Ընձուղտ նշանակէ. ինչ և ո՞ր ազգի և լեզուի աւանդութենէ առաջ եկած ըլլալն յայտնի չէ ինձ, այլ մեր մատենագրաց քով գրտնելով՝ կարծեօք միայն կըրնամք՝ Թէ ոչ ազգային այլ յազգայինոց ընդունուած համարիլ, և սպասեմք տեղեկանալ ի գիտնոց, միայն՝ առջի յիշածներէս, այսինքն դիւաց կերպ ի կերպ երեւնալէն, օտար չէ՝ որ այս մեծ և անճոռնի կենդանւոյն կերպարանքով այլ երեւցած կարծուի չաբաղեւն այն կամ գլխաւորն Դիւաց: — Քննենք հիմայ զասոնք պէսպէս անուամբք և տեսլեամբք:

ԹՈՒԻՔ ԵՒ ԽԱՌՔ. — Առաջինն թուի զրադեշտական կրօնից մէջ յիշեալ բազմապատիկ դիւաց մէկն կամ մէկ տեսակն, որ կոչուի Տոսիս. հայերէն անունն միւսոյն հետ յիշուելով՝ գոյնեւորով զանազանեալ տեսակներ կարծեցընէ, և ոչ միայն խոր խաւարի բնակիչ, այլ և բոլորովին զրկեալ ի լուսոյ կամ կոյր. ասոր նման և երկրորդն. զայս ենթադրեմք շատ հեղ յիշուած աղօթից խօսքերէն. «Ակն խա»
 » ժիցն ճաքեսցին (ճաթին), և ոչ տեսու»
 » ղաց թխիցն՝ պատառեսցին, և սոցունց»
 » համաքատակ Չարացն սիրտ և կամք՝»
 » սուզեալ՝ բեւեռմամբ՝ յանդունդս ընկ»
 » ճեսցի, ընդ սկզբնաչար Չարին բեկիա»
 » ըայ»։ Խաժակն (կապոյտաչուի) դեւը՝ տեսող համարելով՝ խնդրէ որ աչքը ճաթի, իսկ միւսը՝ ոչ տեսող, սակայն և այնպէս կ'ուզէ որ կոյր աչքն այլ պատառուի։

ԴՐՈՒՒՔ. — Պարսից կամ մոզուց կրօնից մէջ յիշուի Դրոսիս և Տերոսձ. մեր լեզուին մէջ հասարակ բառք են Դրուժ և Դրուժան, բայց և ի դասս Դիւաց կարգեալ են. հին բառգիրքը զԴրուժ մեկնէ «Դեւ Վնասին»։ ուրիշ գրուածոյ մէջ այլ

ըսուած է. «Ո՛վ Չարադեւ Դրութան այր,
 » Թշնամի արդարութեան»: Յայտ է որ
 դրժեւ, դրժանք՝ խաբէութիւն և մատնու-
 թիւն նշանակեն, որով և Դրութք՝ համա-
 նիշ են խաբէրայ կոչման դիւաց կամ սա-
 տանայի: — Թերեւս այս անուն ի Դիր
 և ոյժ արմատոց բարդեալ է. ետքինիս ի-
 մաստն յայտնի է, առաջին անուամբն
 (Դիր) յիշուի դեւ մի յաղանդն Պարսից.
 առ մեզ այլ Տիր՝ Մեծ ոյժ և բռնութիւն
 նշանակէ. հին Քերականի մեկնիչն այլ՝
 Վնասակար Թարգմանէ: Օտար լեզուաց մէջ
 այլ այս ձայնիս զուգին և իմաստքն. ինչ-
 պէս, Լ. Dirus, փռ. Dur, Դժնհայ,
 խիստ. Tirannus՝ բռնաւոր. Տրէ՝ ըստ
 Դիպեթաց չար ոգիներ նշանակէ:

Կրրնայ երկու դիւական անուանց այլ
 (Խաժք և Դրութք) ուրիշ արմատ համա-
 բուիլ սովորաբար իբր անկարգ բան և
 մարդիկ ըսուած Խռժ և Դռժն, ուսկից
 միւս հասարակ բառերն (Խուժան, Դրու-
 ժան, Դժնէ, Դժնիկ, Դժնդակ, և այլն):
 Բառերս և վերի ըսուածն Խաժ և Թուխ՝
 չարաչք դիւաց համար՝ յիշեցընեն Երուանդ
 բռնաւոր Թագաւորի համար վիպասանից
 հմայական զրոյցը, զոր այսպէս ամփոփէ

Խորենացի (Բ, ԽԲ). «Ասեն զԵրուանդայ՝
 » ըստ հմայից դժնեայ գոլով ակսն հայե-
 » ցուածով. վասն որոյ ընդ այգանալ ա-
 » շալըջացն՝ սովորութիւն ունել սպասա-
 » ւորացն արքունի՝ վէմս որձաքարեայս
 » ունել ընդդէմ Երուանդայ, և ի հայե-
 » ցուածոցն դժնոքնեկ ասեն պայթել որ-
 » ձաքար վիմացն: Բայց այս կամ եղիցի
 » սուտ և առասպել, և կամ դիւական
 » ինչ առ իւր ունել զօրութիւնս, զի այս-
 » պէս հայեցուածոցն անուամբ? Վնասեցե
 » զորս կամի»: Այս բանս կրբնայ պար-
 զել մեր աղօթողին խնդիրքն այլ:

ՇԻՊԱՐՔ. — Այսոնք ոչ աչաց՝ այլ
 մտաց կուրացուցիչ դեւք էին, այսինքն
 խելագարող, խենթեցընող, ինչպէս յիշե-
 ցինք Արտաւազդայ համար. սոյն անուամբ
 խելագարն այլ Շիդար կոչուի. ինչպէս
 կ'ըսէ Վանական վ. Խորենացւոյ վերոյ-
 գրեալ պատմածին տեղ այդ Թագաւորին
 համար, «ի մանկութենէ բախած, զոր Շի-
 » դար կոչէին». և Յայսմաւուրաց մէջ
 յատուկ անուն դարձած է: Գրիգոր Մա-
 զիստրոս բառախաղութեամբ կ'ըսէ, «Շու-
 » այտական Շիդացարն շարս շամանդա-
 » դեալ՝ շոհանան ի վերայ մեր». ափեղցը-

փեղ մտածող, խօսող և գործող՝ իմացընելով:

ՃԻՒԱՂՔ. — Յիշեցինք զայս ի կարգի Հրէշից, և զայն եւս՝ թէ սոյն անուամբ կոչուին և ոգեղէն էակք կամ դաս մի դիւաց, յերազի կամ յարթնութեան վախճընողը այլանդակ կերպարանօք. այս իմաստով հասարակ խօսից մէջ ճիւղաղ կ'ըսուին՝ վայրենի կենդանիք և մարդիկ, նաեւ անպիտանք և փցունք. այս պէսպէս մշտքերով ըսած են, Գր. Մագիստրոս, «Որ» պէս ճուղանցն է ճարակ ճոռողել ի » գիշերի յանկողինսն». Սարգիս Վ. (ի Մեկն. Յակոբայ, Ե), «Դիւացն ճիւղաղաց » ճարակողաց գիս ախտիւք». ուրիշ տեղ այլ, «ճիւղաղ, փցուն, շահասէր վաճառական»։ Ռամկօրէն ձրաձրեղ կոչուի նիհար տկար անձն։ Յիշեցինք մեր աղօթողին խնդրուածքն այլ, «Մաղթեմք ի քէն բանականքս, մի՛ ի ճիւղեացն իշխել»։ Ասոնց մէջ նշանելի է Մագիստրոսի ըսածն, որ երազի երեւոյթ յայտնէ, և ուրիշ տեղ աւելի պարզ կ'ըսէ. «Որ առ երազօքն է ճուղանցն»։ Հին բառգիրք՝ Դեռ նիսրական բացատրեն զճիւղաղ։

Թողւա կամ Թեղւա կամ Թեղւ. —
Նորալուր և հայ ակընջի խորթ անուն մի

Թպղա.

խուի, (եթէ այսպիսի դիւական և դիւթա-
կան հնարից մէջ ամեն բան այլ խորթ
չէ). Թէ և չեմ կարծեր նոյն ծագմամբ՝

բայց տառադարձութեամբ նման է Յունաց
(θεο, θεο, θεο) անուն, որ ըստ իմաստին՝ աս-
տուածակամք նշանակէ, և ըստ առասպե-
լին՝ էր Հեփեստեայ սիրականն և մայր
Միւրտիլոսի։ Մեր աղթարական գրուա-
ծոց մէջ Թաղայն յիշուի միայն յետագայ
չար և ահարկու ոգւոյ հետ, որ է.

Ա՛հ կամ Ա՛հք. — իբր հասարակ բառ՝
Ա՛հ նշանակեն խոր տեղումնք, իբր ան-
դունդք, և համաձայնին Գոթաց, Գերմա-
նաց և համալեզուաց՝ Hell բառին որ
նշանակէ Դժոխք. ի հիւսիսայնոց Դժոխոց
դիցունին այլ Հէլ կոչուէր յարմար բնա-
կութեան Ալից, որք և խոնաւ տեղերում
կենային. և աւելի փասէին կանանց ծնն-
դաբերութեան և զաւակաց, իբրեւ թէ հա-
կառակորդք ըլլային անոնց բարեկամ Յա-
ւերժահարսանց։ Այնպիսի Ոգիներ են կ'ըսէ
Գր. Տաթեւացի բարոյախառն, « որք ի
» ջուրս և ի ծնունդ կանանցն՝ Ա՛հ կո-
» չեցան. զի գէջ ախտին՝ զհոգիս կո-
» բուսանեն, և ի ծնունդս՝ զմարմինս և
» զհոգիս »։ Այսպիսի մեծ փնասու դէմ
աղթարք այլ և այլ հմայական և պահ-
պանողական աղօթքներ գրած և նկարած
են զայն. որպէս հետեւեալ բանս « Սուրբն

» Սիսիանոս գայր ի լեռնէ ի վայր, և
 » տեսաւ Պեղծ մի ջար. և ունէր աչք հրե-
 » դէն, և ի ձեռին երկարի կտրոց, և հան-
 » դիպեցաւ ի տեղի աւազոյ. ասէ Ս. Սի-
 » սիանոս. Ո՞ւր երթաս, նզոված պեղծ.

» — պատասխանի

» ետ նմա և ասէ.

» Երթամ զման-

» կունս կանանցն

» թառամեցուցա-

» նեմ, զկաթն պա-

» կասեցուցանեմ,

» զաչսն խաւարե-

» ցուցանեմ. զըղեղն

» ծծեմ, և համր

» տոնեմ, և տոնեմ

» զաղայն ա ն ժա-

» մանակ յորովայ-

» նին, և այլն: Ու-

րիշ մ'այլ. «Ալն

» չար և Գթնիկ կեռ-

» դանին» կոչելով՝

զրէ այսոր բերնով.

«Ես եմ Ալն չար, որ կորուսանեմ զմա-

» նուկն ի յորովայնի մօրն»: Աւելի եւս

պատմէ ուրիշ մի. Սուրբք ոմանք որսի

Ալ.

կ'երթային, « առին զձայն երեխային.
 » գնացին և տեսին զԱլն ի չարութեան.
 » բռնեցին կալան և կապեցին զԱլն ի
 » յԱլին վեմն? եկեալ մայրն Ալին և ասէ.
 » Այս ի՞նչ իցէ, այս ինչ: Ասեն. այս է
 » որ մտանէք ի մօրն յորովայնի. զերեւ
 » խային զմիսն ուտէք, զարիւնն խմէք,
 » զլոյս աչացն խաւար դարձուցանէք: Աս
 » սէ մայրն Ալին. թողէք զանդրանիկ որ
 » դին իմ, յոր տուն որ ձեր անուանքն
 » լինի՝ անդ ոչ մերձենամք ի ծառայն Աս
 » տուծոյ », և այլն: Ուրիշ մի նկարագրէ
 զԱլն. « Այր մի նստեալ ի վերայ աւա
 » զու, և մագն նորա իբրեւ զօձի, և ը
 » դունկն նորա պղնձի, և ատամունքն նո
 » ռա որպէս վարազ խոզի. (որ և կ'ը
 » սէ). Նստիմ ի վերայ տղացկանի, զա
 » կանջն խորովեցուցանեմ, զղասապն
 » (լեարդն) քարշեմ, և խեղդեմ զմայր և
 » զմանուկն. մեր կերակուրքն մօրն տղա
 » յոցն միսն է և տղացկանի զասապն, և
 » եօթն ամսոյ մանուկն գողանամք ի մօ
 » ընն, խուլ և մունճ տանիմք առ թագա
 » ւորն մեր յանդունդս: Եւ մեր բնակու
 » թիւն յանկիւն տանն է և յախոտուն
 » անասնոց... Եւ Սուրբքն հանին զհրե.

» դէն սուրն և կամեցան սպանանել ըզ-
 » Պեղծն», և այլն. բաց իր աղաչանաց
 խնայելով՝ կ'երդուընցնեն որ մէկու մի
 չմնասին այն տուներու մէջ՝ ուր իրենց
 անուան աղօթեն: Նշանաւոր է վերի գը-
 րուածին մէջ՝ Ալի մայր և իրեն պաշտպան
 ունենալն: Առաջէլ՝ Սիւնեաց եպիսկոպոս՝
 քնոորդի Տաթեւացւոյն, պարզապէս Դի-
 ւաց դասմի կ'ըսէ զԱլն.

« Զանազան դէմք նոցա յայտնին,
 Որպէս առ մեզ այժմ անուանին՝
 Դեւք, Սատանայ, Քաջք և Ալին.
 Որոց յահէն հոգիք հալին»:

Ալի նման աւանդութիւն մի ունին Գեր-
 մանացիք այլ, որ կարծեն թէ իրենց հին
 դիցունհին Հորտա՝ կու յափշտակէ անկը-
 նունք մեռած երախտաները. և երբ մայ-
 րերն՝ ցուրտ գիշերուան հովու ձայնը լը-
 սեն՝ կարծեն իրենց զաւակաց ճիշը և
 զուրգուրան:

Մոգուց աղանդն այլ պիղծ և պժգալի
 համարէր քնական ալքը, այսինքն երկրիս
 վրայի ծակտիքը, վիհերը, իբր թէ դժո-
 խոց և դիւաց ելումուտը ըլլային. ասոնց

նման կ'երեւի մեր հեթանոս և թերահաւատ ազգայնոց այլ Անճնակ տեղիք ըսածն, ոչ իբր սոսկ բնական տեղիք, այլ իբր անճնաւոր կամ դիւարնակ և չարաբուդիս. զայս կ'իմացընէ միւս ոգիներէն վախցող աղօթականն. «Եւ կամ յԱնբնակ տեղոցն » ցաւոցն՝ մտանել նեղել կամ զկծել մի՝ » իշխեսցէ » : — Հայկական Աւք՝ այսպէս յոգնակի ձայնիւ ծանօթ է և Քրդաց, նոյն աւանդութեամբ կանանց զաւակաց փնասելուն. այնպէս որ երբ Քուրդն բարկանայ և անիծէ կին մի՝ Աւքն աղիքդ կրծէ՛, կ'ըսէ :

Գրող. Անճնակ. — Ինչուան հեմայ իբր հասարակաց հաւատք է նաեւ քրիստոնէից մէջ, թէ մահուան հրեշտակ մի կ'առնու օրհասականաց հոգին . և այս ցանկալի իսկ է բարեպաշտից՝ ըստ որում և մեր Շնորհալի հայրապետն խնդրէ յԱստուծոյ՝ Հրեշտակի բարշոյ յանձն առնել իր հոգին, այսպէս և այլք. բայց սոքա բարի հրեշտակ ճանչնան և խնդրեն. իսկ թերահաւատք և սնահաւատք՝ Հրեշտակ չար գիտէին և վախնային, զոր հիմայ Գրող կ'ըսեն : Սա՛ ըստ ոմանց իբր հոգւոց գործերը զրոյ է, որ պիտի կարդացուին Աս-

տուծոյ դատաստանին. ըստ այլոց՝ հոգի-
ները կրող և տանող, «Սովորութիւն է
» ախտացելոց, կ'ըսէ Գր. Աստուածաբանի
» ճառից մեկնիչ մի, որ ամբաստանեն
» զմահն, զՀրեշտակն՝ որ Գրող ասեն .
» Անիրաւ է դատաստանդ . բռնութեամբ
» տանիք» . և երբ հիւանդն զառանցելով
բարբաճէ՝ կարծեն թէ այն Գրողին կամ
հրեշտակին հետ խօսի. Աղթարք այլ պա-
տուիրեն, թէ «Ով որ զԳրողն տեսնէ՝
» որ զիր հոգին առնուլ լինի, և ինքն ի
» հոգեվարք լինի ի յերազին, յայնժամ
» մեղայ ասել պիտի» : Այսպիսի յիշա-
տակըն՝ բարի կամ Աստուծոյ պաշտօնեայ
ցուցընեն զԳրողն. անոր համար և մեղք
հարին՝ «Որ հայհոյէ զԳրողն և զԱս-
տուած» : Իսկ անիծողըն՝ կրողն տանի ըզ-
քեզ, ըսելով, չար կարծիք յայտնեն : —
Լսուին և անէծք՝ թէ Շնորհաւորն տանի .
բայց աւելի ժանտախտ կ'իմանան՝ քան
ողի : Ո՞ր տեսակն էր գուսանին ըսածն
առ սիրականն «Այն քաղաքն ուր դու
մտնուս՝ Գրողի ձայն չըհասնի» : — Վախ-
կոտ ոսմիկն կարծէ՝ թէ ոչ միայն օրհա-
սականին ճարն կու հատնի, հապա և ա-
նոնց՝ որոց վրայ կոխէ հոգեպահանջ հրեշ-

տակն կամ Գրօղն, և այսպիսիք կ'ըսուին Հրեշտակակոխք:

Որչափ այլ նոր և ներկայ ժամանակի հաւատք են այսպիսի բանք, անտարակոյս է՝ որ հեթանոսութեան մատն և մնացորդ այլ կայ. այն հին ժամանակ հաւանօրէն բաց ի Քաջաց և նմանեաց՝ կայր և հոգեհան ոգի մի, Առնակ կոչուած. այս անունս լսուի Պրոխորոն գրոց մէջ, որ է առասպելախառն պատմութիւն Յովհ. Աւետարանչի. յորում կինուպաս կախարդ կ'ըսէ. «Առաքեմ Առնակ չար ի տուն՝ յորում է, և պահանջեմ զհոգի նորա ի նմանէ». քիչ մի վերջը նոյնը կրկնելով դիւի բերնով՝ կ'ըսուի, «Առաքեմ» Հրեշտակ չար, և պահանջեմ զոգի նորա ի նմանէ»: Եթէ ուրիշ աւանդութենէ ծագած չէ այս անունս, որ լսուի հին Հայկազն նահապետաց մէջ այլ, Կրողի պէս՝ առիդ նշանակէ. և մի և նոյն կ'ըլլան Առնակն և Կրողն կամ Գրօղն և Հրեշտակն չար:

Խպլլիկ կամ Խիպլիկ. — Ծանօթ է այս անունս ի խօսս, պէսպէս մտօք, և սովորաբար կ'իմացուի Փռանկաց Cauchemar ըսածն, որ աւելի հիւանդու-

Թեանց կարգի պէտք է դրուիլ. զի կարճատեւ նեղութիւն կամ ճնշում մ'է կըրծոց՝ քննոյ ատեն, ուսկից արթըննալով դեռ կիսաքունն երազախառն, կարծէ՝ թէ վրան ծանրոց մի կայ, կամ աւելի երազելով և վախնալով՝ ոչ իր այլ ուրիշ անձ մի կարծէ զինքը ճնշողն. հասարակօրէն Միջնաւն կ'ըսուի այս բանս¹: Մինչեւ այս կէտս կրօնական բան մի չկայ. սակայն՝ թէ՛ Խալիլիկ անունն (որոյ բուն իմաստն յայտնի չէ) և թէ գրաւոր յիշատակք ինչ՝ կ'իմացընեն, որ վերոյիշեալ քանի մի չար ոգեղինաց նման բան մի համարած են հիներն, և թերեւս հիմայ այլ. վասն զի շատ անգամ յիշեալ աղօթից մէջ՝ յիշուի և պահպանութիւն «ի ծանրութենէ Խալիլկաց»։ Բժշկարանք մեր ուրիշ հիւանդութեանց հաւասար յիշեն և գրեն պարզապէս. ինչպէս անոնց մէկն գրէ։ «Քեապոս. որ է Խալիլկն²», որ գիշերն ի քնուն մէջն լինի մարդոյ». և պատճառն կ'ըլլայ ի տաքէ և ի հովէ։

1. Այս բառը այլ քննութեան կարօտի, առջի մասն միջկիլ, հեղձամիջոց լինելը յայտնէ, ետքինն անյայտ է եթէ չէ միջատանջ։

2. Ուրիշ մի գրէ «Քապուն՝ Խալիլկ ցաւն է»։

«Նշան որ տաքէ լինի՝ այն է, որ երեսին
 » գոյնն կարմիր լինի և շատ քուն լինայ,
 » և գիտենայ թէ մէկ ծանր իրք-մն ի վե-
 » րան ընկել է և կամ ծանր իրք-մն ի
 » վերան ծածկած է, և այլն ... Յեղ-մն
 » (այլ) խալիկ լինի, որ ի պիղծ խլտէ
 » և պուխարէ լինի. և այն շուտ ողջա-
 » նայ», և այլն. թէ տաքէ թէ պաղէ
 պատճառած խալիկին դեղերն այլ գրելէն
 ետեւ, կ'աւելցընէ. «Եւ Աստուած պահէ
 զքեզ ի խալիկ ցաւուն, եղբայր. ամէն»:

Հաղիւսն. — Այս անունս այլ յիշուի
 տեղ մի խիպիլիկի, Պայից, Պարկաց և
 Շիդարի հետ, բայց ի՞նչ ըլլալն կամ կար-
 ծուիլն բացատրուած չէ, և ուրիշ տեղ
 այլ չեմ լսած կամ գտած. անուան ստու-
 զագրութեանն այլ տարակուսիմ, վասն զի
 չի նմանիր միւս հայկական անուանց:

Յետ այս ամենայն չար ոգւոց՝ չեմ
 ուզեր դուրս թողուլ մէկ զարմանալի էակ
 կամ դեռ էանալի մի, որ աննման ոմն է,
 և ի քրիստոնէութեան յիշուած անունն
 առ մեզ՝ է Նիւն: Մանօթ է հաւատացե-
 լոց՝ որ սա նշանակէ զդերաքրիստոս. թէ
 ոչ դեւ՝ այլ զիւաշունչ անձ մի, որ պիտի
 գայ նախ քան զկատարած աշխարհի՝ խա-

բիւ զմարդիկ, և զինքն Գրիստոս կարծեց
ցնել. ինչպէս արդէն եկած են այսպիսի
խաբեբայ Նեոինք, կ'ըսէ Յորհաննէս ա-
ւետարանիչ¹, որոյ գրուածոց մէջ միայն
յիշուի սա, և յոմանց՝ անուանն մերձա-
ւորութենէն՝ կարծուեցաւ Ներոն կայսրն:
Բայց այս իմաստիւ Նեոին խնդիրն, մեր
գործոյ չի վերաբերիր, այլ այն կարծեօք

1. Այս սուրբ Աւետարանիչս իր Յայտնու-
թեան հրաշալի գրոց մէջ նկարագրէ դիւակիր
Փազան մի (Գլ. 39. 18) որ համարի Նեոն, և
կ'ըսէ վերջը. «Եւ թիւ անուան նորա է այս,
666»: Շատք աշխատեր են այս թեւերը այբու-
բենի վերածելով՝ գտնել անուն մի Նեոն նշա-
նակող. ոմանք համարին զսա Տիտան կոչուած
յունարէն (ΤΙΤΑΝ) իբր հսկայ և արեւ, և ըստ
տառից անուանն գումարեն այդ թիւը.

T	300
Ϟ	5
ι	10
τ	300
α	1
ν	50

666

Ոմանք այլ Անտեմոս (Αντεμοσ) գնեռն, իբր
հակառակող, և այս անուամբ այլ նոյնպէս գու-
մարեն.

միայն՝ որ այս անուամբ չար ոգի մի
ճանչցուած պիտի ըլլայ առ Հայս՝ հին
ատեն, և մեր թարգմանիչք այնով կոչած

A	1
v	50
z	300
ε	5
μ	40
o	70
ς	200

666

Ուրիշներ այլ ուրիշ անուններ յարմարուցեր
են: Իսկ այլք՝ եկեղեցւոյ և կրօնից հակառակող
որ և է զօրաւոր մի. յայլ եւ այլ ժամանակս,
ինչուան և զմեծն Նաբոլէոն, Հռովմայ տիրելուն
և զՍ. Պապն ի գերութիւն վարելուն համար.
ասոր այլ անուան տառերով սկսուած յունարէն
ֆնասակար նշանակութեամբ բառեր գտած են.
ոմանք այլ ժամանակին թիւը Նեոն անուան
յարմարցունել ուզած են, որոյ պատշաճի ըստ
դիպաց հայերէն տառից գումարն. բայց մենք
կու ճանչնանք զՆաբոլէոն յանդուգն աշխարհա-
կալ մի, այլ ոչ անքրիստոնեայ վախճանեալ:

ϛ	400
ε	5
α	1000
η	400

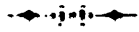
1805

են զգերաքրիստոսն, որպէս կոչեն ուրիշ
ազգք և լեզուք, և մերին նման անուն
չունին: Չար ոգւոյ նշանակութիւնն գու-
շակուի և միջին դարուց վարդապետի մի՝
չարագործ մարդկան համար Նեոնագործ
ըսելէն: Օտարաց մէջ այս անուան նմա-
նութիւն մի գտուի հիւսիսային Գերմանաց-
ւոց քով, Նոռն, Nornes, որով կ'իմա-
նային երեք վհուկ յատուկ առանձին ա-
նուամբք, երկրիս կենդրոնում կանգնած,
Հացի ծառի մի արմատին տակ, և Յու-
նաց Պարկայից պէս զրէին մարդկան բաղ-
դը. մէկն՝ զներկայն, միւսն զանցեալն,
երրորդն այլ զապագայն. — հեռաւոր նը-
մանութիւն մի Առնակի անուան և գործոյ:
Նոր հետաքնինք բեւեռագրաց՝ համարին
Նեո անուն մի կարգալ, իբրեւ դժոխական
չաստուած մի. բայց զասոնք բաւական
չեմք համարիր մեր Նեոն անունը ստու-
գարանելու:

ԳԼՈՒԽ Ը.

Դ Ի Ի Ց Ա Ջ Ո Ւ Ն Ք

Աստուծոյ գաղափարն որ հասարակ է ամեն մարդկան, ըլլայ կիրթ ըլլայ ան-կիրթ, չէր կըրնար ի սկզբան՝ մէկէն աւելի ըլլալ. բայց տգէտ, մոլի և վատ մարդիկ՝ տեսնելով և լսելով իրենց բնութենակից քաջ, մեծագործ (և կարծեցեալ) հրաշագործ անձինք, իրենցմէ գերագոյն էակի փոխուած համարեցոն, մանաւանդ յետ անոնց մահուան կամ աներեւոյթ ըլլալուն, և աստուածային զօրութեանց հաղորդ, յետոյ նա և աստուածացեալ. մինչեւ անմտութեամբ համարձակեցան աստուած կամ զիք կոչել և պաշտել: Բայց քանի որ այս գերագոյն աստիճանի չէին բարձրացուցեր այնպիսի անձինքը, միայն աստուածազան իմն ճանչնային, կամ պարզապէս Վեմ և Դիւցազն կոչէին. որ է ըսել կամ աստուածոց նման կամ (յետ

ընդունելոյ զաստուածս) անոնցմէ յառաջ
 եկած, գոյացած, ծնած, և այլն. և թէ-
 պէտ Ռիւցազն անունն ի դից ծագեալ է,
 բայց անոր գերազանց կամ վեհ ըլլալուն
 գաղափարն, կածիքն և պաշտօնն յառաջ
 է քան զՌիս կամ չաստուածս. վասն այ-
 սորիկ մենք այլ նախադասեմք ի գրուա-
 ծիս, ինչպէս քան զասոնք այլ նախադա-
 սեցինք աւելի ցած և խառն էակներ. վասն
 զի հակառակ համեմատութեամբ կ'երեւի
 մեզ աստուածականութեան և պաշտելու-
 թեան հաւատքն. այս ինքն, յետ միոյն
 Աստուծոյ վերագոյն գաղափարին, յետոյ
 աստիճանաբար վարէն դէպ ի վեր, կամ
 ի ցածագոյն վիճակէ անձինք վեհ համա-
 րուած են, ապա լաւագոյնք՝ աւելի վե-
 հագոյն համարեալ, և մինչեւ յաստուա-
 ծութեան աստիճան : Ըստ այսմ սնոտի
 համարման՝ ոմանք կոչուած են մեծ ու-
 մանք փոքր աստուած, ոմանք կիսաս-
 տուած, ոմանք յաստուածոց սերեալ՝ բայց
 իբրեւ հասարակ մարդ, ոմանք այլ նախ
 հասարակ մարդ ապա աստուածացեալ. և
 այս զանազան դասերով բազմացեալ՝ ըստ
 այլ և այլ կրօնից ազգաց. ինչպէս յայտ
 է ի դիցաբանութեան նոցա, մանաւանդ

Յունաց, Լատինաց, Եգիպտացւոց և Հընդ-
կաց. որոց չաստուածներէն աւելի հետա-
քննելի կըրնան ըսուիլ Դիւցազունքն. վասն
զի մարդկեղէն և պատմական սկիզբն ու-
նին, թէ և շատ կամ քիչ առասպելեալ:
— Մեր քննելիքն այլ նկատմամբ մեր
ազգին՝ այս է, թէ և շատ աղքատ է յայսմ
մասին մեր դիցարանութիւնն, և երանի
թէ իրօք այնպէս եղած ըլլար, և ոչ ի
մոռացութենէ: Արդ, մեր պատմութեան
մէջ յիշուած սակաւ Դիւցազունքն (զոր
աւելի վեհազունք կոչել պատշաճ էր) հե-
տեւեալքն են, զանազան աստիճանաւ, ո-
րոց մէջ և ծանօթ պատմական անձինք՝
բայց յիշատակաւ առասպելախառն, ինչ-
պէս արդէն յիշուած Երուանդն և Արտա-
ւազդ, և այլն:

Մեր պատմութեան, ստոյգ կամ աւան-
դական՝ սկիզբն է ի Հայկայ, և ի ժամա-
նակէ աշտարակաշինութեան Բաբելոնի, և
ինքն է մեր առաջին վեհն. երբ բռնաւորն
Բէլ, ուսկից ապստամբեր էր, իր վրայ
կու գար, իր թոռն (կարդում կամ կադ-
մոս) փախչելով կու փութայ գալու առ
պապն և իրմէ շուտաքայլ լրատու կու
խաւրէ. կոչելով զնա՝ «Ո՛վ մեծդ Դիւցա-

» զանց, դիմեալ զայ ի վերայ քո Բէլ.
 » յառեթիւք Քաջօք, և երկայնադիզօք հա-
 » սակօք Սկայիւք մրցողօք»։ Այս վիպա-
 սանական բացատրութիւնք յայտնեն Հայ-
 կայ գերագոյն քաջութիւնն ի մէջ Քաջից,
 և ասոնց հսկայակերպ մեծամեծ անձինք
 համարուիլն. որպիսիք էին ոչ միայն Բելի
 հետ եկողքն, այլ ինչպէս կրկնէ պատ-
 միչն՝ կային այնպիսիք «յերկոցունց կող-
 » մանց սկայիցն, արք յաղթանդամք»։ Ու-
 ղոց հասակն՝ դարերով անելով (յերեւա-
 կայութեան), յետին պատմիչք տասնեակ
 կանգուններով բարձրացընեն զՀայկն, և
 այլ աւելի զԲէլ. որ, սակայն հանդերձ ի-
 ռեն ամեն երկաթի և պղնձի գլխանոցով
 և զրահներով՝ չի կրնար ազատիլ Հայ-
 կայ լայնալիճ և պնդաքարշ աղեղան ե-
 րեքթեւան նետէն. սա անոր պղնձապատ-
 կուրծքէն և կոնրկէն շեշտակի կ'անցնի,
 և «այսպէս ճոխացեալն Տիտանեան՝ կոր-
 » ծանի, յերկիր զարկուցեալ և փչէ զո-
 » գին»։ Այսպիսի քաջութեան և ուժոյ
 զորձ ընողն՝ հարկ էր որ ըլլայ Մեծն Դիա-
 ցագանց ի Հայս, և արժանի այն ամենայն
 պատուոյ և հաւատոց՝ զոր քանի մի տեղ
 յիշեցինք (119-25) և երկնից պարզ ե-

րեսի ամենէն պայծառ աստեղ մէջ տե-
 սանք, ոչ միայն իր նախաքրիստոսեան
 սերընդոց աչքով, այլ և սրբափայլ Թարգ-
 մանչաց աչօք և զրչօք. որով գերազան-
 ցեալ կրրնանք ըսել մեր նախահայրն և
 վեհը՝ քան զամենայն դիւցազունս օտա-
 րաց, որոց անուանքն սփռուած են նոյն
 երկնից աստղակաճառ մագաղաթին վրայ,
 բայց ոչ նմանապէս մեծ և զովանի յիշա-
 տակօք. վասն որոյ շատ լաւ յանդրգներ
 են մերայինք՝ զոցել այն տեղ Որիոնի
 դէմքը, և «բանալ զպատրուակ Հայկին»
 (եր. 119-25). նոյնպէս և անոնք՝ որ Հրատ
 մոլորակի և իր օրինակած Արէս չաս-
 տուածոյ տեղ՝ Հայկն կոչեր են. որոց մին
 Թուի Միսիթար Անեցի՝ ի Թարգմանու-
 Թեան աստեղագիտական բանից: Այս յե-
 տին դրութեամբ (Հրատ - Արէս - Հայկն)
 հարկաւ մեծ և ահաւոր դիւցազն կար-
 ծուէր. անոր համար կ'ըսէ ուրիշ ժամա-
 նակակից Միթիթար մ'այլ (Գոշ), «Ոմանք
 » (յաստեղաց) ժանտական են, որպէս
 » Հայկդ, և այլք բարիք». ուրիշներ այլ
 զրեն, թէ ով Հայկայ աստեղատան տակ
 ծնանի՝ երկաթով մեռանի: Յիշեցինք որ
 ոմանք այլ կշիռ համաստեղութեան ընծա-

են զՀայկ, կամ նոյն համարին զՇամ-
փուրս Հայկին (երես 124): Յայսմաւորք
այլ յիշեն հոկտեմբերի 21^է «Երեւեալ
նշան յերկինս, հուր ի վերայ եօթն աստե-
ղաց Հայկինն»: որոյ փոխան ուրիշ Յայս-
մաւորք Բազմաստեղ կ'ըսեն: Յիշած եմք
եւս Հայկայ և Որինի նմանութիւնքը, ոչ
միայն պայծառութեամբ կամ գեղեցկու-
թեամբ, այլ և մէկուն որսորդութեամբ,
այլ և միւսոյն աղեղնաւորութեամբ: —
Ասոնցմէ վեր ձիւրք մ'այլ ընծայեն մե-
րայինք իրենց նախահօր, իբր առաջին
տօմարական կարգադրի, արեգակնային
տարւոյ ամսոց բաժանմամբ, և շարժա-
կան ու անշարժ տարիներու միաբանու-
թեամբ, որ օտարաց մէջ Շնկան՝ իսկ մե-
րոց՝ Շրջան Հայկին կոչուի, որոյ վրայօք
այլ՝ ուրիշ գրոց մէջ տեղեկութիւն տրուած
է:

Այսպիսի մէկ մ'ըլլալով Հայկն՝ կըր-
նար յուսացուիլ որ օտար ազգի մէջ այլ
մերձաւոր յիշատակ մ'ունենայ. չեմք յի-
շեր զՎիրս, որոց պատմութեան սկիզբն
այլ նոյն և նման է մերոյս. այլ մեր ա-
րեւմտեան դրացի և ցեղակից համարեալ
Փոխգաց (102) մէկ ղիւցազն, գրեթէ հա-

մանուն՝ Հայակն, Hyagnis գրեալ ի լատինն, Ὑαγνίς ի Յունաց, (հայր Մարտիասայ սրբնգահարի, որ Սատիրաց դասէն համարուի (տ. 185). ինքն այլ հնարող երկթել և եռաթել քնարաց: Եթէ նոյն մեր նահապետն համարուի դա, Հայկայ ձիրք մ'այլ կ'աւելնայ, Երաժշտականն, աստեղագիտականին հետ: Բայց իրեն ամենէն մեծ ձիրքն՝ ուժոյ և քաջութեան մեծութիւնն էր. որոյ համար գրեթէ մեծ և հսկայ ըսել և Հայկ՝ հաւասար համարուէր. Փիլոնի գրոց թարգմանիչն՝ հրակայից վիթխարի մեծութիւնը բացատրէ՝ Հայկաչափ ըսելով. Ազաթանգելոսի թարգմանիչն՝ Տրդատայ ի Մասիս լեռնէ մեծամեծ քարեր շալկել բերելը՝ Հայկաբար կ'ըսէ. Արծրունին (Թովմաս պատմիչ) իր ցեղին գովանի իշխանը՝ Հայկասիրտ կոչէ: Բայց այց այս ամենէն զարմանալին Գր. Նարեկացի (որ ինքնին զարմանալի իսկատիպ անձ մի է և պաշտելի Սուրբ), Ամենասուրբ Աստուածածնի գեղեցկութիւնն այլ՝ համարձակի ըսել Հայկանման: — Դիւցազանց կամ վեհազանց պէտք չէ հաւատալ կամ նմանիլ. բայց եթէ ուզէ մէկն՝ կարծեմ չի կրնար գտնել լաւագոյն քան զՀայկն:

Ակնարկ մ'այլ ձգելով զինքը Մեծա-
զոյն դիւցազանց կոչող թոռան, միայն
այսոր անունն է ի հին պատմութեան մե-
րում՝ որ յունակերպ ու վերջանայ, Կադ-
մոս, և համարիմ Կադոմ և Կադամ. ինչ-
պէս, Թորգոմ, Արգամ, Արշամ, և այլն։
Նշանական է այս անուամբ յիշուած յոյն
կամ փիւնիկ մի, վեհ որդի Ագեկորի (Ա-
րիւար, որ շատ ուժով և քաջ նշանակէ),
յորում հեռուանց Հայկին անունն լսուի։
Խազիրք այլ՝ ըստ իրենց աւանդութեան՝
Թորգոմայ անդրանիկը (ըստ մեզ Հայկն)
Ակիյոր անուանէին. Կադմոսի կինն այլ
Արմոնիա կոչուէր, մէկ տառիւ Ո-ն միայն
տարբերեալ յԱրմոնիայ։ — Դարձեալ,
ըստ առասպելաց Յունաց, Արամազդայ
մատուակն՝ գեղեցիկ պատանին Գանիւ-
միդէս՝ կոչուէր և Կադամ, զոր յետոյ այն
խայտառակ հայրն աստուածոց (Արա-
մազդ)՝ փոխարկեց ի Ջրհոս համաստե-
ղութիւն կամ կենդանակերպ։ Ըստ դիպաց
իմն, և ոչ հաւաստեաց, բեւեռագրոց կար-
դացողք ոմանք՝ Այս անուն մ'այլ գտած
կարծեն (մօտ Հայ անուան), և համա-
րուած չաստուածոց մատուակ՝ նման
Կադամի, կամ օդոյ գուշակութեանց, Չինք՝

իրենց հնագոյն և ջրհեղեղեան Նահապետը Դաօ կոչեն: — Այսպիսի առասպելախառն ծանօթութեանց մէջ՝ յուսամբ որ ներելի ըլլան մեր զարտուղութիւնք այլ, թէ այս թէ յետագայք,

Տեսանք, և արդէն ամենքն գիտէին, որ մեր ազգի նախահայրն և անուանատուն՝ Հայկն է, ինչպէս Խորենացիէն սկըսեալ հնագոյն և առաջին Հայ և հայագիր պատմիչ մեր կորիւն՝ ի սկիզբն պատմութեանն, փոխանակ Հայոց՝ Ասքանազեան ազգ կոչէ, (ըստ աւանդութեան) յանուն նոյն Հայկայ պապուն կամ հօրեղբոր և Յարեթի թոռան. որով՝ յառաջքան զՀայկն՝ սա երեւի բնակեալ յերկրին՝ որ յետոյ կոչուի Հայ անուամբ, ուսկից կ'երթայ ի Փոլսգիւ. և այսպէս երկու ազգացս այլ (Հայոց և Փոլսգաց) նախահայր կամ արմատ կ'ըլլայ: Ս. գրոց մեկնիչք այլ ի Փոլսգիւ բնակեալ համարին զԱսքանազ, թէպէտ եղած են (ինչպէս Հրեայք) որ ինչուան Գերմանացւոց նախահայր համարին զնա: Մեր Ս. գրոց թարգմանութեան մէջ այլ ծանօթ է Երեմիայ մարգարէին՝ շատ անգամ յիշուած հրաւերն (ԾԱ, 27), ի վերայ Բաբելոն/

զալու՝ աստուածային վրէժխնդրութեամբ.
 «Պատուէր տուք յինէն Այրարատեան գըն-
 » դիք և Ասքանազեան թագաւորութեան»
 » ցըն»։ Ինչ այլ կարծեն և գրեն թարգ-
 մանք և մեկնիչք, այս երկու անուանք
 կամ ասոնց փոխանակք՝ իրարմէ չեն զա-
 տուիր, ինչպէս դարձեալ Այրարատն այլ
 Հայկական իմաստէն։ Բայց՝ ասկէ մեր
 հիմայ հետեւցընելին է Ասքանազայ այլ
 Վեհազանց կարգի մտնելն, թէ և այս
 յայտնապէս յիշուած չէ. միայն ծանօթ
 է փոխզական կամ հայկական գլխանո-
 ցաւ Լուսնի չաստուած մի Ասքինոս կո-
 չուած. Լուսնի մահկին վրայ մարդոյ կեր-
 պարանք մի ինչուան ի կէս մէջք. (տես
 երես 102)։ Ոմանք այս անունս մեկնեն
 յունական Ἀσκησος բառով՝ իբր անհաս-
 տատ, անդադար շարժող Լուսին, բայց
 աւելի գիտնականք՝ անձնաւոր վեհազն մի
 համարին. Հոմերոս և Վիրգիլիոս այլ այդ
 անուամբ փոխզացի իշխաններ և զօրա-
 վարներ յիշեն, ինչպէս և Փոփոգիոյ մի
 մասն այլ Ասկանիա կոչեն, որ Ս. Գրոց
 յիշած Ասքանազեան երկրին լաւ յար-
 մարի։

Ասքանազէն այլ վեր ելնելով՝ կ'արժէր

անոր պապը՝ մեծ ազգապետն Յարեր՝
 Դիւցազանց կարգի մէջ նախադասել, ինչ-
 պէս աւանդէին Քաղղէացիք, ըստ Խորե-
 նացւոյ, այնոր երկու եղբարց հետ, անը-
 ւանքը փոխելով ի Չրուան, Տիտան և
 Յապետ. ինչպէս և Յոյնք և Լատինք կո-
 չեն զսա Japet, և ճանչնան որդի Ու-
 րանոսի (Երկնից) և ըստ ոմանց թագա-
 ւոր Թեսսալացւոց և նահապետ հելլենա-
 կան ազգաց։ Ասոնց մատենագիրք աւան-
 դեն՝ որ ի Թեսսալիոյ եկած ըլլայ Յասոն
 ոմն՝ նահապետ Հայոց, զոր՝ Թերեւս լա-
 ւագոյն կ'ըլլար ի Հայոց ի Թեսսալիա
 զրկել։ Բազմահմուտ գերմանացի հեղինակ
 մի (Պունսէն), Յոյնք ի Ս. Գրոց և ի Հայոց
 առեր են, կ'ըսէ, զՅապետ, և իրեն կին
 ընծայեր են զԿիւբելէ կամ զԱսիա։ Մեր
 մնացեալ գրոց մէջ չկայ յիշատակ մի
 Յարեթի պաշտաման, բայց զի իր եղբար-
 քըն՝ մեր դրացեաց մէջ, և քոյրն՝ Աստ-
 դիկ՝ պաշտուէր ի Հայս, դժուար է թէ
 ինքն այլ պաշտուած չըլլայ։ — Աւելի
 զարմանք է որ Հայկայ հայր համարեալ
 Թորգոմայ պաշտօն կամ յիշատակ չկայ
 կամ չէ հասեր մեզ՝ ի կրօնս Հայոց. ա-
 պա Թորգունք զայն Թուրքմանաց։

Հայկայ սերնդոց մէջ ամենէն ծանօթ դիւցազն կամ առասպելեալ է Արայ, զոր արդէն յիշեցինք Առլէզի առասպելաւ. և յետ Հայկայ և Արամայ գործոց՝ այսոր յիշատակն է նշանաւոր ի պատմութեան ազգիս, մանաւանդ հռչակաւոր Շամիրամայ հետ ունեցած յարաբերութեամբն, ըստ վիպասանից։ Որ ատեն և ինչ կերպով այլ եղած կամ կարծուած ըլլայ Արայի գլխաւոր դիպումն, (մահն և յետ մահուան), հարկ է որ այնքան առասպելաց մէջ ստոյգ կէտ մ'ունենայ, կամ շատ մեծ և տարածեալ համբաւ, զոր՝ մինչեւ ծանրագուի Պղատոնն այլ ընդունի, և իր Հասարակապետութեան Ժ գրոց մէջ նշանակէ, և ուրիշներն այլ իրմէ առնուն, ինչպէս Կղեմէս Աղեքսանդրացին։ Բայց յայտ է որ Յոյնք առանց փոփոխութեան չէին կըրնար ընդունիլ և աւանդել օտար բան մի։ Եւ ըստ այսմ՝ Արայն կ'ըլլայ ոչ միայն էր՝ այլ և Ալկիմոս, իբրեւ քաջ և կորովի (ἄλκιμος), ինչպէս հայ բառն այլ այր՝ զնոյն նշանակէ. տեղեալ կամ ազգաւ այլ Պամփիլիացի կ'ըսեն, շփոթելով ուրիշի հետ. միաբանին պատերազմի մէջ սպաննուած ըսելով, և տասն օր

մարմինն անապական մնալով փոխադրուած իր ընտանեաց քով. մինչ երկու օրէն վերջ կու տանին յուղարկաւորելու՝ այրելով, կ'ողջնայ և կու պատմէ ինչ որ հանդերձեալ աշխարհի դժոխոց և արքայութեան մէջ տեսեր է ինքն, կամ Պղատոն երեւակայեր է: Կղեմ. Աղեքս. Թէպէտ ի Պղատոնէ կ'առնու՝ բայց Արմենիոսի որդի կոչէ զէր Պամփիլեան, և շփոթէ ուրիշ Պամփիլացի Ջրադաշտ Հայու մի հետ, որ Կիւրոսի բարեկամ էր և զրեց, կ'ըսէ, իր պատահարը: Առնորիոս այլ (Ընդդէմ Հերձուածոց, Ա) ի Կտեսեայ հին պատմէ կ'առնու այս աւանդութիւնը, և Ջրադաշտի կամ Չոստրիանոս թոռն կ'առնուանէ զԱրմենիոս¹: Ջրադաշտ կամ նման անուամբ մոգ մի յիշուի Կիւրոսի ատեն, կամ նոյն կամ տարրեր ի հռչակաւոր աղանդապետէն, որ թերեւս մեր նահապետաց մէջ Արմոգ կոչուած է և անուամբն շփոթուած ընդ Արայի, ժամանակաւ ալ քիչ առաջ կամ վերջ քան զԿիւրոս և ըզՏիգրան:

1. Et ille conveniet, cujus Ctesias gestas Historiarum exponit in Primo, Armenius Zostriani nepos et familiaris Pampilus Cyri.

ԱՆՈՒՀԱԼԱՆ, որդի Արայի՝ հօրը դիւ-
ցազնութեան շնորհք մի ունի. ի մանկու-
թեան «ձօնեալ էր ի Սօսիսն Արամեհա-
կայ՝ որ յԱրմաւիր»։ որոյ համար և Սօ-
սանոսէր կամ Սօս անոսանէր. և մեծնալով
եղաւ «Շատահանճար յիր և ի բան»։
Հեռուանց կամ մօտանց՝ Ապուլոնի շոշորդ
մի երեւի յԱնուշալան, նուիրմամբն ի
ծառաստանս՝ և հանճարեղ բանահիւսու-
թեամբ, հաւանօրէն երգահանութեամբ. Ա-
պուլոն այլ Սօսիսն կամ Սօսեան կոչուած
է. (ի՞նչ պատճառաւ. — չեն գիտեր դի-
ցարանք.) որոյ եղեւնափայտեայ պատկե-
րը գտնելով երբեմն ի Սելեւկիա՝ տարին
ի Հռովմա։ — Հնդկային հին ձայն մ'այլ
լսեցրնէ Անուշալան անունն։

Յետագայ Հայկազանց մէջ թէ և կան
դիւցազնական անուանք, ինչպէս Առնակ
և Փստնակ, բայց չեն յիշուիր առ մեզ
դիւցազնացեալք. և ոչ ինքն Տիգրան ա-
ջակից Կիւրոսի, ի վիպասանից ազգին
հռչակեալ և սիրելի քան զամենքն, բայց
եթէ ի տեսլեան Աժդահակայ (Խորեն. Ա.
ԻԶ). իսկ իր որդին կամ թոռն Վահագն,
գերազանցեալ քան զԴիւցազունս, վասն
որոյ և յիշուելու է ի կարգի չաստուա-

ծոց: իսկ Արշակունեաց ժամանակ՝ անոնց նահապետ Վաղարշակայ համար կ'ըսուի, որ իր նախնեաց անդրինները Հայոց մեհենաց մէջ մտուց և պաշտելի ըրաւ. իր որդիքն և թոռունք (Արշակ Ա և Արտաշէս Ա) այնքան արիական գործեր ըրին որ Դիւցազանց կրնային մօտենալ. յետոյս որդւոյ աշխարհակալ Տիգրանին աւելուն այլ կ'երգնուին ի կենդանութեանն, բայց Հռովմայեցիք խաւարեցուցին զայն: Ասոնցմէ դար մի կամ երկու վերջը՝ Բ Արտաշազդայ և Երոտանդայ վրայօք կարծուածն և ըսուածն՝ արդէն յիշեցինք (եր: 35. 191-4). ասոնց ժամանակակից և գործակից մեծ սպարապետն Սմբատ բագրատունի՝ Այրաքաջ կոչուելով ի վիպասանից, (գուցէ և յեղբօրէն Արտաւազդայ՝ բանաստեղծ վրոյրէ) անտարակոյս է որ ի դիւցազնութիւն վերառեալ է: Շնորհիւ բանաստեղծութեան և երաժշտութեան՝ այսպիսեաց անուանք և յիշատակք՝ թափանցելով և ընդ քրիստոնէական վարագոյր, նա և յետ ամենայն ջանից Լուսաւորչի և Տրդատայ, լսուէին և ի Դ դարու ի Փոստոսէ Բուզանդայ, և ի Եին՝ ի Խորենացւոյ:

ԳԼՈՒԽ Թ.

ԴԻՔ. — ՊԱՇՏՏՈՆ ԶԱՍՏՈՒԱԾՈՑ

Որչափ այլ ողջամտաց անհնարին կ'երեւի՝ թէ մէկ և միայն գերագոյն էա- կէն զատ՝ կարենայ մարդ ուրիշ էակ այլ Աստուած անուանել, հարկ կ'ըլլայ զի- ջանիլ՝ թէ՛ հեթանոսաց գրաւոր վկայու- թեամբ և թէ դեռ մնացեալ հեթանոսաց ըսածէն և ըրածէն, որ կամ մոլորութեամբ կամ սովորութեամբ՝ ընդունած և կոչած են այլ եւ այլ աստուածներ և աստուա- ծունիներ, ըստ մեզ՝ Հաստուածներ, մեծ ու պզտիկ. որք Հասարակօրէն մեր լե- զուաւ յոգնակի ձեւով՝ Դիք կ'ըսուին, իգականքն Դիցուհիք, գուցէ և Աղիձ¹. ա-

1. Ոչ շատ հին խրատական գրուած մի կ'ը- սէ, թէ տասնաբանեայ պատուիրանաց առաջինն՝ կ'արգիլէ զհաւատացեալն, «որ Կռոց և Աղեձոյ բարեւ ոչ տայ»։ Հասարակօրէն՝ աղին նշանակէ լկտի աղջիկ։

նոնց պաշտօնն Դիցապաշտոարիւն. անոնց
 պատկերներն այլ քարէ, կաւէ, պղնձէ
 կամ որ և է նիւթէ, շինութեան կերպին
 կամ արուեստին նկատմամբ՝ Դրօշեալ և
 Կոռք կոչուին, յորմէ Կաապաշտոարիւն: Ի
 Ս. Գիրս յիշուած Թերափք կամ Թերա-
 փիւք՝ երբայական բառք՝ տնական կամ
 պահապան չաստուածներ նշանակեն: Այս
 անկարծելի և դժբաղդարար ստոյգ և շատ
 ընդհանուր եղած մարդկային ամենէն ա-
 նարգ մոլորութեան, իրաւ որ զարմաց-
 մամբ հարցանելի է ծագումը, ինչպէս որ
 ըրաւ և մեր վանական վարդապետն՝ հարց
 ու պատասխանով. շատ Ս. Հարց և բա-
 րոյագիրք եւս պէսպէս ըսած են: Մեր՝
 հին մոլորութեանց դէմ գրող հեղինակն
 Եզնիկ իրմէ հիներուն հետեւելով՝ այսպէս
 կ'ըսէ. «Հեթանոսութեան սկիզբն ի Սե-
 » ռուքայ ժամանակաց անտի եղեւ. զի՝
 » որ լաւ ոք եկեալ յաշխարհ՝ մեռանէր,
 » վասն յիշատակի քաջութեանն՝ զպատ-
 » կերն երանգօք նկարու հանէին. և ան-
 » տի ուսեալ ախմարաց՝ տակաւ ի պաշ-
 » տօն առնոյին. և Կոռք և Դրօշեւոց հան-
 » զամանք՝ առ Թարայիւ հարբ Աբրահա
 » մու... և կարգեալ հասանէր յԵզիպտա.

» ցիս և ի Բաբելոնացիս և ի Փոփուգա-
 » ցիս և ի Փիւնիկեցիս՝ գործ դրօշագոր-
 » ծութեան և խորհուրդք նորին . ապա
 » ի Հելլէնսդ՝ որ են Յոյնք՝ առ Կեկրո-
 » պաւ, և եւս յետոյ առաւել սաստիկ
 » առ Կոոնաւն և Թէաւ և Դիաւ և Ապո-
 » լոնիւ, և առ այլովք բազմօք, զորս մի
 » ըստ միոջէ աստուածս անուանէին » :

Ինչպէս առաջ յիշեցինք, Թէ և ըստ
 վանականի՝ օտարաց մէջ մտնելէն հա-
 ղիւր տարի վերջը մտեր է դիցապաշտու-
 թիւնն ի Հայս, այլ շատ աւելի ուշ կար-
 ծեմ. Եզնրկայ պէս վարդապետ մ'այլ յի-
 շելով այն ազգերն որ մի ըստ միոջէ մո-
 լորեցան, և առջիններուն վրայ աւելցը-
 նելով զՄարս և զՊարս, շատ ետքը կ'ը-
 սէ Ասորիք. ասոնցմէ այլ շատ ետքը.
 « Յաւուրս Արտաշէսի (Ա) որդւոյ Արշա-
 » կայ՝ ի Հայք կանգնեցաւ պատկերն Ա-
 » րամազդայ » : Անշուշտ հետեւի սա խո-
 րենացւոյ պատմութեան՝ այդ Արտաշիսի
 աշխարհակալութեամբ ի Յունաստանէ բե-
 րած կոոց, զորս իր որդին Տիգրան կանգ-
 նեց այլեւայլ քաղաքաց մեհենից մէջ :
 Իայց ասոնցմէ առաջ իրենց ցեղապետն
 վաղարշակ, ըստ նոյն պատմութեան,

գանգատելով առ եղբայր իւր Արշակ Թագաւոր Պարթեւաց՝ գրէր, թէ ի Հայս չըկային « և ոչ մեհենից պաշտամունք » օրինաւոր, իր խելքին յարմար. և ինքն նախ կանգնեց Արեգական և Լուսնի անձնակերպ կուռք, յետոյ և իրեն նախնեացը՝ Այս յիշատակէն շատ հաւանական է՝ որ Հայք թէ և Վեհեր ունէին և պէսպէս հաւատ ու պաշտօն, ինչպէս տեսանք բայց Յունաց և այլոց ոմանց նման կուռք չունէին. և Արշակունիք եղան դից մտցնողք ի Հայս, մանաւանդ այդ երկուքն (Արտաշէս և Տիգրան), ոչ այնքան կրօնական՝ որքան գեղեցկական զգացմամբ, թանկ և ճարտար ձեռագործեր կողոպտելով ի Յունաստանէ և հարըստացընելով իրենց գանձը և երկիրը. որոյ մեծ հաւատիքն է՝ կոոց հետ անոնց պաշտօնեայքն այլ՝ այսինքն Քուրմերը՝ մէկտեղ բերելն:

Աւարառութեան և գերեվարութեան ոգւոյ հետ՝ Տիգրան և իր որդին Արտաւազդ՝ գեղարուեստից և գեղեցիկ դպրութեանց ճաշակ ունէին, նման ուրիշ քանի մի արեւելեան թագաւորաց՝ պարծանք համարելով Յունասէր (Ֆիլիւլինոս) կոչուիլ. 1 յունարէն լեզուի հետ՝ յունարէն կրօնք՝

այլ ծաւալեցին ի Հայս: Ասոնք այլ քիչ քիչ նորութենէ և հանդէսներէ դրդած՝ աւելի կամ պակաս ընդունեցան նոր կրօնք և նոր չաստուածք, մանաւանդ ուր անոնց վրայ իրենց հին հաւատոց նմանութիւն մի գտան: և աւելի չար, իրենց վրայ նոր տիրողներուն այլ ստիպուեցան գերագոյն պատիւ տալ, կամ ոտքա կու պահանջէին այնպիսի պատիւ. ինչպէս, եթէ ստոյգ է գրուածն, նոյն ինքն վաղարշակ՝ իր եղբայրը կ'անուանէր թղթին մէջ՝ «անձն և պատկեր մեր աստուծոց...» (և) երեւելի բնակութեամբ ի մէջ դից»։ Այդ և այդոր նման պատկերները կոտորտեց փշրեց Արտաշիր Սասանեան՝ երբ նուաճեց զՀայս, յետ մահուան Ա խոսրովու։ Սորա որդին Մեծն Տրդատ իր հրովարտակին մէջ ի հեթանոսութեանն՝ յիշէր առ ազգ իւր՝ ողջունելով. «եւ ի» մեր Դիւցախառն Պարթեւաց՝ հասցէ այս» ցելութիւն, ի փառաց թագաց»։

Ըստ պատմութեան ազգիս մերոյ՝ նոյն վաղարշակայ ժամանակ հանդիպած է և ազնուական Հնդկաց ոմանց փախստեամբ գալն ի Հայս, իրենց չաստուածովք և պաշտօնէիւք, և թագաւորին հրամանաւ

բնակիլն ի Տարօն, և իրենց աղանդը տա-
րածելն. և այսպէս երկու երեք նոր հա-
ւատք, պարթեւական, յունական, հնդկա-
կան խառնին հայկականին հետ, Գրիստո-
սէ առաջ Բ և Ա դարուց կիսուն միջոց,
և եթէ ստոյգ ըլլար պատմութեան՝ նա եւ
ասորականն կամ եղեսիական. և այն մի-
ջոցին կ'երեւին կամ աւելի շատ կ'երեւին՝
չաստուածք ի կռածոյս (կռռք). որոց՝
առաջ քիչ ըլլալն գուշակութի անոնց գը-
խաւոր պաշտօնարանն թագաւորանիստ
քաղաքի մէջ ըլլալէն, և թագաւորին հետ
քաղքէ քաղաք փոխադրուելէն. մէկ մ'այլ
քանի յատուկ տեղերէ, ինչպէս Բագա-
րան, Յաշտիշատ, և այլն, ուր իբրեւ ուխ-
տատեղեաց կ'երթար բազմութիւն ժողովր-
դեան՝ մեծ տօներու ատեն: Դարձեալ,
իբրեւ յատուկ Եօրն Բագինք մեհենաց յի-
շուին, իբրեւ մեծ դից և պաշտամանց. և
յետ Տրդատայ մինչեւ հիմայ՝ կռոց մնա-
ցուած մի չէ գտուած ի Հայս, բաց ի
քանի մի տարի առաջ Սատաղայ քովերը
գտուածէն:

Մեր նախնեաց դիցապաշտական կրօ-
նից վրայ շատ աւանդութիւն չունիմք
բայց շատ հաւանական է որ լեզուաւ մեր

ձաւորաց հետ կրօնից այլ մերձաւորութիւն կար: Ստրարոն վկայէ՝ թէ ինչ որ Պարսք կու պաշտէին՝ զնոյն և Մարք և Հայք. իսկ երբ յունական կուռքերն այլ մտան ի Հայս, մերոնք ոչ իրրեւ նոր աստուածներ ընդունեցան՝ այլ իրենց ճանչցածներուն յարմարցուցին. զոր օրինակ. Դիոսը՝ Արամազդայ, Արտեմիսը՝ Անահտայ, Ափրոդիտէն՝ Աստղկան, Հերակլն՝ Վահագնի, և այլն: Բայց հարկ է թէ նմանք՝ այլ ոչ համանմանք ըլլային. վասն զի իւրաքանչիւր ազգ իր առանձին հայրենի կարծիքն և ախորժակն ունէր. նոյն իսկ Յոյնք և Հռովմայեցիք՝ որ զնոյն չաստուածս պաշտէին. տարրեր զաղափար ունէին. նա և նոյն մէկ ազգի և լեզուի ժողովուրդ՝ այլ և այլ կողմեր՝ այլ և այլ: Այս անկէ այլ յայտ է՝ որ մի և նոյն չաստուածն՝ զանազան անուններ կամ մականուններ ունէր, սկսեալ իրենց ամենամեծ Արամազդէն. որոյ համար մեր խորենացին այլ կ'ըսէ (Ա, ԼԱ), թէ ուզողին համեմատ՝ ոչ մէկ՝ այլ չորս Արամազդ կայ, մէկն այլ կունտ Արամազդ. (որն է). չորսին վրայ չորս այլ կըրնայ աւելցուիլ կամ բազմապատկիլ: — Չուզե-

լով երկարել այսպիսի խորհրդածութիւններ՝ յիշենք մեր նախնեաց բնիկ կամ օտար անուամբ պաշտած չաստուածները, սկսեալ վերջի յիշուածէն, որ է

Արամազդ. — Սովորաբար մեր նախնիք երբ իբր յունական չաստուած յիշեն զսա՛ Դիոս կոչեն, այս անունս մօտ է բուն Աստուած նշանակող յունարէն Թէոս, Θεός, Լատինարէն Դէուս, Deus անուանց։ Երբեմն թարգմանութեանց մէջ յայտնեն զայս. ինչպէս, Սկեբերանի Տիտոսի թղթոյ Մեկն. «Դիոս, զոր Հայք» Արամազդ ասեն... Զեւս՝ զոր և Դիոսն» կոչեն, և հայերէն Արամազդ։ Զեւսն այլ ձայնակից է Դիոսի և Դէուսի. բայց նոյնք այսպէս կոչեն զԱրամազդ՝ երբ կենաց տուող կամ պահապան իմանան իրենց հետ կեանք բառով։ — Լատինք բոլորովին տարբեր անուն մի կու տան Արամազդայ, Jupiter, յորմէ և Փո. և իտալացիքն՝ Giove. յայտ է որ Լատինք իրենց յատուկ մեծ չաստուածը յարմարցուցեր են Դիոսի, ինչպէս Հայք այլ զԱրամազդ։ — Այս անունս հասարակ է Հայոց և Պարսից, սոքա համառօտելով Որմիզդ կ'ըսեն, ըստ մեր նախնեաց լսե-

լու, իսկ իրենց նախնիքն կամ Զրադեշ-
տականք՝ կ'ըսէին զանդէկերէն՝ Անուարա-
մագտաւոյ, զոր թարգմանեն մեծիմաստ¹,
կամ իմաստնոց տէր. թէ՛ Պարսք թէ՛ Ֆոյնք
թէ լատինք՝ ժամանակի որդի կամ ծնունդ
համարին զնա. ծնողը՝ իւրաքանչիւր ազգ
իր լեզուով կոչէ. Յ. Կռոնոս, Լ. Սա-
տուռնոս, Պ. Զարուհա—ախերսեա, որ նը-
շանակէ Անսամուն ժամանակ:

Եթէ ի սկզբան՝ Հայք համակարծիք
էին Պարսից, երբ յունական չաստուած-
ներն ընդունեցան, կարծիրն այլ խառ-
նուեցան և հելլենացան. որչափ ինչ Ա-
զաթանգեղոսի և Խորենացւոյ յիշածներէն
կ'իմանամք, Արամազդ կ'ըլլայ և տրու-
րիչ Երկնի և Երկրի, և յայր Դիցն ամե-
նայնի, իբր բացարձակ գերագոյն էակ և
աստուած, և ըստ այսմ՝ հզօր և ամե-
նազօր. Տրդատ երեք անգամ յիշելով
զնա, միշտ Արիւն Արամազդ կ'ըսէ, միանգա-
մայն և աստուածավայել խնամող աշխար-
հի՝ տալով յուրիւն պարարտութեան: Ըստ

1. Արդեօք ըստ այսմ ճայնի և նշանակու-
թեան՝ կըրնա՞ր հայերէն այլ ըլլալ Յոնոշր—ի-
մաստ:

այսմ՝ կրնան նոյն ըլլալ տարրեր անուամբ, Ամանորայ դիքն այլ՝ ամենաբեր պտղոց մանաւանդ որ այսոր հետ զուգին և վանատուր Դիք, ինչպէս որ Արամազդ այլ այսպէս ճանչցուէր՝ ի Սպարտա և ուրիշ տեղ. և ինչպէս նախնիք մեր՝ Մակարայեցւոց Բ գրոց (Ձ, 2) յունական Դիոքսենիոսը (Xen.), Թարգմաններ են «Հիւրասէր Որմզդական Դիցն Վանատրի»։ Բայց Թերեւս աւելի հաւանական է՝ թէ հին Հայք տարրեր չաստուած մի համարէին զԱմանորաբերն, իսկ Թարգմանիչք զուգեցին Յունաց Վանատուրին հետ։ Ասոնց աւանդութիւններն Արամազդայ վերայօք՝ ոչ հարկաւոր են մեզ, և ոչ արժանի յիշելու. շատ ըլլան մեզ Տրդատայ ցուցած Արին և Լիացուցիչն. Թող մեան Յունաց իրենց առասպելքն, և ոչ մէկու՝ այնպիսի դիցահօր խայտառակութիւններն։

Արամազդայ գլխաւոր մեհեանն ի Հայս՝ էր յամուրն Անի՝ ի Դարանդեաց գաւառի Բարձր Հայոց, մօտ յԷզնկա. Արտաշէս Ա՝ այդ Յունաց ամենամեծ չաստուածոյն ամենաշքեղ կերպարանն, որ էր «Ուլումպիական պատկերն», այսինքն իր գերագոյն գահուն՝ Ուլումպոսի վրայէն հըս-

կաները շանթահար ընելու արիական կերպիւ քանդակեալը, իսկական արութեամբ իջուց ղրկեց ի Հայս. իր որդին Տիգրան այլ կանգնեց յԱնի, մինչ ուրիշ չառտուածներն այլ սփռեց յայլեւայլ կողմ, և քուրմերն այլ դրաւ իրենց գերեալ դիցահօր պաշտօնեայ։ Հայոց մեծագոյն աշխարհակալն՝ Հերակլի պատկերաց մէջ Սկիւլեայ և Դիպինոսի ճարտարագործեալն ընտրեց. արդեօք իր առած Արամազդն այլ Փիդիասայ հրաշակերտն չէ՞ր, կամ գոնէ կիւսեւեայ ոսկեղէն ձեռագործն։ — Իր անուանակիցն Բ. Արտաշէս՝ իր Մաժան որդին քրմապետ կարգեց այստեղ։ Լուսաւորիչ՝ յառաջ քան զԵրթալն ի Կեսարիա՝ ջախջախեց զայն՝ բազնին հետ, և իր տեղը կանգնեց զԽաչն, գետինն այլ՝ Թագաւորական հրամանաւ սեփականեց եկեղեցւոյ։ Այսոր համար կ'ըսէ Անանիա ղ. Եկեղեցւոյ դիմօք. «Դու և զԱրամազդ» ղական սուտանունն այն զղիւարնակն
 » պատկեր զդիւանաւն Դիոսի՝ կործանե-
 » ցեր. և զառ ի նորայն բնակեալն բազ-
 » նի զղիւացն բազմութիւն՝ արտահալածս
 » արարեալ՝ անդր հւս քան զկովկասեանն
 » բնակեցուցեր զլերամբ»։

Ուրիշ տեղ ի Հայս չի յիշուիր Արամազդայ մեհեան, բայց ինչ որ յիշեցինք ի Պաշատոյ լերին (տ. յերէս 53). տուն Արամազդայ, ուրիշ չաստուածոց և աստուածացեալ կրակի հետ, զորս խափանեցին Ս. Հռիփսիմեանք: — Ասոնց ընկերներէն մէկն, ծանօթն Ս. Նունէ, ի վարստան երթալու ատեն՝ Զաւախաց գաւառի մէջ Փառաւան լճին քով՝ ձկնորսաց հանդիպեցաւ, որք կ'երդնուին յԱրամազդ և ի Զադեն. որով թուի թէ կամ մօտ ի տեղն ասոնց մեհեան կար, կամ գոնէ հօն այլ կու պաշտուէին: Նոյն Ս. Կուսին համար կ'ըսուի, որ և ի Մծխիթայ քաղաքի՝ «կործանեաց զԱմարոսայիս պատու» կերն Արամազդայ, որ կայր մեկուսի ի քաղաքէն, գետոյն հզօրի (կուր) ընդ մէջ անցանելով. զոր սովոր էին երկրր» պագել այգուն այգուն ի տանեաց իւրա» քանչիւր, զի հանդէպ նոցա երեւէր. իսկ «եթէ ոք զոհել կամէր՝ անցեալ ընդ գետն՝ առաջի մեհենիցն զոհէր»: Այս յայտնէ որ շատ մեծ պատկեր կամ անդրի մ'էր վերոյիշեալն շանթաճիգ Արամազդայ, հաւանօրէն նոյնպէս ի Յունաստանէ բերուած, և մեհենէն դուրս հրապարակի մէջ կանգնած.

Յունաց առասպելք՝ իրենց պիղծ Արամազդայ շատ զաւակներ կ'ընծայեն. մերոց դիցաբանութեան մէջ ծանօթ են՝ որդի մի, Միհր, և երկու դիցունհիք, Անահիտ և Նանե. միւս չաստուածոց ծնողք չեն յիշուիր, գուցէ սոյն ինքն ըլլայ. իսկ ասոնց մայր կամ կին Արամազդայ՝ բնաւ չի յիշուիր. գուցէ Որմզդայ պէս անմայր ծնան, զի սա այլ՝ ըստ Պարսից՝ անկին էր: Յայտնի սխալ կամ պակաս է ի Ճառքնտիրս մեր Ս. Թադէի պատմութեան մէջ յիշուած սատանայի մեղադրանքն առ Հայս, զի թողին «զմեծ աստուածն Անահիտ և զմայր աստուածոցն Պիսիդոմն»: — Արամազդայ տօնն թուի թէ Ամանորայ հանդիսից օրերուն կատարէին Հայք ի Նաւասարդի, Յոյնք՝ իրենց Թարկիլիոն ամսոյն եօթին:

ԱՆԱՆԻՏ ԴԻՅՈՒՆԻ. — Սեփականագոյն և սիրելագոյն ի դիւ Հայոց, որոյ պատշաճեալն առ Յոյնս՝ է Արտեմիս, Ἀρτεμις, առ Լատինս Դիանա, Diana. Թէ ինչ համարմունք ունէին Հայք՝ այսոր վրայ, լաւ րացատրէ Տրդատայ ըսածն (ըստ Ագաթ.) առ Լուսաւորիչն մեր. «Եթէ ոչ յանձն» առնուցուս դիցն պաշտօն մատուցանել,

» մանաւանդ այսմ մեծի Անահտայ տիկ-
 » նոջ, որ է փառք սգգիս մերոյ և կեցո-
 » ցիւ, զոր թագաւորք ամենայն պատ-
 » ուեն, մանաւանդ թագաւորն Յունաց? որ
 » է մայրն ամենայն զգաստոռքեանց, բա-
 » րերար ամենայն մարդկան բնութեան,
 » և ծնունդ է մեծին Արին Արամազդայ...
 » Մեծն Անահիտ՝ որով կեայ և զկենդա-
 » նութիւն կրէ երկիրս Հայոց» : Հրովար-
 տակաւն այլ յետ լիութեան Արամազդայ՝
 մաղթէր Հայոց «Խնամակարօրիւն յԱնա-
 հիտ տիկնոջէ» : Ուրեմն փոխանակ կնոջ
 Արամազդայ՝ այս դուստրն էր մեծ դի-
 ցուհին և Տիկին Հայոց, իբր տիրուհի և
 մայր նոցա. թերեւս իբրեւ Աթենասն Յու-
 նաց՝ Արամազդայ ուղեղէն ծագած և կոյս
 մնացած : Բայց արդեօք այսպէս կարծէին
 ամենայն Հայք, թէ կնութեան կարծիք
 այլ ունէին, ինչպէս և քրիստոնեայ զը-
 րիչք Յայսմաւուրաց՝ փոխանակ տիկնոջ՝
 զրեն : «Իգական պատկերն Անահտայ՝ կը-
 նոյն Արամազդայ» . սակայն Տրդատ միայն
 դուստր Արամազդայ կու ճանչնայ զնա,
 և բարոյական «Մայր՝ ամենայն զգաս-
 տութեանց» , Արտեմեայ և Աթենասայ
 Յունաց միանգամայն հաւասարեալ՝ կու-

սութեամբ: Այս շնորհաց վրայ կ'աւելնայ
 և խնամակալութիւնն, բարերարութիւնն,
 և միով բանիւ կեանք և կեցուցիչ ըլլալն
 ազգին և երկրի. որով ոչ այն երկու յոյն
 դիցունհաց, այլ և Կիւրեւէի և այլոց բա-
 րի բարի շնորհքներով զարդարած էին
 Հայք իրենց մայրախնամ Անահիտը: Այ-
 սոր համար հիմայ քննիչք տարակուսին
 Անահտայ իսկապէս ինչ ըլլալուն: Իր
 կենդանատուր զօրութեան հաւաստիք տայ
 պատմութիւնն, Բ Արտաշիսի հիւանդու-
 թեան ատեն ուխտաւոր մի (Արեղ Արեղեան)
 խաւրելն յԵրիզա, ուր դիցունհայն մեհեանն
 էր, առողջութիւն խնդրելու կենսասէր թա-
 գաւորին. բայց յառաջ քան դեսպանին
 դարձը՝ մեռաւ թագաւորն, Նաւասարդի
 օրերը, առաւօտեան բարակ մէզն ու մու-
 խը և իր սիրական որսերն երազելով:

Երոդոտոս պատմիչ՝ արեւելեան ազգաց
 դից մէջ՝ Անահիտ չի ճանչնար, գոնէ այս
 անուամբ, այլ յիշէ Ալիդդա կամ Ալիդադ՝
 որ մօտ է Անահիտ անուան (լծորդութեամբ
 և չ տառից), և յԱրարացւոց պաշտուած
 Ուրանիա-Աստղիկն է կ'ըսէ, զոր Պարսք
 Միտրա կոչեն. ոմանք այս անունս Միհր
 կարծեցին, բայց հմտագոյնք համարին

Մատեր, այսինքն Մայր: Պարսք՝ Նավիտ
կոչէին և կոչեն Արուսեակը, որ Սատղկան
նուիրուած լուսաւորն է, և երկրի պա-
հապան կամ խնամակալ 28 ոգւոց կամ
ազատաց մէկն համարուէր, և իրենց Ու-
շեղ Արտաշէս թագաւորին ժամանակ՝ ան-
ձնաւորեալ պատկերակերպ ընծայեցաւ.
բայց անկէց շատ առաջ այլ (իբր 600
տարի քան զՔրիստոս) երբ Պարսք և Մարք
և նիզակակիցքն՝ հալածեցին զՍկիւթա-
ցիս կամ զՍակս յարեւմտեան Ասիոյ, և
Սակեան ըսուած տօները հաստատեցին,
զլիաւոր պատիւ և պաշտօն ընծայեցին
Անահտայ, զոր նոյն իսկ և Սակք պաշ-
տէին. ըստ ոմանց և Անահիտն՝ Սակիսն
կոչուէր. կան և մեկնիչք Ս. Գրոց, որք
Անահտայ համար կարծեն Երեմիայ մար-
գարէին ըսածը (ԾԱ. 41). « Զիմրդ ի
» պարտութիւն մատնեցար, Սիսակ, և
» անկար յորս, պարծանքդ ամենայն երկ-
» րի». որպէս թէ զԲաբելոն փոխանուա-
նելով իր պաշտած չաստուածոյն կոչ-
մամբ. բայց բարեւացւոց պաշտածն սո-
վորաբար Միշիտատ կոչուի, որ նոյն է
Երողոտեայ Ալիզդա ըսածին. նոյն և Ա-
սորւոց ու Փիւնիկեցւոց Աստարտն. նոյն

և կիւրեղէ՛ դուստրն երկնից և երկրի և
կին Սատուռնոսի: միով բանիւ՛ ամենն
այլ Բնոօրնան ոգի կամ չաստուած նշա-
նակեն: Մեր վանական վ. այլ այսպէս
համարի. «Աստարան՝ Սիդոնացւոց ամօթն
է, զոր Քաղզէացիք Աստղիկ ասեն, Յոյնք՝
Ափրոդիտէս, Հայք՝ Անահիտ», երեք դի-
ցուհիքն այլ միացընելով:

Անահտայ անուանն և իմաստին զոյգ
է եգիպտականն Նիիթ կամ Նայթ, որ կո-
չուի՝ և յաւելուածով Դա-նաթ կամ Դա-
նիթ, և համարուէր մեծ դիցուհի մի զգօ-
նութեան, արիութեան, բեղմնաւորութեան
և առատութեան նիւթոց. դարձեալ և գի-
շերային երկինք՝ մայր Ռայի, այսինքն
Արեւու՝ դիցահօր¹: Հնդկաց հին գրոց
(վեդայից) մէջ այլ լսուի Նիշարէ անուն,
որով իմանան զԱկնիս՝ հրոյ չաստուածն
ի վերայ երկրի (տ. երես 86). բայց Ա-
նահտայ յարմարագոյն համարին գիտնա-
կանք՝ անոնց Պհուանի դիցուհին. որ և
արդարեւ ըստ Տրդատայ ըսածին՝ կկցու-

1. Դիտելի է այս գրած հայերէն բառին և ի-
մաստին նմանութիւնն եգիպտականին հետ.
նոյնպէս և գիշերային նշանակութեամբ՝ լատին
Noctus, փռանկ. Nuit անուան:

ցիւ նշանակէ: Բայց շատ այլանդակ չափազանցութեամբ՝ զրեն՝ զնա միանգամայն քոյր և կին և դուստր Սեւայ, իրենց երրորդութեան մի անձին. և Հայոց պէս իրեն երինջ նուիրէին: Քննարանք ալ յառաջ երթալով՝ Անահտայ անունն Հնդկաց Անահուտ բառէն հանեն, որ նշանակէ եռանդն արեան. այլք յԱնասիգա բառէ, զոր մազդեզունք Անահիդա կ'ըսեն, և իրենց Արտուիզուր աղբեր յատկութիւն մի կ'իմանան, իբր հանդարտ, մաքուր և բեղնաւորիչ նշանակութեամբ՝: Դարձեալ, ումանք ի պարսկերէնէ ստուգարանեն զանունն, իբր մանկամարդ բոլորակուրծք: Յիշենք որ Պարսից աղանդոյ մէջ կայ և Ահիտի դեւ մի, հակառակ Անահտայ:

Նշանաւոր է դարձեալ Լատինաց Տիանա անունն, որ հակառակ (աջ) կողմէ նայելով՝ Անահիտ կարդացուի: Հելլենական դիցաբանութեան քննիչք՝ կու ստիպուին իրենց շատ դիցուհեաց յատկութիւնները կեդրոնացեալ ճանչնալ յԱնահիտ (Կիւրեւիէ, Մայա, Լատոնա, Բելլոնա, Ափրո-

1. Ըստ այսմ՝ հայերէն անահ՝ բառիւ ալ՝ անվախ նշանակութիւն կըրնար ունենալ:

դիս). բայց լաւագոյն ճանչցած է զնա Պղատոն՝ ի Նիիր և Սթենաս՝ զգօն դի-
ցուհիս։ Ուրիշ շատ կարծիք այլ եղած են
Անահտայ անուան և ծագման կամ իսկու-
թեան վրայ. ոմանք նոյն համարած են
ընդ Անամեիքի, զոր յիշեն Ս. Գիրք Ա-
դրամելէքի հետ, իբրեւ չաստուած կրա-
կի, արեգական, լուսնի. ինչպէս Պարսիկք
այլ՝ աստեղաց և լուսնոյ պահապան մի.
նոյնք ուրիշ արեւելեայց ոմանց հետ՝ Նա-
հիտ անուանեն զԱրուսեակ պայծառ աստ-
ղն, ըստ որում և Յոյն իրենց (Անահ-
տայ) Արտեմեայ ճակատք՝ ղնէին զմահիկ
Լուսնի. հաւանօրէն Հայք այլ այսպիսի
պսակ մի ընծայած են իրեն Տիկնոջ, մա-
նաւանդ որ Արտեմեայ լուսնակիր պատ-
կերն ընդունելով ի Յունաց՝ կանգնեց էին
յերէզ։ — Յետ այս ամենայն և այլ եւս
կարծեաց՝ հաւանագոյն է սկզբնական
միութիւն Անահտայ Հայոց ընդ Նիիթայ
Եգիպտացւոց, Նիյադեայ Հնդկանց, Դիա-
նայ Լատինաց, Աթենայ Յունաց, (որք
պեղծ Անայեղա մ'այլ ունէին) որոյ հետ
թերեւ շփոթէ Ստրարոն զհայն. նոյն-
պէս և հնութիւնն այս անուամբ չաստու-
ծոյ։ Այլ ուստի կամ ո՞ր ազգէ ծագումն.

անյայտ. միայն յայտնի է որ ամեն ազգէ աւելի Հայք էին անահտապաշտք, և ըստ Քրայցէր հմուտ դիցաբանի, Հայոց Անահիտն է նախատիպ ամենայն Անահտաց, մինչ Պարսից Նահիտն սոսկ Ազատաց (իզէտ դասէն էր և ոչ աստուած. և թէպէտ իրենց երկրին մէջ այլ կար Անայիդ զաւառ մի, բայց ի մերս հոչակեալ էր Անանտական զաւառն, որ և Եկեղեաց. ուրիշ մ'այլ ի հիւսիսակողմն, Կուր գետոյ բովերը: Բայց եթէ մէկն ուզէ համանուն Անահտայ հին երկիր մի գտնել, պէտք է ընդունի զհնագոյն ամենայն զաւառաց երկրի և նախաջրհեղեղեանն, ուր առաջնածին մարդն (Թշուառն) Կային «բընակեցաւ յերկրին Նայիլ, յանդիման Եղեմայ»¹: Տատիանոս բազմահմուտն՝ այլ և մոլորեալն՝ յԲ դարու, զԱնահիտ համարէր մոգ մի ծանօթ Պարսից և Հայոց, ինչպէս զԱպոլոն՝ բժիշկ: Անահտայ անունը՝ վերոյիշեալներէն զատ՝ այլեւայլ հեղինակք գրած են եւս Անեայ, Անէիդ,

1. Լատինաց թարգմանութիւնն յատուկ անուն տեղւոյ չի դնէր, այլ Եղեմայ արեւելեան կողմը փախաւ, կ'ըսէ, Կային:

Անի, Անի ըստ ոմանց և Նանե կամ Նա-
նա, զոր մենք տարրեր համարիմք¹։

Ինչպէս պաշտօնն՝ այսպէս այլ պաշ-
տօնատեղիք Անահտայ՝ նա և առ օտա-
րագգիս հռչակեալ և մեծահանդէս էին.
ինչպէս Եկբատանն Մարաց, երկու կո-
մանայք սահմանակիցք Հայոց ի Փոքր
Ասիա, Զիւէ ի Պոնտոս, և Գերմանիկու-
պոլիս կամ Մարաշ, որոյ դրամոց վրայ
այլ երեւի Անահտայ պատկերն, և այլն։
Գալով առ մերայինս, զատ յերիզայն Ե-
կեղեաց՝ երեւելի մեհեան մի էր յԱրմա-
շիր, հին մայրաքաղաք Հայոց, ուր վա-
հուտնի քուրմք, Արտաշիսի բերած Ար-
տեմեայ պղնձաձոյլ ոսկէզօծ անդրին՝ կանգ-
նեցին Ապոլոնի անդրոյն հետ, զորս յե-
տոյ Երուանդ փոխադրեց ի Բագարան,
ուրիշ չաստուածոց հետ, իբրեւ Լատինաց
Պանթէոն մի ընելով այս աւանը, Ախու-
րեան գետոյ եզերքում. անկից այլ՝ իր օ-
րինաւոր յաջորդն՝ Արտաշէս Բ՝ փոխա-
դրեց յԱրտաշատ, ուր որ ընկաւ Լուսա-
ւորչի և Տրդատայ կռակործան ձեռաց

1. Դիպեթացիք իրենց հաւատաւոր կանայքը
Անի կոչեն։

տակ: Յառաջ քան զայն, Ս. Առաքեալն
 Բարդղղիմէ՝ փոքրիկ խաչով մի կործանե-
 իր Անձեւացեաց երկրին Դարբընաքարի
 մէջ կանգնուած Անահտայ կուռքը, և այն
 խաչը հոն կանգնեց: — Երոփաց զաւա-
 ռին մէջ յիշուի Անահտայ արոտ լեռ մի,
 ըստ ոմանց՝ հիմայ Քէօշմէր կոչուածն,
 անշուշտ զիցուհւոյն մեհենի կամ պատկերի
 մի համար. այն տեղ Դ դարուն վերջերք
 կու ճգնէր Եպիփան, Ս. Դանիէլ ծերոյն
 աշակերտն: Հիմակուան Հայոց անուանի
 Առաքելոց վանաց մօտ ի Տարօն դեռ
 ճանչցուի Տիրինկատար կամ Երրինկատար
 բերդատեղին՝ Տաւրոս լեռանց մէջ. Արե-
 զակնածագ քրոշ կոչուած տեղում, ուր
 կայր Անահտայ պատկեր մի, զոր և «խոր-
 » տակեցաք, գրէր Ս. Դրիգոր, և տուաք
 » զԲերդն Տիրինկատարի՝ իւր քաղաքովն
 » և ամենայն սահմանօքն՝ ընծայ Ս. Ա-
 » ռաքելոցն»: Փոխան տիկնոջ՝ Տիրին Ը-
 սած է այս տեղ, իբրեւ Տիրուհի Հայոց:
 Այսոր նման հին Ետրուսացիք այլ, որք
 ի Հայոց գաղթեալ համարուին, Տարան
 կոչէին իրենց Աստղիկ զիցուհին:

Բայց, ինչպէս առաջ յիշեցինք, Անահ-
 տայ և ամենայն Հայ զից հոչակագոյն

մեհեանն էր յերէզ աւանի Եկեղեաց գաւառի, Գայլ գետոյ քով և մօտ յԵփրատ, Մեծ և Փոքր Հայոց միջոց, որով մերձաւոր և ծանօթ Փոքր Ասիոյ Յունաց: Այս տեղ պաշտուածն այլ՝ Արտաշէս բերէր էր յԵլլադայ. և իր անկարծական մահուան պատճառաւ ձգուած յԱնի բերդ, ուստի հանեց և կանգնեց՝ որդին Տիգրան՝ յաւանս այս, մօտ ի բերդն. և այնչափ հըռչակեցան պաշտօնն և հանդէսք տեղւոյն՝ մինչեւ Անահտական գաւառ կոչուիլ, և երկիրն այլ՝ անոր և քրմացն ընծայեցաւ: Յիշեն զայս և օտար պատմիչք, զատ ի Ստրաբոնէ (Դիոն, ԼԶ. Ե. Պլին, Ե. ԻԴ.), հանդերձ հարիւրաւ սորպասաւորներով դիցուն, զորս սրբանուէր կամ սրբապաշտ կոչեն (Երոտուլի, Դերոօօսլոս) թէ արք և թէ կանայք: Մեհենին կամ մեհենաց քով ընդարձակ անմշակ դաշտ ու մարգ թողուած էր՝ նուիրական երրնջոց արածելու համար, որոց ճակատը ջահածեւ խարանելով դրոշմէին, որպէս զի օտարք չմօտենան, և ըստ ժամանակին զոհուին: Տարին երկու անգամ՝ ի գարնան և յաշնան՝ մեծ տօնահանդէսք կատարուէին. իսկ ըստ մեր պատմչաց ի 15 Նաւասարդ ամսոյ

էր մեծ տօնական օրն, նմանութեամբ Սահեան տօնից, որ բարեկենդան իմն էր: Այն օր քրմապետն թագաւորակերպ հագուած՝ խոյր ի գլուխ կ'առաջնորդէր քրմաց և բազմաթիւ ուխտաւորաց, Անահտայ կուռքը վերցընելով՝ թափօրակերպ մեհենին շուրջը պտըտէին, աղօթանման երգերով. յետոյ աշխարհական հանդէսը, պարք՝ ամենայն սարովք կատարուէին¹. զգեստնին այլ փոխելով ի ձեւ Սակաց, անխտիր տեարք և ծառայք. և երբ կերուխումն այլ յաջորդէր, ի հարկէ հեթանոսական անկարգութիւնք այլ կ'ըլլային. մինչեւ, ըստ Ստրաբոնի՝ ազնուականք իրենց դատերաց կուսութիւնն այլ նուիրէին Անահտայ եկամուտ պաշտօնասիրաց, և զայս սրբազան իմն համարելով՝ յետոյ կուհարսնացընէին զանոնք. զգաստութեան Տիկնոջ՝ այսպէս անզգաստ պաշտօն մի մատուցանելով. թէպէտ և յետոյ, կ'ըսեն,

1. Յոյնք այլ այսպիսի տօնահանդէս մի ունէին՝ Կոյսակ կոչուած, ի պատիւ իրենց Ելիսեան Անահտայ. նոյն իսկ Արտեմիսն՝ այն կամ ուրիշ տեղ այլ Կոյսաքս մականուանէր, որ նշանակէր տեսակ մի պարելու Ելիսացւոց և Դորացւոց: Մեր լեզուով Կորդակ զլխանոց, սաղաւարտ նշանակէ, զուցէ օտար լեզուէ առնուած:

շատ պարկեշտութեամբ կ'ապրէին այդ նուիրեալքն։ Գուցէ այս բանիս մէկ կամ մեծ պատճառն էր՝ Անահտայ խնամակալութեան և բեղնաւորութեան պաշտպան համարուիլն։ Փոքր Ասիոյ Յունաց արձակաբարոյ ցեղից մօտաւոր, Զիլէի և Կոմանայ, Անահտական գաւառին մէջ այլ մտած էր համարձակութիւն, ըստ Ստրաբոնի, բայց՝ կամ ոչ միշտ, կամ ոչ ուրիշ կողմեր։ Տրդատայ տուած գաղափարն և Մայր զգաստութեան կոչելն զԱնահիտ՝ շատ հեռու է Ստրաբոնի ստորագրութենէն. թէպէտ և անհնար այլ էր որ չաստուած մի զգաստ և զգաստութեան ազդող ըլլար, քրիստոնէական զգացմամբ, որով, Յայսմաւորաց հեղինակն այլ պախարակէ զԱնահիտ՝ Արամազդայ կին կոչելով. և թէ Ս. Գրիգոր՝ «Խափանեաց զգարչեն» լի անունն... այլ մի՞ յիշեցին զազրա» լիքն և չարաչար զարշնթիւնք իւրեանց»։

Հայոց մեծահարկի պաշտօնասիրութեան համեմատ՝ մեծայարգ էր և Անահտայ կոածոյն, ինչպէս որ կու վկայեն օտար պատմիչք (Պլինիոս ԼԳ, ԻԳ. — Դիոն, ԼԶ, Ե. — Ստրաբ, ԺԱ, Դ). և առաջին ոս-

կեղէն անդրի յիշեն զայս. որոյ խնայեց
այն կողմերու առաջին տիրող Հռովմայե-
ցին, Պոմպէոս, թերեւս և ընծաներով այլ
պատուեց, ինչպէս որ ըրաւ ի Զելա. բայց
ազահ և անգութն Մարկ. Անտոնիոս՝ կո-
ղպտեց և զօրացը թողուց աւարել և ա-
ւերել. այլ առաջին ձեռք զարնողն յԱնա-
հիտ՝ կուրացաւ և անդամալոյծ եղաւ, կ'ը-
սեն Հռովմայեցիք: Ընդ հակառակն, Բուր-
նիացի հարուստ զօրական մի՝ Օգոստոս կայ-
սեր մեծ հարկինք մ'ընելով՝ կ'ըսէր, թէ ինքն
նախ զարկաւ և կոտրեց ոսկեղէն անդրի-
ին սրունքը, և անոր փշրանքէն էր այս
օրուան պատրաստած կոշունքն. բայց գու-
ցէ այս Զելայի Անահիտն ըլլայ: Սակայն
Հայոց Անահտայ պաշտօնասէրքն՝ նորէն
ոսկեղէն կուռք մի շինեցին և կանգնեցին
յերէզ. որուն համար Տրդատ կու հրա-
մայէր Գրիգորի, «զի պսակս և թաւ ոս-
» տըս ծառոց՝ նուէրս տարցի բազնին Ա-
» նահտական պատկերին». իսկ Գրիգոր
կ'ըսէր. « Զոր դուդ կոչես Մեծ Անահիտ
» Տիկին, լեալ իցեն արդեօք մարդիկ ոք
» յայնժամ երբեմն ժամանակի. քանզի
» դիցապաշտ կախարդութեամբ զմարդիկն
» որ յայնժամ էին՝ ցնորիւք կերպս կերպս

» լինելով դիւացն, հաւանեցուցին զմե-
 » հեանս շինել և պատկերս կանգնել և
 » երկիր պագանել, որ ոչ իսկ են», և
 այլն: Այս և այսպիսի բանք շատ օտա-
 րոտի լսուեցան Տրդատայ՝ այն ատեն,
 ինչպէս ամենք զիտեն ի պատմութենէ.
 այլ յետ տասներեք տարւոյ ուրիշ կերպ
 ազդեցին իրեն, որ «զգաստացեալ զօրօքն՝
 » փշրէին զոսկի պատկերն Անահտականաց
 » դիցն, և ամենեւին զտեղին քանդեալ
 » վատնէին, և զոսկին և զարծաթն աւար
 » առեալ», ոչ միայն կոռցն՝ այլ և մե-
 հենին նուիրաց, սեփականեցին եկեղեցւոյ.
 զայս դրուատելով Անանիա վ. «Օրհնեալ
 » ես դու լուսանկար առագաստ, կ'ըսէ,
 » որ շքեղաճոխ նազանօք զօրացար ի վե-
 » րայ պատկերացն դրօշելոց, և հարեալ
 » խորտակեցեր զսնոտի պաճուճանս դի-
 » ւանուէր և քաջապերճ պանծանաց Ա-
 » նահիտն տիկնոջ¹»:

1. Պրոկոպիոս՝ (ի Պտմ. Պարս. պատերգմ.
 Ե, ԺԷ), Տաւրիական Արտեմեայ պատկեր համա-
 ըրի՝ Երիզայ Անահիտը, և իբր կանգնեալ յիփի-
 զենեայ և Ուրեստեայ՝ որդւոյ և դստեր Ագա-
 մեմնոնի, ուրիշ գրոց մէջ (Գոթաց պատրգմ. Դ,
 Ե), Ոսկի Կռմանա կոչուէին, կ'ըսէ, երկու մե-

ինչպէս ի վերն յիշեցինք, Փոքր Հայոց սահմանակից Պոնտոսի՝ Զիլէ և Կոմանա քաղաքաց մէջ այլ կային մեծածողով ուխտատեղիք և մեհեանք Անահտայ (Ստրար. ԺԲ, Գ, 36-7). ըստ Պրոկոպիոսի՝ Ուրբասէս շինեց նախ Կոմանայի մեհեանը, յետոյ փոխադրեց յԵրէզ. բայց Հայք բազմութեամբ կու գային և ի Կոմանա, այլ և ի Զիլէ, ուր յաղթուեցան և ջարդուեցան Սակք, և յաղթողքն հողաբլուր մի ձեւացընելով՝ վրան կանգնեցին մեհեան և բազինս Անահտայ, Օմանայ և Անադատայ, և Սակեան տօները հաստատելով՝ մեծ հանդիսիւ կատարէին զայն բնակիչք տեղւոյն. Պոմպէոս այլ ընդարձակեց զտեղին և քաղաքացուց զԶիլէ, որ և յետոյ քրմաց սրբազան և ազատ քաղաք մի համարեցաւ, քրմապետն այլ իբրեւ Թագաւոր: Ասկէ վար չէր մնար և Կոմանա (Կիւմենէ) մօտ յԵւդոկիա (Թօքադ), այլ զհղխութեամբ այլ աւելի, մինչեւ Կորնթոսի Աստղկան նմանցընէին զայն: Նոյնպէս և միւս Կոմանա կապաղովկիոյ՝ Զահանայ

հեանքն, մին Արտեմիայ, միւսն Իփիգենեայ, և առանց փոփոխութեան շինուածոյն՝ փոխուեցան յեկեղեցիս:

կողմերում, որոյ չաստուածն Մա կամ Ե-
նիս կոչուէր, և 6000 պաշտօնեայ ունէր՝
ընդ այր և ընդ կին, քրմապետին իշխա-
նութեան տակ, որ ընդարձակ երկիրներ
ունէր մեհենին շուրջակայ, և թագաւորին
երկրորդ կամ փոխանորդ համարուէր,
քուրմքն այլ՝ իբր արքայազունք:

Այս տեղւոյ Անահիտն էր Տաւրիական
կոչուածն, ուր Եփիզենի՝ հաստատողն՝ իր
սգոյ մագերը նուիրեց. անոր համար Կո-
մանա ըսուեցան որ յունարէն նշանակէ
գիսակ, գլխոյ մագեր (χαίμας, յորմէ և
կովիտաս, վարսաւոր, Comète գիսաւոր),
Ջասոնք աչօք տեսաւ Ամասիացի մեծ աշ-
խարհագիրն Ստրաբոն, և ստորագրէ հա-
ւատարմութեամբ. բայց մեհենից հիմնար-
կողն ո՞վ կրնայ հաւաստել՝ թէ կէս ա-
ռասպելեալ Ագամեմնոնի դուստրն ըլլայ:
Նոր ատեններս հին կրօնից վրայօք գրողն
Մորի (Գ, 183), իբր անտարակոյս հա-
մարի որ Հայք մտուցին Անահտայ պաշ-
տօնը, ոչ միայն ի Կապադովկիա՝ այլ
և ի Լիւդիա:

Այսքան իրենց բնիկ սահմաններէն հե-
ռու զԱնահիտ փայլեցընող Հայք, անկա-
րելի է որ իրենց կեդրոնին մէջ այլ նոյն-

պէս և գուցէ աւելի չփայլեցընէին. և ինձ շատ հաւանական երեւի՝ որ Աշտիշատայ երկրորդ մեհեանն Ոսկեմօր Ոսկեծին դից, որոյ և բազինն Ոսկեհատ, ըլլայ Անահատայ. թէ և հին վարդապետ մի (Սիմէոն)՝ կարծէ Դեմետրի և Գիսանեայ. կուռքն և բազինն՝ թէ ոսկեղէն ձոյլ չէին, գոնէ ոսկեպատ էին. Ազաթանգեղի յոյն բնագիրն՝ $\chi\rho\upsilon\sigma\epsilon\chi\omicron\chi\omicron\varsigma$ ըսելով՝ կ'իմացընէ՝ որ Ոսկեհատն՝ ոսկեղէն հատիկներ են, զորս թուի թէ ինքն դիցունհին թափէր. կամ որ պէս երբեմն ի հարսնութեան Սաթինկան՝ «տեղ ոսկի տեղայր», (Խոր. Բ. Ծ.): Այս Հայոց Ոսկեմօր նման՝ Բուլղարք այլ իրենց լուսաւորաց ծնողը՝ Ոսկեմայր անուանէին (Չլոթնա-մայիքա): Այս բազինը և վրայինն այլ՝ կործանեց Ս. Լուսաւորիչն ի դառնալն ի Կեսարիոյ, և հօն կանգնեց առաջին եկեղեցին, տօնի օր սահմանելով Սահմի ամսոյ եօթներորդն (հոկտեմբեր 15):

Անահատայ Մեհենից տեղեր, կուռքն և նիւթն բաւական յայտնի են, իսկ իր ձեւն և նշանքն ոչ նոյնպէս. այլ որովհետեւ Յունաց Արտեմիսեայ պատշաճի՝ այնոր այլ նման կարծուի: Հիմկու հնագէտք՝ ա-

րեւելեան գլանաձեւ քարանց կամ ականց
 վրայ տեսնելով դիցունհի մի՝ երկու կա-
 պարճ ուսոց վրայ, սուր և մական ի ձե-
 ոին, համարեցան Անահիտ. վասն զի և
 Եգիպտացւոց Նիլիթն աղեղնաւոր և նե-
 տաւոր կերպարանուած է. յայտնի է Յու-
 նաց աղեղնաւոր կամ որսորդ Արտեմիսն,
 որոյ համար և Եղհերոսահար կոչուէր. իսկ
 Պարսից քանդակներուն վրայ կ'երեւի
 գունտ և մահիկ ի գլուխն, ի ձեռքն այլ
 ծաղիկ: Պարսկադէն գիրք այլ ստորագրեն
 զԱնահիտ լանջագեղ, ոսկեպաճոյճ, ոսկե-
 ղէն վերարկուաւ, քայռամանեկաւ, զօտւով,
 ոսկէթիթեղն բոլորաձեւ գլխանոցաւ. իսկ
 պատմունանն՝ 30 քառածին ջրըջանց մոր-
 թովք ձեւացած: Այս ետքի աւանդութեան
 պատճառ՝ կ'ըսեն, որ ջրշունն կամ կուղր՝
 չորս ձագ բերէ կամ չորս ամիս յղենայ
 (Չադոսրե—ծիծսնադամ). և դարձեալ, Նա-
 հիտ՝ ջրոց դիցունհի կամ ոգի էր. կուղրն
 այլ ի ջուրս բնակի, և ջրասոյզ դիւաց
 թշնամի է: Ոմանք այլ այս կենդանւոյն
 մորթոյ փայլունութեան համար՝ Անահ-
 տայ վայելուչ զգեստ յարմարած համա-
 րին: — Անահտայ՝ ուրիշ աշխարհաց մէջ
 մեծ պաշտօնն այլ յիշել՝ աւելորդ է մեզ.

բայց չեմք կըրնար զանց ընել Ս. Գրոց նշանաւոր յիշատակն՝ ի վկայութիւն Եփեսոսի աշխարհահռչակ տաճարին. որոյ մանր մեհեաններ շինող արծաթագործ մի, վախճալով որ Պօղոս Առաքելոյ քարոզութեամբ՝ իր արուեստն խափանի, զրգռեց ժողովուրդն անոր դէմ, և բոլոր քաղաքն յոտք ելաւ. հազիւ կըրցաւ քաղաքապետաց մէկն հանդարտեցընել զանոնք, ըսելով. « Ո՞վ է ի մարդկանէ՝ որ ոչ գիտէ » զԵփեսացւոց քաղաքն՝ մեհենազարդ՝ մեծին Արտեմիայ դիցն » . « զոր, արծաթագործն այլ կ'ըսէր, թէ ամենայն Ասիա և տիեզերք պաշտեն » : Այս ձայներս կըրնան արձագանգ ըլլալ Հայոց Անահտայ ջերմեռանդն պաշտամանց :

ՆԱՆԻ.— Այս անուամբ Յոյնք կ'առասպելեն յաւերժահարս մի, դուստր Սանգարիս գետոյ, և ոգի կամ զօրութիւն ծննդաբերութեան. Սկանտինաւեան ազգերն այլ ունէին դիցուհի մի՝ Նաննա, կին Բալտերայ, որդւոյ Ողինթսի, որ իրենց Ապոլոնն համարուէր. և ըստ այսմ՝ մերձաւոր յունական Աթենասայ, որ Արամազդայ ուղեղէն ծնած կոյս էր, իմաստութեան և գիտութեանց և արիութեան

ազդող. յառաջ երբեմն այլ՝ ջրոց և շոգեաց չաստուած համարեալ: Հայք այլ Արամազդայ դուստր համարէին զՆանէ, և Աթենասայ փոխանակ. վասն զի այսոր հարտարարուեստ անդրին՝ զոր Արտաշէս բերաւ և Տիգրան դրաւ ի թիլն աւան, Ագաթանգեղոս՝ Նսնեակուն կ'անուանէ. Գր. Լուսաւորիչ յառաջ քան զերթալն ի կեսարիա՝ կործանեց զսա, իրեն մերձաւոր Անահիտ բրոջ հետ, և զտեղին՝ զանձերովը սեփականեց կանգնելի եկեղեցւոյ: — Նանէ կամ Նանա ծանօթ էր ուրիշ Ասիացւոց այլ, իբրեւ մայր չաստուածոց, որոց լեզուաւ մայր կամ մամ նշանակէ անունն այլ (Նանա, Նինէ): — Թիլ աւանէն զատ տեղ չի յիշուիր ի Հայս մեհեան Նանէի: Երէզի Անահիտէն տարբեր ըլլալն անտարակոյս է. բայց օտարք շփոթեն զսա՝ երբեմն Արտեմիայ երբեմն Կիւրելէի հետ. մանաւանդ ուր Ս. Գրոց մէջ յիշուին չաստուածք. ինչպէս (Ա. Մակար. 2. 1). յիշուի Ելիմայիսայ կամ ըստ մեզ Լիմնեայ մեհեանն, որ էր «մեծագանձ յոյժ, և կուռք» ոսկեղէնք ձուլածոյք մեծամեծք ի նմա». և յիրաւի ասոնց զլիսաւորն էր Անահիտ. իսկ Բ Մակար. (Ա, 13. Թ, 12) յի-

շածն ի Պարսս՝ ըստ մեր Թարգմանութեան, է Նանէ, որոյ գանձերը կողոպտել կ'ուզէր Անտիոքոս. բայց իր «անհամար» զօրքն անկան կործանեցան շուրջ զՆանէն, տաճարան», ի մայրաքաղաքին Պարսից՝ որ էր Պասարգատ: Ասոնց Նանէն, ըստ վկայութեան Պլուտարքոսի, յաղթութեան չաստուած էր, և իր տաճարին մէջ պսակուէին Թագաւորք. և ըստ այսմ եւս զուգուի Աթենաս—Պալլասայ Բունաց:

ԱՍՏՂԻԿ. — Երբորդ դիցուհի Հայոց, մեծարեալ քան զերկրորդն (Նանէ), և Թերեւս քան զամենքն սիրելի, ինչպէս և քան զամենքն աւելի ազգային. վասն զի Թէ և ոմանք զսա այլ Արամազդայ դուստր կ'ըսեն, բայց շփոթելով ընդ Անահտայ. ազգային աւանդութիւնն համարի զԱստղիկ՝ սեփական հայ անուամբ և աննման օտարաց՝ դուստր Նոյի, ջրհեղեղէն վերջը ծնուած, ինչպէս իր եղբայրն այլ Մանիտոն. որոց հայրն ի՞նչ անուամբ կոչուէր յառասպելս Հայոց՝ յայտնի չէ. և եթէ նոյնպէս անյայտ կամ ընդունելի չէ Նոյի դուստր ըլլալն, հաւանական է հին նահապետի մի դուստր ըլլալ, իրական անձն

և ոչ մտաքածին: Բերոսոսեան Սիրիւլայն (Խորեն. Ա. 2) գրէ զԱստղիկ դուստր դստեր Քսիսութրոսի, որ է Նոյ, և հաշտարար նկարագրէ իր եղբարց՝ Տիտանայ և Յապետի կռուոյ ատեն ընդ Զրուանայ, և ասոր զաւակներէն քանի մի ապրեցընելով տանիլ ձգելն յՈլիւպոս լեռ, որ և ասոր համար Դիցընկէց կոչուի: Բայց Հայք աւելի հաշտ ցուցընեն զեղբարքն և զքոյրն, որ անոնց հաւասար ժառանգեց երկիր մի ի հարաւակողմն, ըստ ոմանց երջանիկն Արարիա: Սակայն այդքան հեռու երթալու չեն թողած իրենց Աստղիկը, այլ պահած են Տարօնոյ կողմերում, ուր առաջ բնակէին եղբարքն այլ. հօն է Աստղնաբերդն կամ Աստղկան բերդն, համառօտելով Աստղնաբերդ կոչուած, զոր նոյն ինքն Աստղիկ շինել տուած է, կ'ըսեն, իր Զրուան եղբօր ապահովութեան համար. յետոյ ի պատմական ժամանակս՝ Մոկաց բերդ կոչուեցաւ. և է յարեւելեան կողմն Մշոյ. յարեւմտեան կողմն այլ կայ ուրիշ Աստղնաբերդ մի Հաշտենից զաւառին մօտ. անշուշտ Անահտայ պէս և սա այլեւայլ աթոռներ ունէր լերանց վրայ: — Յիշուեցաւ իր կուռքն կամ պատկերն ի Պաշա-

տոյ լերին, Արամազդայ կոոց քով, որոյ հետ և կու տօնուէր յամանորն Նաւասարդի: Արտաշէս Բ վանայ կողմերում իրեն զթօսարաններ շինելով՝ Արտամետի քովերը կանգնեց Աստղկան տաճար, որոյ շատ պաշտօնասէր կ'երեւին՝ ինք այլ իր ընտանիքն այլ և իր Սաթինիկ տիկնոջ համար կ'ըսուի, թէ յետ լսելու իր ազգակից Սուքիասանց քրիստոնէական քարոզութիւնը, չկարցաւ բաժնուիլ Աստղկայ պաշտամանէն:

Գլխաւոր մեհեան դիցուհւոյս էր ի Յաշտիշատ, մի յերից՝ որք մէկ անուամբ վանեվանուս կոչուէին, և որոց մին այլ էր նախայիշեալ Ոսկէծին Ոսկէմօրն Անահտայ, իսկ Աստղկանն կոչուէր յատուկ Սեւեակ վանագնի, որոյ նուիրուած էր երրորդն: Այս երկուքին պատկերքն այլ Յունաստանէն բերուած ըլլալով՝ անոնց Հերակլէսն համարեցաւ Վահագն ի Հայոց. Ափրոդիտեայ անդրին այլ՝ Աստղիկ. զասոնք՝ Տիգրան՝ իբր իրարու սիրելիս քովէ քով կանգնել տուաւ (Խոր . Բ . ԺԴ). և այնուհետեւ այս երկու դիցուհեաց զաղափարն միանալով՝ Աստղիկ համարեցաւ հեշտութեանց զարշելի չաստուածն . զոր

իր սիրականին և Անահտայ հետ՝ փճացուց անհետ ըրաւ Ս. Գրիգոր, և անոնց տեղ կանգնեց Աշխարհամատրան տաճարը։ Ազաթանգելոսի խօսքն այսպէս բնաջինջ և իբր աներեւոյթ եղած ցուցնէ այս մեհեանը. որպէս գուշակուի, այն տեղ կատարուած անառակ պաշտամունքն և հանդէսները մոռցնել տալու համար. ինչպէս վարդան վ. ի ներքողի Լուսաւորչի՝ երգիծաբանելով կ'ըսէ. «Աստղիկ՝ զբոզութիւնն առեալ փախչէր առ նմանիս իւր»։ Լամբրունեցիին՝ այլ ի մեկնութեան (45) Սաղմոսի, «Որպէս պակասի ծուխ», և այլն, այսպէս Քրիստոսի հրոյ զօրութեամբ ջնջուած համարի. «զի թէ ոչ էր պակաս» սեալ, զբազում ամաց մեհեանն շինեալ «վահեառնեան Գիցն, և դիւօքն ի մարդկային հնարից պարսպեալ, Ս. Գրիգոր՝ «ո՞րպէս մի տեառնագրելովն՝ կործանեալ «անհետ արար»։ Ուրիշ տեղ այլ (2, 14), «Ս. Գրիգոր՝ զի ձգեաց զձեռն ի վահեառնեանն մեհեան, և իբրեւ զոչինչ՝ զամենայն զդեւն ցրուեաց»։

Յառաջ քան յունական խայտառակ անդրեաց բերուիլն՝ Աստղկան գաղափարն աւելի պարկեշտ կ'երեւի, և ըստ անուանն՝

լուսաւոր և պայծառ էակ կամ իր մի,
 հաւանօրէն Արուսեակն, և նման իմն Լա-
 տինաց Venus-Urania կոչածին. յետոյ՝
 ուրախութեան, փափկութեան, հեշտու-
 թեան յորդորիչ մի դարձաւ. որոց յայ-
 տարար են և իրեն նկարագիրն՝ Ոսկեծղի
 և Վարդամատն, որպիսի էին և Յունաց
 Արշալոյսն և Հերա, և Ափրոդիտեայ նուի-
 րեալ վարդն. զոր և Հայք նուիրէին իրենց
 Աստղկան, Վարդավառ ըսելով և ընելով,
 և մեծամեծ հանդէսներ կատարելով իրենց
 բարեկենդանին տարւոյն վերջը, Աւելեաց
 օրերուն, որ է սկիզբն օգոստոս ամսեան,
 երբ Հայոց բարձրաւանդակաց վրայ դեռ
 գարնանային զովութիւն գտուի: Վանա-
 կան վ. շփոթութեամբ իմն (ըստ գրուա-
 ծոյն սխալ օրինակուելէն), այս տօնը
 Քրիստոսի խաչելութեան յիշատակէն 40
 օր առաջ էր կ'ըսէ, իսկ քրիստոնեայք
 40 օր վերջը դրին յԱյլակերպութեան
 տօնին, խափանելով Աստղկան և Հեփես-
 տոսի կամ Միհրայ պիղծ տօները, և ա-
 նոնց հետ մէկտեղ Արեգական և Լուսնի
 կրօնական յիշատակներն այլ: Ս. Գր.
 Լուսաւորիչ ինքն պատուիրեց, կ'ըսուի,
 այս հեթանոսական մեծապայծառ տօնը

փոխանակել յամենապայծառ հրեւումն
Քրիստոսի ի թարոր լերին :

ՄԻՀՐ, ՄԻԹՐԱ. — Այս անունս պարսկական լսուի. վերջի մասն հայերէն հոգը յիշեցընէ, ինչպէս ինքն այլ հրոյ և արեգական չաստուած համարուէր, նոյնպէս և ի Յունաց՝ Հեփեստոս կոչմամբ. և առաւել քան շատ չաստուածոց իր պաշտօնն տարածուած էր յարեւելս և յարեւմուտս : Այս հոգի (եւրոպական) մասին մէջ՝ ոչ միայն Յունաց և Լատինաց կողմերում՝ այլ և ի Գերմանիա գտուին Միհրական՝ կոչուած քանդակք. և ինչուան իսլանտացւոց գերագոյն չաստուածն՝ կոչուէր Մակըր—աս : Յարեւելս՝ Միհրայ պաշտաման նշանք կան ի Փոքր Ասիոյ մինչեւ ի Հնդկաստան : Այս մեծ աշխարհիս մէջ Միդրա անուանէր Արեգակն, կամ մին 12 արեգակնազանց՝ որ Ատիդիաս կոչուէին : Մեր Ե դարու մատենագրաց, Եզնըկայ, Եղիշէի, Խորենացւոյ ընթերցողք՝ յիշեն ասոնց գրածները և Պարսից Միհրայ ինչ ըլլալուն բացատրութիւնը. անոնցմէ առաջ Ս. Հարք այլ յիշեն, մանաւանդ Գր. Աստուածարան. որոյ ճառից մեկնիչն նոննոս՝ գրէ. «Միթրոս կարծի

» Ի Պարսիցն՝ Արեգակն գոլ, և զոհս առ-
 » նէին նմա և կատարէին. արդ ոչ կարէ
 » որ ձօնել նմա՝ եթէ ոչ յառաջագոյն
 » ընդ աշտիճանսն տանջանաց անցանիցէ,
 » և աշտիճանքն են թուով ութսուն»:
 Աշտիճաններն՝ յայտ է թէ ինչպէս ուրիշ
 կրօնից և աղանդոց մէջ այլ կան, նոր
 ժամանակաց աշակերտութեան կամ նուի-
 րապետութեան կարգաց զուգուին, մի քան
 զմի բարձրագոյն, ըստ կրթութեան և գի-
 տութեան հետեւողացն: Նոյն հեղինակ ու-
 ըիշ տեղ այլ կ'ըսէ. «ՉԹիթրոսէ այլեւայլ
 » տան կարծիս. քանզի Արեգակն զնա
 » գոլ ասէին, և ոմանք վերատեսուչ Հրոյ,
 » և այլ յատուկ ինչ գոլ զօրութիւն. լի-
 » նէին և Միթրոսի տելեդք ոմանք (պաշ-
 » տօնասէրք), և մանաւանդ առ ի Քաղ-
 » դէացւոցն. քանզի որք սովաւ կատա-
 » րեալ կամէին լինել՝ տանջանաց կարօ-
 » տանային, ըստ աստիճանաց ի վեր ե-
 » լեալք, ի թեթեւագունիցն տանջանացն
 » սկսեալ՝ ի դժնդակագոյնսն կատարէին.
 » յառաջագոյն՝ սովով ճնշել զանձինս՝
 » իբրեւ աւուրս 50. և յայնմ ժուժկալք՝
 » ի քերանս արկանէին աւուրս երկու,
 » ապա ի ձեան կացուցանէին աւուրս 20.

» յետոյ ի հուր անցուցանէին. . և զչա-
 » րմբերն որ կատարեալն եղեւ՝ հատու-
 » ցեալն այնուհետեւ ի կատարելագոյն
 » տելեան» (կարգէին):—Վերոյիշեալ Մի-
 հրական քանդակք (Mithriaque) կերպա-
 րանհն զՄիհր՝ երիտասարդ հայագդակ
 կամ փռիւզագդակ՝ ցուլի մի վրայ հեծած,
 կամ ծնկով կռթընած, զոր կ'ուզէ փռ-
 դոտել, քարայրի մի մէջ. օձք, կարիճք,
 մըջիւնք՝ ցլոյ ներքին անդամոց վրայ
 փակչին. քովը կայ շուն մի, վերը՝ Քաջ
 մի՝ երկու ջահ ի ձեռին, մէկն վերամ-
 բարձ միւսն դէպ ի վայր. այս ամենքն
 այլ յայտնեն տարւոյ եղանակներն՝ արեւու
 շրջանով, գիշերն ու ցորեկը:

Զրադեշտական կրօնից մէջ՝ Միհր՝ Որ-
 մըզդի ծնունդ էր, ոչ չաստուած, այլ Ա-
 զատ մի և գլխաւորն Ազատաց, միջնորդ
 Որմըզդի և Ահրմէնի, բայց յետոյ ոչ միայն
 չաստուած մի համարեցաւ՝ այլ գրեթէ և
 բոլոր աստուածութիւն. բայց այլանդակ
 կերպով աստուածացեալ, ինչպէս ծաղրե-
 լով կ'ըսէին Հարք մեր ի պատասխանելն
 առ Միհրներսեհ վզրուկ Պարսից. «Եւ ոմն
 » քաջ ի ձերոց իմաստնոցն ասաց, եթէ
 » Միհրն աստուած մայրածին է ի մարդ-

» կանէ և Թագաւոր աստուածազաւակ է,
 » և համհարզ քաջ եօթներորդաց», և այլն:
 Աւելորդ համարիմ այս առասպելաց ա-
 ռասպելները քննել. վասն զի ասոնք հին
 Պարսից և Հայոց հաւատքն չէին՝ այլ Սա-
 սանեանց. իսկ հիներն՝ ինչպէս վերն ը-
 սինք, արեգական, կրակի, եղանակաց տե-
 սուչ ոգի մի համարէին զՄիհր, որոյ նուի-
 բեալ էր մարտ ամիսն, նա և ամսոց ժջ
 օրն, և՛ ուրիշ քանի մի տօնական օրեր:

Ինչպէս նախայիշեալ չաստուածոց հա-
 ւատքն և կերպարանքն այլայլեցան կամ
 խառնուեցան ընդ յունականաց, երբ ա-
 սոնց կուռքերն բերուեցան ի Հայս, Հե-
 փեստոսն այլ զուգեցաւ ընդ Միհրայ և
 ընդ Վուլկանի Լատինաց, և եղաւ որդի
 Արամազդայ. գուցէ «ոչ բնութեամբ՝ այլ
 կոչմամբ», ինչպէս Նոննոս կ'ըսէ Միհրայ
 տելետաց համար: Այս արեգակնային հրա-
 յին չաստուածոյ կուռքն կանգնեցաւ ի Բագ-
 առիճ՝ ի Դերջան գաւառի սահմանակցի
 Եկեղեաց և Դարանաղեաց, ուր՝ գիւղին
 անունէն գուշակութի՝ թէ ուրիշ կոոց բա-
 գիններ այլ կային. և Ս. Գրիգոր «Գայր
 » հասանէր ի Մրհական մեհեանն անուա-
 » նեալ որդւոյն Արամազդայ, և. ի հի-

» մանց բրեալ խլէին, և զգանձս մթե-
 » րեալս աւար հարկանէին, և աղքատաց
 » բաշխէին, և զտեղիսն նուիրէին եկեղե-
 » ցւոյ»։ Այս մեհենին տեղն հիմայ կար-
 ծուի թէ ըլլայ նոյն անունը պահող գիւ-
 ղին մէջ բարձրացած քարաբլրոյն արեւե-
 լակողմը, ուր երեք փոքր քարանձաւք
 փորուած են, դուրսն այլ գաւիթ. ի գա-
 վաթն բլրոյն կ'երեւան հիմանց նշանք,
 ուր որ բուն բազինն եղած համարուի։—
 Միհրայ տօնին ժամանակն չի յիշուիր ի
 մերայոց, բաց թուի յԱրեգ ամսեան՝ որ
 պատշաճի Պարսից Միհր ամսոյ. յարեւ-
 մուտս, գոնէ յիտալիա, ի 25 դեկտեմբե-
 րի կատարուէր. որոյ փոխան ուղղահա-
 ւատք՝ Քրիստոսի ծննդեան նուիրեցին այն
 օրը, որոյ և մարդեղութեան օրն՝ հանդի-
 պի զարնանամտի օրերուն։— Միհրայ
 պաշտօնասիրութեան մէկ նշանակն, մնա-
 ցեալ և յետ անոր հաւատոց, է նոյն ա-
 նուամբ բարդեալ յատուկ անձանց անուն-
 ներն ի Հայս, ի Վիրս և ի Պարսս. որ-
 պէս, Միհրան, Միհր-Ներսէհ, Միհրան-
 շապուհ, Միհր-Աքտաշէս, Միհրազատ,
 Միհրիշատ, Միհրհորիկ, և այլն։

ՏԻՐ. — Սա՛ թէպէտ նախայիշեալ չաս-

տուածոց պէս յաճախ յիշուած չէ, բայց
 և ոչ աննշան, թէ առ արեւելեայս և թէ
 առ հիւսիսայինս, թէ և այլեւայլ կերպով
 ճանչցուած ըլլայ: Յունաց՝ Հերմէս և Ա-
 պոլոն դից պատշաճի. կելտաց և Սկան-
 դինաւեանց՝ Տիր կամ (Tyr) Տիւր՝ պա-
 տերազմի ոգի է, ինչպէս և Տի՝ Փրիզո-
 նաց, Զիոյ՝ Սուետաց. մեր լեզուաւ այլ
 Տիր՝ ոյժ, պնդութիւն, քաջութիւն նշա-
 նակէ: Պարսք՝ Տիր կոչեն նետը, և ըստ
 աստեղաբաշխութեան՝ Փայլածու մոլորա-
 կը և Դաշդէր աստղը, և երկրիս արեւե-
 լեան կողմի պահապան ոգին. դարձեալ,
 պաշտպան ամսոց ԺԳ աւուր, որ հանդերձ
 տօներով՝ Տիրական կ'ըսուէր. և ամբողջ
 դեկտեմբեր ամսոյ, ինչպէս առ Հայս այլ՝
 Դ ամիս տարւոյն Տրէ կամ Տրեայ կո-
 չուի: Մեր դրացիքն՝ ամպոց և անձրեւաց
 հոգացող այլ ճանչնային զՏիր: Բաց յա-
 նուանէ ամսոյն՝ առ մեզ գտուի և Տրեայ
 գեօղ, Տիր-առիձ գիւղ, Տիրիկատար լեռն՝
 զոր յիշեցինք՝ իբր Անահտայ նուիրեալ,
 և շատ յատուկ անուանք մարդկան, Տի-
 րան, Տիրոց, Տրդատ, Տիրատոռ, և այլն:
 Այս ամեն յայտնէ որ Տիր ունէր բաւա-
 կան սերտ պաշտօն ի Հայս, և համարէր՝
 գիտութեանց, դպրութեան, պերճախօսու-

Թեան ազդեցող կամ պաշտպան: Յունաս-
 տանէ բերուած Ապոլոնի պղնձածոյլ ոս-
 կէզօծ անդրին յԱրմաւիր կանգնած և յե-
 տոյ յԱրտաշատ, Ագաթանգեղոս Տիր կամ
 Տիւր կոչէ, տեղն այլ քաղքէն դուրս՝ դրա-
 նը մօտ ճամբուն վրայ. և յատկութիւնն
 այլ՝ « Դիք դպրի գիտութեան քրմաց »,
 մեհեանն այլ՝ « անուանեալ դիւան զրչի
 » Որմզգի ուսման ճարտարութեան մե-
 « հեան » : Որչափ այլ այս բառերու
 շարքն քիչ մի շփոթեն իմաստը, այլ բա-
 ւական են յայտնելու՝ որ գիտութեանց
 խնամակալ էր և Արամազդայ դպիր, որ-
 պէս Հերմէսն Յունաց և Մերկուր Լատի-
 նաց, պատգամաւոր և դպիր էին Դիոսի,
 և Դիր-Փէդէքն دیر فلک Պարսից՝ բաղդի
 և երկնագնտի ոստիկան և գիտնոց: —
 Գործոց Առաքելոց սրբազան գրոց մէջ
 այլ՝ ուր յիշուի Հերմէս (որուն նմանցու-
 ցին հեթանոսք զառաքեալն Պօղոս՝ ճար-
 տարխօսութեանը համար), մեր ձեռագրաց
 ոմանց լուսանցքը գրուած է Տիր դիք, —
 Հերմէս ոչ միայն ճարտարախօս էր, այլ
 և հնարախօս կամ պատգամախօս, ամե-
 նուն պիտոյից յարմար բան ըսող, միով
 բանիւ Հարցոյց, և տարակոյսներ ու ե-

րազներ լուծող. որոյ համար և յունարէն
 կոչուէր 'Ονειρόπομπος կամ Լγήτωρ όνειρων,
 զոր բացատրէ Ագաթանգեղոս Տրի համար
 ըսելով. «Երագագոյց երագ—ընդհան պաշտօն
 » Տիւր դից»։ Այս բանիս համար մեհե-
 նատեղին այլ կոչուեցաւ Երագմոյն. և զի
 մայրաքաղքին դրան քով էր, ի հաւատալն
 Հայոց յԱստուած ճշմարիտ, նախ ի սա
 «արկեալ ձեռն՝ քակեալ այրեալ աւերեալ
 » քանդեցին. ուր և երեւեալ կերպարաւ
 » նօք դիւացն ի նմանութեան առն և ձիոյ
 » բազմութեան և կազմութիւն գնդի և հե-
 » տեւակազօր մկնդաւորք և սունաւորք,
 » առաջի ընթացեալք ի կերպարանս մարդ-
 » կան նմանութեան, նիզակօք և նշանօք
 » ի զէն և ի զարդ վառեալք, մեծաւ գո-
 » չելով զաղաղակ հարեալք՝ փախստեայք
 » յԱնահտական ի մեհեանն անկանէին.
 » ուստի՝ ընդ հասեալսն մարտ եղեալ կոռ-
 » էին, նետս անոյժս և քարավէժս թանձ-
 » րաթափ ի վերուստ ի շինուածոցն ի
 » խոնարհ զմարդկան ցնդէին. զոր փոքր
 » սակաւ մի զարհուրեցուցեալ զնորահա-
 »ւատս մարդկանն։ Իսկ Ս. Գրիգոր իր-
 » ընւ տեսեալ զայն՝ նշան տէրունական
 » առնէր. և դիմեալ ի դուռն մեհենին, և

» ամենայն շինուածք մեհենին ի հիմանց
 » դրդեալ տապալեցան... և ամենայն
 » դեւքն ի փախուստ դարձեալ առաջի
 » մարդկանն՝ երեւցան զօձիս արկեալ և
 » զճակատս հարեալ, և զճիկ բարձեալ
 » մեծածայն գոչելով ասէին, թէ վայ մեզ.
 » զի յամենայն երկրէ փախստական ա-
 » բար զմեզ Յիսուս՝ որդին Մարիամու...
 » արդ ի յո՞ դիմեալ փախիցուք... երթամք
 » մեք ի բնակիչս լերինն կաւկաս... Եւ
 » զայս ասացեալ... սեւագունդ դիւացն՝
 » աներեւոյթք եղեալ չքոտեալք ի տեղ-
 » ւոյն՝ իբրեւ զծուխ պակասեցան», և
 այլն: Փոխանակ մարդակերպ դիւաց՝ դի-
 ւակերպ մարդիկ խարերայ քուրմեր ըսե-
 լու է փախչողներն, որոց դիզած գանձերն՝
 աղքատաց և եկեղեցւոյ տրուեցան. Երա-
 զացոյցն այլ երազի պէս ցնդեցաւ:

Նշանաւոր է մեր և Պարսից մէջ Տրի
 գիտութեան դիք համարուելուն նման՝ Սաք-
 սոնաց այլ Տրի կամ Տրայ անուանելն
 զմոզս. արդեօք կելտաց Դրուիդ Druide*,
 Սկանտինաւեանց Derot այլ, որ քահա-

* Չայս ոմանք համարին ի Drew բառէ կամ
 Տէրու, որ է կաղնի, իբր զի պաշտօնեայքն կաղ-
 նի ծառոց կամ անտառաց մէջ կենային:

նայ և գիտուն նշանակեն, չեն ծագեալ
ի Տրեայ:

ՎԱՀԱԳՆ. — Ինչուան հիմայ մեր յիշած Հայոց պաշտելի չաստուածոց մէջ՝ միայն Աստղիկն էր զուտ հայկական անուամբ կոչուած, և հայ դիցաբանութեան ծնունդ. այսպէս համարելի է և Վահագն, թէ և ինքն այլ ունենայ Աստղկան և ուրիշներու պէս՝ իրեն օտար զուգակից կամ փոխանակ, ինչպէս Հերակլէս մի. և թէ պէտ պատմութիւնն իբրեւ իրական անձ մի երեւցրնէ մեզ զնա և դիցազանց մէջ դասելի. սակայն պաշտօնն և մեհեանք հաւասարած են չաստուածոց, և Հայոց եօթն գլխաւոր դից և մեհենաց մին գրուած:

Վահագն՝ ըստ պատմութեան, որդի կամ մանաւանդ թոռն է Երուանդեան Տիգրանայ Հայկազնոյ, անոր հետ պատերազմած և յաղթած Մարաց հռչակաւոր Աժդահակ թագաւորին. որոյ անունը հայերէն թարգմանելով Վիպասանք Հայոց, զնա՝ վիշապ, իրենները՝ վիշապազունք կոչէին, ըստ խորենացոյ, և «ընդ Վիշապաց ասէին» յԵրզն՝ կոռեւ Նմա և յաղթել. և կա-
» ըի իմն նմանագոյնս զՀերակլեայ նա-
» նահատակութեանցն՝ նմա երգէին»: Մա-

րաց և Պարսից մեծ հակառակութիւնն և կոխն՝ յայտ է և յօտար պատմչաց, թէ և ոմանք բարեկամ և ոչ թշնամի համարին զասոնք. բայց պատմահայրն Յունաց (Երոդոտ) և մեր պատմահայրս (Մ. Խորեն.) զՀայս և զՊարսս դաշնակիցս և թշնամիս Մարաց ցուցընեն. և ինչպէս Պարսք իրենց կիւրոսը Աթահակայ հակառակորդ և յաղթող հռչակեն, այսպէս և Հայք իրենց սիրելի Տիգրանը. որոյ վրայ երգուած յիշատակաց մաս մի աւանդէ Խորենացի (Ա. ԻԵ-Լ.) ըստ հին վիպասանութեան Հայոց, որոյ մէջ խառնուած կամ յաւելուած էին և Վահագնի քաջութիւնք, և անկէ դուրս այլ պէսպէս աւանդութիւնք: Այսպէս է և Անանիա Շիրակացւոյ յիշածն յի դարու. « Ի խիստ » ձմերանի՝ վահագն նախնի Հայոց՝ դո- » ղացաւ զյարդ Բարշամայ Ասորեստա- » նեայց նախնոյն. զոր և մենք սովորե- » ցաք բնախօսութեամբ՝ Յարդգողի հետ » անուանել¹ »: Այս յիշատակս շատ աւելի հին ցուցընէ զվահագն քան զՏի-

1. Օրինակի մի մէջ փոխանակ Բարշամայ՝ « Բաղաամայ Ասորոց նախնոյն », գրուած է:

գրան, և իբր Սրամայ ժամանակակից: Հնդկէք այլ նման իմն աւանդութիւն ունին. Պոնիս կամ Վալա անուամբ Սսորի մի կու գողանայ չաստուածոց նախիրը և կու փակէ քարայրի մի մէջ. ինդրոս չաստուած՝ օգնութեամբ Մրրկաց (Մարուտ) և առաջնորդութեամբ Սարամայ եղնիկին՝ կու բանայ քարայրը և կ'արձրկէ անասունները:

Վահագնի՝ հնդկային առասպելաց հետ ուրիշ նմանութիւնները յիշեցինք արեգական պաշտաման մէջ, և նոյն իսկ անունն այլ Վահու-Սկնի. մեր հին գրուածի մի մէջ Վահանգն կոչուի մեր դիւցազն. և մէկ հին վարդապետի վկայութիւնն, թէ, «Ու» մանք զարեգակն պաշտեցին և Վահագն կոչեցին». և այսոր յարմարի վիպասանից երգածն, Երկնէր երկին, և Կարմրիկ եղեգնիկն. որոյ նման դարձեալ ուրիշ ազգաց, ինչուան Զինաց, աւանդութեանց մէջ այլ գտուին՝ եղեգէ, լոտոսէ կամ ուրիշ բոյսէ մի ընծայուած չաստուածներ: Շատ դարեր վերջը Վաղարշակայ ատեն Հնդկաց քուրմերու գալն ի Հայս նոր չաստուածներով, փաստ մ'այլ կ'աւելցընեն Վահագնի հնդկային յարընչութեան. որուն մե-

հանձն այլ նոյն հնդիկ անուամբ վահե-
վահեան կոչուէին, պաշտօնեայքն՝ վահե-
ռանիք, (Եգիպտոս ըստ յոյն Ագաթանգեղո-
սի):

Մեր աշխարհակալ Արշակունիք՝ որ ա-
ւելի չաստուածակալք կոչուելի են, ի
Յունաստանէ բերած կոոց և Հայոց ա-
ւանդութիւններն այլայլելու համար, վա-
հագնին այլ նոյնպէս ընել տուին. այսոր
սեփականեցաւ Հերակլի անդրին, հռչա-
կաւոր Սկիւլասայ և Կրետացի Դիպինոս-
սի¹ պղնձաձոյլ ոսկէզօծ ձեռագործն, զոր
վահեունիք իրենց վիշապաքաղ վահագն-
համարելով կամ յարմարելով, կանգնե-
ցին ի Յաշտիշատ Տարօնոյ, Անահտայ և
Աստղկան մեհենից քով՝ այսոր այլ նուի-
րելով երրորդ մի, (վահեվահեան կամ
վահեպահեան), «մեհեան մեծագանձ, լի
» ոսկով և արծաթով, և բազում նուէրք
» մեծամեծ թագաւորաց ձօնեալ անդ, ու-
» թերորդ պաշտօն² հռչակեալ»: Շատ

1. Պլինիոս կու յիշէ այս ճարտարաց ձեռա-
գործը, բայց մարմարիոն քարէ կ'ըսէ և Յու-
նաց Սիկոն քաղաքի մէջ կանգնած. ուրեմն տար-
բեր է խորենացւոյ և Ագաթանգեղի յիշածէն:

2. Եթէ այսպէս ութերորդ կարգալու է և ոչ
եօթներորդ, ասկէ առաջ յիշուած մեծ մեհեան-
քըն են համրուելու եօթն:

դժարութեամբ կործանեց Լուսաւորիչն այս
կուռքս, վասն զի Հնդկաց սերունդ քուրմք՝
յամառեալ պաշտպանէին: Բայց եթէ Հըն-
դիկք իրենց Ակնին համարելով պատուէին
զսա, և թէ Վիրք նախ սկսան պաշտել
բնական մեծութեամբ մարդոյ՝ արձան մի
կանգնելով, ըստ Խորենացւոյ, և թէ հին
Պարսք այլ ըստ գիտնականի միոյ՝ վե-
րեքրակեա՞? կոչելով ի զէնտ հին գիրս,
սակայն Հայք իրենց սիրելագոյն և մե-
ծագոյն դից մէկն ճանչնային զսա. ինչ-
պէս յայտնէ և հրովարտակն Տրդատայ,
յետ Արամազդայ և Անահտայ մաղթելով
ազգին, «քաջութիւն հասցէ ձեզ ի Քաջն
Վահագնէ». զոր հարկ է և Արիսի փո-
խան համարիլ, վասն զի ուրիշ պատե-
րազմի չաստուած չի յիշուիր Հայոց:

Տարօնէ դուրս՝ Վահագնի մեհեան մ'այլ
յիշուի յԱհեւական գիւղ Տոսպայ, որ նոյն
Վահեվահեան անունը լսեցընէ, ինչպէս և
որոշակի կ'ըսէ Թովմ. Արծրունի. «Քան-
» զի էր և տեղին այն յառաջագոյն տե-
» ղի մեհենից Վահեվահեանի»: Այս պատ-
միչս յիշէ և ի Փոքր Աղբակ գաւառի մե-
հեան մի Հերակլի, Բ Արտաշիսէ կանգ-
նած, և համարելի է Վահագն: Հերակլի

դիք յիշուին և ի Սալահուդին Դերջան գաւառի, Տրդատայ օրերում, Ասկեպեայ դից հետ, որոց մեծահանդէս տօնք կատարուէին այն տեղ. բայց այսոնք թերեւս բուն յունական դիք էին:

Վահագնի բնիկ պաշտօնեայ քուրմք՝ իւր ցեղէն կամ ի Հնդկաց սերուած կարծուին, Վահուներ, Վահեուներ կամ Վահնուներ կոչուած, որոց յանձնեց Վաղարշակ այդ պաշտօնը, և իրենց ցեղն այլ նախարարաց կարգին բարձրացուց, թէպէտ առ ժամանակ մի զրկուեցան պատուէն՝ հրամանաւ Տիգրանայ, որուն չհարցընելով՝ Հերակլի անդրին կանգներ էին ի Յաշտիշատ, և իրենց գեղն այլ գրաւեց նա յարքունիս: Իսկ Ս. Գրիգոր բագինները վերցընելով՝ առաջին եկեղեցւոյ տեղըրաւ, և քրմաց տեղ վերակացու դրաւ զՍ. Դանիէլ ծերունին, իբրև իր փոխանորդ, և փոխան Վահագնի տօնից՝ սահմանեց Յովհ. Կարապետի և Ս. Ութենոզինեայ եպիսկոպոսի տօն՝ Սահմի ամսոյ եօթին, որոց նշխարաց մասն դրաւ ի հիմն եկեղեցւոյն:

Յետ ջնջուելու Վահագնի պաշտաման՝ դեռ իր վրայ հին վիպասանից հիւսած

երգերն կու լսուէին ինչուան մեր Թարգմանչաց օրերում. և սոքա համարձակ վահագն գրէին զՀերակլ, նա և Ս. Գրոց Թարգմանութեան մէջ: Անմոռաց մնաց և Մրի կաթին համաստեղութեան՝ Յարպոդի հետ կոչելն, որ կ'ըսուի առ մեզ և Հեծանոց, իբր թէ հեծանոց փայտիւն շալկած էր զյարդն. այս առասպելս օտար ազգաց և ինչուան Թուրքաց մէջ մտած ըլլալն յայտնի է. ասոնք այլ նոյնպէս կոչեն զհամաստեղութիւնն այն, Սամսն կոչու: — Ժամանակի վերաբերեալ հաւատոց վրայ խօսելով՝ յիշեցինք որ ամսոց 27դ օրն նուիրեալ էր վահագնի, կամ այն օրուան պահապանն էր վահագն:

Վահագնի պատճառաւ՝ թէ այս տեղ թէ յառաջ՝ շատ անգամ յիշելով Հնդկային դիցաբանութեան այլ հայկականին հետ խառնուրդը, հարկ է որ յիշեմք հիմայ և ինչ որ իբր ստոյգ աւանդեն պատմիչք մեր այն կողմէ եկած զոյգ մի դից կամ դիւցազնացելոց համար, և հասարակօրէն Դեմետր և Գիտանե կոչուելոց, թէ և անուննին այլայլած է, և չեն յիշուած ոչ ի Խորենացւոյ և ոչ յԱզատեանգելոսէ, այլ ի յատուկ պատմչէ Տարօնոյ (Չենովբայ),

ուր որ պաշտուէին այս եկամուտ դիք. և
 ըստ պատմութեան կամ զրուցաց՝ եղբարք
 էին և ազնուազարմք ի Հնդիկս, որոց Դի-
 նաքսէ թագաւորը՝ սպաննել կ'ուզէին. այլ
 երբ իրենց խորհուրդն յայտնուեցաւ՝ փա-
 խան եկան ի Հայս, մինչ Վաղարշակ նոր
 հաստատէր Հայ-Արշակունեաց թագաւո-
 րութիւնը: Սա ընդունեցաւ զանոնք և ի-
 րենց երկիրներ տուաւ Ապահունեաց և
 Տարօնոյ գաւառաց մէջ. ուր բաց ուրիշնե-
 րէ՝ շինեցին Օձ կամ Վիշապ քաղաքը կամ
 ւաւանը, և օձակերպ կուռք մի կանգնեցին,
 ուրիշ կուռքեր այլ յԱշտիշատ, և իրենց
 հայրենի ծիսով պաշտէին: Քանի մի տարի
 վերջ, Վաղարշակ՝ կամ Հնդկաց թագաւորին
 դրդամբ կամ ուրիշ պատճառաւ յանցա-
 ւոր գտնելով զանոնք՝ սպաննեց, բայց
 երկիրնին թողուց անոնց որդւոց: Ասոնք՝
 Կռաստ և Մեղտի՝ որդիք Գիսանեայ, և
 Հռոնան կամ Հռոմ որդի Դեմետրի՝ մէկ
 մէկ գեղ շինեցին և կոչեցին իրենց ա-
 նուամբ, ինչպէս ինչուան հիմայ այլ ստոյգ
 այսպէս կոչուին, (բայց ինչ պատճառաւ
 կոչուին չէ ստոյգ) իսկ ի յիշատակ իրենց
 հօր՝ Աշտիշատի քով Քարքէ լեռան վրայ ա-
 նոնց քարեղէն արձաններ կանգնեցին, Տա-

բօնոյ և Պալունեաց գաւառաց միջոցում.
 դարձեալ, երկու պղնձէ անդրիներ այլ, Գի-
 սանէի՝ 30 կանգուն բարձր, Դեմետրին 15
 կանգուն, և անոնց մեհեանները պահողաց
 և պանդրխտից համար՝ 12 գեղ նուիրեցին.
 իրենց որդիք և ցեղն այլ քուրմ և պաշ-
 տօնեայ դրին իրենց աստուածացուցեալ
 նախնեաց, որք և յորդուց յորդի յաջոր-
 դաբար պահէին և պատուէին այդ տե-
 դուանքը: Այս է պատմական աւանդու-
 թիւնն. պատմական կ'ըսեմ՝ գրաւոր և
 յանուն պատմչի ըլլալով, բայց շատ ան-
 հաւանական և անյարմար մասամբք, եթէ
 և ստոյգ հիմ մի կայ: Յետ 400 և աւել-
 լի տարիներու՝ ուրիշ Հայոց կողմ հետ
 զատոնք այլ կու գայ կործանելու՝ Ս. Գրի-
 գոր, բայց շատ դժարութեամբ և պատե-
 րազմելով, Տրդատայ զօրաց օգնութեամբ,
 ինչպէս մանրամասն պատմութի յանուն Չե-
 նոբայ՝ ժամանակակից Ասորւոյ. և անոնց
 փոխան կանգնի Մշոյ պարծանք Ս. Կա-
 րապետն. բայց յամառ կռապաշտ և հայ-
 րենապաշտ քրմորդիքն դժարաւ ընդունե-
 ցան զքրիստոնէութիւն, և երկար ատեն՝
 գոնէ իրենց նախնեաց յիշատակ մի պա-
 հել ջանային. ինչպէս, Գիսանէի սերունդքն՝

ա
մ
և
փ
ա
Հ
կ
ն
զ
ն
ա
ա
կ
բ
Հ
Հ
տ
թ
թ
է
Դ
գ
ե
Ե
Տ
ւոյ

անոր շատ գիսաւոր (մազոտ) բլլալուն հա-
մար՝ չէին ուզեր իրենց մազերն այլ կտրել,
և երբ ստիպուեցան կտրելու, մէկ երկու
փունջ թողուին երկայն. գոյներնին այլ
սեւկակ՝ դեռ զիրենք կ'որոշէր ի բնիկ
Հայոց:

Այս աւանդութիւնները հետաքննելով՝
կու յայտնուին Հնդկային հետք. Գիսա-
նեայ անունն և իմաստն այլ զուգուի. վասն
զի Հնդկերէնն այլ գէս զնոյն հայերէնը նշա-
նակէ. անոնց Քրիշնա չաստուածն այլ Գե-
սառս անուանի, որ է ըսել գիսաւէտ, գի-
սաւոր: Գեւին անուամբ չար Քաջ մ'այլ
կար ի Հնդկիս, որ երբեմն մարդակերպ եր-
բեմն ձիամարդ կամ ձիացուլ երեւնալով՝
շատ վնաս կ'ընէր, մինչեւ սպաննեց զնա
չաստուածն Վիշնու: Հաւանօրէն այս չաս-
տուածք էին պաշտուածքն ի Տարօն, քան
թէ առ Վաղարշակ փախստեայ եկողքն.
թերեւ և Վիշնու անունն այլ խառնուած
է ի պաշտեցեալ վիշապս տեղւոյն: — Իսկ
Դեմետրի անունն՝ զոր հիմայ Դրմետր
գեղն պահէ, հաւանօրէն լսեցընէ Հնդկաց
երրորդութեան Բրահմա, Վիշնու և Սեւա
Տրիմուտրի չաստուածքը: Դեմետրի որդ-
ւոյն անունն այլ որ Հռեմ գրուած կայ,

յիշեցընէ զՀումա կամ Ռումա չաստուածն,
որ նոյն ինքն Վիշնու է եօթն անգամ
մարմնացեալ:

Ասոնց հետ հարկ կ'ըլլայ անգամ մ'այլ
յիշել քանի մ'անգամ արդէն յիշուած և
վահագնի լծորդ հնդկային Ակնին, հրոյ
չաստուածն, և արեւակերպ վիպասանեալն
ի Հայոց (տես երես 86-7): Մեր ոչ շատ
ծանօթ՝ այլ բաւական հին՝ Սիմէոն անուն
վարդապետ մի՝ քրմաց և իրենց նիգա-
կակցաց պատերազմը յիշելով Տրդատայ
զօրաց հետ, այսպիսի միջնկեկ բան մի
զրուցէ. «Ուստի և Գեղեցիկն Ագնիս՝ կրկին,
» ասեն, զերիս աւուրս (ի) մարտ պատե-
» րազմին կացեալ». կարծեմ ըսել է, թէ
քուրմերն կ'ըսէին որ իրենց գեղեցիկ Ագ-
նիսն երեք կամ վեց օր պատերազմեցաւ
Հայոց զօրաց հետ. և թէ սա էր պաշ-
տուածն ի Տարօն՝ քան Յունաց համանուն
Աղևս 'Αγνός կոչուած Արտեմիսն ողջա-
խոհ, կամ սրբասէրն (Ζεφύρι) Իսիս: Միթէ
և այն աղբերաբուղիս տեղին՝ որոյ համար
կ'ըսէ պատմիչն (Զենոր), թէ «Իննականսն
կոչեն տեղոյն Հնդիկք և Պարսիկք», Ակնի
անունը չի բովանդակեր՝ այս կոչմամբ:
— Հնդկաց դիցաբանութիւնն և լեզուն

մաղելով՝ գուցէ նոր լոյս ծագէ այս Տա-
րօնոյ կողմերուն պաշտուած կողոց և Գի-
սանէի ու Դեմետրի վրայ:

ԴԻՔ ՎԱՆԱՏՐԻ ԵՒ ԱՄԱՆՈՐԱՅ. — Այ-
րարատայ ընդարձակ և գեղեղիկ Բագրե-
ւանդ գաւառի և դաշտի մէջ էր Հայոց
գլխաւոր դիցապաշտութեան կեդրոն մի,
ըստ պատշաճին Բագաւան կոչուած, իբ-
րեւ Դիոսպոլիս (աստուածաքաղաք) յու-
նական, ուր՝ եթէ և մեծագոյն չաստուա-
ծոց բազինք կային՝ բայց յատուկն և յա-
ճախեալ էր Վանատրի դից. որոյ անունն
միշտ այսպէս սերական հոլովով հանդի-
պի ի գիրս, ուստի կրնար կարծուիլ՝ թէ
Տրի (Տիր դից) և Վանի բարդութիւն մի
ըլլայ. բայց հասարակօրէն համարուած
է Վանատոս, իբրեւ հիւրընկալ, հիւրասէր,
օտարաց և պանդըխտոց ընդունող. միով
բանիւ ըստ բանի Ս. Գրոց, (Բ Մակ. 2.
2.) նման Յունաց «Հիւրասէր Որմզդա-
կան դիցն Վանատրի», այսինքն Արա-
մազդայ (Ἑνιος ըստ Յունաց, Hospita-
lis Լատինաց). և զի իր տօնն կատարուէր
ի տարեգլխի Հայոց ի Նաւասարդի, և
երկրին ամեն կողմէն մեծ բազմութիւն
մարդկան հոն կ'երթար, հարկ էր շատ

իջեմաններ գտնել, և ըստ այսմ յարմարի չաստուածոյն այդ անուն. և թուի թէ ուրիշ շատ կողմեր դժուար և լեռնոտ ճամբաներու վրայ շինուած իջեմանքն այլ նուիրեալ ըլլան այս դից. որք և ի յետին ժամանակս Փռտկայ կամ Փռքկոս կոչուին, կարաւանատուն և կրպակ նշանակելով. այլ ծագումն բառին անծանօթ է ինձ, եթէ չէ պարսկերէն Պիքքէտէ, آبخ, որ միանգամայն կռատուն և պանդոկ նշանակէ. և ոչ միայն ի կռապաշտութեան ժամանակս այլ աւելի ի քրիստոնէութեան՝ հաստատուած են այսպիսի շէնք, և հարիւրաւորք ի Մեծէն Ներսիսէ, ըստ պատմչաց իր վարուցն: Նոյն և մի՛ թէ տարբեր էին Ամսնորայ դիքն այլ, հաւաստի չէ. և ոչ անոնց կամ անոր կերպարանքն և նշանակք. Ազաթանգելոս՝ քանի մի տողերով յիշէ, բայց ոչ պարզաբան (ըստ հայ թարգմանութեան), «ի ժամանակի Դիցն Ամսնորայ՝»
 «ամենաքեր նորոց պտղոց տօնից Հիքքն»
 «կալ դիցն վանատրի, զոր յառաջագոյն»
 «իսկ ի նմին տեղւոջ պաշտէին՝ յուրա»
 «խութեան Նառատարդ առոր», որ է առաջին օր տարւոյ, կադանդն Հայոց, և յայտ է որ այս տարին հաստատուն ա-

րեգական շրջանաւ էր, որպէս զի միշտ
 զարնան կամ մանաւանդ ամառուան ե-
 դանակին հանդիպի, երբ պտուղը այլ հա-
 սունացեալ կ'ըլլան. և ըստ այսմ կու-
 վայլէր որ այդ Ամանորաբեր չաստուածն՝
 Լատինաց Պոմոնա (Pomona) դիցուհւոյն
 փոխանն ըլլայ, կամ իր փեսային Վեր-
 տումնոսի՝ (Vertumnus), որ էր պարտի-
 զաց և պահիզաց պահապան, և կերպա-
 րանէր գեղեցիկ ծաղկապսակ երիտասարդ
 մի, պտուղներ և եղջիւր առատութեան ի
 ձեռին. նոյնպէս և Պոմոնա՝ գեղեցիկ յա-
 ւերժահարսն՝ որթով և ողկուզներով պսա-
 կեալ և նոյն առատութեան կամ ամենա-
 րեք եղջիւրն ի ձեռին : Եթէ չեմք կրնար
 հաստատել՝ զոնէ կրնամք վայելուչ ըսել,
 որ Վանատուրն և Ամանորայ դիք այլ
 հարսն ու փեսայ ըլլան Հայոց այգեաց
 և պարտիզաց, և գուցէ միւս յունական
 կոոց հետ՝ ասոնց այլ պատկերքն գերուած
 բերուած այս տեղ : Յիշեալ յետին չաս-
 տուածքն՝ սիրելիք Լատինաց՝ յԵտրուսաց
 առնուած էին, իսկ Ետրուսք անտարակոյս
 յարեւելեայց, և որպիսի՞ արեւելեայց : —
 Հասարակ է, զրեթէ ամենայն ազգաց
 և ռամկաց մինչեւ հիմայ՝ ըստ եղանակի

իրենց երկրին՝ այսպիսի ծաղկանց և պըտ-
ղոց տօն և ուրախութիւն կատարել, և հի-
մայ այլ ի Հայս տեղ տեղ տարւոյն վեր-
ջի օրը Մաղկաւոստ կոչեն, որ ըստ այժ-
մու գործածուած տումարի՝ անյարմար է,
և ոչ միայն յարմար Հայոց Նաւասարդ-
դին, այլ և հաստատող այն աւանդու-
թեան:

Այս տարեգլխոյ և առաջին ամսոյ ա-
նունն, ինչպէս ըստ անգամ բացատրուած
է, ոմանք կարծէին թէ Քաղդէից տօմարը
նորոգող Նաբուսարդի մ'անուամբ ըլլայ-
(թողունք Նաւ բառէն տրուած մեկնու-
թիւնը). բայց լեզուագէտք ստուգեն, կամ
ըստ զանգիկ Պարսից Նաւա-Սէրհատա, որ
ճիշդ Ամանոր, նոր տարի ըսել է, և կամ
մանաւանդ ըստ Հնդկաց Նաւա-Սարատայ,
նոր ջրոց տօն: Գիտեն ազգայինք ինչ որ
վարդավառի տօնին արտաքին հանդէսք
կատարուին ջրոց սրսկմամբ՝ առ մեզ,
նոյնպէս և ի Պարսս՝ իրենց նոր տարւոյն.
յայտ է եւս զի վարդավառն՝ այժմ տօն
Այլակերպութեան Քրիստոսի, Նաւասարդ
ամսոյ առջի օրերուն հանդիպի:

Սարատա անուամբ ղիցունի մ'այլ ու-
նէին Հնդիկք՝ աղբերականց և գետոց ա-

առտութեան պահապան, միանգամայն և
առատ ճարտասանութեան, զոր սովորու-
թիւն է յորդահոս ջրոց և գետոց նման-
ցընել: Ըստ ոմանց՝ նոյն է և Սարասուա-
դի դիցունհի նոցա, քոյր և կին Բրահմայ,
իմաստութեան մայր, որպէս Անահիտն
Հայոց:—Նաւասարդի տօները աւելի հան-
դիսացուցին Բ Արտաշիսի որդիքն, թէ և
անդրանիկն Արտաւազդ՝ յետոյ հակառա-
կեցաւ, ըստ առասպելաց, երբ ի վերջ
տարւոյն կ'ուզէր ելնել աւերել զաշխարհ.
իւր եղբարց մէկն՝ Մաթան՝ քրմապետ էր
այս տեղի մեհենից, և նախանձով սպա-
նուեցաւ. որոյ յիշատակին՝ միւս եղբայրն՝
Տիգրան Բ՝ անոր գերեզմանին վրայ բա-
զին կանգնեց, ուր շատ և առատ կենդա-
նեաց զոհեր կատարել կու տար, և բաժ-
նել եկող գացողի, պատուիրելով այլ որ
ճամբորդ հիւրերու հանգչելու տեղ տան
գիշերը. «ընդունիցին հիւրք երեկօթիւք».
և այս հաստատէ Վանատրի վրայ ըսուածն:
Տիգրանայ որդին այլ՝ «Վաղարշ՝ տօն աշ-
խարհախումբ կարգեաց ի սկզբան ամի
նորոյ՝ ի մուտն Նաւասարդի». (Խոր. Բ.
ԿԶ): — Թյս ամենայն հեթանոսական տօ-
նից տեղ՝ Ս. Լուսաւորիչն կարգեց Ս.

կարապետի և Աթենագինեայ յիշատակը.
 « տօն մեծ հռչակել... յայնմ աւուր խըմ-
 « բեսցին ի նմին աւանի », ի Բագաւան: —
 Ամանորաբեր Պտղոց հանդիսէն անբաժան
 էր Մաղկանցն, որոյ Թագաւորն կամ Թա-
 գուհին վարդ՝ կերպով մի բոլորովին գրա-
 ւեց զայն, վարդափառ անուանել տալով,
 որ և ինչպէս շատ հեղ ըսուած է, սե-
 փականեցաւ ի քրիստոնէութեան ազգիս՝
 Քրիստոսի լուսապայծառ երեւմանն, և
 քան զայլ ազգս մեծահանդէս տօնէր, ան-
 ջինջ Թողլով և հին Հայոց հանդիսից ան-
 մեղ մասը, ջրոյ խաղերն և աղաւնեաց
 Թողցքն՝ հնագոյն յիշատակաւ Ջրհեղեղի.
 որոյ նմանակերպ հանդէսն առ Պարսս կո-
 չուի Ապ-րիյգէկեան, آبزیگان, և կատա-
 րուի իրենց Տրեայ (Թիյրմահ) ամսոյն
 13ին, (իբր ի հոկտեմբերի), կամ ըստ
 այլոց Բահման և Խուրտատ ամսոց մէջ՝

ՍՊԱՆԴԱՐԱՄԵՏ. — Այս անուամբ ի Ս.
 Գիրս մեր (Բ Մակար. 2, 7) կոչուի Դիո-

1. Չատ յայլոց՝ Հոենոսի գետեզերաց բնակիչքն
 Յովհ. Կարապետի տօնին (Յունիս 24), մանա-
 ւանդ կանայք, ծաղկապսակ լուացուէին ի գետն
 և հանդէսներ կատարէին, համարելով որ գետն
 չբարձրանայ և չողողէ իրենց գետինները:

նիսիոսն կամ Բաքոսն յունական. «Իբրեւ
 » տօն հասանէր Սպանդարամետական
 » պաշտամանն՝ տագնապէին զնոսա պա-
 » կեալս թաւ ոստովք Սպանդարամետին
 կաքաւել»։ Մանօթ է Յունաց առասպե-
 լեալ Բաքոսն, երբեմն աշխարհակալ ի
 Հնդկս, յետոյ երկրի բերոց՝ մանաւանդ
 այգեաց և գինւոյ՝ պաշտպան. ըստ այսմ
 էր և զենդական հրեշտակապետն Սպեն-
 դա-արմսիդի, զոր ապա Պարսք ըսին Աս-
 ֆանտարմատ, Խաֆէնտարմատ, Սփէնտար-
 մատ, Սիփէնտարմիւտ اسفندار, պահապան
 երկրի և կենդանեաց, և խնամող չորրորդ
 ամսոյ (յունիս). բայց ի նորոգութեան տու-
 մարի նոցա ի Յազկերտէ՝ եղաւ երկրորդ ա-
 միս, փերրուար. ամեն ամսու մէկ աւուր այլ
 տեսուչ։ Երկրի խնամակալութեան իմաս-
 տով բացատրէ զնա և մեր Արծրունի պատ-
 միչն. բայց ըսածն խառնակած ի գրչաց՝
 որոշ չիմացուիր (ըստ մեր ունեցած օրի-
 նակաց). Մանիթոպայ աղանդաւորի վար-
 դապետութենէն յիշէ Կրակի տրուիլն «ի
 » մարդիկ և յերկիր պանդոկի Սպանդա-
 » րամետ աստուած է (Աստուծոյ, կամ
 » որ է), ոչ ստեղծեալ յումեքէ, այլ որ-
 » պէս երեւիդ՝ նոյնպէս էր և կայ և մնայ»։

Պահլաւք այլ Սարանտումատ կոչէին զսա-
խակ Հայք մերձաւորք Պարսից՝ անոնց
նման, և զի թէ՛ սորա թէ Յոյնք միաբա-
նին այնոր յատկութեան, հարկ է որ Հայք
այլ Բաքոսի ոգւով մէկը ճանչնային և
պաշտէին Սպանդարամետի անուամբ, զոր
պէտք է շփոթել Պարսից Սպանդիար կամ
Խֆէնտիկար 𐭮𐭥𐭥𐭥 քաջին հետ, զոր
Հոնք այլ պաշտէին, ըստ Մովս. Կադան-
կանտացւոյ պատմչի մերոյ, Թանկրի խան
կոչելով, և մեծամեծ վարսաւոր կաղնի
ծառեր նուիրելով, և ձիեր զոհելով, որոց
«զգլուին և զկաշին արկանէին զոստով
» ծառոցն». և այլն: — Գրիգ. Մագիս-
տրոս այլ իր թղթոց մէջ յիշէ Պարսից
առասպելեալ քաջը. «Ոչ մոռացոյց զՍպան-
» դիարն ի Սաբալանին կալով լերին».
որ է Սաւալան՝ յԱտրպատական, ուր կար
և մեծ մայրի ծառ մի, որոյ «արմատ և
» միջոց նորա ի վէմ յեղափոխեալ՝ Սպան-
» դիարայ զնա կանգնեալ արձան»: Այս
քաջին անունն Հայոց մէջ այլ հասարակ
անուն եղած է մարդկան, և ինչուան վեր-
ջին դարուց մէջ և հիմայ այլ լսուի: —
Բայց մեր ինդիրն այս քաջին կամ դիւ-
ցազին համար է, այլ երկրի կամ գին-

ւոյ պաշտպանին. որոյ յատուկ Սպանդա-
րամետ անուամբ պաշտաման տեղ չի յի-
շուիր ի Հայս, այլ յոյն անուամբն յիշէ
Թովմ. Արծր. Բ Արտաշիսի համար՝ Ը-
սելով, թէ հրամայեց Փոքր Աղբազ գա-
ւառի մէջ շինել «մեհեանս զՀերակլեայ
» և զԴիոնիսեայ, և այնու աղագաւ կա-
» րաց շէն պահել զերկիրն՝ շատամարդու-
» թեամբ»։ Թուի թէ գինւոյ զուարթա-
րար զօրութեամբ աւելի յաղթող գտուե-
ցաւ քան զէնքով, գոնէ Աղբակացւոց։—
ինչպէս քանի մի Դիոս՝ այսպէս քանի
մ'այլ Դիոնիսիոս ունէին Յոյնք, որոց մէկն
անուանէր Զակրեան, ըստ ոմանց՝ որսորդ
նշանակելով, ըստ այլոց Զակրոս լեռներն
Ատրպատականի և Պարսկահայոց։ (Ար-
դեօց յարմարագոյն չէ՞ր այնպիսի չաս-
տուածոյ՝ Ծաղր և Ծաղրածու անունը սե-
փականել քան լեռ մի)։ — Մէկ Բաքոս
մ'այլ Սարազ կ'անուանէր, Թրակիացւոց
Սարք տոհմին անուամբ, և մեծ ու մոլե-
կան տօներով կու պաշտուէր ի Փոիւզաց-
ւոց, և ըստ ոմանց՝ յատկաբար ի Հայոց։
— Ուրիշ անուն մ'այլ էր Բաքոսի՝ Նիւ-
սեոս, Թուի իր Նիւսա դայեկին անուամբ.
Փիլոստրատոս յոյն պատմիչ կու պատմէ,

Թէ իր ատեն մատակ յովագ մի բռնուեցաւ, որոյ վըզին ոսկեղէն մանեակ մի անցուած էր, և վրան հայերէն՝ գրուած, Թէ Արշակ Թագաւոր Հայոց նուիրէ զայն Նիւսայ չաստուածոյն։ Ոմանք այս անուամբ Նիւսա յաւերժահարս դայեակն իմանան. ոմանք գիշեր նշանակէ կ'ըսեն, ինչպէս Սարազ այլ ցորեկ. այլք տարբեր մեկնութիւն կու տան. հաւանական է թէ նոյն ինքն Դիոնիսիոս — Սպանդարամետն ըլլայ. ոմանք այլ Նիւսա իմանան քաղքի անուն՝ երկրիս այլեւայլ կողմերում, նա և ի Հայս, որ մեզ անծանօթ է։

Սպանդարամետէն գիր մի պակաս անուամբ չաստուած կամ ոգի մ'այլ յիշուի ի գիրս մեր, եզակի և յոգնակի, Սանդարամետ, Սանդարամետը, և երբեմն նա և Սանդարամետապետ. սա պատշաճի Յունաց Դեմետրէ կոչուած դիցուհւոյ երկրի, անդնդոց, և պարզապէս Դիոխոց այլ, և այսու նշանակութեամբ գործածուի ի գիրս մեր։ Բառին վերջն նոյն ըլլալով առաջնոյն (Սպանդարի) անուան, խնդրելի է բուն Սանդար կամ Սանդարք մասին նշանակութիւնն, որ ինքեին յայտնուի՝ խոր, վիհ, անդունդ և դժոխք, երբեմն և գերեզ-

ման. բայց առանձինն գործածուած կամ
յայտնուած չէ այսպիսի բառ ի գիրս մեր,
չեմ գիտեր թէ և կա՞յ պարսկերէն, կամ
այլ լեզուի և դիցարանութեան մէջ. բայց
ինչպէս ըսինք, ի բարդեալն կամ ածան-
ցեալ՝ վերոյգրեալ իմաստը ընծայեն. ինչ-
պէս Ազաթանգ. ըսած « Սանդարամետա-
կան ննջեցեալք », Թաղեալք ի գերեզմանս.
— « Սանդարամետք սարսեցին, Զկապեալ
ոգիսն արձակեցին », Շնորհալուոյ երգածն՝
վասն դժոխոց և անոր իշխանին. նոյն-
պէս շարականքն. « Զարհուրեալ դողային
դասք Սանդարամետիցն ». — Զայնք հնչե-
ցին Սանդարամետք անդընդոց ». և այս
ամենն յայտենն ոչ միայն զանդունդս և
զդժոխս, այլ և դժոխային ոգիս, զսատա-
նայ և զդեւս. բայց դեռ հետաքննելի մնայ
Սանդարաց անուան իսկն և ծագումն:

ԲԱՐՇԱՄԻՆԱ. — Արտաշէս Ա. զՅոյնս
և Յունաց չաստուածները՝ գերեց բերաւ
ի Հայս, ինչպէս շատ հեղ յիշուեցաւ,
որդին Տիգրան այլ զԱսորիս և Ասորւոց
չաստուածը, որոյ անունն իսկ յայտնէ
ծագումը. նիւթն այլ կ'արժէր գերութեան,
վասն զի ըստ Խորենացւոյ, « ի փղոսկրոյ
» և ի բիւրեղէ կազմեալ էր արծաթով.

» և հրամայէ տանել կանգնել յաւանին թորդան», յեկեղեաց զաւառի, Անահտայ հռչակաւոր մեհենին մօտ: Եղած են որ նոյն իսկ Անահիտ կարծեր են զսա. բայց անտարակոյս է ասորերէն Պապ-Սաւիմ կամ Պեյ-Սաւիմա (ինչպէս կոչէ Յակովբ Սրճեցի), Երկնից աստուած նշանակելն, կամ Մեծ աստուած, Որդի Երկնից, Արեգակն, որոյ կին էր Աստարտն: Զարմանք չէ Հայոց ընդունելն և պաշտել իրենց ոչ շատ սիրելի Ասորւոց պաշտածը, որովհետեւ իրենք այլ արեւապաշտ էին. զարմանք է եւս՝ հին Գաղղիացւոց այդպիսի անուամբ՝ Բելիսամա, Belisama, դիցունհի մի պաշտելն, իբր Աթենաս մի: Ազաթանգելի գրոց մէջ Բարշիմեիս գրուած է և Սպիտակափառ կոչուած. հարկ էր որ այսպէս այլ ըլլայ՝ բիւրդէ և արծաթէ բաղադրեալն. ըստ այսմ պայծառ և փայլուն յատկութեամբ նմանեալ Յունաց Լեւկոթէայ ովկիանական դիցունհւոյ: — Ուրիշ չաստուածներէն վերջ եկամուտ էր Հայս. անոնցմէ առաջ Չախճախեցաւ Լուսաւորչի խաչով. որոյ հրամանաւ և «զգանձան» ամենայն զոսկոյն և զարծաթոյն աւար» հարկանէին. զայն աղքատաց բաժանեալ

» բաշխէին. և զգեօղն ամենայն դաստա-
 » կերտօք և զհետնօք հանդերձ սահմանօքն՝
 » յանուն Աստուծոյ նուիրէին. և զԱմե-
 » նափրկչին նշանին օրինակ և անդ կանգ-
 » նէր»:

Բարշամինայի կրնայինք հետեւցնել
 ուրիշ քանի մի սեմական սինլքոր չաս-
 տուածներ այլ. — ինչպէս, Բեշն կամ Բա-
 հաղ՝ չաստուածահայր Ասորեստանեայց,
 Նարոս կամ Նաբոգ՝ իրենց Արեգակն կամ
 Հրատ, Բաքնիքադ, որ գուցէ նոյն Բար-
 շամինա էր, Թարաթա կամ Թարրա, որ
 է Անահիտն կամ Կիւրեւէ, ըստ այլոց՝
 Ասկալոնացւոց ձուկնուկին Ատերկատ դի-
 ցունին, և այլն. որք յիշուին ի պատմու-
 թեան Արգաբու, — եթէ զսա ստուգիւ հա-
 մարէինք Հայոց Թագաւոր, և ոչ Եդեսիոյ
 նահանգին առանձին Թագաւոր, յաջորդ
 և նախորդ համանուն և մերձանուն Թա-
 գաւորաց, քրիստոնէական շնորհիւն և Թա-
 դէոսի առաքելական քարոզութեամբ ըն-
 դունելի և սիրելի եղած Հայոց: — Ասոնց
 կարգին և աւելի մօտ Հայոց՝ յիշենք քա-
 նի մի Դիք որ քիչ ճանչցուած կամ քիչ
 պաշտուած են, կամ ոչ ի բնիկ և ի կեն-
 դրոնի Հայոց. ինչպէս:

ԱՐՄԱՋ, մեծ չաստուածն վրաց, որ և անուամբն յայտնուի Արամազդ ըլլալ, իրենց Մծխիթա մայրաքաղաքին մէջ մեծ հանդէսներով պաշտուած: Երկրորդ մեծ չաստուած կամ Պիցուհի նոցա էր Զադեն, որուն անուան կ'երդնուին Փառաւանայ լճին ձկնորսքն, երբ հօն հանդիպեցաւ Ս. Նունէ. որոյ հրաշագործութեանց զարմանալով թագաւորն կամ րդեշխն Միհրան՝ զնոյն իսկ Ս. կոյսը՝ Արամազդայ և Զադենի զաւակ կ'անուանէր: Այս անուան նման օտար ազգաց մէջ այլ կան չաստուածք, ինչպէս Սադի կամ Սադե Եգիպտացւոց, Սամոնի և Նիյիթայ դուստրն, մեռելոց հոգւոց ինամակալ. — Սադի՝ Հնդկաց Բրահմայն է, Ճշմարտութեան նշանակութեամբ: Դարձեալ, Սադի կոչուի իրենց Սիւայ չաստուածոյ կիներ: Արդեօք Բ Արտաշիսի տիկնանց տիկին գեղեցիկ Ալանուհին Սաթենիկ այլ՝ այս անուան հաղորդ չէ: Կամ մեր Զատիկ անունն այլ չեն. թաղրեր համանուն չաստուած մի, որ և սիրելի եղած ըլլայ Հայոց, մինչեւ քրիստոնէութեան ամենափառաւոր տօնն այսպէս կոչել: Կ'արժէ՞ յիշել և Յունաց Զերէսը՝ զոր իրենց վիպասանք մտուցած են

ի կողքիս, և ի Հայս իսկ, իբր թէ անոր
ընկերներէն մէկն (Արմենիոս) եկած և իր
անունը թողած է մեր հայրենեաց: Ըստ
առասպելաց, Զեթէս կամ Զեթիկ և Կա-
րայիս եղբարք էին, որդիք Բորէաս հող-
մոյ, և սպանուեցան ի Հերակլէ, բայց
օղաշունչ ոգւոց դասակից եղան, ոսկեգոյն
թիկամքք և փետրաւոր ոտիւք: — Յատուկ
Չատիկ անուամբ Արդարութեան չաստուած
մի յիշուած կ'ըսուի յարեւելս:

Վրաց պատմութիւնն յիշէ և երկու
մերձանուն չաստուածներ, Գայիմ և Գա-
ցիմ, զոր Տիւպուա հելուետիացի տեղա-
գիրն՝ Այնիկի և Տանիկի գրէ. մեր Արշա-
կունեաց թագաւորութեան սկզբան ատեն
յիշուին:

Հայանուն չաստուած և ծանօթ առ օ-
տարս է Փառնակ, զոր յիշած ենք (երես
113), պաշտուած ի Պոնտոս և ի սահմա-
նակից աշխարհս. ի սկզբան՝ իբրեւ Բնչ,
յայտնի չէ. բայց ըստ Յունաց է Լուսնի
չաստուած արական, որ և Մեն կամ Միս
կոչուէր, և երբեմն միակից Մեն-Փառնակ,
որոյ հռչակաւոր մեհեանն և պատգամա-
խօս էր յԱմերիս Պոնտոսի: Կայր և Փառ-
նակիս ղիցուհի՝ կին Սանդակայ, որ է Ա-

րեգակն կիլիկեցւոց, դուստր Մենեսարայ
կամ Մեծասարայ, որ նշանակէ իշխան
կամ շրջան ժամանակի, և մայր Կիւնիւրայ.
ասոնք բոլոր մէկտեղ նշանակեն զժամա-
նակ՝ իր չափերով, ի ձեռն լուսաւորաց-
անուննին այլ արեւելեան լեզուաց յար-
մարին: Փառնակ կերպարանէր հայագրակ,
ուսոց՝ կամ ծոծրակին վրայ Լուսնի մա-
հիկ կրելով: — Մա կամ Մաս կոչուէր
և ի կոմանա պաշտուած Լուսնի չաստուա-
ժըն, նոյնպէս և որ ի Փոխագիա, և նշա-
նակէր Մայր, կամ Կիւրեղէ ղիցուհին,
բայց պաշտօնն նման էր Անահտայն, ըստ
նկարագրութեան Ստրարոնի (ԺԲ, Բ, Յ):
Յոյնք՝ Ենիոյ զուգեն զՄա, Լատինք՝ Բել-
լոնայ:

ԲԲԻԹ. — Այս անուամբ պատգամախօս
չաստուած մի ի Հայս՝ յիշեն Ս. Բարդու-
ղիմեայ յոյն և Լատին վկայարանութիւնք,
հայերէնին մէջ չկայ այսպիսի անուն. որ
կու յիշեցընէ մեզ Ուլնիոյ Պրիտ լեռը և
Փիւնիկեցւոց Բերոսը, զոր երկնից մայր
համարէին:

Փոքր Հայոց կողմերում ի Զելա՝ Ա-
նահտայ տաճարին մէջ պաշտուէր և Օման
կամ Աման չաստուած կրակի, բրգածեւ

կամ բլրաձեւ գլխով. նոյն տեղ և Անա-
դատ, որ ըստ Պարսից Ազատ մի է, և
Թուր նոյն ընդ Ամարտատայ Զանդկաց և
Ամանտատայ Պահլավկաց, որ էր մի յեօթն
Ամշասրանդ պահապան ոգւոց, խնամող
ծառոց և մարգաց: — Հայապարսիկ լե-
զուաւ Անադատ կրնայ նշանակել Անիա-
տուր, և գուշակուիլ Անի չաստուած մ'այլ,
որոյ երաշխաւորեն և երկու Անի բերդերն
յարեւմտեան և յարեւելեան Հայս, և մա-
նաւանդ առաջնոյն Թագաւորաց գերեզմա-
նատեղի ըլլալն:

Ոչ իբրեւ ստոյգ՝ այլ անուանցն և նշա-
նակութեան մերձաւորութեամբ՝ յիշատա-
կի և քննութեան արժանի համարիմ և
քանի մի փոքր դիք. Ինչպէս, Էրիս, Տ'ՐԷ,
Յունաց Արիսի կինն, անուամբ և յատ-
կութեամբ Հեր նշանակելով, ըստ մեր
լեզուիս: — Միուա, Մելթա, մականունն մե-
ռելութեան դիցուհեաց Պարկայց. որոց
հակառակ կելտք Մայր կոչէին տղաբեր
կանանց և տղայոց խնամակալ ուրհիներ,
որոց գործն հայերէն բառին նշանակու-
թեան յարմարագոյն է: Ասոնք ունէին և
Ոկրամ կամ Ոգրամ, Ոկրիս անուն չաս-
տուած մ'այլ՝ ճարտասանութեան, որ լսե-

ցընէ մեզ Բասենոյ Ոկամի կամ Ոկումի գիւղն, նշանակութեան արժանի, և ոգիւ բառը:

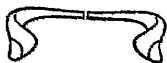
Մեր ի գիրս պատահած ուրիշ կամ սխալ գրուած չաստուածներն անյիշատակ չթողլու համար միայն, նշանակենք և աշխարհիս վերջին ժամանակի և Նետո-դաց ազգին վրայօք հնարուած գրուածք մի. ըստ որում՝ այն ատեն Կարնոյ կողմերում պիտի կանգնուին Դիոսի, Արմեսի և Հերմեսայ կամ Արմեսայ, (ըստ այլ օրինակի՝ Իդիես, Արմեսիս և Արմեսայ) կուռքերն, որոց երկրպագութիւն չընելուն համար՝ շատք պիտի նահատակուին: Գրուածին հեղինակն՝ եթէ ի Յունաց առած է այս անուններս և թէ ոչ՝ համարի թէ Հայոց անծանօթ չէին:

Յիշենք Պլուտարքոսի ըսածն այլ (Յաղագս Գետոց գրոց մէջ), Երասիս Թագաւորին (ուսկից անուն գետոյն) պատուէր առնուլն յԱրհաւրաց կամ ի Վնասահարած դից որ իրեն զոհէ երկու աղջիկ, և այլն, (երես 60-6). այսոր անունն յունարէն այլ յոգնակի գրուած է 'Αποτροπαία, Լատինն այլ A verruncator, և յիշեցընէ մեզ Ազաթանգելի ըսածք՝ Արտաշատայ

բերդապահ այրի կնոջ համար, «Հրաման
առեալ յԱրհաւրաց»¹, որ ամեն օր (13
տարի, հաց մի ձգէ ի վիրապն՝ հոգեպա-
հիկ Ս. Լուսաւորչին:

Բեւեռագիր ընթերցողաց թողումք՝ վա-
նի և ուրիշ Հայոց կողմերու արձանաց
մէջ գտած չաստուածները յայտնել և հա-
ւաստել:

1. Յոյն բնագիրն չըսեր Արհաւիրքս այլ՝ հրա-
ման առեալ կամ հրամայեալ ի տեսլեան. Χρη-
ματισφαισα από κράματος, կամ յաստուածուստ
յերազի՝ յայտնեալ φείας ὄναρ ἐπιφανίσης:

ԳԼՈՒԽ Ժ.

ՄՈԳՈՒԹԻՒՆ. — ՄԱԶԴԵԶԱՆՑ ԱՂԱՆԴ

Մեր նախնի հեղինակը և օտար գրիչը յայտնած են մեզի՝ ինչ որ Հայք չաստուածոց անուամբ պաշտէին, Քրիստոսէ քանի մի դար առաջ և վերջը. բայց աւելի այլ առաջ իրենց քիչ շատ ընդունած՝ երկու սկզբանց (Բարույ և Չարի) և կրակի աստուածայնութեան պաշտօնը՝ չեն բացատրած. որ հաւանօրէն ծաւալած էր և ի Հայս, թէ և ըլլայ նուազ քան ի Պարսս և ի Մարս, և յունական դից և պաշտամանց փայլմամբ՝ մարած կամ մթընցած, ինչպէս նաեւ առ Պարսս՝ Պարթեւացն թագաւորութեան ատեն, և նորէն վառուած ի Սասանեանց՝ յԳ դարու։ Սոքա ուզեցին արծարծել զայն նոյնպէս և ի Հայս, մինչ մերայինք՝ քիչ մի վերջը ամեն սուտ կրօն և պաշտօն թողլով դարձան ի քրիստոնէութիւն. և երբ դար և կէս վերջը՝ Յագկերտ և նմանիքն՝ ամե-

նայն հնարքներով ջանացին ատրուշանները բորբոքել ի կողմանս Հայոց, իմացան որ այնուհետեւ հօն ուրիշ աներեւոյթ կրակ մի (Քրիստոսի հաւատոց և սիրոյ) կ'ոչընչացընէր իրենց խաւարաբորբ խարոյկը:

Բնապաշտութեան վրայօք յիշեցինք կրակի պաշտօնն և Ազաթանգելոսի Մոխրապաշտ կոչելը զհին Հայս, սակայն անով իմացանք պարզապէս բնութեան ուրիշ մեծամեծ երեւութից և տարերաց պէս՝ ըզկրակն այլ պաշտելին. իսկ այս տեղ յիշուած կրակն՝ էր աստուածութեան կամ գերագոյն Աստուծոյ էական պատկերն, հանդերձ բազմապատիկ հաւատովք և աւանդութեամբք, որոց բովանդակեալ կրօնքն պէսպէս անուամբք կոչուի. ամենէն աւելի և հասարակաց կրօնք ըլլալով ի Պարսկաստան՝ Պարսիկ Դեն. կրօնքը հնարող կամ ծաւալողին անուամբ՝ Զրադէշտական աղանդ. վարդապետութիւնը գրուած լեզուին և գրոց նկատմամբ՝ Ահեղայեան. և իր պաշտօնէից նկատմամբ՝ Մոզուց աղանդ կամ Օրենք Մոզուքեան, ինչպէս ի գիրս նախնեաց մերոց կ'ըսուի. զոր պէտք չէ շփոթել հասարակօրէն Մոզ և մոզու:

Թիւն կոչուածին հետ, որով կ'իմացուի որ և է աղթարական և կախարդական հնարք: Այս կրօնք Պարսից յատկապէս կոչուի Դենիմագդեզն, Մագդեզանց Դեն՝ զի Մագտաւ — հազնաւ նշանակէ որմզդապաշտ կամ աստուածապաշտ, ինչպէս Տաւա — հազնաւ՝ դիւապաշտ:

Այս լայնածաւալ կրօնքը՝ զոր ի Հայս ջնջեց քրիստոնէութիւնն, հակառակ կերպով մ'այլ իսլամական կրօնքը ջնջեց ուրիշ աշխարհաց մէջ, և հիմայ մնան սակաւ հետեւողք՝ և ոչ կատարեալ աւանդութեամբք իրենց նախնեաց, ի սահմանս Պարսից, ինչպէս և ի մերձաւորն Հայոց ի Բագու, ուր ինքնավառ աղբիւրք են կրակի, և ի Հնդկաստան, կոչուին Փարսիք, և Կէպր:

Եւ դարուն կիսուն՝ Պարսից վերջին փորձն ի Հայս՝ ոչ միայն մեր բարեպաշտից սիրտը բորբոքեց գերագոյն հրով սիրոյ, այլ և զիտնոց զրիչը սրեց՝ հերքելու և խայտառակելու մոզուց բարբաջանքը: Ամենէն ընտիր հեղինակք մեր՝ Եզնիկ, Եղիշէ, Մովսէս, Ղազար, սակաւ մի և այլք ոմանք, ինչուան մեր այսօրուան վարժարանաց աշակերտաց՝ ծանուցանեն

զայս մասամբ, հետաքննելի թողուն միւս մասերն այլ՝ զորս ըստ կարի բովանդակել կամ համառօտել արժան համարիմք հետեւեալ ծանօթութեամբք, պակասն և սխալը այլոց թողլով լրացնել, կամ ընդարձակ ճառողաց գրքերը խնդրել. որ եթէ մեզ՝ մեր հին հարց հաւատոցն համար հետաքրքրական է, օտարաց այլ եղած է կրօնքին ընդարձակօրէն վարդապետութեանցն համար՝ ի Զանա—աւեսդա, կամ Աւեստա և Զանդ կոչեցեալ գիրս, և նոյն իսկ Մոգ անուանն համար:

Անծանօթ է ծագումն այս անուան, որ այսպէս կարճ և միավանկ՝ խոր հնութիւն մի յայտնէ ի լեզուիս Հայոց և Պարսից, որք զրեն (Մոկ կամ Միւկ նաեւ Մավ և Միւդ, 𐬨𐬀), անոնց գլխաւորն այլ Մոգպետը՝ Միւպետ կամ Մովպետ՝ ըստ նախնի գրչաց մերոց. (Արարք՝ Մաձիւս կ'ըսեն մոգի): — Ըստ գիտնոց ոմանց՝ քաղդէարէն լեզուէ ծագուած է Մոգն, և նշանակէ մտածող, նկատող. ըստ Փիլոստրատոսի (ի վարս Ապոլոնիոսի Տիանեան) հին Պարսիկք Մոգ անուանէին իրենց չատուածները, յետոյ անոնց պաշտօնէից անցաւ անունն. ըստ լծորդութեան Մ և Բ

կամ Պ տառից՝ նոյնանայ ընդ Պոկ և Բագ աստուածային անուանց սկիւթացի և սլաւիկ լեզուաց. ոմանք այլ ստուգաբանեն ի Մակա կամ Մաճա բառէ, որ նշանակէ մեծ, ինչպէս և լատինն majus: Յատուկ անձ մի Մոգ անուամբ՝ կարծեմ չի յիշուիր. իսկ տեղի և ազգ՝ նախ մեր երկրին մէջ գտնեմք աշխարհ կամ նահանգ մի, երեք առանձին համանուն գաւառներով, որ է Մոկաց աշխարհ և Առանձնար Մոկք, կորդուաց և Քաղղէացւոց սահմանակից. մինչեւ հիմայ այլ վիճակ մի է Մոկա կամ Մէքս անուամբ, որով կոչի և գլխաւոր աւանն: Ի Մարաց երկրի այլ Մոգ կամ Մագաւառ մի յիշէ Երողոտ, բայց գիտնականք՝ ոչ տեղի՝ այլ մոգուց և քահանայից դաս համարին զայն: Ըստ դրից տեղւոյն՝ ոմանք (և աւելի մեր ինձիճեան Հ. Ղուկաս հնախօսն) բուն մոգութեան սկզբնատեղի համարի զՄոկաց աշխարհը, և նոյն իսկ Քրիստոսի ծննդեան ատեն՝ յարեւելից եկած Մոգերն այլ՝ այս կողմէն. որոյ հաւաստիք չկայ, բաց ի յարմարութենէ անուան տեղւոյն. (որոյ հնագոյն յիշոց են յոյն պատմիչքն Հեկադէս և Երողոտոս (Գ, ՂԳ. Է, ԿԸ) Մոկ

կոչելով):—Ս. Բարդղղիմէ առաքելոյ վր-
կայարանութեան մէջ յիշուի Մոգոսց երկիր
մ'այլ ի Պարսս, բայց երկրայելի է. իսկ
աղթարաց մէջ յիշուած Մոգոսց ազգն՝ կո-
չուի և խրայեցի կամ խոսրայոս երկիր,
որ առ պատմիչս է խարայի, Չինաց սահ-
մանակից թուրք կամ թաթար ցեղ մի:

Գրիգոր Աստուածաբանի գրոց մեկնիչն
(Նոննոս) կ'ըսէ. «Մոգքն՝ ազգաւ ի Գամ-
» բաց են, ուստի և Լերդահմայութիւնն
» լինի». Գամիրք՝ (ի Գոմերայ յարեթեան)
են նախնի բնակիչք Կապադովկիոյ և Ա.
Հայոց. ասոնց մոգութիւնն այլ կու հա-
մարի «Մակակոչութիւն բարեգործ դիւաց,
» առ ի բարւոյ իմիք հաստատութիւն».
ընդ հակառակն Պարսից մոգութիւնը՝ մա-
կակոչութիւն չար դիւաց, որ է Կախար-
դութիւն: Այս երկրիս (Գամրաց) մէջ կար
Մոկիսոն անուամբ քաղաք մի, որ թուի
հիմկու Գրշէհիւրն, զոր Յուստինիանոս
կայսր՝ մայրաքաղաք կարգեց Կապադով-
կիոյ, որ հաւանօրէն մեր երկրին նման
Մոկս կոչուէր, և ի Յունաց ըսուեցաւ
Մոգիսոս: Ասոնք շատ հին և մութ յիշա-
տակք են, մենք պարսկադէն մոգութեան
ծանօթագոյն հեղինակը յիշենք, որ հա-
սարակօրէն համարուած է Զրադաշտ:

Այս հռչակաւոր անձն՝ Քրիստոսէ վեց դար առաջ ծանուցուած է, բայց հիմայ հնաքնինք շատ աւելի հին Զրադաշտ մի ընդունին, 25 կամ 26 մինչեւ 30 դար առաջ քան զթուական Փրկչին. իսկ հին պատմիչք ըստ Պլինիոսի (Լ, Ա) կրկին աւելի, 6000 տարի, որ մեր սովորական ժամանակագրութեամբ՝ կ'անցնի քան զԱդամայ թուականն այլ. բայց ոմանք համարին թէ սա գուշակուի Նոյ կամ Սեմ նահապետն: Մեր պատմիչք այլ Շամիրամայ և Արայի ժամանակակից Զրադաշտ մի գրեն, իբր 2000 տարւով յառաջ քան զթուական Փրկչին, և (ըստ Սուրիդասայ 500 տարի յառաջ քան զտրովական պատերազմն), իբր թագաւոր Բակտրիացւոց, որ հակառակ Ասորեստանեայց և Բաբելացւոց հնարեց աղանդ մի, Զրուանը կոչելով հայր աստուածոց: Բայց այսպիսի զրոյցք շատ անստոյգ բաներ են, որքան այլ հաւանական ըլլայ, թէ հին աղանդապետ մի եղած է մոգութեան վարդապետ, կամ այլ և այլք՝ որոց անուանք և բանք միացեալ են ի Զրադաշտն այն, և յիս շատ դարուց՝ նման աղանդ մի հրատարակեր է գրով և բանիւ նոր և մեծ Զրադաշտն:

Արդ սա ըստ հաւանագոյն հաշուոյ ծնած է 600 տարի առաջ քան զփրկական թուականն և մեռած յամի 522, յՈրմիա քաղաքի. այս տեղս ի յիշելն՝ մեր պատմիչք՝ զրեթէ միշտ կցեն՝ քաղաք Հայոց, որով աղանդապետն այլ կրնայ ըլլալ Հայ, նոյնպէս Պարսիկ, Մար կամ Ասորի, ինչպէս կ'ըսուի ըստ այլեւայլ գրողաց. բայց Պարսք ոչ միայն իրենց համազգի զրեն, այլ և իրենց արքունի Աքեմենեան ցեղէն, ի զաւակաց Հրուդենի կամ Ֆէրիտունի դիւցազին, և որդի Բարուչասպայ կամ Բիւրչասպի որդւոյ Արասպայ. զմայր այլ անուանեն Դուդդա Dughda: Անունն՝ Աւեսդայի լեզուաւ, որով զրեց նա իր վարդապետութիւնը, կ'ըսուէր Զարադուշրա, Զերաքոշո, Զարադուշտ, յորմէ նոր Պարսիկք՝ Զերտիշո, زرتشت, ըստ մեզ Զրադաշտ, և ըստ արեւմտեայց Զորոաստր, Zoroastre. որ ըստ բառին ստուգաբանի Ոսկի-աստղ, ըստ ոմանց յատկապէս Շնիկ աստղն: Իր դենին գրոց մէջ շատ անգամ մականուանի Սպիտաման, այսինքն՝ ընտիր, գերազանց:

Զրադեշտ՝ 30 տարեկան հասակին ևլաւ, կ'ըսեն, հայրենիքէն, և գնաց դէպ

յարեւելս՝ Պարսից և Հնդկաց սահմանաց մօտ, ուր տասն տարի քարայրի մի մէջ առանձնացաւ, և հօն ազդեցութեամբ Որմըզդի գրեց հին բակտրիական լեզուաւ իր հռչակաւոր գիրքը, Աւեստա, զոր նոյնաձայն հայ բառով՝ Թարգմանեն հաւստի յան: Ասոր վերայ յետ ժամանակաց աւելցան մեկնութիւնք և ծանօթութիւնք՝ Զանդ անուանեալք. վասն որոյ կոչեցաւ Աւեստա և Զանդ. Զանդ անունդ կը տրուի եւս պահլաւիկ Թարգմանութեան՝ իբրև մեկնութիւն բնագրին, յորմէ Զանդ-Աւեստա, որ ուղիղ է՝ եթէ ասով միայն պահլաւիկ Թարգմանութիւնն իմացուի:

Արդ, Աւեստան ըստ հին արեւմտեայ հեղինակաց 2,000,000 տող էր, ըլլայ գոնէ 200,000, բաժնուած ի 21 Նասր՝ (Գիրք): Աւեստայի այն մասն որ հնագոյն կ'երևի քան զայլս, կոչի Գաթա, որ Թարգմանի Երգ, Աղօթք: Մեծ մասն գրոցն կրօնական և խրատական է, բարոյական և աղօթական. ունէր և աստեղաց, բժշկութեան, հմայից, և այլն, վրայօք ճառեր, նա և իր վարքն, և այս գիրքը յՈրմըզդէ ընդունելուն պատմութիւնը: Բայց այս ամեն գրուածքն այլ կորսուած են, կամ Ա-

դեքսանդրի Մակեդոնացւոյ ատելութեամբ՝
ի կրակ ձգուելով ոչ ընչացած . և մնացեր է միայն Արտաշիւր Սասանեանի ատեն թանաք մոգպետի ձեռքով, և յատուկ լեզուով գրուածն, որ յոյժ նման է հին պարսկերէնի, վենտիտատ կամ վանտիտատ, ի հնուց՝ Վիտակօ-տադեմ, որ է ըսել՝ Տուեալ ընդդէմ դիւաց, պահլաւերէն այլ Ճափիտ - շեռա - տատ: Երանու կամ Իգալնէ կոչումն գրոցն նշանակէ Պաշտամանց գիրք. իսկ Եաշդէ՝ են շարականք կամ օրհներգութիւնք այլ և այլ դից:

Մէկ Նասքի մասն այլ կայր Վիսթերէտ. վենտիտատ Եասնա և Վիսթերէտ միանգամայն կ'ըսուին Վենտիտատ-Սատէ: Ի հնուց Թարգմանուած են ասոնք ի լեզու Պահլաւաց, հանդերձ մեկնութեամբ: Կորուսեալ Նասքի մը պարունակութիւնքն ալ ամփոփուած կ'երևին Պռնտահիշ անուն մատենին մէջ, որ ստեղծագործութեան վրայ կը խօսի: Փարսի լեզուաւ այլ մեկնաբանութիւնք կան՝ որ Բագնետ կոչուին, որոց մէկն կ'ըսուի Միևիսթետ. նոր պարսիկ լեզուաւ այլ Թարգմանութիւնք եղած են, ինչպէս Զերտիշթ-նամե տաղաչափեալ (ոտանաւոր) Զրադեշտի

վարքն և օրէնքն, շարագրուած յամի 1277. նշանաւոր է և սանսկրիտ թարգմանութիւնն՝ Ներիողենկ անուամբ մէկի ձեռք. կան և Հնդկաց կիւճարադ նահանգի լեզուաւ ուրիշ գրուածք այս կրօնից վրայօք, որ եւրոպէացի գիտնոց շատ յարգի են: Մէկ նշանաւոր գիրք մ'այլ է Թուրտակ-աւասդա կոչուածն, իբրեւ Մաշտոց կամ աղօթագիրք աշխարհիկներու համար, և Փոքր կոչուի համեմատութեամբ բուն Աւեսդայի. համարուի Արտաշրի որդի Շապհոյ ատեն յօրինուած:

Գիրքը կարգաւորելէն ետեւ՝ Զրադաշտ կու տանի ի Պահլ մայրաքաղաք Բակտրիոյ առ վշտասպ թագաւոր՝ հայր Դարեհի, և բացատրելով՝ ընդունել կու տայ՝ նախ արքունեաց՝ յետոյ հպատակաց, և կանգնել շատ մի Ատրուշան կամ Հրատ, ինչպէս կ'անուանեն մեր հեղինակը, որք են սեղանք կամ բազինք քարեղէնք, քիչ մի վրան փոս, որոյ մէջ վառէին և միշտ վառ պահէին զկրակ. ի Պարսից կոչուած Ազերկեսն կամ Արաշկեսն, آتش, կամ Արեշկես, آتش, կրակարան. բացօթեայ տեղերում, երբեմն չորս կողմերն պատով փակուած, բայց առանց ձեղունի, ինչպէս

պա
րագ
պա
ղեր
նա
պա
կա
րա
ի ձ
խա
մէկ
նոր
բը
մաց
աղ
Պալ
նել
Դալ
կա
թա
րագ
հու
այլ
աղս

պատշաճ էր միշտ ծուխումուխ արձակող
բազնի. թող որ հին ատեն ամեն ազգաց
պաշտօնատեղիք այլ բաց և բարձր տե-
ղերում էին: Կային և շարժական բազինք,
նա և արծաթեղէնք, զոր կու տանէին
պատերազմի և հանդիսից ատեն՝ զօրաց
կամ բազմութեան մարդկան հետ:

Զրադեշտի աղանդն շուտ և շատ տա-
րածեցաւ յարեւելս մինչեւ ի Հնդկս և
ի Ճենաստան. բայց այս երկու մեծ աշ-
խարհաց մէջ՝ գրեթէ նոյն և մի ժամանակ
մէկ մէկ մեծ աղանդապետք այլ ելած և
նոր կրօնք քարոզած էին, Կոնփուկն և
Բրահմայն, որոց հետեւողք շատ ընդդի-
մացան Զրադեշտի. աւելի անարգելք մտաւ
աղանդն յարեւմուտս՝ զոր նուաճած էին
Պարսք, բայց աղանդապետն չկրցաւ տես-
նել այս յաջողութիւնը. վասն զի գրեթէ
Դարեհի թագաւորելնուն տարին՝ մեռաւ
կամ սպանուեցաւ Վշտասպի հետ, Սկիւ-
թացւոց կամ Թուրանեանց դէմ պատե-
րազմելու ատեն:

Հաւանօրէն այս ժամանակ՝ յետ մա-
հուան Տիգրանայ և Կիւրոսի երբ Հայք
այլ նուաճեցան ի Պարսից, Զրադեշտի
աղանդն մտած է և ի Հայս, կամ նորո-

գումած. բայց արժանի է յիշելու, որ այս ատեն էր, ըստ Յունաց, և անուանի Հայ մոգ մի, զոր յիշեցինք Արայի և Աուլէզից առթիւ. շատք յիշեն այս մոգը, բայց այլեւայլ անձնաւորութեամբ և ժամանակաւ. ոմանք նոյն համարին Արմենիոս կոչուածն և Պամփիլացիւն, ոմանք ասոնցմէ այլ տարբեր, կտեսիասայ յիշածէն այլ. Առնորիոս՝ Հայ Զրադաշտն Ոստանեայ (Վստամայ?) թոռն կ'անուանէ. Պլինիոս այս անուամբ ուրիշներ այլ յիշէ, որ թուի թէ վարդապետական կամ սրբազան նշանակութիւն մի ունէր. Պլինիոս այսպիսի մէկ մի յիշէ Քսերքսէսի ժամանակակից և Զրադեշտի զրոց մեկնիչ. ուրիշ Ոստանէս մ'այլ՝ Ադեքսանդրի հետ ուղեկից. Սոյն հեղինակս (Պլինիոս) ուրիշ մոգեր այլ յիշէ՝ Հայոց անուան և ազգի մերձաւոր. ինչպէս, Զարատ և Ապոսկոր? ազգաւ Մար, Մարմար և Արաքանդիփոկ? (Երուանդ?) Բարեւացիք, Տարմենդ Ասորեստանցի. և քան զանուանի Զրադաշտն հին և անոր վարպետ՝ Ազոնակ կամ Ազոնակս ոմն, զոր բանասէրք ոմանք Սեմայ կամ Երերայ աշկերտ կ'ըսեն, մէկն այլ բուն անունը Նոյակ համարի. — կըրնար արդեօք մէկն այլ Ասքանազ ըսել, որ

է թու
շատ
քիչ
ւատ
սից
բը
Յ
հայր
սկակ
զրած
մեր
Եղիշ
դեշտ
Սաս
թեա
քան
նաւո
սանմ
Զրու
և այ
ներ,
կամ
ինչպ
րիշ
նայ
իր փ

է թոռն Յարեթի: — Բայց այս քիչ կամ շատ կարծիական բաները թողլով՝ քննենք քիչ մ'այլ Չրադեշտի կամ մոգուց հաւատքը, առանց քրքրելու նոյն իսկ Պարսից նոր մոգերու անմիաբան կարծիքները:

Յունաց մէջ առաջին իրենց պատմահայրն Երոդոտ՝ գրած է քիչ մի այս պարսկական կրօնից վրայօք. աւելի երկար գրած էր Թէոպոմպոս, այլ կորած է. իսկ մեր վերոյիշեալ դասընտիր գրողք (Եզնիկ, Եղիշէ, և այլն), աւելի մօտ ըլլալով Չրադեշտի նորոգեալ աղանդոյն հետեւողաց, Սասանեանց ատեն, բաւական ստուգութեամբ ծանուցանեն զայն. թէ, յառաջ քան զարարչութիւն աշխարհի՝ իբրեւ անձնաւոր իմն կայր Զարուանա—Աքարանա (Անսահման Ժամանակն), որ է ըստ մերոցս՝ Զրուան. և փափագէր որդի մի ունենալ, և այսոր համար հազար տարի յաշտ առնէր, այսինքն նուէրք պատարագ կ'ընէր կամ կ'ընծայէր. — (որո՞ւ և ինչ բան). — ինչպէս ծաղրելով հարցընեն Եզնիկ և ուրիշ մեր և օտար Հարք: Վերջապէս յղանայ Զրուան խեղեփս (երկուորեակս), մէկն իր փափագանաց համար, մէկն այլ իր

տարակուսանաց. և սա նախ դուրս կու
գայ. (Ինչպէս). — գարշահոտ, տգեղ
տօգոյն մէկ մի, որ Աւեստայի լեզուաւ
կոչուի Ահրամայինո, յորմէ նոր պարսկե-
րէն կոչուի Ահարեմեն, Հարաման, Ահրի-
մեն, Հարիման, Խարաման, և այլն. այս-
պէս կոչուելուն պատճառ՝ Եզնիկ կ'ըսէ,
« զԽարամանի անուն յանձին կրելոյ՝
« (վասն) առ ի յարեւէ զարեգակնատեն-
» չիկսն արկանելոյ, ուստի և զանունն
» իսկ զԽարամանոյ առ. նոյնպէս և Սա-
» տանայ անուն՝ ոչ բնութեան ինչ անուն՝
» այլ բարուց»։ Քիչ վերջ ծնանի լուսա-
ւոր և անուշահոտ որդին, Որմիզդ¹, որ
կու ստեղծէ գերկինք և երկիր և որ ինչ
անոնց մէջ. ասոր նախանձելով Ահրմէն՝
հակառակ կու ստեղծէ չար էակներ, ինչ-
պէս հրեշտակաց դէմ՝ դեւեր, ընտանի
կենդանեաց դէմ՝ գազաններ, լուսոյ դէմ՝
խաւար, առողջութեան դէմ՝ հիւանդու-

1. Աւեստայի մէջ՝ Ահուրա-մազդա, որ
Թարգմանի Ոգի ամենիմաստ. Դարեհեան ար-
ձանագրութեանց մէջ՝ Աշրամազդա, ըստ Հայոց
Արամազդ, ըստ նախնի Հելլենաց՝ Oromazdes,
ըստ Սասանեան Պարսից՝ Հորմիզդ. ըստ հայ
գրչաց Ե դարու՝ Որմիզդ. նոր պարսկերէն՝ Հիւր-
միզդ, Հիւրմիզ:

Թ,
և
ւս
ը/
կւ
եւ
Ու
տ/
մի
հս
ա/
նս
ա/
դ/
»
»
կս
զՍ
ծե
տո

չկ
մե
կս
կս
ւոլ

թիւն, փոխանակ կենաց՝ մահ, և այլն, և այլն: Այսպէս երկարմատ սկիզբն հաւատոց կու ծագի, այսինքն բարւոյ և չարի հակառակութեան, ի տարբեր անձերէ կամ սկզբանց, որ ուրիշ կրօնից մէջ այլ երեւած է: Բայց Չրադեշտի կրօնից մէջ՝ Որմիզդ համարուի մեծ և պաշտելի աստուած, Ահրմէնն՝ պարզ հակառակութիւն մի, զոր յետոյ Զանդիկը և Մանիքեցիք հաւասարազօր հակառակորդ հռչակեցին, անոր համար ատելի եղան զրադեշտականաց: Ինչպէս Եզնիկ այլ կ'ըսէ. «Ընդէ՞ր ատիցեն մոգը զԶանդիկս»: Զգօն գրոց հեղինակն այլ. «Ո՞ տացէ զհատուցումն վար» ձուց մանկանց Խաւարի՝ Զանդիկ աղան» դին՝ որք են Մանիքեցիքն»: Մոգուց կամ Մազդեզանց մեծ ջանքն էր՝ ատել զԱհրմէն, և պնդել՝ թէ իրենք միաստուածեան են, զՈրմիզդ միայն ճանչնալու աստուած մեծ:

Իրաւ է որ Աւեստայի մէջ որոշ նշան չկայ բազմաստուածութեան, և ոչ անոր մեկնչաց. սակայն՝ գոնէ անոնց յաջորդքն կամ նորերն՝ աստուածակերպ էակներ կամ զօրութիւններ երեւցընեն. որոց զխաւոր կրնայ ըսուիլ Հոնավարն կամ Հո-

նաւար, Հոնովեր, Ահունաւար, և ըստ Աւետարանի՝ Ահունա—վայրիա, որ էր աստուածային (խօսք), թէ ոչ անձնաւոր՝ գոնէ դիմաւոր, որոշ յաստուածային Բանէ՝ որ կոչուէր Մարրա: Այս Հոնաւար արարչագործ խօսքով՝ Որմիզդ հերքած է Ահրէմէնը. ոմանք պարզ մակդիր մի համարին զայս Որմըզդի¹: Բայց Սասանեանց ատեն Միհրի աստուածութիւնն անտարակոյս է, ինչպէս տեսանք և ի Հայս (305—309), ինչպէս և անոնց Անահիտը (279—298):

Եթէ ոչ աստուած՝ բայց աստուածազան կամ գերագոյն ոգիք նշանակուած են մոգուց հնագոյն զրոց մէջ, իբրեւ մերձաւորք և պաշտօնեայք Որմըզդի, Ամշասրանդ կոչուածք կամ Էմշասիկետ, Էմհուսիկետ, Էմշա՝ Աւետարանի լեզուաւ՝ Ամէշա—Սրենդա, որ Թարգմանի Անմահ—Բարեբարք, որք թուով վեց էին. Որմիզդն այլ մէկտեղ առնլով եօթն կ'ըսուին, և Հրէից ու քրիստոնէից Հրեշտակապետաց պատշաճին: Վեցից առաջինն է Բահման

1. Մեր ազգի անձանց յատուկ անուանց մէջ լսուի Հոնաւար ի ԺԱ դարու, և ետքը:

Կ

Ս

Բ

ա

ա

տ

Ա

հ

ա

է

օ

Ս

Ղ

է

ա

ն

Դ

տ

դ

ո

ա

ե

Ո

մ

Խ

ա

կամ Պեհմեն. چاه , հին կերպով վօհու-
Մանօ, Թարգմանութի բարի միտք. ամեն
բանի խնամակալ, և հոգիներու վերբերող.
այսոր նուիրեալ էր մայիս ամիսն և ամ-
սոց Բ. օրն և Շուշան ծաղիկն: — Բ. հրեշ-
տակապետն է Արտապահիշդ, ارداشت,
Աշավահիշդա, որ է ըսել Սուրբ կամ վե-
հագոյն, լոյս աշխարհի, օրէնք բարի, և
այլն. օգոստոս ամիսն այսոր նուիրուած
էր և պահպանութիւն կրակի, ամսոյ Գ.
օրն, և Մէրգէնգիւշ ծաղիկն (Mayorana,
Մշտիկ): — Գ. Շահրիվար, Շէհրիյվեր,
شهریار, ըստ հնոց Խշադրա-վայրիյա, որ
է Թագաւոր մեծ, տեսուչ մեծութեանց
աշխարհի, բովուց, լերանց, և այլն. իրեն
նուիրուած էր Ժ ամիսն (դեկտ.), ամսոց
Դ. օրն, և Ռեհան ծաղիկն: — Դ. Սրեն-
տարմատ կամ Խափէնտարմատ (տես Սպան-
դարամետ, 307-12) Սրանդա-արմաիդի,
որ է Ազնուութիւն սրտի, անուշիչ սրտից,
անասնոց խնամակալ, իրեն նուիրեալ էր
Ե ամիսն (յունիս), և ամսոց Զ. օրն,
Ուռի ծառն. սա միայն հրեշտակուհի հա-
մարուած էր, իբր զուստր Որմզդի: — Ե.
Խորտատ կամ Հառարվադատ, որ է Կեն-
սատու, ժամանակի վարիչ, խնամակալ

երկրի բուսոց և ջրոց, իրեն նուիրուած էր է ամիսն (սեպտ.), ամսոյ 9 օրն և Շուշան ծաղիկն: — 9. Ամերտատ կամ Ամարտատ, որ է Անմահատուր, կամ մահուան դիւրացընող, խնամող ծաղկանց և պտղոց, իրեն նուիրուած էր ամսոյ է օրն և Զամբա? ծաղիկն:

Այս գերագոյն ոգիներէն կամ հրեշտակապետներէն վար՝ ի հարկէ պիտի ըլլար դաս մի Հրեշտակաց, Ֆերիշդէ, فرشتى, որ սովորաբար իգէտ (Ազատ) կոչուին, և ըստ Աւետայ՝ Եզգադա, որ նշանակէ աստուածային իմն, զոհիւ պատուելի. Եաշդ կոչուին և սպասք զոհից, յորմէ և առ մերս Յաշտ, ի սանսկրիտն Եաձատ և Եաշդաշիտ նշանակէ ինչ որ ի մեզ ըստ պարսկին՝ Յաշտ, զոհ: Աւելի քան 40 Ազատք յիշուին, և 24 կամ 28 գլխաւորքն, որք խնամող կամ պահապան համարուին ամսոյ օրերուն, ոմանք երկու աւուրց, ինչպէս մէկ քանի աւուրց էին Իմշասրէնտքն: — Կարգենք այս տեղ ամսոց անունները և անոնց միջոց կատարուած տօները, յետոյ այդ ամսոյ աւուրց պահապանաց անուանքը:

Ա. Ազուր, آذر, որ է ըստ մեզ Արեգ,

Մար

Ատր

Բ.

(Ահե

Թուի

րոշգ:

Գ.

Բ օր

սոյ,

Դ.

Ժէ օ

ինչպ

Ե.

նաճս

պէս

տից,

կարե

9.

Գ օր

ւորս,

Է.

ամսոյ

տատ

տոշք

9 օր

տուծ:

Մարտ. Թ օրը կատարուէր տօն կրակի և Ատրուշանաց, և կոչուէր Ազոշրական:

Բ. Տայ կամ Խոսեմ, *مخ*, Խիշրեմ, (Ահեկան, Ապրիլ), որ նշանակէ զուարթութիւն. Ը օրն էր տօնական, Խիշրեմ—րոզ:

Գ. Բահման, Պեհմեն (Մարերի, Մայիս). Բ օրն Պեհման—րոզ, տօն ուտելիաց, մըսոյ, պտղոց, և այլն:

Դ. Սպանդարմատ (Մարգաց, Յունիս). Ժէ օրն տօն փնասակար բաները ջնջելու, ինչպէս կարիճները, և այլն:

Ե. Ֆերվերտիյե, *فرداد*, որոյ նմանաձայն հայ ամիսն այլ՝ Հրորտից, ինչպէս զրուի ի հին օրինակս, ի նորս՝ Հրորտից, (Յուլիս). ԺԹ օրն տօն նոր զգեստ կտրելու, ոչխարները մաքրելու, և այլն:

Զ. Էրտիպիհէշ (Նաւասարդ, Օգոստոս). Գ օրն տօն պատուելու զկրակ, զթագաւորս, և այլն:

Է. Խոշրտատ, (Սեպտեմբեր). Հայերէն ամսոյ անունն այլ նման Հոռի, առանց տատ յաւելուածի, որ կըրնար նշանակել տորք, իբր Հոռետուր կամ Արեւատուր. Զ օրն էր տօնական, խնդրուածոց յԱստուծոյ, և յաջող ամուսնութեան:

Ը. Տիր (Սահմի, Հոկտեմբեր). ԺԳ օրն Տիրական էր տօն և յիշատակ հաշտութեան Մինուչէհրի և Էֆրասիապայ. ըստ ոմանց և Ապրիլգեկեան, آبريزگان, տօն Զրոց:

Թ. Մուրտատ (Տրէ, Նոյեմբեր). ԺԷ օրն տօն քաղելու զՆենուֆար ծաղիկ, Զէլմի-Նիրոֆեր:

Ժ. Շանրիար կամ Շեհրիվեր Զ. Զ. (Քաղոց, Դեկտեմբեր). Դ օրն Շեհրիվարական, յիշատակ ծննդեան Դարենհի. Ը օրն Խեզան՝ ان خزان, Աշուն:

ԺԱ. Միր (Արաց, Յանուար). ԺԵ կամ Ի օրն Միրեկեան կամ Մեհրեկեան, տօն բարեկամութեան, յիշատակ յաղթութեանց Ֆէրիտունի (Հրոսթե խորենացւոյ) և Թագաւորութեան Արտաշրի Սասանեանց:

ԺԲ. Ապան (Մեհեկան, Փետրուար). Ժ օրն յիշատակ գահընկէցութեան Էֆրասիապայ ձեռամբ Զաւի:

Պարսկարտեկան կոչուին Աւելեաց հինգ օրերն ի Զերտիւշթնամէ գիրս. ուրեմն ուրիշ կարգաւորութեամբ էր կարգ ամսոց տարւոյն, որ վերջանար Ֆէրվէրտին (Հրոտից, Յուլիս) ամսոց, և համաձայն Հայոց տօմարին՝ ի Նաւասարդայ սկսանելով

զտալ
տիկն
Հինգ
րան
նոր
հոռն
Ֆերր
Ֆիրր
Ռաւ,
հիշո
րով)
Քաջ
նիքն
խոր
Սիրի
դէմ
և թէ
են Յ
տեն,
Այս
օրերո
այլ,
պահս
գամա
խող

զտարեմուտն: Միով անուամբ փենձի—մագ-
տիկեղեցիս կոչուէին աւուրքն, այսինքն
Հինգ սրբազանքն, կամ փենձի խոշարա-
րան՝ Հինգ քոյրեր. իւրաքանչիւր հին և
նոր յատուկ անուամբ կոչուէին, ա. Ա-
հռնաշատ = Աթերիյն . բ. Ասդաշատ =
Ֆերրոշի (երջանիկ). գ. Էսֆիկեղամատ =
Ֆերրոշ (յաղթական). դ. Վահուշադրի =
Ռամիշ (վեհ). ե. Վահիշդուշ կամ Վի-
հիշդոշիշ = Տիշիշատ (ողջ միտ, միաս բա-
րով): — Մոգերն այս Աւելեաց օրերուն՝
Քաջաց հաց և կերակուր նուիրէին տա-
նիքներու վրայ: — Շատ տեսակ օրական
խտրութեանց մէկն այլ էր՝ ամսոց ԺԴ օրն՝
Սիրիտար, որ ըսել է Սխտորակեր, ընդ-
դէմ դիւաց վնասակարաց: — Թէ ամսոց
և թէ աւուրց ամսոյ նոր անուանքն դրուած
են Յագկերտի տօմարի նորոգութեան ա-
տեն, պահլաւիկ կամ փարսի լեզուաւ:
Այս տեղ կարգեմք ամսոց իւրաքանչիւր
օրերու պահապանաց հին և նոր անուանքն
այլ, հանդերձ նշանակութեամբ անոնց
պահպանած կամ խնամած բաներու. միան-
գամայն և խտրութեամբ աջող (Ա) և ձա-
խող (Ձ) օրերու.

1. Ա. Որմիզդ. Անհումա Յաջողութիւն. Նոր շինու-
թիւնք:
2. Ա. Բաճման. Վաչու-
ման
Աճումն մարդկան, ժիոց,
այծուց:
3. Զ. Արտիպէհէշտ. Ան-
դապիշդ
Կրակ:
4. Ա. Շահրիվար. Շադ-
նապիւն
Լիւրինք. Բովք:
5. Զ. Սբանդարմադ. Սա-
բանտումոտ
Կենդանիք:
6. Ա. Խուրտատ. Խուն-
տատ
Զուրք և Բոյսք:
7. Զ. Ամարտատ. Ա-
մանտատ
Ծառք և Մարգք:
8. Զ. Տէրատար (Տինի
Բաւան ատան)
Վաճառք, Շինութիւնք.
Կերակուր:
9. Զ. Ատար. Ադուն
Կրակի պաշտօն:
10. Ա. Ապան. Աւան
Զուր, Մշակութիւն:
11. Ա. Խուրշիտ, Խուր
կամ Խունտատ
Արեգակն:
12. Ա. Մահա կամ Մահ
Պահարք, Զբօսանք:
13. Զ. Տէր
Ամպք, Անճրեւք:
14. Ա. Գոշ
Անասունք:
15. Ա. Տէրմիէէէր Տինի.
Բաւանմադուն
Լեզուք (72). Բարի գործք:
16. Ա. Միհր. Մադուն
Արեգակն. Բուսաբերու-
թիւն:
17. Զ. Սէրոշ, Սարուշ
Ուսումն. Պահապան ոգ-
ւոց արդարոց:
18. Ա. Ռաշնէ. Ռաշուն
Իրաւունք և արդարութիւն:
19. Ա. Ֆէրվարտին
Արքայութիւն. Հոգիք
մարդկան Դենի տաճիւ:
20. Ա. Վահրամ. Պէհրամ
վառահրամ
Ուղեւորք:
21. Ա. Ռամ
Բաղդ:
22. Ա. Կուվատ. Վատ
Հողմք:
23. Զ. Տէրտին Տինի Բա-
ւանտին
Աստուած ինքն?

24. Ա. Տին	Մազդեզանց կրօնք:
25. Ա. Աշտուանկ . Արտ Արտասանգ	Մուրացիկք. կրօնաւորք:
26. Ա. Աղատ	Սերմանք երկրի:
27. Ա. Ասման	Երկինք:
28. Զ. Զափատ	Պտղաբեր ծառք:
29. Ա. Մահրասֆանտ Մանսարասբանտ	Արքայութիւն:
30. Ա. Անիրան	Հարսանիք:

Այս օրապահ Ազատներէն զատ յիշուին ի գիրս մոզուց ուրիշներ ալ, ոմանք նշանակաւ պահպանութեան կամ յատկութեան ինչ, և ոմանք ոչ, կամ մեզ անծանօթ. որոց մէջ երեւելիներէն մէկն է Վանանդ կամ Վեւանդ, որ յիշեցընէ մեր Գողթան գաւառին մասը. այսպէս կոչուէր և աստղ մի՝ պահապան Հարաւոյ. դարձեալ դժոխոց շահապետ և դատաւոր էր Վանանդ: — Հոռմ կամ Հոռմ, խնամող աճելութեան և ծովու: Պարզի (Պերճ?), որ Հոմայ ընկերող կամ համհարզ համարուի: Նիրիշէնկ, Նարոշանկ. — Ռադտեսդ, Ռադատադ. — Դահման, Տահման, հոգեհան հրեշտակ. — Հաքդոշէնկ, Սայլի եօթն աստեղաց պահապանն: — Ադարերաս? — Ղոշարի, Ղարարի. — Խեշապատ: — Հարուտ և Մարուտ (Հարադ Մարադ), ասոնք ապստամբած են յՈրմըզէ և պատ-

ժուած գլխիվայր կախուած ի Բաբելոն: —
 Ֆիշրի՛նունտա, Ֆորասօհունտա: — Պատրան,
 շարժող հողմոց: Պէշդէր կամ Դաշտեր, աննդա-
 տու մարդկան: — Ռեսսնպախշ, հոգետու,
 հակառակ հոգեհան Դահմանի: — Ղերու-
 դանսն, Ղարադդանսն, քննիչ գործոց
 մարդկան: — Սերոշ, գլխաւոր Ազատաց
 մէկն է, խնամակալ մարդկան և երկրի:
 — Պէհրամ, կրակի տեսուչ — Արտուխու-
 րա, Անահիդա՝ երկնային ջուրց և աղբե-
 րաց պահապան. սա էգ համարուի, նոյն-
 պէս և Մանրեսքանտ, հանճարոյ ազդող:
 — Ռուշնի, Ռէշնէվասդ, բիւր մի ընկեր-
 ներով, ուղիղ վարուց հսկող: — Հոնուէտ,
 Օշդուէտ, Ֆոհուխէշէրէ. այս երեքն այլ
 ուրհիք են, այսինքն իզական Ազատք: —
 Ասոնցմէ ոմանք Հրեշտակապետաց օգնա-
 կան համարուին, և անոնց համքեար կո-
 չուին: — Ամեն երեւելի արարածոց այլ
 յատուկ խնամող կամ հսկող ոգիք կային,
 ըստ մոգուց. ինչպէս, Արեգական՝ Խոռ-
 շիտ, Լուսնի՝ Մասնհա, Երկրի՝ Սպանդար-
 մատ, Զրոյ՝ Առա, Օդոց՝ Կովատ, Անձրեւոյ՝
 Դէշտար Տիւր, և այլն, և այլն:

Յիշեցինք որ քան զամենայն աստուա-
 ծազան ոգիս գերագոյն էր Միհր, և իրեն

նուիրուած ամիսն և օրն և վեցօրեայ տօնք՝
Միհրական, յորում ներուած էր Պարսից
Թագաւորին՝ (կ'ըսեն Յոյնք) մինչեւ ի գի-
նովութիւն խմել և հրապարակաւ պարել,
իբրեւ ի բարեկենդանի. և զի այսպիսի
օրեր ախորժելի են բազմութեան մարդկան,
բնական է որ անոնց առիթն Միհր այլ
շատ սիրելի ըլլար, նա և քան զՈրմիզդ
ինքն. և ոչ միայն ի Պարսս և ի սահ-
մանակից աշխարհս, այլ և յարեւմուտս,
ուր ինչուան հիւսիսային կողմեր գտուին
Միհրական պատկերք, Mithriaques կո-
չուած, որ (ինչպէս յիշած եմք յերես
307) կերպարանէ փոխզացի կամ հայ
զդակով և զգեստով երիտասարդ մի, ծուն-
կը ցլու մի վրայ դրած՝ զոր կու փողոտէ,
քովը մէկ կամ երկու նոյն հագուստով
անձինք՝ մէկ մէկ ջահ բռնած, մէկին ծայրն
դէպ ի վեր միւսն ի վայր, ցորեկ ու գի-
շեր նշանակելով. ցլուն քովը և ներքեւ
եղած շունն, օձ, կրիայ, կարիճ, տարւոյ
եղանակաց նշանակք են երբեմն և երկնից
կենդանակամարին նշանք, արեւ և մահիկ
լուսնի. — Յունաց այլ ծանօթ և ընդու-
նուած էր Միհրական տօնն և պաշտօնն,
զոր տեսանք (305) թէ ինչպէս աւանդէր

Նոննոս մեկնիչ Գր. Աստուածարանի ճա-
ռիցն: Ուրիշ մեկնիչ մ'այլ գրէ. « Հե-
» Թանոսք զայնոսիկ որ զՄիթրոսի տան-
» ջանան կրէր՝ գրէին զնա որդի մեծին
» Աքամազդայ, ոչ բնութեան՝ այլ կոչ-
» մամբ»: — Յետ Միհրայ՝ մեծապատիւ
Ազատ էր մոգուց՝ Տիր, որոյ պաշտօնն
այլ ի Հայս՝ յիշած եմք (երես 310),
նոյնպէս քիչ մի վերն այլ այնոր նուի-
րուած ամիսն, օրերն և տօնն:

Բարերար ոգիներու կամ Ազատաց ներ-
հակ՝ չար ոգիք կամ դեւք այլ կային,
ըստ մոգուց, ինչպէս, Որմըզդի՝ Ահրմէնն.
սա կոչուի եւս Տարուպի և Կանամիկոյ՝
նշանակելով չարաճճիկ. վեց Ամշասփէն-
տից այլ հակառակքն են, Աքուրի՝ կոռա-
րար, Անտե կամ Անտար՝ մեղսառիթ,
Կառե կամ Սառն՝ բռնարարող. Դար-
մատ, Խեռ. Թարիզ կամ Թարիք՝ Նախան-
ձոտ. Զարա կամ Զարի՝ Յափշտակող:
Ամեն մէկ Ազատի այլ իր հակառակողն
կայր, յորոց յիշեմք քանի մի. — Աւմոյ
կամ Աւմոտոյ, ստութեան և հերձուա-
ծոց դեւ. — Ղենձեդա—Ղանամիկո, համ-
հարզ Ահրմէնի. — Ասֆոռնձակեր, բքարեր,
ամպրոպայոյզ. — Ասքըսեկ և Ասքանեկ,

Ժանգահար. — Տաշաշիմ, մուրեցուցիչ
 տղայոց. — Բեդիյարահ, վշտացուցիչ. —
 Ահարիման, ապականիչ բերոց երկրի. —
 Հիշմտիվ, մահաբեր, հակառակորդ Սե-
 րոշի. — Միհր-տերուն, ուխտադրուժ և
 վեց մեծ մեղք. — Լաֆիս, շփոթիչ ա-
 ղոթողաց. — Նիսազ (հայերէն այլ), ագա-
 հութիւն, — Ռասակ, նախանձ. — Խուզամ,
 հայերէն այլ կազմ, կռիւ. — Վարուն, ար-
 համարհութիւն, հպարտութիւն. — Պարմուն,
 զանգատ. — Պաս, յամառութիւն ի չա-
 րիս. — Դիր, թուլութիւն, հիւանդութիւն. —
 Նազուշ՝ ճանճիկ դեւն, որ ի հիւսիսոյ կող-
 մէն գայ. — Վիզար կամ Վիզարեսոյ, հո-
 զեկապ դեւ, և այլն. — Գլխաւոր դեւքն
 ըստ մեր բառի կոչուին Տակվա, Տիվ,
 այլք՝ Տերուն, ըստ մեզ Դրուժան, և Տախս,
 որ թերեւս ըլլան մերոց թուխքն (235):
 Եզնիկ յիշէ և Մանմի կամ Մանմի դեւ
 մի, որ լուսոյ ստեղծման գաղտնիքը գի-
 տէր, և «որում՝ ցայժմ պաշտօնեայք այնր
 » քէշի՝ երիցս յամի զոհս մատուցանեն»:
 Զարմանալի և դժուարիմանալի տեսակ
 մի հոգեղէն էակաց կամ պատկերաց՝ մո-
 զուց աղանդին՝ են Պրաւաշիս, ըստ յետ-
 նոց՝ Պրաւաշիս, Պերունէր, որք համարուին

էակաց և հոգւոց նախասկիզբն գաղափարք,
կամ մտաւոր պատկերք ի գիտութեան
աստուծոյ, կամ հայելիք իմն հոգւոց. նման
իմն Պղատոնի կարծեալ նախաստեղծ հոգ-
ւոց, որք ի ժամանակի միաւորին ընդ
մարմինս. Արքեմենեան Թագաւորաց քան-
դակաց վերայ (ի Պերսեպոլիս) կերպարա-
նին Ֆէրուհէրք՝ իբր մինչ ի կէս մէջք
պատկերք Թագաւորի՝ երկու թեւերով շր-
ջանակի մի մէջ¹ :

Որչափ որ մոգուց սկզբնական կրօնքն
և պաշտածն միաստուածութիւն էր, և
պաշտօն Բարւոյ, այսոր հակառակին ի-
մաստն՝ Չարն՝ այնքան զատեց հեռացուց
այդ երկու գաղափարներն, որ ամենայն
չար՝ դիւական իմն համարուեցաւ, ամե-
նայն բարի այլ՝ աստուածային. ըստ այսմ
և տարերք սրբազան և պատուելի եղան
մանաւանդ գլխաւորքն, Հոգ, Զօր, Հոյ
և Հոյմք. Երկիր՝ այնքան սրբազան հա-
մարուէր՝ որ անվայել էր մեռեալները ա-
նոր մէջ թաղել, անոր համար կու ձգէին
զանոնք ծառոց վրայ կամ բաց կամ շրբ

1. Միթէ վանայ կողմերում գտուած պղնձեա
թուջնաձեւ փոքր ձուլածոյք այլ՝ տեսակ մի Ֆէ
րուհէր չե՞ն, զորս կարելի ըլլայ կոչել Հրաշէր

Զապատած տեղ մի, ինչուան որ գազանք
 և թռչունք ուտէին մարմինները. ապա
 ոսկորները կու ժողովէին ի Դախմայս, գե-
 րեզմանատեղիս, առանց թաղելու. և թէ
 սխալմամբ թաղուած ըլլար՝ այն տեղն 50
 տարի անգործ անմշակ կու թողուէր: —
 Զրոյ սրբութեանն համար այլ՝ չէին հա-
 մարձակեր այնով լուացուիլ, այլ գումի-
 զով, (կովու մէջ). այս էր Յազկերտի
 կամ Միհրնեբրսեհի հրամանաւ պատուէրն
 առ Հայս. «Զեռք՝ առանց կովմիզոյ՝ մի՛
 » լուացին» Այս բանիս համար կ'ըսեն,
 Տիրիթ պարթեւ՝ առ Ներոն կայսր երթա-
 լու համար, ցամաքային երկար ճամբան
 բռնեց, որ ծովու ջուրը չի պղծէ նաւա-
 գնացութեան առթիւ: — Իսկ Հրոյ սրբու-
 թիւնն և պաշտօնն շատ հեղ յիշուեցաւ
 և շատ յայտնի է, մինչեւ հիմայ. քան-
 դակաց մէջ այլ կ'երեւան ինչ որ պատ-
 միչք և տեսողք այլ նկարագրեն. ատրու-
 շանի կամ կրակավառ բազնաց քով կե-
 ցած երկու պաշտօնեայք, մոգ կամ Մու-
 պետ, ծնօտնին թերանակապ լաչակով մի
 կամ կապերտակով պատած (որ շունչեր-
 նին կամ թուք և լորձունք չի դաչի կրա-
 կին), զոր կոչեն Փանամ կամ Փանդամ,

Պանոս, Պարսն փագանք¹. կամ թէ չէ՝
 գլուխին դրած խոյրին փէշերովը ծածկեն
 բերանին՝ որ անդադար աղօթքներ մըմըն-
 ջէ. ձեռուրնին այլ՝ նոսն կամ գազի մանր
 ճիւղերէ (22 կամ 35 թուով) տրցակներ բրու-
 նեն, զոր կոչեն Պերսամ, ի գիրս մեր Բարս-
 մունք. որ նոյն է ըստ ոմանց վարսաման բու-
 սոյ հետ (Tymus Serpyllum), որոյ ճիւ-
 ղերն այլ հասարակօրէն բռնելիք կ'ըլլային
 կրակապաշտիցն: Մոգերու գլխաւորն կամ
 անոնց մէկն այլ ի ձեռքն ունէր «Ուռն,
 որով հրամայէր», ինչպէս գրուի և Ս. Յիզ-
 բուզտի վկայաբանութեան մէջ, և էր գա-
 ւազան մի փայտեղէն, նշանակ իշխանու-
 թեան. իստմ կամ Էսման կոչուած²: Սոյն
 վկայաբանութեան մէջ մոգուց կրակին
 քով կենալու կերպն՝ կ'ըսուի յառակի կտլ.
 որ թերեւս բերանակապ կենալն նշանա-
 կէ: Այս բերանակապը հրամայէր Հայոց

1. Այսպէս գրէ Թարգմանիչ մեր Ոսկիբերա-
 նի Մեկն. Եսայեայ (Գլ. ԽԲ). «Այժմէն իսկ ի
 » տօնսն կապերտակս իմն գերեսօքն պատեն և
 փագանս ի բերան, առ մոլութեանն»:

2. Եղիշէի պատմութեան մէջ կարգամբ որ
 Պարսից սպարապետն իր զօրքերը յորդորելով
 ի քաջութիւն, կու յիշեցընէր Թագաւորէն ընդ-
 ոնելու պսակներն և Ուռն:

Յագկերտ նա եւ խմոր թխելու ատեն.
 «Հայսք՝ առանց փանամի մի՛ զանգցին»:
 — Դարձեալ, ի պատիւ Կրակի կու հրա-
 մայուի, «Միրտք և քակորք ի կրակ մի՛
 » եկեացեն»: Այրած մաշած կրակին մնա-
 ցորդն անգամ՝ Մոխիրն, սրբազնացեալ
 էր, պէտք էր ժողվել և լեցընել ի Մոխ-
 րանոցս, որ եօթն մեծամեծ Ատրուշանաց
 կամ Կրակատանց մէջ՝ էին. և ճշդու-
 թեամբ կու պահանջէին ի պաշտօնէից՝
 մոխրին քանակը. այս է Եղիշեայ մէջ յի-
 շուած մոխրաչափ կարգն: Նոյն հրամանաց
 մէջ յիշուի և կապճաթիւ կարգ, որ էր
 որոշեալ չափով մի ժողվել մանր ճճիներ,

1. Այս եօթն կրակատունք կոչուէին Ագէր-
 Միհր, Ագէր-Նուշ, Ագէրպիյն, Ագէր-Խէրիյն կամ
 Ագէր-Խիւրտատ (ի Շիրազ), Ագէր-պէրզիյն, որ
 նշանակէ Հուր ի վերայ թամբի, ի յիշատակ
 Քէյ Խիւսրեվի ձիէն ընկնալուն և այն տեղ առ-
 րուշանն շինուելուն, և Ագէր-Ջերտէհիւշթ: Յայտ-
 նի է, որ բոլոր այն մեծ նահանգն որ Հայոց և
 Մարաց միջաստանն է, կ'ըսուէր և կ'ըսուի Ա-
 գէրպէկեան, Ատրպատական, որոյ Դավրէժ մայ-
 րաքաղաքն այլ Ագիւրապատ: Մեր գրոց մէջ յի-
 շուին և Վաւմսկան կրակ (Աթէշ Պէհրամ) որ
 կարկենան քարի գունով կարմիր նշանակէ, և
 1001 տեսակ կրակ կայր հօն՝ կ'ըսեն: Որմզդա-
 կան հօշր այլ յիշուած է, իբր աստուածային
 կրակ:

մըջիւններ, գորտեր, և այլն, իբր պիղծ (Խարփասդար) կենդանիք՝ Ահրմէնէ ստեղծեալ, և ջնջել զանոնք, կամ առ մոգպետն դրկել, որ ապահով ըլլայ՝ Թէ կրակի մէջ չեն ձգուած:

Կրակի պաշտաման հանդիսական ժամերն՝ օրուան հինգ պահերն էին, ըստ Պարսից կեանքի: Իսկ կրակի ազնուագոյն նուէրն էր Հոմա, ըստ Հնդկաց Սոմա, որ ըստ ոմանց է Համհամ կամ Համիմ ըսուած բոյսն, *Anomum* ըստ Լատինաց, որ որթոյ նման անուշահոտ ողկոյզներ բերէ և անոր հիւթն. այս հիւթէն զանգած կտորներ ձգեն կրակի մէջ. ըստ բուսաբանից՝ յատուկ *Sarcostema viminalis* կ'ըսուի բոյսն: — Կենդանեաց զոհ չէր ըլլար կրակի, բայց հարկ էր ամեն ուտելի կենդանի այլ նախ նուիրել անոր, իբրեւ սրբելու համար, և յետոյ մորթել և ուտել. այս է յազել ըսուածն (ի գիրս Եղիշէի), և պատուիրուածն, «Պատրու»
 » ճակք մի՛ մեռցին անյազ, եթէ յօգեաց
 » իցէ և եթէ յայծեաց և եթէ յարջառոց,
 » և եթէ ի հաւուց և եթէ ի խոզաց»:
 Յազեալ և նուիրեալ միսն կոչուէր Մի-յարտա (Մկուրտ?): Մէկ սովորական նուէր

մ'այլ էր բաղարջ հացի մանր նկանակ, զոր Տարուն կամ Տարանունոյ կոչէին: Վերոյիշեալ Ս. Աստուածատրոյ (Յիզտիբուզտի) վկայաբանութեան մէջ՝ յիշուի և զոհս աղտեզ մատուցանել կրակի, որ չեմ գիտեր ինչ նշանակէ: — Զոհելն և աղօթելն միանգամայն ըստ մազդեզանց կոչուէր Եագ և յագել:

Բաւական համարինք այսչափս Զրադեշտի և մոգուց կլօնից ծանօթութեան, որք դեռ շատ և շատ աւանդութիւններ և վարդապետութիւններ ունէին, իրարմէ տարբեր և աւելի կամ պակաս. մեր Եղիշէ Վ. կ'ըսէ իր ատեն, Ե դարուն, «Հինգ կեչոք են՝ որ գրաւեալ ունին զամենայն օրէնս մոգութեան». և են, նախ, հասարակաց Զրադեշտական կրօնքն. յետոյ, Ամսրարտքաշն, Բոզպաշիտն, Պաշխաշիկն և Պարսկադեհն¹. յայտ է որ յետինքս նորագոյն ժամանակաց աղանդք էին, մէկն Պարթեւաց, միւսն Սասանեանց տէրութեան ատեն ընդունուած. որոց զանազանութիւնն և յաւելուածն շատ ծանօթ չեն մեզ և ոչ հարկաւոր մեր նպատակին: Կ'աւելցընէ

1. Ասոնց վրայօք հմտական գրուած մի հրատարակուած է ի Բազմավէպի 1895 էջ 51:

Եղիշէ, թէ այս հինգէն զատ՝ «է՛ միւս եւս
 » այլ վեցերորդ, զոր Պետմոզն (կամ Մոզ-
 » պետն) կոչեն»։ և ով որ այս ամեն ա-
 դանդոց կամ մասանց հաւատոյ հմուտ ըլ-
 լար՝ Համակդն կոչուէր, իբր ամենահա-
 ւատ։ Այսպիսի էր այն մոզպետն՝ որոյ
 յանձնուեցան Ս. Ղեւոնդեանք՝ ի բանտ
 և ի փորձ, և որոց շնորհքով ինքն ընդու-
 նեցաւ զքրիստոնէութիւն և եղաւ կատա-
 րեալ հաւատացող և պսակակից Սրբոցն,
 անոնցմէ առաջ։ — Յայտնի է բառէն որ
 մոզուց գլխաւոր նշանակէ Մոզպետն և
 Մոզպետ. ի հինգերորդ դարու՝ կը համա-
 պատասխանէր մեր եպիսկոպոսին, բայց
 հետզհետէ այդ անուան կարեւորութիւնն
 պակսելով՝ այժմ նշանակէ քահանայ, ու-
 րում նոյն դարուն կ'ըսուէր՝ մոզ։ Դիտելի
 է որ Աւեսդայի մէջ քահանայի կ'ըսուի
 Արարվան, և ոչ երբեք մոզ. այս զրոց
 մէջ վարդապետի կ'ըսուի Սէրրաբաիդի,
 յորմէ կըճատուելով ձեացաւ Հէրպատ,
 վարպետ. այժմ Հէրպատք՝ քահանայէն
 մովպետէն ստորին դասակարգ մի կը կազ-
 մեն։ Գերագոյն մոզպետն կոչուի Տէպու-
 թի տեսչութիւն, որ ըստ բառին նշանակէ
 հզօր ձեռքով (ձեռնեքէց)։ յորմէ թուի և

մեր դատարանի բառն. յԵղիշեայ դարուն
կ'ըսուէր՝ Մոգպետաց մոգպետ, ինչպէս
ի գիրս մեր նախնեաց գրուի՝ Մովսէսաւ
մովսէս: Այս կոչման հետ Եղիշեայ գրոց
մէջ կայ գրուած և Ռատ, զոր ոմանք յա-
տուկ անուն մարդոյ կարծեր են, բայց
նշանակէ տէր, գիտուն, և մեծ: — Մո-
գուց զգեստն պարզ սպիտակ պատմունճան
է, որ սաղրա կոչուի. մէջքերնին գօտի
(քոստի) չորս հանգուցով, ի գլուխնին հայ-
կական կամ փոխգական խոյր կամ գդակ՝
երկայն ականջներով կամ փէշերով, բե-
րաննին անով ծածկելու համար. մոգպե-
տաց խոյրն աւելի շիտակ է. իսկ ի ձե-
ռուրնին բռնածը արդէն վերը յիշուեցաւ,
Ռաւ և Բարամուհր:

Հարեւանցի խօսք մ'այլ ըսենք մոգուց
կարծեաց՝ մարդկան և արարչութեան
վրայօք, որ գուցէ մեր հին Հայոց այլ
երբեմն ընդունելի եղած ըլլայ, թէ և շատ
արտառոց: Յետ Ամշաստանդաց և յառաջ
քան զայլ ամեն արարած՝ եղած է կամ
Որմիզդ ստեղծած է՝ ցուլ մի, Ապոռոստ
կոչուած, զոր նախանձողն Ահրմէն կու
սպաննէ. բայց Որմիզդ անոր հիւթէն գոյա-
ցընէ զբոյսս և զկենդանիս, նա և զառա-

ջին մարդն՝ անուանեալ Քեյումորդս կամ Քեյիմերս, کومرس, զսա այլ կու սպաննէ չարն. իսկ Որմիզդ անկէց այլ կու հանէ այր և կին մի, Մեշիս և Մեշիսեա, իրրեւ Ադամ և Եւա, որք կ'ըլլան նախածնողք մարդկութեան: Այսպիսի ծագման պատճառաւ մեծ պատիւ մ'ունի ցուլն առ մոզս, մանաւանդ սպիտակն, որպէս և առ Հայս. զոր յայտնեն Տրդատայ և իր հօր Խոսրովու ըրած զոհքն և նուէրքն առ չաստուածս իւրեանց. և այս նախաստեղծ ցուլ կենդանւոյ աւանդութեամբ թուի գիտնոց՝ թէ Նինուէի նորագիւտ աւերակաց մէջ գտուած մեծամեծ քարեղէն Ֆուլ-առիւծ և մարդ միացեալ արձանքն՝ կանգնած են արքունեաց դրանց և պարսպաց քով:

Մարդուս վախճանին աւելի ուղղամիտ կարծիք ունէին մոզք, ընդունելով հանդերձեալ կեանք մի, բարիներու՝ արքայութիւն և չարաց՝ դժոխք, որ կոչուի Տազախ. երկուքին միջոցն կամուրջ մի կայ Չիկեվատ կոչուած, ուսկից պէտք է անցնին յ'արքայութիւն զնացողք. և որպէս զի Ահրմէն անոնց վրայ չյարձակի, հօն պահապան կենայ՝ մեծ և ահաւոր շուն

մի, Յոխակ-կուսաշ անուն, (թերեւս ըստ հայ բառի ցուկ, շան դունչը նշանակելով): Արքայութիւնն կոչուի Ահու-վահիսդա, այսինքն Ազնիւ բնակարան. բայց երեք կարգ կամ աստիճան է, իբր երկինք երկնից. առաջինն՝ Համխտան-պէհիշդ՝ երկրէս ինչուան աստղերը բարձրանայ. երկրորդն՝ Մահ-բիս-պէհիշդ, յաստեղաց մինչեւ յարեգակն. երրորդն կարօ-տմանա՝ տուն երգոց, պահլաւերէն, նոր պարսկերէն՝ Քարազման: Բուն արքայարանն է բնակարան Որմըզդի, որ բազմի ի վեհեղդեմ գահոյս՝ ի ծայր սրբազան բարձր Հարա-պէրեզայիդի լերին, յորմէ հիմայ ծանօթ անուն կովկասեան և պարսկական էլպուրզ լեռանց: Պէյմէն հրեշտակապետն է՝ առաջնորդէ արդարոց հոգւոց և անվտանգ հասցընէ յարքայութիւն. ընդ հակառակն, մեղաւորը տատանելով կամբըջին վրայ՝ գլորին ի վայր, ի դժոխս. իսկ միջակ հոգիք, այսինքն որոց բարիքն և չարիքն հաւասար ըլլան, վերոյգրեալ Համխտան-պէհիշդ կայանքում մնան: Մեռելոց հոգւոց համար սահմանուած են աղօթք և չափ աղօթից, և աղաչանք առ Դահման հոգեհան հրեշտակն, որոյ ա-

նուամբ կոչուին և աղօթքն ննջեցելոց. իսկ հասարակ աղօթքն՝ Աֆրիկե, գովութիւնք՝ Նեայիշ: Մեծամեծ մեղքն Դանափուր կոչուին. մեղաց քաւութեան համար գլխաւոր ապաշխարանք է՝ փնասակար ճճիներ և զեռուններ սպաննել ջնջել: — Աշխարհի վերջն պիտի ըլլայ երբորդ հազարամեայ դարուն ետքը, այսինքն Զրադեշտէն 3000 տարի ետեւ. երբ պիտի երեւնան Հոշեոթրպամի և Հոշեոթրամահի (իբր Ենովք և Եղիա) հրաշագործք, մարդկան բարի վարք քարոզելու. անոնցմէ վերջ պիտի գայ ի Գանսէկ (Գանձակ?) իրան երկրի՝ Սերխուշ, քաջ հետեւող Զրադեշտի, և յաղթելով Ահրմէնի՝ Դ դարն պիտի սկսի յարութեամբ մեռելոց: Ինչպէս պիտի ըլլայ յարութիւնն՝ Ֆրաշաքարդ (Հրաշակերտ?), հարցեր է ինքն Զրադեշտ առ Որմիզդ, և սա պատասխաներ. Ինչպէս ցորենի հատն որ ընկնի ի հող՝ կու բուսնի և կ'աճի, այսպէս երկիրս այլ նորոգուած՝ պիտի դուրս բերէ ոսկորները, արիւնը և կեանքը, ինչպէս որ էին առաջ: Սէրխուշ պիտի դատէ զմարդիկ. անմաքուրները համառօտ բայց սաստիկ կերպով մի պիտի մաքրէ քաւէ. մեծ մեղաւորները պիտի դա-

տապարտէ, որք Դարոյստ կամ Դարվանտ կոչուին. յետ բաժանման արդարոց և մեղաւորաց՝ մեծ լացով, և կոծով, երեք օր և երեք գիշեր ահաւոր հրդեհ պիտի ըլլայ, որ քարեր և մետաղներն այլ հալեցընէ, մեղաւորներն և դեւերն այլ մէկտեղ: Յետ այն օրերուն՝ երկիր մաքրուած պիտի երեւնայ. մաքուր մարդիկ այլ պայծառացեալ պիտի ապրին՝ կերակուրի կարօտ չըլլալով՝ 3000 տարի, միայն կենսատու Հոմ ծառոյն հիւթը խմելով, կամ Հետհառէ ցլոյն բղխածը. յետ այդքան տարիներու՝ պիտի լրանայ աշխարհիս 10,000 ամեայ ժամանակն: Յետ այնորիկ ի՞նչ պիտի ըլլայ: — Կարծեմ մոգերն այլ հիմայ չեն գիտեր. բայց, Թէոպոմպոս հին յոյն հեղինակն՝ որ մանրամասն գրեր էր Չրադեշտի վարքն և վարդապետութիւնը (հիմայ կորսուած, բայց Պլուտարքոսէն քիչ մի ծանուցուած), կ'ըսէ, Թէ դարձեալ 2 կամ 12000 տարի պիտի հանգչին Որմզդի հետ. և յետոյ Թուի Թէ նորէն պիտի նորոգուի աշխարհ և ժամանակի շրջանն. այսպէս կտրատելով մոգուց կարճատևութեան յաւիտենականութիւնը:

Այսպիսի խառն ի խուռն հաւատք ու-

նէին և մեր հին Հայք. — հաւանական է թէ ունէին, թէ և ոչ ամենայն Հայք: Արտաշէն Բ. նորոգող կամ յորդորող դիւանական պաշտամանց՝ ունէր ընտանի մի (ըստ Խորեն. Բ. ԽԸ), «աշակերտ մոգի» ուրումն երազահանի¹, որ յայն սակս «Մոգպաշտէ անուն կարգային». զսփոխանակ Երուսաղայ եղբօր Երուանդայ՝ քրմապետ կարգեց. ասկէ գուշակուի մոգուց աղանդոյն ընդունուած ըլլալն ի Հայս. Մոգպաշտէ՝ բառն այլ գուշակուի Մոգուց վարդապետութեան հետեւող, և է պարսկերէն այլ 𐭌𐭎𐭐𐭕. վկայէ և պատմութիւնն, ինչպէս առաջ յիշեցինք, որ երբ Արտաշիւր Սասանեան նուաճեց զՀայս, ոչ իրեւ նոր կրօնք մտուց զկրակապաշտութիւն, այլ «զՀուրն Որմզդական որ ի վե» ըսյ բազնին որ ի Բագաւան՝ անշէջ» հրամայէ լուցանել»: Բայց, Թուի թէ երբ Տրդատ յաղթողարար դարձաւ ի Հայս,

1. Բաց յայլեւայլ աղթարական բանից՝ կ'ըսուի, թէ Զրադէշտի գրոց եօթն մասունքն (հոսքայք) երազահան բանք էին:

2. Թուի թէ յունարէն Մեգաքիս գրուած անունն այլ զայս նշանակէ. վասն զի իրենց Եփեսոսի Արտեմեայ մեհենին ներքինի քուրմերն այլ այսպէս կոչուէին: (Մորի. Գ. 157):

Պարսից հետ վերնտեց անոնց պաշտամունքն այլ, գոնէ իր սեփական արքունեաց սահմաններէն. վասն զի իր հրովարտակաց մէջ (համարելով վաւերական), ոչ կրակի յիշատակ կայ և ոչ լուսաւորաց պաշտաման:

ԳԼՈՒԽ ԺԱ.

ՀՄԱՅՔ. — ԳՈՒՇԱԿՈՒԹԻՒՆՔ, ՀԱՐՑՈՒԿՔ,

ԿԱԽԱՐԳԱՆՔ

— — —

Ինչ հաւատք որ օտար է ի կրօնից հին և նոր օրինաց՝ մոլար և սուտ է, ինչպէս տեսանք ինչուան հիմայ յիշած տեսակ տեսակ հաւատացեալ և պաշտեցեալ առարկաներէն. որք քիչ կամ շատ սկզբնական աստուածածանօթութեան գաղափարին խառնակելէն և արուելէն առաջ եկած էին. և եթէ այդ ծագմանէն յառաջ գալն, և պաշտելեաց երեւելի և ահաւոր կերպարանքն՝ կրնային մոլորութեան պատրուակ մ'ըլլալ պաշտողացն և խաբուելու

դիւրութիւն մի, սակայն նոյն իսկ կերպարանքն ըստ մեծ մասին յայտ յանդիման թանձր նիւթեր ըլլալով, շատ այլ կու մեծցընեն մարդկան մոլորութիւնը: Բայց ինձ աւելի մեծ կ'երեւի մոլորութիւնն՝ չնչին բանից մէջ, որ շատ հեղ իսկական բանէ մ'այլ ծագում չունին, այլ սոսկ երեւակայութիւն, կարծիք և ստութիւն են. կամ երեւած և պատահած բանէ մի՝ ուրիշ բան մի հետեւցնել մտօք կամ կամօք, այլ ոչ իրօք. զի չկայ ստոյգ ինչ որ իր ըստի, այլ շատ շատ երեւոյթ մի՝ և այն խաբէական: Այսպիսի մտաւոր և կամաւոր կամ գործնական մոլորութիւնք, կամ խաբուելով կամ խաբելով, մեր ինչուան հիմայ յիշած դից, ոգեաց, պաշտելեաց և հաւատալեաց շատութենէն՝ աւելի այլ շատ են, և ընդհանուր. այսինքն ամեն երկիր և ամեն ազգաց մէջ գտուած, և դժբաղդարար և մեծ ամօթով՝ ըսեմք, նաեւ քրիստոնեայ ազգաց կամ անձանց մէջ՝ մինչեւ հիմայ, աւելի կամ պակաս, մէկ կամ մէկայլ կերպով մնացած և շարունակուած:

Այս տեսակ տեսակ կարծելիքն և հաւատալիք, որ երեւելի առարկայ մի չու-

նին, իրարմէ՛ զանազանելն անկարելի կամ
 դժար է, մէկ բառով Հմայք և Հմայութիւն
 կ'ուզենք անուանել, իբրեւ ընդարձակ և
 շատ տեսակ բովանդակող. զորս եթէ ջա-
 նամք քանի մի կամ հանրական ցեղի վե-
 բածել և բացատրել, ըսենք՝ կախարդու-
 րիւն, Գուշակութիւն և Հարցուկ, թէ և չեմք
 համոզուած թէ յաջողիմք այսպիսի բա-
 ժանմամբ. եւս առաւել, թէ կարենամք
 յիշել գոնէ մեր ազգի և լեզուի մէջ ծա-
 նոթ՝ լսուած տեսակները և բոլոր անուն-
 ները. և շատ տոգոհ չեմք չգիտցածնե-
 բոլս կամ չըսածներուս վրայ. վասն զի
 ոչ միայն ստութիւնք են, այլ և ուամիկ
 և երբեմն չար խելագարութիւն, խելաց-
 նորութիւն, խելացնդութիւն. գրելս իսկ
 անհաճոյ և ցաւալի այնու՝ զի այսպիսի
 աղճատանք և ստութիւնք՝ ոչ որպէս դիք
 և կուռք յօտարաց մտեր են ի Հայս, այլ
 շատն իրենցմէ հնարած (ինչպէս ուրիշ
 ազգեր այլ իրենք իրենց), և յօտարաց
 այլ վկայուած են Հայկական հմայք, (ինչ-
 պէս պիտի յիշեմք յետոյ). և որ չարա-
 գոյն է՝ մեծ եռանդեամբ կամ յամասու-
 թեամբ պահուած, թէ և շատ Հարք և
 վարդապետը մեր հակառակած և մեղադր-

բած են սկսեալ ի Լուսաւորչէ, յԵզնկայ,
 ի Խորենացւոյ և ի Մանդակունոյ, որ
 վշտացեալ գրէր, «Ոչ դիւական հմայիցն
 » են պատժողք և ոչ Յռարացն պահան-
 » ջողք»։ և եթէ ինքն և իրմէ վերջն շա-
 տերն այլ պատժեր և խրատեր են, այլ
 ոչ է ջնջուած. և աւելի ցաւելի է ըսելն՝
 թէ անջնջելի այլ երեւի. բայց և ըստ Յի-
 սուսին մերոյ՝ «Այս ազգ (չարի) ոչ իւրք
 » ելանէ, եթէ ոչ պահօք և աղօթիւք»։

Արդ, ըսենք նախ, Հմայութեան անուամբ
 ինչ կ'իմանամք՝ ընդհանրապէս և մաս-
 նաւոր։ Ընդհանրապէս՝ ըստ նախագրելոյս՝
 ամենայն սուտ հաւատալի բան որ պարզ
 հետեւցընելով մի ըլլայ տեսնուած կամ
 չտեսնուած բանէ, դիպուածէ, երազէ, ձե-
 ւէ, շարուածքէ կամ գրուածքէ, կամ խօս-
 քով, կամ գրով, կամ տեսակ տեսակ նիւ-
 թերով, դեղերով, կենդանիներով, շարժ-
 մամբք, շօշափմամբ, և այլն։ Իսկ ի մաս-
 նաւորի՝ Հմայք կամ Հմայութիւն բառի
 յատուկ նշանակութիւնն է, սնտոյի ջանք
 և գործք իբր կրօնական սկզբամբ բան
 մի գիտնալու, մանաւանդ շատերու չգիտ-
 ցածը, և ըստ այսմ գիտցողն քան զայլս
 կ'ըլլայ գէտ և հմուտ, և այս բառին ար-

մատն կրնայ Հմայութեան այլ արմատ ըլլալ ըստ մեր լեզուի, և հմայք գործ հըմտի: Օտարաց մէջ այլ փնտռելով նման անուն, նախ Զանդիկ Հոմայն յիշուի, և այնոր հետ պարսիկ Հոմն, որ իրենց մարգարէ մի համարուէր Ճէմշիտ թագաւորին ատեն, և մոգութեան վարդապետութիւններ գրեց: Զանդիկ և Հնդկաց Հոմայի և Սոմայի մերձաւոր անուամբ Պուտհեանք այլ Մայա կոչեն Հրապոյրք ըսուածն առ մեզ, որ մոլորութեան շարժառիթ է: — Հայոց հին հմայութեան կամ հմայասիրութեան վկայութիւն է՝ մէկ տեսակին (յետոյ յիշելի) լատին քերդողին (Յոքնադ, Երզիծ. 2, 550) անուանելն, *Armenius vel Comagenus Aruspe:* — Բարդաժան աղանդաւոր ի սկիզբն Գ. դարու (ըստ Խորեն. Բ. Կ2.) գալով ի Հայս, քննեց ասոնց մեհենական պատմութիւնները և պաշտամունքը, և «արար բազում ասա» ցուածս ընդդէմ Բաշխից և կոոց պաշտաման՝ որ յաշխարհիս մերում»: Ս. Սեդրեատրոսի և Կոստանդիանոսի վիճաբանեալ պատմութեան մէջ՝ յիշուի, որ կայսրն յառաջ քան զհաւատալն ի Քրիստոս, իր հիւանդութեան ճար ուզելով՝

խնդրեց և ի Տրդատայ՝ իբրեւ ի մերձաւորէ՝ որ իրեն Դիւրեր խաւրէ ի կողմանց Պարսից և Հնդկաց, որք թերեւս գտուէին և ի Հայս. թէպէտ այս պատմութիւնս շատ երկբայական է: — Յովհան Մանդակունի իր ժամանակի և առաջնոց հրմայութեանց դէմ գրելով (ԻԶ ճառ), յիշէ այս տեսակները. Դիւրութիւն. Թովշութիւն. Հատահարցութիւն. Հաշտահարցութիւն. Մարտահարցութիւն. Քաշտահարցութիւն. Հեղահարցութիւն. Հմայութիւն. Միջագիտութիւն. Գրարարութիւն. Աստղագիտութիւն. Դիւրահարցութիւն. Օրահմայք. Լուսնահարցութիւն. Շեղահարցութիւն. Ոգոտահմայք. Գետահարցութիւն. Սնկիկութիւն. Յաշտութիւն. Բախտ. Ճակատագիր. Գիր Պահարտի. Շարժմակք բժշակաց: Ասոնց վրայ կրնան աւելցուիլ այլ և այլ հմայութիւններ ուրիշներէ յիշուած:

Վանական Վ. հեթանոսութեան և Հմայից ծագման վրայ խօսելով, համարի, թէ «Յաւուրս Աբրահամու՝ Դիւրութիւնք գտան.
» Քաղդէացիքն՝ Աստղագիտութեամբ առ-
» նէին, և Մոգքն՝ Զենականօք, և այլք
» Վհկա՝ զմեռեալսն ածելով. Փոխգացիք՝
» Լերդահմայութեամբ՝ զչորքոտանեաց լրբի-
» մունս, զճայն թռչնոց, զփայտի և զքա-

» րի: Նախ Նինուէ սկսաւ զԿախարդու-
 » րիւն, վասն որոյ ասէ (Ս. Գիրք) Նի-
 » նուէ՝ գլուխ կախարդաց: Ոմանք առ-
 » մատովք առնեն զկախարդութիւնն. ա-
 » ման թաղելով ի հող, և երեք կենդանւոյ
 » ձայն տան ածել, ձկան, թռչնոյ և մար-
 դոյ»:

Ասոնց կարգին՝ հասարակօրէն լսուած
 Կախարդութիւնը չի յիշեր Մանդակունին,
 զի իբրեւ ընդհանուր անուն համարի մո-
 լորութեանց, կամ Հմայութեան անուամբ
 զնոյն իմանայ, նոյնպէս և Դիւրոտեամբ,
 զոր ամեն տեսակէ առաջ դրեր է. և հի-
 մայ այլ այս երեք անուանք աւելի ընդ-
 հանրական և համանիշ համարուին: Կա-
 խարդ բառին ստուգարանութիւնն անյայտ
 է ինձ. և հարկ է որ յատուկ բան մի
 նշանակած ըլլայ ի սկզբան, տարբեր միւս
 երկու անուններէն: Ս. գրոց թարգմանու-
 թեան մէջ միշտ յոյն բնագրի բառին՝ նոյն
 հայ բառն չի փոխանակեր, և աւելի աչք
 խարող, աճալարար մի ցուցնող հա-
 մարուի: Մեր ոչ շատ հին վարդապետաց
 մէկն գրէ. «Կախարդն՝ որ անօթ ինչ թա-
 » դէ ի հող, կապս կամ մում կամ երկար.
 » և պէսպէս բժժանօք յարմարեն զարուես-

» տրն» . նոյն բան քիչ մի տարբեր գրուած է. «կախարդը ասեն՝ որ անօթս թաղեն»
 » ի գետնի, բժժանօք ինչ պէսպէս ըստ
 » արուեստին» : Իսկ թոովմաս Մեծոփեցի,
 « կախարդը՝ որ յարմատս ծառոց և ի
 » ձայնս քաջնոց դիւթէին» : — կախարդն
 իր արուեստովն կամ գործիքներն այլ մէկ-
 տեղ իմանալով՝ կախարդատար կ'ըսուի,
 գործն այլ՝ կախարդունք, կախարդութիւն.
 յիշուի և կախարդանոց, զոր տուն ուրա-
 ցութեան կ'անուանէ վարդան վ. ի
 խրատան. ուրիշ խրատիչ մի յիշէ կա-
 խարդամարտ Դեղատուտքիւն. Յովհաննէս
 Մամիկոնեան՝ իբր նախատական խօսք մի
 կ'ըսէ «կախարդատեարք գուր» :

Հմայից համար այլ գրէ մէկն. «Հմայն՝
 » որ ի տես աչաց կամ զձայնն հմայէ,
 » զթոխս զկոխ հաւուց, կամ զձայն
 » կրակի և զաճառուց և զդրան, կամ ա-
 » քիստ տեսեալ, կամ քեճ կամ մուճակ,
 » և այլ ինչ այսպիսի» : Այսպէս հմայու-
 թեան անունն աւելի ընդհանուր ըլլալով՝
 այլեւայլ կերպերն բացատրուին հետը
 կցած բառերով. ինչպէս, Լերդահմայութիւն,
 որ է մորթուած կամ զոհուած կենդա-
 նեաց լերդը և շարժմունքը զննել, և ըստ

այնմ գուշակութիւններ ընել. այս Լեր-
դահմայն է Լատինաց և իրենց վերոյիշեալ
քերդողին Aruspex կամ Haruspex
կոչած՝ Հայ և Կոմագենացի հմայողն. նոյնն
ուրիշ տեղ այլ կ'իմացընէ Հայոց այս
այլանդակ հմայութիւնը, անմեղուկ Ադա-
նեաց հետ աղտեղի Շանց աղիքները քննել-
նին։ Սալուստիոս այլ իր հատուկտիր
պատմութեանց մէջ յիշած է աշխարհա-
կալ Տիգրանի հարցընելն կամ փորձելն,
նախ զԵրազագեսոս, յետոյ զԼերդահմայս
և վերջը զՀաւահմայս։ Այս ետքի տեսակն
այնքան յաճախեալ էր առ Հռովմայեցիս,
որ հաւահմայ կոչուին, Augures (բառին
սկիզբն նոյն է հաւ բառիս), որ ինչուան
հիմայ առ արեւմտեայս՝ բարի մաղթանաց
տեղ գործածուի, (Փռ. Augure, augu-
rer). հմայողաց տեղն այլ կոչէին Au-
guraculum. Եթէ բառէն և եթէ բար-
դութիւններէն գուշակուի՝ որ Լերդահմա-
յութեան պէս՝ Հայոց այլ սովորական
էր, և այս, որ Հաւահարցութիւն այլ կ'ը-
սուի, յայտնելով որ ոչ միայն աղիքներ
քննելով կ'ըլլար, այլ և բռիւքն և կռիւքն,
այսինքն ձայները, որով կոչուին և Հա-
ւակռիւք։ Այս անուամբ յիշէ վարդապետ

մի (ի ճառի Մաղկազարդի) ուրիշ տեսակ հմայողաց հետ. իրմէ հին Դաւիթ վ. Ա. յաւկայ որդին այլ (ԺԲ դարու) ուրիշ շատ տեսակ հմայից հետ. և իր ժամանակակից ազգակցաց համար կ'ըսէ. «Առ երեկս՝ թէ » հաւ խօսի՝ հմայեն. և ի մարեաց թէ » ածէ ձայնաքաղաղի՝ հատանեն զգլուխն»։ Ետրուք (որոց յարեւելից և ըստ ոմանց ի Հայոց ծագումն յիշած ենք) մտուցին այս հմայութիւնս առ Լատինս. իսկ առաջին գտողն՝ շատ անյարմար՝ զՅարեթ համարի՝ վարդան պատմիչ, ուրիշի հետեւելով. — Լերդահմայութեան համար այլ կ'ըսէ Նոննոս (ինչպէս յիշած ենք և զայս), «Մոգքն ի Գամրաց են (որ է Ա. Հայք), ուստի և Լերդահմայութիւնն լինի»։ Տատիանոս հնագոյն գրիչ այլ՝ Փոփագացոց ազգակցաց Հայոց՝ և իսսարացոց կ'ընծայէ այս գիւտս. — Կենդանիներով հմայող տեսակ մի է Օճակուն, բայց մեր ազգի մէջ այսպիսին չի յիշուիր, այլ բառն՝ ի Ղազարայ Փարպեցույ։

Բ. Այլ եւ այլ նիւթոց կամ իրաց զննութիւնք՝ իրենց անուամբ հմայութիւն ըսուելնին յիշեցինք, իսկ ասոնց իրարմէ զանազանելով բաներ հետեւցընելն՝ խորեյ

կ'ըսուի մեր լեզուով, ուսկից եղածն այլ
 խտիրք, և տեսակն այլ ախոր հետ կցած.
 Ինչպէս կ'ըսուի խտրադիմայ, դէմքը զըն-
 նելով հմայել, կամ անձին բնութեան և
 բարուց վրայ յարմար անյարմար բաներ
 ըսել, որք և երկարօրէն զըուած գտուին
 հայերէն այլ. ուրիշ տեսակ բաներու
 խտրողն՝ կոչուած է նաև խտրադիար: Ը-
 սածէն յայտնուի որ խտրութիւնն ուրիշ
 բան չէ՝ հապա մասն այլեւայլ հմայու-
 թեանց, որոց շատ տեսակները յիշէ վե-
 րոյգրեալ Ալաւկայ որդին Դաւիթ վ. «ի
 » ծննդեան (տղայոց) բազում հմայութիւնս
 » առնեն. բազում և յորժամ զմեռեալն
 » հանեն ի տանէն. նա և ի հարստեան.
 » բազում հմայք և ի ձանապարհի. և յոր-
 » ժամ առաջի առագաց երթայցեն. — և ի
 » Հնձանս և ի Կարսուի, ի վաճառել և ի
 » գնել, և զՀանդերձս ի կտրելն, ի Զեկուշ,
 » յԽոյարարութիւն. ի հանելն յամանէն. ի
 » ի վերայ Որսոց. ի Նարօտաներկութիւնս,
 » յՈստայնանկութիւնս, այլ և յամենայն
 » օրինակ արուեստից: Եւ ի խնդրել ու-
 » մեք ջուր ի գիշերի՝ անցուցեալ ընդ
 » նա դանակ երկքեւեռի, և այնպէս տան
 » ըմպել: Այլ և արգելուն ընդ երեկս տալ

» մաղ խնդրողաց՝ և կրակ. նոյնպէս և
 » յաւուրս Առեկեացն հինգ՝ տալ բան խընդ-
 » րողաց: Եւ ի գալ Նորոյ տարւոյն՝ ըն-
 » կենուն երկար ի կուժ, և քարչեն ծիր
 » զերդրնակոյն (տան չորս դին). և յա-
 » ռաւօտուն յղեն զալջկունսն՝ շրջել քա-
 » ղին ի բացեայ, և հայել ի ներքոյ նո-
 » ղա. թէ գտանի մազ սպիտակ, ասեն՝
 » թէ քախտի հաւառ, հարսնացուցանեն
 » զնա առն ալեւորի. և թէ գտանիցեն
 » սեւա, ասեն՝ թէ քախտի հասաւ՝ տալ
 » զօրիորդն երիտասարդի... Եւ ամենայն
 » արուեստաւորք ի մուտս տարւոյն յա-
 » ղուեստն իւր հմայեն. դարբին՝ կռանաւ
 » մի հարկանէ զսալ. ոստոյնանկն՝ թել
 » մի քարշէ ի կկոցէ, և բիճաւն երիցս
 » հարկանէ. մանոցն՝ թել մի ձգէ, և տայ
 » զայլն զիլկաւ: — Նա և ի տարեկան
 » տօնս և յեկեղեցական նուէրս՝ խառնեն
 » բազում հմայութիւնս: Այլ և ի հար-
 » կանել ժամահարին՝ զժամանակն հմայեն:
 » Եւ ի յելանելն իւրեանց կամ օտարաց
 » ընդ դուռս տանն՝ հմայեն: — Այլ և ի
 » յռանալ զհանդերձ կամ զգլուխ արանց
 » կամ կանանց՝ հմայեն»:

Այս յիշուածներուն մէջ (անցողաբար

ըսենք) հետաքննական է մեզ խամահարն, իբր գործի արուեստական և ճարտարութեան հնար. վասն զի չեմ կարծեր ժամկոչ մարդ մի՝ տախտակով կամ ուրիշ նիւթով զարնող՝ յեկեղեցի հրաւիրելու համար, այլ զարնող կամ հնչող արուեստագործ ժամացոյց: — Ժամանակի և ժամանակաչափ Լուսաւորաց այլ հմայութիւնք կային. ինչպէս, «Լուսնահմայ, որ զօրն չար և բարի» ասէ Լուսնովն», ըստ Վարդանայ: Աղթարաց գրոց մէջ այլ կան երկար բանք ըստ փոփոխմանց Լուսնոյ: — Անպահմայք այլ նշանակութիւն ի տումարս. զոր օրինակ, «Սեպտեմբերի 16. այսօր յԱմպն» հայել՝ առողջութիւն է մարդոյ: Կ'ըսուին նա և Օրտնմայք, կամ շարթուն օրերէն չորեքշաբթին և շաբաթն չար համարիլ, ինչպէս իմացընէ Մանդակունին, թէ և հիմայ ուրբաթն այնպէս համարուի. կիրպ մի խտրանք կամ օրահմայութիւն է և Ծնկյաքաշխարհուն, որ էր տղայոց ծննդեան աւուր կենդանակերպէն և աստեղաց դիրքէն գուշակել, թէ ծնածն այս կամ այն օր՝ ինչ բազդ պիտի ունենայ. և այսպէս իբրեւ առաջուց կու բաժնէին մարդկան իրենց վիճակը. այսօր համար

այս կերպ խտրութիւնք կոչուէին Բաշխորոց շատ հետամուտ եղած կ'երեւին Հայք, և իրենց մոգերն ու քուրմերն շատ բան գրած այսպիսի սնոտեաց վրայ, զորս Բարդաժան Ստորի գտեր և կարդացեր էր անոնց մեհենից մէջ: Խտրութեան գործ մ'այլ է ամսոց այս ինչ և այն օրը՝ այս և այն բաները սահմանել ընելու. զոր օրինակ, նաւասարդի 21ին (օգոստ. 31) յարմարի Ակալ խկի: Օղերեւութից ձեւերուն և ձայներուն այլ մանրամասն հմտութիւնք գրուած կան, որոց հեղինակ՝ Դանիէլ մարգարէն գրեն անիմաստք, աւելի զգոյշքն՝ ուրիշ Դանիէլ մի, «յՍտորոց զորոց ասացեալ», և թարգմանեալ հայերէն:

Այս կերպ դիտելով զտարերս կամ զգիպուածական դիրս և շարժուածս՝ հմտ. յողքն են կամ պէտք է համարուին Նշուևողևո կամ Նշուևողևո կոչուածքն, կամ սոսկ Գևո (գիտուն), և ըստ իրենց հանած հետեւութեան կամ խօսքին՝ Գուշակ, որոյ իմաստն յայտնի է: Բայց մեր մեկնողաց ոմն կամ ոմանք՝ Նշանադէտը համարին Մեհեխոստայուկ, կամ Մեհեխոստայ (բայց այս ետքի բառիս չեմ հանդիպած

ի գիրս)։ «Նշանագէտ (է կ'ըսէ մէկն) որ
 » մեռելովք նշանաւոր առնէ»։ միւս ոմն.
 « Նշանագէտն որ ի գերեզմանս ննջէ և
 » մարդ կերպարան է, որպէս զՍամուէլ
 » Սաւուղայ երեւցոյց Հարցուկ կի՛նն»։
 Այս կերպ հմայողն պէսպէս խաբէական
 գործերով և խօսքերով կարծեցնէր, թէ
 մէկուն ուզած մեռեալը կու կանչէ, խօսի
 և հարցընէ ուզած բանին վրայօք. և ե-
 թէ շատ ճարտար է մեռելահարցուն՝ զմե-
 ռալն այլ կու ցուցընէ, կամ ստուերա-
 կերպ բան մի տեսնել կարծեցընէ, որ Ու-
 րուսկան կոչուի, առ մեզ սովորաբար. և
 զի խնդրողքն այնպիսի առթից մէջ վա-
 խով այլ պաշարուած են՝ իրօք չտեսած,
 նին այլ տեսնել կարծեն և հաւատան։
 Այսպիսի բան էր վերը յիշուած Սաւուղի
 ուզածն այլ՝ Հարցուկ կնկան ձեռքով. թէ
 և ըստ մեկնչաց Ս. Գրոց՝ անոնց ստու-
 թեամբ և մոլորութեամբ ուզածը, Աս-
 տուած՝ ի յանդիմանութիւն Սաւուղի՝ ստու-
 գիւ երեւցուց կամ լսեցուց Սամուէլի ա-
 հաւոր և մահաւճիռ ձայնը։

Փալով այս անգգամ և չար հմայողաց
 տեսակին՝ որ Հարցուկը ըսուեցան, շատ
 հեղ զսատանայ իրենց յօգնութեան կան-

չելու կամ այնպէս կարծեցընելուն համար՝ կ'ըսուին և Դիւակոյ այլ և Վհուկ, որ սովորաբար՝ կանանց համար կ'ըսուի. և բառն կըրնար կարծուիլ ի Վեհ բառէ, իբր դիւցազանց ոգւոց վերաբերեալ. բայց հաւանագոյն է Վիհ բառէն, որ խոր տեղ և անդունդ նշանակէ, չինչպէս մեռեալքն և թաղեալքն այլ այնպիսի տեղւոյ պատշաճին: Վերոյիշեալ վկայութեանց զրոյ մէկն՝ գրէ և զայս. «Վհուկքն՝ որ ի վր» հաց և յանդընդոց մեռեալ կերպարա» նեն, դեւք՝ ի կերպ մարդոյն երեւին, » զոր Դիւակոյ ասեն և Հագիմար՝»: միւսն այլ գրէ. «Վհուկն՝ որ յանդընդոց մեռեալս հանէ, որպէս առ Սաւուղ՝ կինն » Վհուկ, որ էր դեւ»: Հին բառգիրք գրեն. «Վհուկ՝ որ մեռելոյ ոսկերք հար» ցանէ կամ Դեւ հարցուկ». իսկ Սկեւոացին (Գէորգ ի Մեկն. Եսայիայ) համարի «Դեւ իմն չար՝ որ յորովայնէ կանանցն խօսի, և նոր իրօքն ջանայ հաւանելի առնել զմոլութիւնն»: Ըստ այսմ Վհուկ և Որովայնախօս նոյն են. ի Ս.

1. Հագիմար՝ արաբերէն *حاجيم* նշանակէ չարիք, վիշտք:

Գիրս այլ այս բառս դրած են իրենց լեզուով մեր վհկի տեղ. (Έγγαστρομυθος. Ventriloquus). վհուկ բառն գրուի և վոհուկ, գործն՝ վհկարիւն, հարցընողն՝ վհկանարցուկ. թերեւս իրենց կանչած ոգւոց պէս՝ այս չարաճճիկ հարցուկը այլ՝ վհանման տեղուանք բնակէին : — Եթէ պատմութիւնն ստոյգ ըլլար՝ շատ հին համարելի է վհկութիւնն ի Հայս և առ մեր ճաւորս. զի Շամիրամ այսպիսի իմն հնարքով, կ'ըսեն, կ'ուզէր զԱրայ տեսնալ կամ տեսած կարծեցընել. «Ակն ունէր» (կ'ըսէ Խորենացի) դիարուրեամբ վհկու» թեան իւրոյ կենդանացուցանել զԱրայ : — Գրիգոր Մագիստրոս (Թուղթ ԺԶ.) մեղադրէ զորդին Աշոտոյ (հաւանօրէն Բ Գագիկ, վերջին թագաւոր բագրատունի), զի « տակաւին հնարի դիւթութեամբ կիւտոյ, » և վոհկս ընդ ինքն խորհրդածուս յուս » իւր բառնայ, ստանձնեալ որպէս կենտուոս Պիւռիթեայն : Մագիստրոսի խօսքերն այլ շատ հեղ իմանալու համար՝ տեսակ մի հարցուկի պէտք զգացուի. և չեմք իշխեր այնքան նանրահաւատ կարծել զԳագիկ, զոր այլք՝ Յունաց գիտուն եկեղեցականաց հետ աստուածաբանօրէն

վիճող ցուցած են: Ըստ առասպելաց Յու-
նաց՝ Պիրիթոս կամ Պիւռիթոս ըստ Մա-
գիստ. (Pirithous) թագաւոր Լեպիդեայց,
իր հարսանեաց հրաւիրեր էր զԿենդաւրոսս
(Չիամարդս), որք հարսը յափշտակեցին,
իրենք այլ յետոյ ջարդուեցան. Խորենա-
ցի ասոնց նմանցընէ Տրդատ բագրատուն-
ւոյ ըրածը (Բ. ԿԳ), իսկ Մագիստրոս կիս-
այլ մտցընէ Կենդաւրոսից հետ: — Վհուկ
անունն և գործն՝ եթէ ի մեր լեզուէ ծա-
գեալ և թէ ոչ՝ շատ հին երեւի, ոչ այն-
քան հեռաւոր նմանութեամբ ձայնին և
իմաստին՝ Կելտաց և այժմու Փռանկաց
Fée կոչածին, այլ աւելի Ficca որ իս-
կապէս վհուկ, կախարդ նշանակէր⁽¹⁾:

Մենք այլ բանէ ի բան, անունէ անուն
անցնելով, (թէ և ըսինք որ չեմք կրնար
զասոնք որոշակի զանազանել), կիսս՝ յոր-
մէ և կիսսանայ, բառին ծագումը և բուն
նշանակութիւնը չեմք գիտեր, բայց ի
թարգմանութեան գրոց՝ նշանադէտի ի-

1. Այս մերձաւոր նմանութիւնդ յիշեցընէ և
զուցէ արժէ դիտելու իրենց Eostra և մեր Աստ-
ղիկն, Wih, Wiha, վեհ, սուրբ. տաճար, Wei-
ha քահանայապետ (ըստ Գոթաց), Sifer Սուրբ.
Hea, Heag. Հսկայ (Հայկ) Hol-Ա. Saud-Չոհ.
Թողլով ուրիշ հասարակ բառեր:

մաստով յարմարի. ինչպէս ի մարգարէութեան Զաքարիայ, (Գ, 8) կիւսահմայն՝ յունարէնն Τερατοσχετος, Հրաշադէտ ստուգարանուած է, ինչպէս վարդան վ. այլ Ելից գրոց մեկնութեան մէջ գրէ. «կիւսահմայք նշանախնդիրք և հրաշադէտք են»։ Մագիստրոս նման իմաստով բառից հետ խառնէ կիւսակերտող բառ մ'այլ, որ կըրնայ կարծուիլ կիւսի հնարած կախարդական բան մի, ինչպէս գրուածք կամ հմայեակ։ Հայերէն բառիս նման կամ մօտ՝ լսուի առ Յոյնս կոէս կամ կոյէս, յորմէ լատինն Koes, Koies, որ Սամոթրակեան կղզեաց զից պաշտօնեայք էին, քաւիչք կամ խոստովանութեամբ մաքրիչք իրենց հետեւողաց։ Երկրիս շատ հեռաւոր մէկ կողմի՝ (Ամերիկոյ վիրգինիայ նահանգի) հին բնակիչք այլ գրեթէ համանուն չաստուած մի ունէին՝ կիվոսա, Kivosa, խնամող և խորհրդատու։

Կիւսի պէս արմատական և աւելի հասարակ անուն մ'է առ մեզ Դիւթ, յորմէ Դիւթութիւն, և նոյնպէս սկըզբնական իմաստն կամ ծագումն անծանօթ։ Ըստ ձայնին և իրին՝ արժանի էր Դիւի և Դից լծորդել. մերձաձայն առ օտարս՝ Եգիպ-

տացւոց հռչակաւոր թորն է, գիւտից և արուեստից հեղինակ չաստուած: Ըստ մեր վարդապետաց, «Դիւթ այն է՝ որ ձեռք » և նիւթովք գործէ. որպէս Գարի և Ա- » յիւր և Առազ և Զոռ և Քար, և Թգով » չափէ»: Ուրիշ մ'այլ աւելի համառօտ. «Դիւթ՝ որ զգարի և զալիւր և զջուր » դիւթէ». բայց բառը բայով բացատրելն (Դիւթ, դիւթէ) որոշ բան չիմացընէր: Սա- կայն յիշեալ նիւթերն և անոնցմով գործէ ըսելն՝ յայտնէ, որ ինչպէս հիմայ այլ կ'ընեն աճապարաց, նիւթերը կերպ կերպ կու շարժեն, շարեն, բաժնեն, մէջը բան մի պահեն, և այլն. և անոնց անուամբ բարդեալ հմայութիւնք այլ զանազանին. որոց գլխաւորն է Հատրնկեցոյիւն կամ Հատաճմայոյիւն, զոր Դաւիթն Ալաւկայ՝ «գլուխ դիւթութեանցս այսոցիկ է Հա- » տահմայութիւն», կ'ըսէ: Հատ նշանա- կէ ընդեղէն սերմանքն, ինչպէս ցորեն, գարի, և այլն. հասարակօրէն այս ետ- քինս գործածէին հմայողքն, որով և կ'ը- սուէին Գարեդիւթք կամ Գարընկեցք. «որը ընկենուն հատս գարւոյ», կ'ըսէ զրուած մ'այլ: Դիւթն ափով գարին կու նետէ կամ ցրուէ, և ընկած հատերուն դիրքէն

գուշակութիւններ կ'ընէ: — Այսոր նման են և Ալիւրադիւրք, որք ալիւրը բերանով կու փչեն և գուշակեն. այս տեսակ դիւթիւթիւնը յիշէ քիչ մի մութ բանիւ Եսայի վ. Նչեցի (ի մեկնութեան « Սիրե » ցից զքեզ Տէր » Սաղմոսի). Եզրպտացիք՝ կ'ըսէ՝ իրենց քահանաները և Երազագէտները մարգարէ կոչէին, և կ'աւելցընէ, « և այն որ առ մեզ իսկ է, և ոչ » այլքն, որպէս ինչ Ալիւրադիւթքն, Գարէթիւթքն, Հարցուկքն և այլ այսպիսիք, որպէս Հնչիկ ականչացն և մարմնոյ խողալ. այլ յայսմ ամենայնէ օգուտ ոչ ինչ է, այլ մանաւանդ զի ընդհարկէ զքնութիւնս, որպէս որք վարին աստեղօք »: — Ալիւր՝ յիշեցընէ զԽմորայսով այլ դիւթողք եղած են, զոր Խմորադք կոչած է հին վարդապետ մի, Սիմոն Աղձնեաց եպիսկոպոս անուանեալ, բայց կարծեմ Սիմոն կաթողիկոսն է յԲ դարու: — Հատընկեցութեան նման է և « Փայտ կամ Քար կամ Աւազ կամ այլ ինչ ձգելն », ըստ մեկնչի միոյ (ի Գիրս Լուծմանց). և ամենն այլ միով բանիւ վիճակընկեցութիւն կ'ըսուին. որ հիմայ այլ յայտնի է յարեւելս և աւելի կանանց

գործ: — Ասոնց նման և նոյն պիտի ըլ-
լան Քուէանարցութիւն և Քուէք հմայից,
յիշեալն ի կաղանկատուացի պատմչէն՝
Հոնաց վրայ գրած ատեն: — Ասոնց կար-
գին կըրնանք շարել կամ մօտեցընել Ման-
դակունւոյն յիշածներն այլ, «Աղ և Ածուղ,
» կամ Աղեւնի առնուլ կարմիր, և Երկար
» և Զուր, և Ռարուն Յուսից»... Դար-
ձեալ կըսէ, դիւթողքն «կոչեն զԴեւան
» յԱղ, յԵրկաթ, ի Զուր, ի Նարօտս,
» յիւղս, ի Գարի, ի Ռարուն, ի Մոմ,
» և ի Հեր գլխոյ, և յամենայն պղծու-
» թիւնս»:

Այս յիշեալ նիւթոց մէջ գլխաւոր կամ
իրր զօրաւոր և ազդու երեւին հմայողաց՝
Երկարն, Նարօտն որ և Աղսնի, այսինքն
կարմիր և այլ գոյներով հիւսուած դեր-
ձանք կամ ժապաւէնք. բայց ամենէն ա-
ւելի Զուրն, որոյ դիւթութիւնն կ'ըսուի
Զուրյուտարք կամ Զուրյուտարցք, և պար-
զապէս Յուտարք, Յուտարիւն. և գործն
յուսքի, ըսել է ջրով հմայել: Այս բառիս
լծորդ է հասարակ բառն յուսքի, որ նշա-
նակէ ջրով առատ, ջրաբքի տեղի և ջրոտ
բոյս: Զրոյ հմայքն երկու կերպ էր, կամ
պարզապէս ամանի մէջ ջուրը զննելով,

և անոր մէջ երեւցած դէմքը. և զի սովորաբար տափակ ամանի մի, կոնքի մի, լականի մի մէջ լցած ջրրի վրայ կ'ըլլար դիւթութիւնն, դիւթողն կ'ըսուէր Լականագետ, հարկ էր որ գործն այլ ըսուէր Լականահմայութիւն, թէ և չեմ հանդիպած ի գիրս այս բառիս: Իսկ միւս կերպն՝ հատընկեցութեամբ էր. այսինքն գարի կամ ուրիշ հատեր ձգելով ի ջուրն, կամ անոնց նման արուեստիւ շինուած հատեր, որ Ոչոռնք կ'ըսուին մեր լեզուաւ. ըստ աւանդութեան մեր հին պատմչաց, Շամիրամ նախ այս կերպով կու յուռթէր. կամ ըստ այլ աւանդութեան, յաղթուած ի պատերազմի՝ փախչելու ատեն իր պանուճանաց ուլունքը նետեց ի ծովն Բզնունեաց (Վանայ), ուսկից ծագեց առակն «Ուլունք Շամիրամայ ի ծով», ըստ խորեն. զոր այլաբանելով մեր օրերուս հռչակաւոր բանաստեղծ Պատկանեանի բանաստեղծ հայրն՝ Տէր Գաբրիէլ՝ գուսանօրէն երգած է: — Քրիստոնէութեան ատեն որ և է կերպով մնացեալ ջրոյ հմայքն՝ Զոար աղօթել կոչուած է: — Տեսակ մի ջրոյ հմայից կրնայ համարուիլ և այն սուտ կամ աղթարաց հաւատքն, որ արգիլէ

գեկտ. ամսոյ 29^{ին}, «ի բաց ամանէ ջուր
» չի խմել ի գիշերիս, վասն զի դեւք կու
» փսխեն ի ջուրն, և որ խմէ՝ նա կու
» դիւահարի և կու խենայ, կամ կու
առնուի», կամ զարնուի:

Յեշենք այս տեղ՝ որ Հմայից, դիւթու-
թեան, կախարդութեան գործողութիւննե-
րը նշանակէ և Հեթեթանք բառն, իրրեւ
հնարք հմայից. եւս առաւել Բժժանք բառն
կամ Բժժագործութիւն, ինչպէս անուանէ
Շնորհալի հայրն մեր ի Թղթին առ Սա-
մոսատացիս. բառին արմատն է բժիք և
այսոր այլ՝ բիժ, գուցէ լծորդ և բոյժե՝
յորմէ բժշկութիւն. վասն զի այս տեսակ
հմայութեանց մէկ նպատակն այլ էր բը-
ժըշկել, այսինքն բժշկութիւն հաւտացը-
նել, որ և շատ ուրիշ տեսակ հմայից այլ
պատճառ է. և ըստ Պլինիոսի (Լ. Ա), ա-
մեն տեսակ հմայք և խտրութիւնք՝ բժըշ-
կական դիտողութիւններէ և պատուէրնե-
րէ ծագած են: — Այս դիտմամբ յատուկ
տեսակք հմայութեանց են՝ անձանց կամ
մարդու մարմնոյ վրայ եղածքն, որ և է
կերպով, և սովորաբար մասանց շարժ-
մունքը զննելով. այս է Մարմնախաղ կամ
Մարմնոյ խաղալ կոչուածն, որոյ վրայօք

երկար գրուած և թարգմանուած անոտի
 բաներ կան ձեռագիր և տպագրեալ. որոց
 մէջ եթէ պիտանի բան մի կայ՝ մարդա-
 կազմութեան գիտելիք բառերն են: Ըստ
 գլխաւոր մասանց մարմնոյ՝ առանձին ա-
 նուամբ այլ կոչուին հմայքն, ինչպէս Ակ-
 ևսիադ: Այսպիսի անոտիքը յիշէ մեր հին
 Եզնիկ Վ. այլ. «Յորժամ Ակն խաղայցե
 » բնական ազդեցութեամբ, վասն զնորոգ
 » ոք տեսանելոյ լինի՝ ասեն՝ նշանակ,
 » որք այնմ ստէպ միտ դնեն: Յորժամ
 » յերանս կամ յայլ անդամս միս խա-
 » ղայցե, նշանակ հեծանելոյ ուրուք է,
 » ասեն, կամ հանդերձս ազնիւս ազանե-
 » լոյ, կամ սիրելւոյն պատահելոյ, կամ
 » զան ըմպելոյ: Նոյնպէս և յորժամ Ոտն
 » կծիցե կամ Չեռն, մին ասեն ճանապար-
 » հի գնալոյ նշանակ է կամ Անձրեւի, և
 » միւսն՝ առնլոյ ինչ յումեքէ կամ տա-
 » լոյ, Նոյնպէս և Փնչեղն և Լեզուի կծել,
 » և Ուկանն հարկանել, և Բմբակի կծել
 » (կոկորդ), ոչ թէ յԱյսոյ իմեքէ լինի,
 » այլ ի բնական ազդեցութենէ անտի:—
 » Եւ յօրանջելն և ձգտիլն՝ ոչ ի դիւէ լի-
 » նի, այլ ի մեղկութենէն և ի թուլու-
 » թենէ մարմնոյն... և ոչ փնչելն՝ ի հրեշ-

» տակէ, այլ կամ ի ցրտոյ կամ վասն
 » այլ իրիք ընական ազդեցութեան: Նա-
 » և յՈգոցն հանել՝ երբեմն յիշատակաւ
 » լինի և երբեմն առանց յիշելոյ զոր»:

Մարմնախաղի նման կ'ըրնանք կոչել
 Մարմնակապ՝ պարզապէս կապ կոչուա-
 ծը, որ է ըստ հմայից արգիլել կամ ար-
 ձրկել որ և է մարմնոյ մասանց շարժու-
 մը. և այս այլ ըստ մասանց յատուկ ա-
 նուններ ունի. ինչպէս, Քնակապ, քունի
 մէջ թմրիլ տալ. իրբեւ բացատրութիւն,
 «Նոր փեսայ կապել», որ ուրիշ տգեղ
 բառով այլ կոչուած է, ինչպէս՝ անոր
 արձակման գրուածին մէջ. «Հաւրալն
 » նստեալ ի յանհուր և յանջուր և յա-
 » նեղեմն դաշտին, լայր զերդ զայրի և
 » ողբայր զինչ զգերի, և ձայն ածէր զինչ
 » զանեղբայր քոյր:—Հրամայեաց տէրն..
 » թէ, Հաւրալ, էր ես նստել ի յանհուր
 » ի յանջուր և յանեղեմն դաշտին. էր
 » կու լաս զերդ զայրի և կ'ողբաս զերդ
 » զգերի, և ձայն ածես զինչ զանեղբայր
 » քոյր:—Հաւրալն արար պատասխանի,
 » թէ ինչ ցեղ չի նստիմ ի յանհուր ի
 » յանջուր և յանեղեմն դաշտին. ինչ ցեղ
 » չիլամ զերդ այրի և չողբամ զերդ զգե-

» րի և ձայն ածեմ զերդ անեղբայր քոյր.
 » երբ չիծնանին իմ յղիքն և չյղենան
 » իմ երընճնիքն, և չի արձակեցան իմ
 » գոգարգելքն: — Նա հրամայեաց տէրն..
 » Թէ, մի՛ նստել ի յանհուր ի յանջուր
 » և յանեղեմն դաշտիդ. և մի՛ լար զերդ
 » այրի, և մի՛ ողբար զերդ զգերի, և ձայն
 » ածել զերդ անեղբայր քոյր: Քո յղիքն
 » ծնանեցան, և քո երընճնիքն յղեցան,
 » և արձակեցան քո գոգարգելքն: — Ար-
 » ձակեցաւ երկինք և արձակեցաւ երկիր,
 » և արձակեցաւ ծառայն Աստուծոյ այս ա-
 » նուն,» և այլն:—Լեզուակապ, որ է հմայե-
 լով մէկուն լեզուն համրացընել կամ ար-
 ձըկել, հմայողն այլ կ'ըսուի Չար լեզու. ար-
 ձակման համար սնտոի աղօթք և բանք գտու-
 ին յաղթարաց գիրս, և առանձին թղթոց և
 ծրարից վրայ գրուած, որ Պահպանակք և
 Գրապանակք կ'ըսուին, զոր յետոյ պիտի
 յիշենք. օրինակ իմն. « Գայր երկինքն
 » երկնաւորօքն, և գայր երկիր երկրաւո-
 » րօքս. կու առնուր ի հրոյն սուր և ի
 » սրոյ հուր. և դնեն ի ստորոտս բանք
 » բերանոյն ամենայն չարկամաց և չա-
 » բախօսաց, Հայի և Տանկի և ամենայն
 » միլաթի, Թէ չկարեն խօսիլ... Կարկես-

» ցին բերանք թշնամեաց և լեզուք չա-
 » րախօսաց, անուամբն Աստուծոյ», և
 այլն: — Լեզուէն աւելի Ալքախապն, որ
 Ալխուի այլ ըսուած է, և շատ յիշուած,
 ըստ գրոց է Յալադանք, ըստ ուսմկաց Ալ-
 քիկի. թշնամութեամբ կամ նախանձով
 ծուռ նայելով մէկու մը վրայ՝ մանաւանդ
 տղայոց, որ շատ ազգաց և մերոյն մէջ
 այլ ինչուան հիմայ լսուի, և այնոր դար-
 ման սնոտի հնարքներ ծանօթ են: Հմա-
 յողն կամ ծուռ նայողն կ'ըսուի Չարակն,
 որոյ դէմ այլ շատ սնոտի գրուածք գտուին.
 օրինակ իմն. «Անուամբ անեղին Աստու-
 » ծոյ, գայր Չարակն, և որոտայր իրրեւ
 » զամպ և զառիւծ, և զալարէր իրրեւ
 » զօձ. տեսեալ զնա և ասէ. Ո՛ր երթաս,
 » պիղծ անիծեալ: Ասէ Չարակն. Երթամ
 » զիւրեանց գործն խափանեմ. զեզն՝ ի
 » լուծէն, զկոմն ի կըթէն, զմաքին ի կա-
 » թէն, զաղէկ մանուկն՝ հալեմ, զտղայն՝
 » ի մօր գիրկն չարչարեմ և մասեմ: Ասէ
 » ողորմութեան հրեշտակն. Կապեմ զքեզ
 » կաթամբ Ս. Կուսին և ամենազօր խա-
 » չին Քրիստոսի, չորեքկերպեան աթո-
 » ռոմն և չորս գլուխ աւետարանաւն, չորս
 » տարեբաւն, չորս կողմն աշխարհիս, չորս

» գետովն, տասն մասամբ արարածովս,
 » որ ոչ մերձենաս ի ծառայս Աստուծոյ» :
 Աւելի զուարճալի. «Չարակն՝ ի չար փուշն.
 » չար փուշն ի բարկ կրակն. բարկ կրակն՝
 » ի քարն. քարն՝ ի յանյատակ ծովն. ա-
 » մենայն չար աչք և չար լեզուաւ չար
 » խորհուրդ և չար զգայարանքն՝ պա-
 » տառի և իսաւար դառնայ ի դիմաց ծա-
 » ռայիս Աստուծոյ», և այլն : — Մեր
 պատմութեան մէջ առաջին Չարակն կըր-
 նանք կոչել զԵրուանդ, զոր ուրիշ տեղ
 այլ յիշած եմք. որ «ըստ հմայից դժնեայ
 » գոլով հայեցուածով, վասն որոյ ընդ
 » այգանալ աշալրջացն՝ սովորութիւն ու-
 » նել սպասաւորացն արքունի վէմս որ-
 » ձաքարեայս ունել ընդդէմ Երուանդայ,
 » և ի հայեցուածոցն դժնէութենէ՝ ասեն
 » պայթել որձաքար վիմացն» :

Մարմնոյ զննութեամբ հմայութեանց
 կարգին համարելու է և թիզ քունտին կամ
 թիզ չափել, ինչպէս հիմայ այլ կ'ընեն
 շաղակրատ հմայողք, ափի գծերը քննե-
 լով և անոնց իրարմէ հեռաւորութենէն
 կամ մօտութենէն, աւելի պակաս ըլլալէն՝
 սուտումուտ գուշակութիւններ յարմարեն :
 — Ուրիշ կերպ մ'այլ ձեռօք և շարժմամբ

հմայութիւն է Չեռնածուփիան, զոր զոր-
 ծելն Չեռն թմել կ'ըսուի, գործողն Չեռ-
 նածու, որ՝ սովորաբար տղոց վրայ պէս-
 պէս ձեւեր կ'ընէ ձեռքն, շօշափելով
 կամ ոչ, իրրեւ անոնց բժշկութեան կամ
 յաջողութեան համար. յիշէ զայս և աւելի
 այլ Ալաւկայ որդին. «Այլ և Չեռնածու-
 » թիւն առնեն մանկանց տղայոց իւրեանց.
 » ասեն ոչ լինել ցաւ ի մարմինս նոցա:
 » Այլ և թրով բերանոյ իւրեանց ձեռամբ
 » մարձեն զայնոսիկ. ասեն, թէ յ'աւագ-
 » կոտէ հիւանդացեալ է, և մի՛ աոցէ դար-
 » ձեալ յալադուսն. Այլ և պառաւունք
 » անօրէնք յօրանչեն և ձկնաւմն առնեն
 » զհիւանդացեալ մանկամբն»:

Յաչաղանաց և Չեռնածութեան մէկ
 տեսակ հմայութիւն է և Փաթերակն, որ
 պէսպէս զրուի, Փաթերակն, Փաթերակ
 տանու, Փաթերակ տնկանել, բայց որոշ
 յայտնի չէ ինչ կերպ ընելն. հմայական
 նիւթոց մէջ Փաթերակն այլ յիշուած ըլ-
 լալով՝ փաթերակելն այլ փաթթելով մի
 գաշակուի, բայց միայն այնով չէ. յիշուի
 և Փաթերակն զմանկունս, որ յայտնէ ձեռ-
 նածութեան նման ըլլալը. յիշուած է յ'աղ-
 թարս և «Փաթերակել ի բարձր տեղոյ»:

որ ցուցընէ իրրեւ վախցընելով՝ բայց անփնաս պահելով վերէն ի վայր գլորել. ինչպէս հիմայ այլ կ'ընեն աճպարարք: Նոյն գրոց մէջ յիշուած է և Փաթերակոտ օր, փնասակարի նշանակութեամբ. որ և բուն փաթերակի իմաստը կ'ընդարձակէ, և միշտ վտանգաւոր բան մ'ընել և վտանգէ պահել կ'երեւցընէ:

Նիւթախառն հմայից կըրնայ վերաբերիլ և խոտ հանելն, որ յիշուած է խրատական գրուածի մի մէջ, Գիյր առնելոյ և Ջեռն ուծելոյ հետ, և թուի խաբէական բժշկութեամբ խոտեր փնտռել, կամ խոտերով հմայել, մանաւանդ հրաշալի բուսեղիւնօք, զորս ի բնապաշտութեան յիշեցինք (ԾԲ. 107): Այսպիսի ինչ գրէ և Ալաւկայ որդին. «ի բացուստ արմատս» բուսոց հատանեն, և լիցս կապեն ի «ծառս տանձոյ և յայլ թուփ որ լինի» զսնեկաւն, և ասեն՝ թէ դեղ է ջերմութի»: — Ազբնագող այլ յիշուի, և կարծուի իրրեւ տեսակ մի աճպարար հմայող, դերձան կամ թելեր իրարու խճրճելով և յետոյ անշփոթ և անխառնակ քաշելով. գուցէ ուրիշ խարդախանք այլ նշանակէ այս բանս:

Ռիամ կամ Ռամզարկոշիւն այլ կէս աճ-
պարարի¹, կէս հաշուով խաղի գործ մ'է.
Ռամզարկն իբր դիւթական զաւազանով
կու գարնէ կամ հասարակ նիւթոց կամ
յատուկ ձեւաւոր շինուած խաղալիի գըն-
տակաց նման բաներու, և կամ անյայտ
կ'ընէ, կամ յանկարծ տեղափոխէ զանոնք.
բայց իր գլխաւոր գործն է՝ այն փոքրիկ
գնտակներուն՝ որ կէտ (Նօքտա) կոչուին,
դիրքը և թիւը համրել, և մոլորակաց ու
քանի մի ուրիշ աստեղաց դրից յարմար-
ցընել՝ աստեղացոյցի մի վրայ, և պէսպէս
գուշակութիւններ ընել, և ասոնց համար
իբրու ստոյգ գիտութեան երկար գիրք այլ
գրուած է, 16 գլուխ կամ տուն, այս-
ինքն Աստեղատուն բաժնուած:

ԳՈՒՇԱԿՈՒԹԻՒՆՔ. — Մարդուս ինքզին-
քը ճանչնալէն ետեւ՝ ամենէն կարեւոր
գիտելիք իր հանդերձեալ կամ ապագայ
կեանքն է. և եթէ հաստատ հաւատք մ'այլ
ունի հանդերձելոյն կամ երկրորդ կենաց

1. Աճպարար կոչուի փռ. Prestigiateur, թր.
Օգգուպուգ. բայց և կախարդ և այլ աւելի օտար
մէկ մի համարուի երբեմն. վասն զի Երազա-
հանն ի մէկ կարգի դնէ՝ Ստտանայ, Դեւ, Ա-
շունդաշոր, Աւպարար, Քաջք:

վրայ, ներկայիս տեւողութեան մէջ այլ երբեմն վերջի հանդիպելիքը, կամ դիպումների մի ինչպէս կատարուիլը, կամ որպիսի և է հոգ պատճառող կամ փափագած բանի մի յաջողելը կամ չյաջողիլը՝ կ'ուզէ գիտնալ. և ճանչնալով որ այս բանս իր բնական իւելքէն և կարողութենէն վեր է, գերագոյն գիտութիւն ունողի մի կու գիմէ. կամ լաւ եւս գերագոյն էակի և անոր պաշտօնէից, կամ կարծեցեալ հնարագիտաց՝ զպապագայն իմանալու ո՛ր և է կերպով: Հասարակաց է այս փափագ և զգացումն, ամենայն ազգաց և ամենայն կրօնից մէջ, ճշմարիտ կրօնից մէջ՝ մանաւանդ հին օրինաց՝ շատ անգամ յայտնապէս եղած են այսպիսի գերմարդկային գիտութիւնը կամ յայտնութիւնը, աստուածային ազդեցութեամբ, պէսպէս օրինակաւ, որ Ս. Գրոց պատմածները գիտողաց ծանօթ է, և մեզի աւելորդ այս տեղ բացատրելն. բայց միայն յիշեցնել՝ որ ինչ որ ճշմարիտ կրօնից մէջ Աստուծոյ ազդեցութեամբ կ'ըլլար, սուտ կրօնից հետեւողքն այլ կ'ուզէին իրենց կարծեցեալ չաստուածներէն, ձեռամբ իրենց բրմաց, մոգուց կամ ուրիշ աստուածատես համա-

բեալ անձանց ձեռքով: Ուղիղ կրօնից մէ-
այսպիսի բանից իմացողքն Աստուծոյ յաջ-
տուկ շնորհքով մի՛ Տեսանող կամ Մար-
գարէ կոչուէին. ինչպէս այն կրօնից ա-
մէն հանգամանաց՝ հեթանոսք այլ մոլո-
րութեամբ, խարդախութեամբ և կեղծեօք՝
ուզեր են նմանիլ կամ խաբել մէկզմէկ,
այսպէս ամեն ազգաց և կրօնից մէջ այլ
եղած են յատուկ անձինք՝ մարգարէ կամ
գուշակող կարծուած, որոնք այլ եւ այլ
անուամբ կոչուին, իրենց գուշակած բա-
նին կամ գուշակութեան կերպին համե-
մատ. և որ արդէն յիշուեցան տեսակ տե-
սակ հմայից վրայ զբուսածովս. բայց այս
տեղ կ'ուզեմք դարձեալ յիշել ամեն այս
ցեղ՝ ըլլալիք բաներ առաջուց ըսողները,
որ սովորաբար կոչուի Գուշակութիւն և
յատկապէս Մարգարէութիւն:

Գուշակն՝ ըստ բառին նուազական մաս-
նկամբ արմատը ցուցնէ զուշ կամ զոշ,
որ չի գտուիր առանձին ի զիրս, բայց
եթէ զոշ ըղձական մակբայ մի, և զգոշ
բառն, որոյ հոմանիշ է: Իսկ Մարգարէ
շատ հետաքննական է մեր լեզուի մէջ,
որովհետեւ չունի նմանութիւն զայն նշա-
նակող ԅունաց և ամեն արեւմտեայց գոր-

ծածած բառին, Աբօփէտէ, Propheta, որ կանխասաց ըսել է, այսինքն առաջուց ըսող դեռ չեղած բանի մի. իսկ երբայական բառն Նաբի¹ աստուածագրեցիկ, Աստուծմէ ներշնչուած նշանակէ, ուրիշ բառով այլ՝ Ռոհն՝ տեսանող: Արդ եթէ մեր բառն չէ նոյն ուրիշ լեզուի հետ (ինչպէս կարծեմ), ըսել է որ ոչ միայն յատուկ է իրեն այս, այլ և հին և քրիստոնէութենէ առաջ լսուած, և անով ճանչցուած ուրիշ հեթանոսաց գուշակաց, կանխասացից պէս՝ մէկ մի, (Divinus, Vates). Ըստ դիպաց կամ մեզ անծանօթ ինչ ստուգութեամբ՝ Մարգարէ բառն թէ ձայնիւ թէ իմաստիւք նմանի միայն Լատինաց Mercuriusի², որ է ըստ Յունաց Հերմէս չաստուածն, որ թէ գուշակութեանց և պատգամաց չաստուած համարէր, թէ վաճառականութեան (Հայոց մէկ յատուկ բերմանց), արուեստից, գիտութեան, ճարտասանութեան, և այլն. նոյնպէս էր և Եգիպտացւոց Եռամեծ կոչուածն՝ մեծագոյն չաստուծոյ Ոսիրիսին խորհրդա-

1. Նաբի արաբերէն այլ թղխող նշանակէ:

2. Ոմանք համարին ի Mercis բառէ այսպէս կոչուած, որ վաճառք նշանակէ:

կանն: — Մեր հին նախահարք ինչ համարէին զՄարգարէ. ինչպէս ասոնք գուշակէին, չեմք կըրնար գիտնալ ստուգութեամբ, մինչեւ բառին ծագումն ու ծուծն այլ չգիտնանք: Որպէս և ըլլայ՝ ինքն Մարգարէն որ ուրիշներու բան յայտնէր՝ հարկ է որ գիտցող ըլլար. այսոր համար և կ'ըսուի Գէտ, գիտցող, որ և Գիտակտե, ըստ Յունաց γνῶστος, ըստ Լատինաց Sciolus. — Տգէտք՝ անոնց կու հարցնէին, անոնք այլ իրենց չաստուածոց հարցնել կարծեցընէին. այսոր համար այլ ըսուեցան Հարցուկք (ծ. Μάντις, Լ. Hariolus, Vates). շատ հեղ այն կարծեցեալ չաստուածքն և անոնց տեղին (եթէ երեւելի պատկեր չունէին) նոյնպէս Հարցուկ կ'ըսուէր. ուր՝ ինչպէս հիմայ քրիստոնեայք յ'ուխտատեղիս, կու դիմէին հեթանոսք՝ իրենց խնդիրները ստուգելու. և շատ հռչակ կ'ունենար այն տեղն՝ ուր աւելի ստոյգ և յաջող պատասխան և պատգամ կ'ընդունուէր, ինչպէս առ Յոյնս՝ Դելփիս, Դոդոն. հոս Արամազդն էր պատգամատու, հոն Ապոլլոն, որոյ Հարցուկն այլ կանայք էին, Պիւրիս կոչուած, հանդէսքն այլ Պիւթիականք, պատգամախօս ոգիքն Պիւրոնք, մեծ

պատգամատուն (Ապոլոն) Պիթիոս:—(Ար-
դեօք մեր հին Հայոց յիշած պաշտօնա-
տեղին Բոք (էջ 47-52) այլ այս անուան
նմանութենէն զատ՝ յարընչութիւն այլ
ունի⁶). կամ անոնց գլխաւոր պատգամա-
խօսն չէր Տիր չաստուածն, ինչպէս յի-
շած եմք ի կարգի գրուածիս (էջ 309 և
այլն):— Խաբերայ Պիւթիայքն, Հարցուկքն
և քուրմք՝ իրենց եկողները հաւտացնելու
համար՝ շատ հեղ վախցընելու կերպեր
հնարէին, ձայներով, որոտմամբք շարժ-
մամբք և կերպարանքնին այլայելով, փրը-
փրալով, թապըլտկելով, և այլն, ինչպէս
ստորագրեն Յոյնք և Լատինք իրենց հա-
մար. նոյնպիսի երեւոյթք նշմարեցինք
մենք այլ ի Բուիթ և ի Պաշատոյզ (էջ 53.
278. 301). անշուշտ ուրիշ կողմեր այլ
այսպէս էին. և թէ ոչ այնքան յայտնի
և շատ ահաւոր կերպով և այլ մասամբ՝
խաբերայք նա և ի քրիստոնէութեան դարս
ըրած են իրենց հաւտացողներու, և ին-
չուան վերջի դարեր (գուցէ և հիմայ՝ գը-
տուին ի Հայս պիւթիանման պառաւք ան-
պիտանք, որք Ընկնառոր կամ Ընկռռոր կո-
չուին, այսահարաց և լուսնոտաց պէս
գետնի վրայ ընկնալով և քաշքշուելով:

Այսպիսի անշնորհք և իրենց սեռին շատ անվայել գործ՝ առ հինս և օտարս այլ կանանց մէջ յաճախեալ է, հարցընողն այլ հարցուողն այլ շատ հեղ կանայք են։ Հարցուկ արանց տեղ մի ցուցինք՝ Քաջաց վրայօք խօսած ատեն, Երուանդայ ի սահմանս վրահայոց հաստատած Քաջատունը յիշելով, և հարցկին այլ Քաջաց գիտուն կոչուիւն. (էջ 91-7. և այլն)։ — Եթէ աւելի հին մարգարէ փնտռել ուզէ մէկն մեր երկրին կողմերը, աւանդութիւնն կըրնայ յիշեցընել զԲիւռոսեան Սիրիւլայն, զոր ոմանք Հայկական Սիրիւլա կ'անուանեն, ոմանք այլ առաջին Սիրիւլա մարգարէութեաց՝ զկինն Յարեթի։

Խարէութեան և ստութեան չափ և սահման չկայ. բարի բան մի չգիտցող և չկըրցողն՝ շատ մի սուտ կըրնայ հնարել. հետեւի՝ որ շատ տեսակք այլ ըլլային ձեւացեալ և հաւատացեալ ստութեանց և անոնց պաշտօնէից, այսինքն գուշակաց և հարցկաց։ Մեր նախնի ընտիր զրիչք և թարգմանիչք կամ իրենց բնատուր ճոխաբանութեամբ կամ իրենց հնագոյն նախնեաց պէսպէս աղանդները և մոլորութիւնները գիտնալով՝ տեսակ տեսակ անուամբք

կոչեն զանոնք. Եսայի մարգարէ (Ը, 19)
 իր ազգը յանդիմանութեամբ խրատելով՝
 ըսած է, ըստ մեր թարգմանչաց. « Եթէ
 ասիցեն ցձեզ, խնդրեցէք զՎհուկս և զԳեու-
 » եսկույս և զԶրախօսս և զՈրովայնակուչս,
 » ոչ իբրեւ զազգ որ յՈստուծոյ իւրմէ
 » խնդրիցէ. զի՞նչ խնդրիցեն վասն կեն-
 » դանեաց՝ ի մեռելոց անտի»։ Լատինն
 կ'ըսէ միայն՝ Պիւթոնք և հարցուկք որք
 ճշեն ի հմայս իւրեանց, (Quærite a
 Pythonibus et a Divinis, qui stri-
 dent in incantationibus suis), մերոց
 յոյն բնագիրն՝ Որովայնախօսս, գետնա-
 կուչս, նանրախօսս որք յորովայնէ գոչեն¹.
 Գէորք Սկեւոացի մեր հաւաքարան մեկ-
 նիչն Եսայեայ՝ Ոսկիբերանէ և յայլոց,
 կու հարցընէ այստեղ. « Զի՞նչ է վհուկ-
 » դե իմն չար, որ յորովայնէ կանանց
 » խօսի, և նոր իրօքն ջանայ հաւատա-
 » լի աննել զխարէութիւնն.. և տգէտք
 » հաւատան թէ ճշմարիտ խօսի. յայսմա-
 » նէ և Գետնակուչաց արուեստն հաւատա-
 » լի թուի. և Զրախօսացն՝ ընդ վայր խօ-

1. Ζητήσατε τοὺς ἐνταστροφύθους, καὶ τοὺς ἀπο
 τῆς γῆς φωνοῦντας, τοὺς καυολογῶντας, οἱ ἐκ τῆς
 κοιλίας φωνοῦσιν.

» սողացն՝ որ յորովայնէն բարբառին: Իսկ
 » Ակիղաս (հին Թարգման Ս. Գրոց) զՀաւա-
 » դեոս ասէ փոխանակ վհկաց. իսկ Սիմա-
 » քոս՝ զԳէտոս՝ որք ճճուիցեն, և Թէոդիտոն՝
 » զԼիսնիսդեոս ձագացեալս, այսինք՝ ձա-
 » գուց պէս ճրոտողեալս (կամ ճըւճըւեալ).
 » Թուի Թէ և այս զՄեռելահարցուկսն
 » նշանակէ, զի նոր բարբառովն զարմա-
 » ցուսցեն Դեւք իբրեւ զհաւս. զոր Խո-
 » Թանասունքն Զրախօս ասացին »: —
 Եւ այն բանը՝ Գր. Տաթեւացի իր վարդա-
 պետին (Յովհ. Որոտն.) մեկնութեամբ գրէ.
 « Ոմանք ասեն՝ Թէ Վհուկն Հարցողքն են,
 » որք լինէին պաշտօնեայք կոոցն, և ի
 » նոցանէ՝ այսինքն ի կոոցն՝ հարցանէին
 » զլինելեացն: Գետեակոյն այն է՝ որ ի
 » ներքոյ կոոցն կամ ի ներքոյ ծառոցն
 » ծածուկ լինէր գետին, և յայնմանէ խո-
 » սէր դեն. որպէս յորժամ եկն Աղեք-
 » սանդը Թագաւոր ի մեհեանն աքեգա-
 » կանն և լուսնին, և եհարց ի Գետնա-
 » կոչէն: Իսկ Զրախօսն՝ ընդվայրախօսն
 » է որպէս Գարնկէցքն: Իսկ Որովայնա-
 » կոչն՝ այն է՝ յորժամ սպանանեն զար-
 » ջառ կամ զոչխար, ի սիրտն և ի Թոքն
 » և յայլսն՝ դիւթեն զշարժմունս նոցա:

» Դարձեալ վհուկն այն է՝ որ չար դեւք
 » ի կանայս մտանեն և խօսին ընդ որո-
 » վայնս նոցա։ Իսկ այլ թարգմանք փո-
 » խանակ վըհկացն՝ զՀառաքեան են գրե-
 » ալ. այսինքն, որք զձայնս ձագուցն և
 » ագռաւուց և զայլոցն դիւթեն։... Եւ Ու-
 » թովայնակոչն՝ որ դեւն մտանէ ի մե-
 » ռեալն, և նովաւ ընդ վայր սուտ բար-
 » բառէր»։

Ապագայն գիտնալ ուզողաց փափագին
 նայելով՝ որ իդձ այլ կ'ըսուի մեր լեզուաւ,
 գուշակողքն այլ իդձ և Լիւսապատումք ը-
 սուած են, ըրածնին և ըսածնին այլ Լի-
 ճորիւն. և բառէն կարծուի որ բարի կամ
 յաջող բաներու գուշակութիւնք էին. սա-
 կայն թէ Ս. Գրոց թարգմանութեան մէջ
 և թէ մեր վարդապետաց հեղինակօրէն
 գրուածոց մէջ՝ ամեն տեսակ հմայից և
 գուշակութեանց տեղ այլ այս բառս գոր-
 ծածուած է. ինչպէս ի գիրս Ա. Թգր. 2.
 2. «Կոչեցին այլազգիքն զքուրման և
 » զիդման՝ զգէտս իւրեանց»։ — Դողոնի
 հարցկին համար այլ յԵւսեբիոսի թարգ-
 մանութեան. «Դողովնէասաւ ըղձաւ վա-
 » բէին Յոյնք»։ Մագիստրոս՝ Սաւուղի և
 Սամուէլի պատմութեան մէջ՝ իր սովորա-

կան ճոխարանութեամբ կ'ըսէ. « Իդձք
 » կիւսոյ հմայից դիւթութեան յարուցա-
 » նեն զՍամուէլ»։ Նմանապէս և Նարե-
 կացին յԱղօթս (ՀԵ) եկեղեցւոյ համար. «Օ-
 » տարութիւն է ամենայնիւ դիցն դրօշե-
 » լոց... քակտումն է յայտնապէս Ոչրուս-
 » կանաց Ըղձիցն սնտառաց... Խորտակումն
 » է համայն դիւապատիր Յոռքիցն ար-
 » ձանաց»։ Երկու ետքի խօսքերն ակն-
 արկեն ի բնապաշտութիւն։ Յետին դա-
 րուց գրողներէն Թովմա Մեծոփեցի՝ իդձք
 Աղօթարան ստուգարանէ, այնու մտօք՝ ինչ-
 պէս յիշուեցաւ Զուր աղօթելն։

Հեթանոսաց հասարակաց շատ փափա-
 գելի գուշակութիւնն էր՝ իրենց երազոց
 քլլալիքը խնդրել. սկսեալ ինք զինքը աշ-
 խարհիս տէր կարծող Նաբուգոդոնոսորէ՝
 մինչեւ ի բանտարկեալ ներքինին Փարա-
 ւոնի, և մինչեւ ի յետին ոամիկն։ Տիր
 դից վրայ խօսելով յիշեցինք անոր Երազ-
 մոյն և Երազացոյց մեհեանն և աւերելն.
 եթէ ուրիշ Հայոց երկիրներում այլ չկային
 այնպիսի մեհեանք՝ սակայն երազագէտք
 շատ, աւելի շատ երազոց հաւտացողք կամ
 խարուողք. շատութիւնն նոյնանիշ բառից
 պէսպէս գուգուելէն այլ կ'իմացուի. իրն

կ'ըսուի Երազմանոսըրիւն, Երազմադիւրոսըրիւն, Երազմանկնոսըրիւն, Երազմատոս անոնոսըրիւն, Երազմանայ լինել, գուշակողն կամ հմայողն՝ Երազագետ, Երազադատ, Երազադիւր, Երազահան, Երազահմայ, Երազացոյց, Երազընդհան. այս ետքի երկու բառերս կարդացինք յԱզաթանգելոսի: Երազագէտը ոչ միայն խարող էին, այլ երբեմն և իրենք խարուած, շատ հեղ այսպէս հասկըցուի մէկ գրողի մի (յոսկեփորիկս) ըսածն. «Երազահան՝ որ ի գի» շերի տեսանէ զդեւս և մարգարէութիւն» պատմէ՝ զի պատրաստեսցի»: — Յիշեցինք տեղ մի մեր աշխարհակալ Տիգրանայ դիւրահաւանութիւնը, պէսպէս հմայից դիմելով Նարուզողոնոսորի պէս. պատճառն էր երազ մի, յորում կարծէր որ ընդարձակ դաշտի մէջ ոսկի կու ցանէ. երազահանք ինչպէս մեկնեցին, չեմ գիտեր. բայց ստոյգն այս է՝ որ Լուկուլլոս և Պոմպէոս ժողվեցին իր ցանածները, և ինքնին Տիգրան անոնց զօրավարաց և զօրաց միլիոններ պարգեւեց. իր և իր քեռայր Միհրդատայ գանձերով՝ գուցէ աւելի հարըստացաւ Հռովմ՝ քան ուրիշ աշխարհաց աւարներով. վասնզի անոնցմէ

առաջ՝ ասոնք (Միհրդատ և Տիգրան) աւերեր և աւարէր էին զարեւմտեան և զհիւսիսային Ասիա, ինչպէս իրենց հայրն և աներն Արտաշէս՝ զՅունաստան. որոյ նման երկուքն այլ, մէկն ինք զինքը սպաննելու ատեն, միւսն յաղթուելէն և տիրած երկիրներն ետ թողլէն ետեւ՝ կըրնային անոր պէս հառաչել, «Աւագ փառացս ան-»
 » ցաւորի»: Այս խրոխտ և իր կառաց թագաւորներ լծող թագաւորաց թագաւոր (Տիգրան), չգիտեմ որ հին պատմչի աւանդութեամբ, անգամ մ'այլ իր որդւոյն բժիշկներէն անճարակ հիւանդութեանն համար՝ դիմեց դարձեալ հմայողաց և գուշակաց. ասոնք ըստ սովորութեան պատգամախօսաց՝ մութ և երկդիմի խօսքերով՝ ըսին. «Բժիշկներէ յոյս չկայ. այլ թէ»
 » լուացուի տաք տաք առանց թրջուելու՝
 » կու բժրշկուի»: այս պատգամն հասկընալու համար այլ՝ նոր գուշակութեան պէտք էր. Տիգրան՝ տաք ու չի թրջուիլ մտածելով՝ տաք մորթով պատել տուաւ որդին և այնպէս լուանալ. սակայն օգուտ չեղաւ. յետոյ արեգական տաք շողի տակ կեցուց և վրան տաքցուցած աւագ թափել տուաւ. այսով բժշկեցաւ: Գեղեցիկ

գիւտ. որոյ նման համարելով ուրիշ շատ հին հեղինակաց պատմածներ և դիւրահաւանից խնդրածներն ի խաբերայից, հետանալով մեր ոճէն՝ հաճոյ համարեցանք յիշելը. միանգամայն և ի հաւաստիս, բայց ոչ պարծելի՝ այլ պախարակելի հաւաստիս՝ մերազգեացս այլ զրախօսութեան և զրալրութեան երազական բանից. որոյ ուրիշ իրական հաւաստիք այլ են՝ ձեռագիր և տպագիր Երազմոսնք. այնչափ կարեւոր և պիտանի համարուածք, որ թերեւս ամեն հայերէն գրքէ առաջ տպագրուած են, ԺՁ դարուն սկիզբում, (ի վիենետիկ)։ Իսկ ձեռագիրք աւելի ընդարձակ գտուին, և իբր երկու թերթ՝ Թարգմանուած յարարերենէ ռամկօրէն, յամի 1222, Անեցի Առաքէլ արեղայէ մի, (օգնութեամբ Չեչկանց Մխիթարայ Շիրակվանեցոյ). հեղինակքն Արաբացիք կոչուին Խաչադիւտն և Սոշրան. գրոցն համար կ'ըսեն, « Թուրքաւանդք է անուն գրիս, որ » Թարգմանի Աղեկախօս, և ճշմարիտ վիճակն և աղէկ... 56 ցեղ երազ է, ու » ամենուն մեկնութիւնն գրած է ի յայս » գիրքս, բարի երազն ու չարն, և զա- » մենայն մարդու որ ինչ գալու է»։ Ա-

նեցի զբաւորաց մեզի ծանօթ վերջին զրոյ
 և զրուած է սա, պիտանութեամբ այլ
 վերջին, բաց ի քանի մի բառերէն: Յա-
 ջորդ դարուց օրինակողք զրոցս՝ իրենց
 ժամանակին և տեղւոյն յարմարցուցեր են
 Առաքելի լեզուն, կամ բառերը պարզեր
 են, աւելի կամ պակաս փոփոխութեամբ:
 Կան նաև բառագրոց կարգաւ բաժնուած
 Համառօտ կերպահանք շատ անգամ տը-
 պագրուած Տոմարաց հետ, իբրեւ մասն
 գուշակութեանց օգոց, անոնց հետ իրենց
 արժանի Մարմնախաղացն այլ իգնատիոսի
 մէկու մի, և Դանիէլի անուամբ գուշա-
 կութիւնք Լուսաւորաց երեւման, խաւար-
 ման, շրջանի օրերուն, և այլն. և պէս
 պէս Աղբարք կամ Ախտարք, որ աստե-
 դագիտութիւն կամ աստեղաց գուշակու-
 թիւն նշանակէ պարզապէս, բայց նոյն
 անուամբ կ'իմացուի և սնոտի բժշկական
 բանք և նուսխայք, որոց հողինակ զրուի
 Ճալիսնոս, այսինքն Գալիենոս զգօն հին
 յոյն բժիշկն, և ոմանց՝ Կրիստոս ոմն
 կախարդ, իբր Ս. Յուստինեայ վարուց
 մէջ յիշուած Կիպրիանոսն:

Այսպիսի զրուածոց մասին կամ առան-
 ձին մէկ հիւանդութեան մի դարմանի հա-

մար՝ գրուածք, որ շատ գտուին, անոնց սուտ զօրութեան հաւտացողք իրենց ծոցում կամ ի գրպանի կրելնուն համար՝ Գրապանակք կ'ըսուին այլ և Պահարանք կամ Պահպանակք, իբր պահողք ի հիւանդութեանց և ի պատահարաց, վասն որոյ և Գիր պահպանութեան կամ օգնականութեան, կամ միայն Գիր, որոյ գրելն այլ՝ Գիր հանել կամ Գիր տանել, այլ լաւ եւս կոչէ մէկն՝ Այրախօս բողբոս։ Մանդակունին կու զգուշացնէ ըսելով, « Պահարանք » և Սիրեկոնք ի կռապաշտութիւն տանին»։ Երկրորդ բառն ի յունարէն՝ Συγγράμμα բառէ՝ մանր նշխարի տփիկներ նշանակէ, որոց մէջ զնէին պահպանիչ նիւթերը կամ գիրերն, որք և պզտիկ ըլլալով՝ ըստ բանի Մանդակունւոյն, « կապէին ի ձեռին » և ի յակին և ի պարանոցի»։ Այսպիսի փոքր բաներն եթէ տփով ըլլան, եթէ քսակի մէջ, և թէ այլ կերպ՝ Հմայակք կ'ըսուին. որ է, հմայելու բան։ Երկար գրուածքն սովորաբար նեղ և իրարու կպուցած թղթերու կամ մագաղաթի վրայ գրուած են, ինչուան 10, 20, 30 եւ աւելի չափ (մետր) երկայն. գրուածքն մասամբ Ս. գրոց և օրինաւոր աղօթից

բանք են, մասամբ նման վերոյգրեւոյցն
ափեղ ցփեղ. շատոնց վրայ մէջ ընդ մէջ
նկարած են և պատկերք տէրունականք և
ծանօթագոյն Սրբոց (Լուսաւորչի, Ս.
Սարգսի, Գէորգայ, և այլն), ընդդէմ պէս-
պէս հիւանդութեանց, պատահարաց և
վտանգաց, կամ վնասակար կենդանեաց:
Զոր օրինակ. « Երդմեցոցանեմ զ666
» ազգ Օձիցն, զգազանաց, զսողնոց, զեռ-
» նոց որ զեռան ի վերայ երկրի, որք
» հարկանեն և տկարացոցանեն զմար-
» դիկ. և երդմեցոցանեմ զ304 ազգ
» կորն (կարիճ). երդմեցոցանեմ զկորն
» և զՄուրն և զՓոյլախն և զկարիճն, և
» զկուրն, որ ունի ի թիւնից սատանայի:
» Երդմեցոցանեմ զհայր օձիցն և զա-
» մենայն գազանաց, զիժն և զՔարբն»,
և այլն. և առանց ձանձրանալու 30 կամ
40 տեսակ օձ յիշէ, հայ և օտար անուամբ,
գուցէ զոմանս այլ զրողն ստեղծած է.
այսպէս մանր ճիճիներ, միջատներ, սո-
ղուններ այլ: — Ընդդէմ, կամ ի պահ-
պանութիւն ի պատահարաց. « Փրկեա
» զծառայս քո, և ամրածածուկ աջովդ
» քո պահեա զսա յամենայն որոգայթից
» երեւելի և աներեւոյթ թշնամոյն ի սրոյ

» և ի հրոյ և ի յօգոյ և ի ջրոյ, և ի
 » հեղեղատէ, ի յընկղմանէ ծովու, ի յոր-
 » դահոսան գետոց և յաղբիւրէ, և ի բքա-
 » խեղդ ձիւնէ, ի լեռնատարափ թնդմա-
 » նէ, ի վիմագլոր և ի թաւալագնաց քա-
 » ըէ. ի յորոտմանէ ամպոց, ի շառափ-
 » նաթափ կարկըտէ, ի յանկարծակի փայ-
 » լատակէ և ի հրաբորբոք կրակէ, ի շարժ-
 » մանէ, ի ցասմանէ և ի պատերազմէ,
 » փրկեաւ և պահեաւ», և այլն:

Յայտնի է որ մեր սուրբ կրօնքն այլ
 ներէ բարեպաշտից՝ վրանին կրել թէ՛ սրբ-
 բազան բան մի, ինչպէս աւետարանի մաս
 մի կամ քանի մի խօսք, կամ ուրիշ հո-
 գեւոր գրուած, և թէ՛ սրբազան նիւթ,
 ինչպէս Սրբոց նշխարք, եթէ ոսկերքն ըլ-
 լան և եթէ հանդերձ, և այլն. բայց միայն
 այսպիսիք անխառն ի սնոտի հմայեկան
 բանից. և ոչ բնաւ օտար նիւթ, նկար
 կամ ինքնահնար գրեր, ձեւեր, բառեր և
 անծանօթ ու անէակ անձեր և անուններ.
 եւս առաւել աղտեղի քուրջեր կամ նիւ-
 թեր, լաւագոյն նիւթերու մէջ փաթթած.
 որոյ համար կ'ըսուին փաթկալք, Հերե-
 րանք, Հանգուցակք, և այլն. ինչպէս նա-
 խայիշեալ քարապաշտ և կրակապաշտքն

ի կողմանս Անձեւացեաց, և յետոյ եւս, տա-
 յին և առնուին թարախածոր ծրարս և փարե-
 թունս, և «դեղս ախտականս, առ ի կատա-
 » ընել զպղծութիւնս ախտից... մարդիկ աշ-
 » խարհին սովորեալք անդ առ քարին
 » դեգերէին, առնուլ ի չաստուածոցն
 » ծրարս թարախածորս՝ ի պատճառս ախ-
 » տիցն, որպէս զծրարսն կիպրիանոսի՝
 » առ ի պատիր Յուստիանեայ կուսին»,
 և այլն: Զասոնք ջնջեց Ս. Բարդղղիմէոս,
 և յետոյ Հովսիսիմեանք և Լուսաւորիչն.
 բայց ցաւալի և ամօթալի է՝ որ դեռ յե-
 տոյ այլ մնացած ըլլան այնպիսի Դեղա-
 տոք, ինչպէս կոչուին, (թէ և սովորա-
 բար մահացու դեղ տուողք կ'իմացուին
 այս անուամբ): — Ալաւկայ որդին՝ իր
 ժամանակին սնահաւատներն այլ յիշէ, որ
 հմայեկաց վրայ գրէին խառն անուններ
 դիւաց և հրեշտակաց և Սրբոց, « և այլ
 » բազում ոգեկորոյս և օտարացուցիչ յԱս-
 » տուծոյ բանս յօդեն և գրեն ի մագա-
 » դաթի, խառն ընդ անուանսն և բանա-
 » քաղ լինին յաւետարանէն Քրիստոսի,
 » և ի ներքս խառնեն զրովք, զի կենաց
 » բանիւն՝ զմահացու բանն յօժարութեամբ
 » առնուցուն. և զայսոսիկ գրեալ լի մա-

» գաղաթիւ ծածկեալ, կնքեն տէրունա-
 » կան խաչին.. և առեալ դնեն ի դրօճի՜.
 » այլ և կապեն ի բազուկս և ի պարա-
 » նոցս մանկանց իւրեանց, և անասնոց,
 » ձիոց և եզանց և ոչխարաց. և Պսհա-
 » պանս կոչեն զայս»¹: Իսկ Մանդակու-
 » նին կոչէ «Ժաթմուկս մտացածին բա-
 » նից... և զանուան որ ոչ լսի ի պա-
 » տուիրանս՝ գրածս առնեն, և զանուն
 » Քրիստոսի ընդ նոսին արկանեն, զի
 » գրածն՝ աստուածական համարեացի»²:

Անցեալ դարու կիսում իգնատիոս վ.
 Զադատեան Զուղայեցի, իր վարուց պատ-
 մութեան մէջ գլուխ մի բան այլ գրած է,
 « վասն սովորութեան կանանցն արեւե-
 » լեան, մնացեալ ի հնոց ժամանակաց
 » յօրէնս աշխարհական, բանք առասպելք
 » և ծիծաղելիք». յորոց համրէ կարճ բա-
 ցատրութեամբ 44 տեսակ, և աւելցրնէ՝
 թէ կան «Այլ ինչ բանս ծիծաղելիք՝ որ

1. Ուրիշ օրինակ մի գրէ ի քապուքի. ուրիշ
 մ'այլ. «ի Քաւոքիան. և զայն չնչմոմս՝ զոր
 » ուտոյց սատանայ՝ դնեն անդ ի ներքս ի ծրարս
 » թաւութի և կապեն ի բազուկս», և այլն:

2. «Էւ յայս զանազան հմայութիւնս՝ խառ-
 » նեն որդն անկեալ ի վէրք. որպէս ցեցդ է.
 » թովչութեամբ ասեն արտաքս բերեալ»³:

» ոչ կամեցաք զրել վասն առասպելու-
 » թեանն» : — Մենք այլ իրեն հետեւե-
 լով՝ թողունք իր գրածներն այլ, և ուրիշ
 շատեր՝ քան զորս աւելի գիտեն, գուցէ
 և հնարեն այդ Արեւելեան կանայք, —
 զի կիպրիանոս յԱղթարս՝ «6672 աղանդս
 կանանց և կախարդաց», կ'ըսէ եղած կամ
 համրուած. — նոյնպէս թողլով յիշել և
 քննել ուրիշ աւելի անմիասն՝ այլ անօգուտ
 գրուածներ այլ, առանց հասկանալու պա-
 տուած և պահուած ի գիտնոց և յանգիտ-
 նոց, Եօթնագրեանք և վեցնագրեանք կո-
 չուած. եւս առաւել սնոտի և խւրապան
 Սարգսրազիրքն, որոյ հետեւողք կ'ըսուին
 Սարգսրատեսք և Սարգսրայեզք, որ երդմե-
 ցուցական և պահպանական աղօթք և աղ-
 ճատանք են, և որ և է Բաղդ ճանչնալու
 կամ գտնելու ժաժմուկք և չնչմանք :

Աղթարք՝ ընդհանրապէս ախտից և հի-
 ւանդութեանց վրայօք (որ միով անուամբ
 Գան կ'ըսուին) այնպէս գրեն, իբր թէ կա-
 մաւոր կամ չար ոգիք ըլլան, և ասոնց՝
 կերպ կամ կարծիք մի տան. ինչպէս տե-
 սանք (յերես 200). ի Շուտիկն որոյ հետ
 յիշուին Գևոյոզն և Սոյոզն, Կեր, Առիքեն,
 Գետնառիւծ, Աղուսակ, Միրանուկ, Խուշիկ,

Խոշոր, Արշունք, Մագիկ, Դիպուկ, Գոր-
տնիկ, Խաղողիկ, Սեփուշտ, Խոշմրս, Խոց-
տուկ, Մարմնագոյն, և այլն. որոց շատն
իրեն տեսակը ցաւոց և ախտից յիշուին
ի Բժշկարանս: Բայց Աղթարաց լաւագոյն
ըսածն այս է. «Չիք ես և ի չիք դառ-
նաս:.. Դեղ Յիսուս Քրիստոս լինի. ա-
մէն»:

ԳԼՈՒԽ ԺԲ

ՀԱՆԴԵՐՁԵԱԼ ԿԵԱՆՔ

— — —

Չար և բարի Ոգւոց յիշատակք (Գլ. Է) ինքնին իմացուցին մեր հեթանոս նախահարց հաւատալը Հանդերձեալ կենաց. և ո՞վ տարակուսած կամ չէ ընդունած զայս՝ բովանդակ ազգաց մէջ, բայց եթէ քանի մի լիրբ իմաստակք, որք զանաատուածութիւնն այլ պարծանք համարին, եթէ խելագար չեն: Որքան այլ ընդհանուր է հանդերձեալ կենաց հաւատքն, այնքան միօրինակ չէ, մանաւանդ թէ շատ զանազանեալ է հոգւոց վիճակի կամ գործոց հատուցման, և արքայութեան ու դժոխոց գաղափարն. և ըստ այսմ՝ շատ փափագելի էր գիտնալ մերայոց կարծիքն, որոյ վրայ որոշ աւանդութիւն հասած չէ մեզ, այլ նշմարք ինչ. աւելի երկուց կենաց կապին կամ կամըրջին և անոր եր-

կրաւոր յիշատակարանին, այսինքն մահուան, յուղարկաւորութեան և գերեզմանի:

Գրողն և Առնակն յայտնեցին որ ըստ սահմանեալ ժամանակի Ճակատագրին, ամեն մարդու կու գայ հոգեպահանջ կամ հոգեկոչ Հրեշտակն կամ Դեւն, հանել զհոգին ի մարմնոյն. հրեշտակին կոչումն արդարոց՝ կու վայլէր որ մեղմ ըլլար և ըսուէր Հրաշք: Այս բացատրութիւնս նաև ի քրիստոնէութեան՝ ինչուան հիմայ ի գործ ածուի մեր լեզուի մէջ, գուցէ աւելի քան առ օտարս. իսկ հասարակաց համար՝ ճակատագրին վճիռն՝ Հրաման էր, ինչպէս զուշակուի Եզնկայ վարդապետութենէն. որովք՝ «Հրամանացն եւս հար»
 » ցուածք... լուծանին: — Զի՞նչ Հրա»
 » մանքն իցեն, և ուստի՞ բան Հրամանացն
 » ընդ աշխարհ տարածեալ իցէ: — Հրա»
 » ման վասն մահուան՝ յաստուածատուր
 » գիրս ոչ ուրեք գտանեմք: — Ո՞ւր իցէ
 » այն զոր ասեն, եթէ որ ինչ ի ճակա»
 » տագրին գրեալ է Հրամանացն՝ այնմ
 » չէ հնար վրիպել... և ուր Հրամանքն
 » իցեն և յումմէ Հրամանքն՝ ըստ այնմ և
 » մեռանին, և վրիպել չէ հնար ի սահ-

» մանեկոյ Հրամանէն» : — Նոյնպէս և Յհ. կաթողիկոսն Մանդակունի. «Մի՛ մոլորես. » ցուք իբրեւ զհեթանոսն՝ ի Բախտ և » ճակատագիր և ի Հրամանս. զի զինչ » և Հրամանցդ տարածին ընդ ամենայն » երկիր և բանդագուշեալ խօսին սուտ, » եթէ մարդ ընդ Հրամանս վարի և գոր- » ծէ », և այլն : — Բայց ինչպէս Հրա-
ւէրի համար ըսինք՝ Հրամանքն այլ գոր-
ծածուած են ի քրիստոնէական գրուածս.
ինչպէս նորագիւտ տապանագիր Արտա-
ւագղայ կամսարականի ի կողմանս Բա-
սենոյ. «Աստուծոյ Հրամանաւք աստուա-
» ծակոչ ձրամարմանք՝ աստ է հանգու-
» ցեալ », և այլն, Հրաժարումն այլ լծորդ
առաջիններուն (Հրաւէրի և Հրամանի) ոչ
օտար թուի և ի հեթանոս Հայոց, գուցէ
և ոչ յիմաստէ Ֆէրուհէրի (յերես 371) :

Մեռելոց պատանաց և յուղարկաւորու-
թեան ծիսից կարգին այլ շատ ծանօթ
չենք. բայց չեն կարծուիր շատ տարբեր
ի համակրօն և ի մերձաւոր ազգաց, մա-
նաւանդ եթէ դիտենք քանի մի յիշատա-
կուած նշմարք. ինչպէս Լալական կա-
նայքն, որք Եղեքամարք կ'ըսուին (ողբա-
ցող մարք) և արտասուաշարժ ձայնարկու

և երգեցիկ գոասանք, հանդերձ չափազանց
և հեթանոսաց յատուկ սգոյ և ցաւոյ ձե-
ւացեալ նշանօք, մազերու փետտելով, ե-
րեսներն և թեւերնին կծելով և խածնելով՝
մինչեւ արիւն կաթեցընել. սովորութիւնք՝
որք սպրդած են նա և յանգաւատ քրիս-
տոնեայս, և որոց դէմ շատ հեղ գրած
են Հարք մեր և կանոնօք դատապարտած¹։
Աւելի պօգալի չափազանցութիւն էր կա-
մաւոր և ակամայ մահ և սպանութիւն՝
սիրելեաց, կանանց, հարճից, ծառայից՝
թագաւորաց և մեծամեծաց, (թող անոնց
հեծած ձիերն և շուներն)։ Ինչպէս յիշուի
Բ Արտաշիսի համար, որոց թերեւս խեղճ
և իրաւ ողբերը չլսելու համար՝ երաժշ-
տաց ձայները զօրացընէին։ Այդ յետին
անիրաւ և անօգուտ սովորութենէն զատ,
ողբասացք և գուսանք և երգք հանդիսա-
կանք՝ պահուած էին և ի քրիստոնէու-
թեան, թագաւորաց և մեծամեծաց համար,
ինչպէս յատուկ գրուած է (թուի ի Խո-
րենացւոյ) մեծին Տրդատայ համար, և Արծ-

1. Քննելի է Յովհ. Գառնեցւոյ խրատն. «Մի՛
տայցես թոյլ՝ առնել ի վերայ մեռելին Կոծ և
կապալտ, և Կտուրս հերաց և Աճիլս»։

բունի մեծ իշխանաց համար՝ ի Թովմայէ Արծրունւոյ: — Սըգոյ նշանաց մէջ սեւու-
թիւնն հասարակ է գրեթէ ամենայն ազ-
գաց, բայց սպիտակութիւն՝ նշանաւոր է
մերագնեայց մէջ, թէ ոչ ամենուն՝ բայց
մեծամեծաց կամ թագաւորաց և քահա-
նայից համար. որոց յատուկ էր և սպի-
տակ հագնիլն. մասնաւորապէս աշխար-
հակալ Տիգրանայ Արշակունւոյ համար՝
իրր աչքի զարնող բան մի՝ յիշեն օտար
հեղինակը մերձաժամանակը. իսկ արքու-
նի և կրօնական հանդիսից մէջ այլ՝ ին-
չուան կառաց ձիերն և զոհելու կենդա-
նիք պէտք էր սպիտակը ըլլային, ինչպէս
Խոսրովու և Տրդատայ համար պատմէ
Ագաթանգեւ. թուի թէ անոնց արքունա-
կան և սրբազան աստիճանը զրկել հա-
մարուէր սգոյ սեն. անոր համար դազաղքն
և յուղարկաւորութեան սպասքն և սպա-
սաւորք՝ սպիտակազգեստ ըլլային: Այս
սովորութիւնս՝ յարքունիս Հայոց՝ ինչու-
ան վերջին հարստութեան (Ռուբինեանց)
մէջ այլ պահուած էր, և ինչուան վերջին
թագաւորն այլ (որ ի մօրէ միայն Հայ
կրնար ըսուիլ, Լեւոն Ե) սպիտակ զգեստ-
ներով և սպիտակազգեստ յուղարկաւոր-

ներով տարուեցաւ թաղուելու (ի Բարիզ)։
Նա և Մաշտոցը մեր պատուիրեն վախ-
ճանեալ քահանայից սպիտակ զգեստ հագ-
ցընել և սպիտակօք դնել ի գերեզման։

Շատ տեսակ սովորութիւն եղած է մարդ-
կան՝ իրենց մեռելոց մարմիններու նկատ-
մամբ, պահելու կամ փճացընելու համար,
կամ բնութեան յանձնելու՝ որ ինքնին
պահէ կամ քակէ իրմէ ձեւացածը. ըստ
առաջնոյն՝ ոմանք (Եգիպտացիք) դեղերով
և զմուսելով ջանային անփուտ պահել
մարմինները, գոնէ մեծ համարեալ մարդ-
կան. ամենուն ծանօթ են Մումիայք. ո-
մանք այլ (ինչպէս Պարսիկք, Հռոմայե-
ցիք, և այլն), կ'այրէին, և միայն ոսկոր-
ներն կամ մոխիրը պահէին. ուստի սո-
վորութիւն է մեր կրօնական գրոց մէջ
այլ աճիւնացեալ մարմինք ըսել. բայց մեր
հեթանոս նախնեաց մէջ այլ չի յիշուի
դիականց այրումն, այլ ըստ ընդհանրա-
կան և բնականագոյն օրինաց՝ թաղել ի
հող, կամ կէս պահպանութեամբ աւան-
դել ի շիրիմս, ի քարեղէն գերեզմանս,
զմուսելով. ինչպէս և ի քրիստոնէութեան
կ'ընէին թագաւորաց, իշխանագանց և
բարձր աստիճանաւոր եկեղեցականաց .

ինչուան հիմայ այլ կ'ընեն այսպէս և օտարք: — Հնագոյնք՝ իրենց իշխանազունքը կամ մանաւանդ վեհազունքը՝ մարդկան մէջ իրենց բարձր ճանչցւելուն յարմար՝ բարձր տեղերում թաղէին կամ դնէին. Հայկայ կամար կ'ըսուի՝ որ Բելայ դիակն այլ դեղապատեալ ի բարձրաւանդակ տեղ թաղել տուաւ, « ի տեսիլ կանանց և որդւոց»: Եթէ նա կամ աւանդող պատմիչն ուրիշ դիտմամբ այլ զայս բրած է, ինչուան հիմայ այլ գտուին՝ թէ ի մեր թէ օտար երկիրներ՝ լերանց և բլրոց վրայ գերեզմանք, և ոչ միայն անշէն երկրի բարձանց վրայ, այլ և շինուածոց, մանաւանդ լայն պարբսպաց վրայ իսկ կանգնէին գերեզմանս. ուսկից սովորութիւն է ի գիրս մեր՝ նոյն պարբսպաց բրգաձեւ և ուրիշ կերպ բարձր մասերն այլ՝ Մահարձաւ անուանել: Շատ պատճառներ կըրնան ըլլալ՝ այս կերպ բարձրադիր գերեզմանաց, գուցէ մէկն այլ Առիկներու իջման դիւրութեան համար ըլլայ: — Սովորութիւն էր հիներու՝ նա և Հոդաքոտ գերեզման շինել, այսինքն կամ ի գետնի թաղելով՝ վրան հող և քար կուտելով՝ ըլլակ մի ձեւացընել, որ կ'ըսուի եւս

Թիւ, կամ բնական բլրակաց մէջ փորել
 և դնել դագաղը կամ դիակը. բայց մե-
 ռազնեայց մէջ շատ յաճախեալ չերելիւր
 այս կերպս. և նոյն իսկ Թագաւորք և
 իշխանագունք իրենց սեփական Գերեզմու-
 ռատուն պատրաստէին, ուր՝ կամ առան-
 ձին փորուած և քանդակազարդ գերեզ-
 մանաց մէջ Թաղուէին, կամ ի գետնի՝
 քարի կամ վիւրի մի տակ, որ ի հարկէ
 Տապանաքար կոչուելի է. ըստ որում մար-
 մինն ամփոփող խորշն՝ կամ որպիսի և է
 ընդունարանն՝ Տապան կոչուի, իբրեւ սըն-
 տուկ ինչ, ինչպէս տապանակն այլ նշա-
 նակէ: Բայց գուցէ Տապանն՝ տապ բառի
 իմաստն այլ ունեցեր է ի սկզբան. նման
 Յունաց τάφος, տάφη բառին, որ նշանա-
 կէր դիականց այրման տեղը: Բայց եթէ
 այս չէ՝ աւելի հաւանական երեւի անոնց
 τήμβος անունէն (յորմէ և լատինն Tum-
 ba, փռանկերէն Tombe,) առնուած Դամ-
 բանն, որ այնքան հասարակօրէն գործ-
 ածուած է ի մեր լեզուի, մինչեւ մեռելոց
 վրայ ըսուած ողբն կամ խօսքն՝ դամբա-
 նական բան կոչել, ինչպէս և գերեզմանու-
 կան: — Յիշեցինք Պարսից աղանդին մէջ
 իրենց մեռելատեղի Դաշմոյն. այս ա-

նունը լսեցընէ մասամբ և մեր Կմութեք
բառը, որ մեռելոց՝ մսէ զատուած մասն՝
ոսկորները կամ չորցած մարմինը նշա-
նակէ. այսու անուամբ և թագաւորաց գե-
րեզմանատեղւոյ քովի շէնքն կամ գիւղն
կամախ կոչուած է և կոչուի մինչեւ այ-
սօր:

Մարդիկ, (մերայնոց համար ըսեմք),
գուցէ ի կենդանութեան՝ բնականաց
այնքան զանազան անուն չեն տուած՝ որ-
քան իրենց մեռելոց տեղւոյ և պահարա-
նին, ասոնց ամենէն հասարակն՝ բայց և
ամենէն նշանաւոր՝ շատ անգամ զրաճնիս
է, Փերեզմոն. որ թէ և բաւական երկար
եռաւանկ բառ մ'է, բայց դեռ ստուգա-
պէս չէ բացայայտուած, (ի բաց թողլով
զծադրական մեկնութիւնս զերե զամեն,
զերոյ տման). վանական վ. այլ այսպէս
ըսած է, բայց աւելցնելով. «Դիր միոյ
» կամ գերոյ աման, պարսիկ բառ է.
» Ներքոյ հողոյ կամ երկրի ասի Գերեզ-
» ման». հին հեթանոսական գաղտնիք մի
պահել կարծեցընէ: Գուցէ պատահական՝
բայց ոչ հեռի է յիմաստէն՝ յոյն անունն
Խոր կամ Χῆρος, որ մահուան ոգիներ կամ
քաջեր նշանակէր. նմանագոյն ձայնիւ՝ այլ

հակառակ իմաստիւ՝ հին Լատինք Գերուս
 —մանուս Cerus manus, կոչէին զարա-
 րիչն Աստուած: Մերձաւոր է ձայնիս և
 ոչ հնոի իմաստիւ՝ զանդիկ Կորստունն
 այլ՝ զոր յիշած եմք յառաջ, և որ հա-
 ւանելի եղած է արեւելագիտաց ոմանց:—
 Ըստ ձայնի և ըստ իմաստի՝ մերձաւոր է
 մեր մեղմայուշիկ Քնարան անունն այլ՝
 Յունաց Քենիթիոնի, Κενίθιον, որ և բար-
 դեալ ընդ տափոս կ'ըսուի Κενόταφος, իբր
 Քնատապան: Յոյնք սովորաբար այսպիսի
 գերեզման կանգնէին ծովու մէջ մեռելոց,
 կամ որոց մարմինք կորսուած էին. և
 յարմար էր՝ որ զոնէ ի քուն ըլլային.
 քրիստոնէութիւնն սրբեր և ազնուացուցեր
 է այս անունս, մանաւանդ մեր եկեղեցւոյ
 լեզուաւ, որ իր հաւատացեալ մեռեալքը
 Ննչեցեալք և Հանգուցեալք կոչէ: — Մէկ
 անծանօթ ծագմամբ բառ մ'այլ է մեր
 Շիրիմն, որ յայտնէ մեծագործ գերեզման,
 որ ըստ մեկնըչի բառից Փիլոնի՝ Յիւա-
 տականոց կոչի, և ճիշտ Monumentum,
 Monument ըսուածն է. բայց նոյնն կ'ը-
 սէ եւս, թէ «Շիրիմ կոչէին նախնիքն՝
 զգերեզման մերկացեալ». իսկ Միսիթար
 Գոշ (ի Մեկն. Երեմիայ), «Շիրիմ՝ զայն

» ասէ՛ ուր զբազում մեռեալս դնէին»։ — Յետին բառս կամ բայս՝ յիշեցընէ մեզ և զԴիրս, որով կոչուէին հաւանօրէն և ի հին Հայոց, տեղիք՝ ուր մարմինք մեռելոց դրուին, և քրիստոնէութիւն կ'աւելցընէ Դիրք նսնցստեան։ — Ռամկական՝ բայց աւելի պարզ և զգայուն է Հողիկը կամ Հողվայրք կոչումն՝ գերեզմանատեղեաց, յարմար՝ թէ՛ հասարակ մարդկան առանց քարի թաղուող և վրան հողակոյտով ծածկուողին, և թէ՛ հողեղէն մարդուն՝ ի հող դառնալուն։

Հնութիւն և թշնամութիւն ջնջած կամ ծածկած են մեր հեթանոս հարց գերեզմանները, (երանի՛ թէ ոչ և հին քրիստոնեայ աւագ մարդկան), որով և չեմք գիտեր ստոյգ՝ ինչ ձեւ, ինչ նշաններ ունէին, և ինչ բան մարմնոց հետ ի մէջն դրուէր. իսկ մնացեալ քրիստոնէից գերեզմանաց մէջ՝ հեթանոսութենէ մնացեալ երեւին խոյակերպ և ձիակերպ գերեզմանքն յետին դարուց, զի հին թուականաւ (նախ քան զՎՋ դար) արձանագիրք կարդացուած չեն։ Գառն՝ նշանակ հեզութեան Քրիստոսի՝ նախ ի Մկրտչէն կոչուած Գառն Աստուծոյ, Հայոց քրիստոնեայ հարց

և իշխանաց սիրելի նշանակ մ'էր և է. բայց այսու մտօք չեն խոյակերպ գերեզմանքն. ոմանք կարծեն թէ մեռելոյն հովուական հարստութիւնը նշանակէ, ինչպէս Ձին այլ հեծելութիւնը. սակայն կան շատ խոյաձեւք՝ որոց տակ հանգչողքն՝ ոչ հովիւ եղած են և ոչ խոյոց և ոչխարաց տէր. բայց եթէ նահապետական դարուց աւանդութիւն համարել ուզուի այս ձեւ. յորմէ և հոյակապ ձեւն ճարտարպետութեան կամ մեծագործ շինուածոց, որ և թ տառիւ գրուի խոյակապ. առանց պատճառի մի ընտրած չեն և ճարտարքն Յունաց իրենց սեանց խոյի գլուխքն, յորմէ և խոյակ բառ ի մեզ. նա եւ անկերպարան սեանց (ինչպէս յոնիական ոճոյն) վերին երկու եղջերակերպ գալարեալ կողմերն, և այլն:

Ինչ օրէնք, ինչ պաշտօն, ինչ հանդէս կատարուէր մեռելոց և գերեզմանաց վրայ. — չկան մերոց գրուածք, ինչպէս ունին Եգիպտացիք և ոմանք ի հին ազգաց. հաւանական է միայն որ աղօթք ինչ և գոհք կամ Մատաղբ կատարուէին, ոչ միայն ի յուղարկաւորութեան՝ այլ և մեռելոց համար սահմանեալ յիշատակի կամ

տօնական օրերում. Տիգրան Բ Արշակունի թագաւոր՝ իր սպանուած եղբօր Մաժան քրմապետի համար «Բագին ի վերայ» գերեզմանին շինեալ, զի ի զոհիցն՝ առնայն անցաւորը վայելեացեն»։ և այս թուի թէ ոչ միայն յատուկ հանդիսական, այլ և հասարակ օրեր, որպէս զի ամենայն անցաւոր վայելէ, իբրեւ ձրի ճաշարան կամ հիւրանոց։ Երեւի թէ և կրակ ու ջուր այլ դնէին գերեզմանաց քով, ինչպէս հիմայ այլ ոմանք ի մերայոց՝ գերեզմանի քարին վրայ խորշեր փորել տան, իբրեւ ըմպանակ թռչնոց։ Վարդան Վ. այլ Արեւի զոհին «օրինակ է, կ'ըսէ, Հարն» որ ի վերայ գերեզմանի մեռելոյն արդէն կանեն՝ խնկով»։ Մագիստրոս այլ իր սովորական խրթնաբանութեամբ գրէ . «Ըստ. . . յուղարկաւորութեան և արբանեկութեան՝ զկնի հոգի ի ձեռին, և զդամբանականն քաջահնչող ձայնիւ»։ Քրիստոնէական է այս հուրս, բայց Քրիստոսի վառածէն առաջ հեթանոսական կայծ մ'այլ փայլփրլայ։

Թողլով հիմայ մեռելոց արտաքին պահարանը և անոր քով կամ վրան կատարուածը, եթէ մէկ մ'այլ ուզենք նայիլ —

ոչ իրենց վրայ — այլ գոնէ իրենց յատուկ անուան, նշանաւոր է անոնց մարմնոց Դի, Դիպկն կոչուիլն, միավանկ բառ մի, նման և ձայնիւն, և ոչ շատ հեռի յիմաստէ՝ Դե և Դիք բառից, որոց վրայ գրած ենք. նոյնպէս և երբեմն դիւցազանց համար ըստւած ի գիրս Դիք դիակունք կամ դից դիականց, եթէ արհամարհութեան համար ըստւած չէ¹:

Անցնելով և գերեզմանէ այնդին՝ զրադիշտական կամուրջով մի, որոյ ընդունուած ըլլալն ի Հայոց՝ հարկ է, եթէ այդ աղանդն ընդունած են, նոյնպէս այլ ընդունած կ'ըլլան հոգւոյ դատաստանը, զոր՝ Սերքոշ կ'ընէր կարճ և շուտ, կամ ըստ զրոց՝ Համառօտ: Այս բառս շուտ հաւանական է որ այն հին աղանդէն փոխանցեր է՝ ի հեթանոս հարց Հայոց՝ առ քրիստոնեայ հարս մեր. ինչպէս շատք կարդացեր են յԵղիշէ մեր (Ա), «Զհամառօտ» հատուցմունսն արդար դատաստանին». կամ (Գ) «Առնել համառօտս յաւիտենից» ի մէջ արդարոց և մեղաւորաց»: Ուրիշ

1. Ըր կնայ դիտուիլ՝ որ դի՝ իբրեւ մարմին մեռելոյ՝ չունի բնական յոգնակի. այլ նոյնանի Դիակն = Դիակունք:

մ'այլ զրած է . « Հանդերձեալ է Որդի
 » Աստուծոյ զալ փառօք և առնել զհա-
 » մառօտն յառիտենից » . նոյնպէս և Շա-
 րականի երգածն, « Որ ի վերջնումն աւուր
 » համառօտի » : — Համառօտ դատաստանն
 երկար բացատրութիւն այլ չէր կըրնար
 ունենալ . արագ արագ կտրուած վճիռն, կամ
 յաջ կամ յահեակ նայել կու տայ, ի վեր
 կամ ի վայր . այսինքն ի կայանս արդա-
 րոց՝ որ է ըստ մեզ՝ Արքայութիւն, կամ
 ի կայս մեղաւորաց՝ որ են Դժոխք :

Այս դժնդակ անունն դժնդակագոյն իրի՝
 անտարակոյս ի հեթանոսական հաւատոց
 Հայոց մնացեալ է, վասն զի և Պարսից
 ու մոգուց աղանդն այլ նոյն բառը կ'ը-
 սէ, Տոզախ կամ Տիզգիխ, تيزگي . ուրիշ
 կերպով՝ Ճոճադիք այլ կոչուած է առ
 մեզ, ինչպէս նշանակեն հին բառգիրք մեր:
 Ըստ անուանն հետեւի՝ որ դժոխոց նկա-
 րագիրն և դատապարտելոց պատժոյ ժա-
 մանակն այլ՝ նոյն զանդիկ և պարսիկ ա-
 ղանդոյ համեմատ ըլլայ : Նոյն հին բառ-
 գիրք մեր՝ Տիտղք եւս անուանեն զդժոխս,
 որոյ իմաստն յայտնի է և շատ յարմար,
 հակառակ ուրախութեան և զուարթու-
 թեան, կամ լուսոյ, այսինքն մութ և խա-

ւար: Մթութեան վրայ յատուկ աւանդութիւն մի չկայ առ մեզ, կամ ինձ անծանօթ է. բայց նշանական կամ զարմանալի է որ մինչ Մութ բառն յատուկ է մեր լեզուիս, օտարաց մէջ (կարծեմ Ասորւոց) նոյն բառն Մութ (Mouth գրեալ յԵւրոպացւոց) նշանակէ չաստուած մեռելոց: — Դժոխոց ուրիշ անուանքն որ ի գիրս մեր՝ եկամուտ են, Գեհեանն յԵրրայեցւոց (թուրք ճեհենեմ), և Տարտարոսն ի Յունաց: Իսկ ուկից Սանդարն, յորմէ Սանդարամետք և Սանդարապետք, զորս ի կարգի չար ոգւոց յիշած ենք. անոնց հետ և Շահապետն, որ թէ և այլ և այլ իրաց վրայ կ'ըսուի, բայց յատկապէս այլ Շահապետ դժոխոց կոչուի, այս ահաւոր տեղւոյն ոստիկանն կամ իշխանն:

Ըստ ամենայն ազգաց հեթանոսական ապշութեան՝ աւելի չարեաց և դժոխոց վրայ զրոյց և հաւատք կայ, քան բարւոյն և Արքայութեան. սա և Դրախտ բառն որ հիմա մեզ երջանկութեան կայանքը նշանակեն, քրիստոնէութեան բերք են. մեր նախնի դիցակրօն հարք արդեօք Պարսից նման Ահուրամաշտայ կամ Վեհշտէմ անուամբ կոչէին, չէ յայտ. այլ հաւա-

նական է թէ Անոյշք այլ կոչէին որ գուշակուի Եզնրկայ ըսածէն. «Կէսն ի փառս» և կէսն յանարգանս. և մի թերին յԱնոյշս և միւս թերին ի դժոխս»: Ի Քրոնիկոնի Եւսեբեայ այլ կ'ըսուի վասն նախահօրն, «ՅԱնուշից և ի բազմերան կենացն տարագիր գտանէր»¹:

1. Մեր Յանախապատում հին գրոց մէջ այլ՝ որ Լուսաւորչի կ'ընծայուի սովորաբար, արքայութեան վայելքն ստէպ կոչուին Անոշակ փառք, Անուշակ պարգեւք, և այլն: Ակնարկելով և առ դրացի մեր Պարսից աղանդն, ոչ միայն զգուարճութիւն ու լաւութիւն միանգամայն կոչէ Էնոշէ ասլ, այլ և Աստուծոյ ընծայած անուանց մէկն է Անոշակ:

ԳԼՈՒԽ. ԺԳ.

ՊԱՇՏԱՄՈՒՆՔ, ՊԱՇՏՕՆԱՐԱՆՔ,

ՊԱՇՏՕՆԵԱՑՔ, ՍՊԱՍՔ

Ի սկզբան գրոցս բացատրեցաւ, թէ
ինչ է Պաշտօնն, որոյ կատարման կերպն
և հանգամանքն՝ միանգամայն Պաշտամունք
կ'ըսուին, առանձին մասերն և ձեւերն՝
Ծես: Որչափ որ հետաքրնական է գիտ-
նալն զաստնք, թէ և ոչ հարկաւոր, պաշ-
տելեաց հետ և այլ աւելի կորսուած մոռ-
ցուած են. բայց հարկ է թէ աւելի կամ
նուազ մասամբ նման ըլլային Հայոց հե-
թանոսական ծէսքն այլ՝ իրենց մերձաւո-
րացն. բայց ի պատմութենէ յիշուած չըլ-
լալով՝ չեմք ուզեր օտարաց համար բ-
տուածներն ի մէջ բերել. ուզողն կրնայ
գտնել ընդհանուր դիցարանութեան գրոց
մէջ. միայն այնչափ յիշեմք՝ որչափ պաշ-
տամանց բառերն իսկ պահանջեն իմացուե-
լու. որոց գլխաւորն է,

Ա. ՊԱՇՏՈՆԱՐԱՆՆ. որ է ծանօթ կամ հասարակաց տեղի՝ ուր կատարուի պաշտօնն աղօթքով, պատարագով, զոհիւ, և պէսպէս արարողութեամբք կամ ծիսիւ: Յիշեցինք, որ նախահարք՝ առաջ (եթէ իրենց տանց մէջ կատարէին աղօթքնին), զգալի և տեսանելի պաշտօնը՝ անշէնք բաց տեղերում կատարէին, եթէ իրենց ազարակն և դաշտն ըլլար, եթէ բարձրկէկ տեղ մի, և եթէ ծառոտ տեղուանք, անտառք և մայրիք: Յետինս յիշեցընէ մեզ Դից մայրի կոչուածն ի վիշապաճոր, ի գաւառի Գարեղինից, Երասխ գետոյ եզերքում, մօտ ի կաղզուան. ուր ձորոյն անունն այլ և ուրիշ յիշատակք՝ յայտնեն նշանաւոր կեդրոն մի դիցապաշտութեան: Տես և ինչ որ ծառոց պաշտաման համար նախ ըսած եմք: — Բացօթեայ տեղւոյ հակառակ՝ շատ մոլորահաւատք՝ որ և մոլորաբարք, գետնի երեսէն այլ վար կամ անոր ծածուկ փոսերու և խորերու մէջ կ'ուզէին կատարել իրենց անտիրքը նա և զգուելիքը, համեմատ իրենց խրդին, որ հեռանալով ի լուսոյ ճշմարտութենէ՝ մթութիւն կու սիրէ. ինչպէս տեսանք Քարանց պաշտաման մէջ, և

ինչպէս գրէ մեր հին վարդապետաց մէկն
այլ (ի խորհուրդ Եկեղեցւոյ)։ « Դեւքն
» խաւարասէրք են , վասն այնորիկ և
» որ յանուն նոցա թագինքն շինեալք էին
» ի գետնափորս և ի խաւարին տունս .
» քանզի համարձակ լիցին դեւքն՝ փայ-
» լատակմամբք և արհաւրօք և ահագին
» դնդնչմամբ կեղծաւորել » : — Դից պաշ-
տաման մէջ այլ տեսանք գլխաւոր պաշ-
տօնարաններ ի բաց և ընդարձակ տեղե-
րում , որպէս ի Բագրեւանդ և ի Յաշտի-
շատ : Թէ արդեօք ընդհանուր անուամբ
այն ատեն այլ այդպիսի տեղիք Պաշտօ-
նարան կոչուէին , ինչպէս ի քրիստոնէու-
թեան , և որպէս գրուի յԱզաթանգելոս ,
չէ յայտ . այլ յայտնի են Տաճար և Մե-
հեան կոչմունք :

Առաջին անունն , որ չունի նմանութիւն
նոյնանիշ բառից ուրիշ ազգաց , եթէ յա-
տուկ հայկական անձանօթ իմաստով բան
մի չէ , հաւանօրէն զոյգ է պարսկերէն
թեմեր , تيمه որ , ձմեռնատուն նշանակէ .
և բնական է հետեւցընել , որ ձմեռ ատեն
կարելի չըլլալով , մանաւանդ Հայոց երկ-
րին պէս ձիւնապատ տեղ , կատարել ըզ-
պաշտամունս , հարկ էր ծածկուած և շի-

նուած տեղ մի, և ահա այս կըրնայ ըլ-
լալ Տաճարն. (Թողլով ծաղրական ստու-
գարանութիւնն տայ-ձար)¹: Հիմակուան
կամ քրիստոնէական իմաստով՝ Տաճար
նշանակէ՝ մեծ և վայելուչ շէնքով պաշ-
տօնարան, այսինքն եկեղեցի (համեմատ
Templum Լատինաց), այլ և մեծ և ճոխ
ապարանք, և նա եւ ուրախութեան, խըն-
ջոյից, կոչնոց ժողովարան և ճաշարան:

Աւելի յատուկ անուն պաշտօնարանի
մեր հին նախնեաց՝ երեւի Մեհեանն, և
վկայութիւն իրմով բարդուածներն, (Մե-
հեռնկար, Մեհեհապետ, Մեհեհարարձ, Մե-
հեհագարդ, և այլն). որք ոչ միայն մե-
հեհի պաշտօնեայն և ծէսերը զուշակել
տան, այլ երբեմն և պաշտելին կամ դրօ-
շեալը, կամ թէ կուռքն իսկ Մեհեան կու-
չուի: Բառին ծագումն այլ ոչ հաւաստի,

1. Աւելի ստուգութեան համար պէտք էր գիտ-
նալ և մեր Տաճատ յատուկ մարդոյ անունն
ծագումը: Եթէ Tage բառն ինչպէս գրեն եւրո-
պացիք՝ հին ատեն ըստ Իտալացւոց կամ Անգ-
ղիացւոց հնչէին և Ետրուրացիք, որք այս ա-
նուամբ ճանչնային չաստուած մի, իրենց՝ կրօ-
նից պաշտամունք սովորեցընող. կըրնար այս
քննութեան տակ ընկնալ, յիշելով այդ ազգին
և Հայոց հին յարընչութեան կարծիքը:

այլ հաւանական է՝ լուսնի Մահիկ և ըստ Պարսից Ֆահ կոչմանէն. յորմէ երեւի և Մեհեկան ամիսն, քան թէ ի Միհրայ անուանէն. ըստ ձայնին մօտ է անոնց Մահիյնէ բառին՝ որ պարզ ամսական նշանակէ. յիշենք և մեր Մեհեկան ամիսը. իսկ ասոնցմէ հետեւցընելն և ստուգարանելը թողումք ի կամս և ի գիտութիւն բանասիրաց. յիշեցընելով և մարդոյ յատուկ անունն Մեհեռան, և Մեհեռանաց տոհմն՝ որ մեհենից պաշտօնատարութենէն առնուած է հաւանօրէն, բայց կըրնայ հին անծանօթ բառէ այլ ծագուիլ, ինչպէս Մեհեհրակն. կան և Մեհտապ, Մեհեր, Մեհրիար անուանք, բայց ասոնք աւելի նոր ատեններ լսուին և յօտարաց եկամուտ երեւին:

Կենդանեաց նուէրքն առ Դիս՝ եթէ մորթելով և եթէ այրելով ըլլայ՝ յատուկ անուն մ'այլ պահանջէ, թէ ոչ բովանդակ պաշտօնարանի, գոնէ մէկ մասին, (ինչպէս մեր եկեղեցեաց մէջ այլ մատուռն և խորանն), և կ'ըսուի Զոհարան և Զենարան. գուցէ և Սպանդարան, որ նոյն կամ մօտ նշանակութիւնն ունի (մորթելու տեղ), և որոյ պաշտօնէից յատուկ եղաւ Սպան-

դռնիք անուանեալ և տոհմն, զորս վաղարշակ կարգեց «ի վերայ Զինարանաց», կ'ըսէ խորենացի: Վանայ բերդին մէջ փորուած սենեկաձեւ քարայրից, նոյնպէս և Բագառիճայ ի Դերջան, ինչուան հիմայ կ'երեւին պատերուն ներքեւ խողովակակերպ նեղ երկայն խորք, և կարծուին զոհից արիւնը թափելու համար. ոմանք ի տեսողաց՝ դեռ ցամքած արեան մնացուած այլ կարծեր են նշմարել:

Բագին. — Երբեմն մեհեանն իսկ այսպէս անուանի, բայց սովորաբար անոր զլխաւոր մասն, ուր որ կու գրուէր պաշտելին, կուռքն և զոհն, իբրեւ Սեղանն մեր եկեղեցեաց. և երբեմն շարժական կ'ըլլար. այսինքն սեղանն և կուռքն մէկ տեղ փոքր ծածքով կամ առանց անոր՝ վերցնելով տեղէ տեղ տանէին, ինչպէս քրիստոնեայք այլ պատերազմի ատեն շարժական սեղաններ: Բագին բառն շատ հին ազգաց մէջ լսուի, ինչպէս Bog Սլաւեանց որ Սատուած նշանակէ, ըստ մեզ Բոգ կամ Բոգ դառնայ, յորմէ և Հոյր-Բոգ (էջ 52), հին պարսիկ լեզուաւ Բոգա (ինչպէս գրուի ի բեւեռարձանս Պերսիականայ), յորմէ և Պաճիստան կամ

Պիհիսդուն լեառն, իրր բազաստան. Նոյն-
պէս և Հնդկաց հին գրոց Բագս (Bhaga)
կոչուած չաստուածն, և Բագուսն՝ Դրենց
Վիշնու և Սիւա չաստուածք. Բագնու կամ
Բագուէ մեծ չաստուածն Փոխւագւոց .
Բագոտ կամ Պագոտ՝ մեհեանք Չինաց,
Հնդկաց և Սիւամաց. — կարծել տայ, թէ
և նախ քան Պարթեւաց տիրելն ի Հայս՝
ծանօթ էր մերայոց, այլ ասոնց ատեն ա-
ւելի յաճախեց, ուրիշ պահլաւիկ անուանց
հետ, և իրր օտար՝ Ագաթանգելի թարգ-
մանիչն հարկաւոր համարեր է նշանակել,
թէ Բագուսն՝ Դից աւան ըսել է, Բա-
գայաշի՛՛մ՝ Դից գիւղ: — Սասանեանց տի-
րապետութեան ատեն՝ Բագին կոչուեցան
և պաշտելու կրակի սեղանք, որոց վրայ
փոքր փորուած մ'այլ բաւական էր կրակն
ընդունելու, և ըստ այնմ փոքրիկ բագինք
այլ շինուէին, կանգուն կամ շարժուն:

Յաշտից տեղիք. — Զոհարանի նշանա-
կութեամբ ըստ պարսիկ Յաշտ բառի, ծա-
նօթ են ի Հայս ի Տարօն, ուր այդ պաշ-
տօնարանները՝ Վաղարշակ յանձնեց Հնդիկ
Դիսանեսի, ըստ Զենովբայ պատմութեան,
և տեղին՝ բնակարանաց հետ կոչեցաւ Յաշ-
տիշատ, որ երբեմն թարգմանութեամբ այլ

կոչուի Մեռնագետ, Հնդիկք՝ Աշտակա կոչէին իրենց նախնեաց նուիրուած պաշտօնաբանը, և Եաշդանիս՝ զարժանաւորն պաշտաման կամ զսրբազանն¹։ — Յաշ նշանակէ թէ գրագինն և թէ անոր վրայ նուիրածը կամ զոհը. երկու անուանքն այլ թէ և ընդունուած են ի հաւատս հին Հայոց, բայց ասոնց հասարակ լեզուաւ նուիրաց և զոհից յատուկ տեղին Սեդան կ'ըսուի, ինչպէս և կերակրոց դնելի տեղին կամ շինուածն. բառին ծագումն անշուշտ Սեդ պիտի ըլլայ, բայց իմաստն անյայտ²։

Սեդան անուան կազմութեան նման է և խոր—ան (ինչպէս և Բեր—ան), մէջը բան մի ընդունելու յարմար դիրք մի նշանակելով. և ինչպէս հիմայ եկեղեցեաց Սեդանոց բոլորտիքն խորան կ'ըսուին, նոյնպէս թուի և մեհենից սեդանոց, և անոնցմէ անցած անունն ի քրիստոնէական շի-

1. Ըստ Պիւտնուֆայ նշանակէ, Digne qu'on lui offre le sacrifice. Ըստ Ռոզենայ՝ Sacris celebrandis.

2. Հին Բաղդիրք մի կ'ըսէ, Սեդա՝ թամբ նշանակէ. եթէ Sella լատին բառը չէ արտաբերած, որ թէ՛ ձիոյ թամբ նշանակէ, թէ աթոռակ մի, և ըստ այսմ յարմարի Սեդանոյ։

նուածն, և ըստ հասարակ նշանակութեան
բառին՝ (պատի մէջ) փորուած խոր տեղ

Պղնձեայ տնայրի Անտոնայ գտեալ ի Սա-
տագ. (հր. 279. 470).

մի ցուցընէ, թէ և ուրիշ մօտեւոր նշա-
նակութիւններ ալ ունի, ինչպէս Վրտն,
և այլն. և յայտնուի՝ որ այն խոր տե-

դում գետեղուած պիտի ըլլար պաշտելի առարկայն կամ կուռքն։ Այսպէս կարծուեցան և վերոյիշեալ վանայ քարակտուր սենեկաց պատերուն մէջ փորուած խորշերն, զոր այլք սափորոց կամ տապանաց դիրք կարծեն։ Նոյնպէս և Բագառինոյ քարափոր սենեկին մէջ կ'երեւի խորունկ գոգ մի և կուռք մի դնելու տեղ համարուի։ Այսպիսի բան մի կըրնայ իմացուիլ և Թովմայի Արծրունւոյ ըսածն՝ Բ Արտաշիսի համար, որ վանայ մօտերում երեք բլրոց գոգաձեւ հովտի մի մէջ՝ շինեց «Աշտարակ քարձրաձեւ փորաւածոյ» միւլոցա, և ի վերայ նորա կանգնէ «զԱստղկան պատկերն, և մօտ նորա տուն» գանձո՝ պաշտպանութեան կոոցն»։ — Գանձերն զկուռս պաշտպանէին, թէ կոոց վայլէր զգանձս պաշտպանել։ Իրենց Թողունք, բայց յայտ է որ ամեն կռատանց մէջ կամ քով՝ կային և Գանձարանք, պահարանք նուիրաց մեծամեծաց և փոքր մարդկան, ինչպէս հաւատտեն Ագաթանգեղոս և Զենովր պատմիչք և այլք՝ Լուսաւորչի գործերը յիշողք։

Այսպիսի տեղիք ոչ միայն ամուր և գոց պիտի ըլլային ապահովութեան հա-

մար, այլ և ծածուկ, միայն քրմաց և քրմապետաց գիտելիք. և այս բանիս համար այլ երեւի՝ որ նա և նոյն իսկ մեհեանք շատ մտանելի չէին ժողովրդեան՝ իբրեւ աղօթատունք, և ոչ իսկ ընդարձակք, որպէս և ոչ հին եկեղեցիք Հայոց. այլ ժողովուրդն պաշտօնասէր՝ մեհեաններէն դուրս՝ բակի մէջ կամ անփակ տեղ կանգնած՝ բազնաց դիմաց կատարէր իր աղօթքը, նուէրքն և զոհը. ինչպէս յայտնէ և առաջին մեհեանները շատցընող աշխարհակալ Տիգրանին համար ըսուածն. որ « մեհեանս շինեալ և առաջի մեհենիցն » բազին... կանգնել, զոհս՝ ամենայն նա... » խարարացն հրամայէ մատուցանել, հան... » դերձ երկրպագութեամբ »: Գուշակուի ի բանէս՝ որ հասարակ և աղքատ ժողովուրդն՝ և ոչ իսկ մօտենային Բագնաց, այլ հեռուն կեցած՝ իրենց պաշտօնը կատարէին, կամ հանդէսները դիտէին. և հրէական տաճարին պէս՝ ի ներսն և ներքսագոյն կողմն իբր սրբարան, չըսեմք (Սրբութիւն Սրբոց), միայն քահանայից և աւելի բարձր ու ստորին պաշտօնէից մտանելի էր: — Զենովք (և ըստ իր բանից Յայսմաւուրք) վկայեն՝ Տարօնոյ Յաշտի-

շատի երեք հռչակաւոր բազնաց (մեհե-
 նաց) համար, որք էին «Բարձրաշէնք, և
 » մեծամեծ ծախուք զարդարեալ յոսկոյ
 » և արծաթոյ և մարգարտաց և յականց
 » պատուականաց». բայց չըսեր մեծա-
 գոյն կամ ընդարձակ. այլ շէնքին ձեւին
 յատկութիւնն կ'երեւի թէ՛ իր ըսածէն և
 թէ՛ թով. Արծրունւոյ, որ քարձրաշէն և
 աշտարակածեւ ըլլալն էր: — Արդեօք այս-
 պիսի՞ շէնք էին Ասորեստանեայց Մկա-
 րատք աշտարակածեւք, զոր տեղ մի յի-
 շեցինք Մկրաւորի մոլորակ կամ աստեղ
 առթիւ (եր. 121): — Ինչպէս այլ ըլլան՝
 մեր պատմչաց ըսածէն այլ յայտնուի՝
 որ բազինք արտաքին մեհեան կըրնան կո-
 չուիլ, և աշտարակածեւ բարձրութիւնն՝
 իրենց վրայ կանգնած կուռքերը բազմու-
 թեան տեսանելի ընելու համար. իսկ բուն
 մեհեանն յարմարի ներքին կոչուելու, ինչ-
 պէս որ հիմայ յիշուած Յաշտիշատի պաշ-
 տօնարանաց մէջ՝ պատմիչն զՆերքին Սե-
 նեակս կոչէ. չաստուածոյն և իր քրմաց
 համար կարեւոր չէր տեղւոյ ընդարձակու-
 թիւն: — Վերոյիշեալ վանայ և Բագա-
 ուիճոյ քարափոր սենեակներէն զատ, Այ-
 րարատ բնաշխարհին մէջ այլ՝ մէկ քա-

նի տեղ փոքր շէնքերու հին մնացուածք՝
մեհենից տեղիք կարծուեցան. ինչպէս Փա-
սաղ գետոյ մօտ Չամբրըլու գիւղի քով քա-
րալըրի մի վրայ տեսնուէր մեր օրերուս,
բոլորակ քարաշար բակի պէս տեղ մի, ի
միջակին կոտրած խարխիս կամ սիւն մի.
ասոր մէկ երեսին վրայ քանդակուած էր
տղայակերպ անձ մի բազկատարած, ոտից
ներքեւ երկու պնակաձեւ փորուածք, միւ-
սին վրայ՝ փաթութած գծեր: — Արագա-
ծու Աղց գիւղի մօտ այլ լերին մէջ փո-
րուած է խոր տեղ մի մատրան ձեւով,
հանդերձ խորանաւ, որոյ մէջ կանգնած
է սիւնակ մի, երկու կողմերը կիսաբոլոր
խորշեր, և քանդակաւորներ մարդկան և
կենդանեաց: Ասոնց նման տեղիք յիշէ
զասոնք տեսողն (Յովհ. Շահխաթունեան)
նա և յԱրմաւիր և յԵրուանդակերտ, որք
արժանի են նոր քննութեան և նկարա-
գրութեան:

Եթէ այսպիսի անծանօթ և անկարծե-
լի տեղուանք խնամով քննուէին, գուցէ
դեռ շատ հետք երեւնային հեթանոսական
պաշտօնարանաց, քան թէ յայտնի և բա-
ցօթեայ տեղերու շինուածք, որք երեւելի
ըլլալնուն համար այլ՝ շուտով աներեւոյթ

եղան զօրութեանմբ խաչին Քրիստոսի և
 ձեռօք Լուսաւորչին և Տրդատայ . որոց
 աւրածներուն միայն գլխաւորները յիշած
 են պատմիչք, միւսներն այլ մէկ ամենայն
 բառով կ'իմացընեն . որք՝ եթէ Հայոց քրիս-
 տոնէական տաճարաց բազմութեան հետ
 մտածուին, նոյնպէս բազմաթիւ կըրնան
 եղած ըլլալ . բայց ինչպէս ըսինք՝ ոչ մեծ
 և ոչ նշանաւոր, և աւելի ուխտատեղեաց
 դիմող երեւին մեր հեթանոս նախահարք՝
 քան առանձին աղօթականք . մեզ այլ հարկ
 է այդ նշանաւոր տեղիքը քննել . որ և ի
 կարգի բանիցս շատ անգամ յիշուեցան,
 մանաւանդ ամենէն երեւելին, կամ այս-
 պէս նշանակուածն ի պատմչաց, Յաշտի-
 շատ, որոյ և անունն վկայէ՝ շատ մեհեան-
 ներ, պաշտելի և պաշտող ունենալ, և ա-
 նոր համար շուրջ պատող բնակութեան
 տեղն այլ մէկտեղ կոչուի այդ անուամբ,
 և նշանակէ՝ ինչպէս որ գրուած այլ է՝
 Մեհեհագեօղ, քան թէ ըստ յոյն բնագրի
 Ագաթանգեղոսի՝ շատայաշտ, Πολύφωτος,
 յորմէ և լատինն Sacrificiis abundans.
 և այս բանիս համար կ'ըսուէր Բռն տե-
 դի մեհենաց Հայոց . նոյնպէս և ի տիրել
 քրիստոնէութեան՝ Եկեղեցագեօղ անուանե-

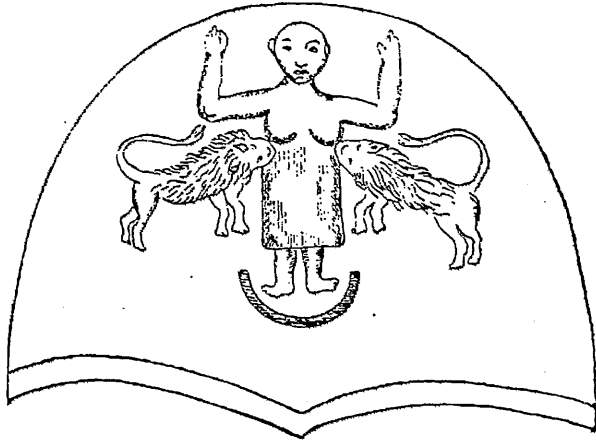
ցաւ: Եւ ինչպէս տեղւոյն տէր էր քրմապետն, նոր տէր այլ եղաւ քահանայապետն Հայոց (Ս. Գրիգոր), յորմէ ժառանգութեամբ իջաւ ի Ս. Սահակ. որոյ և բնիկ կալուած կոչուի, ուր և թաղեցաւ իսկ մարմինն, իբրեւ յետին ժառանգ պահելով զայն իրեն: Եւ ինչպէս մեծագոյն կրօնական հանգէսք Հայկազանց հօն կատարուէին, այսպէս նոր կրօնապետն (Լուսաւորիչ) հաստատեց հօն կատարել եկեղեցական ժողովքը: — Յիշեցինք քանի մի ուրիշ մեծ և յաճախեալ պաշտօնաւորաններ՝ որոց շրջաբնակ տեղիքն այլ առնոց պատճառաւ կոչուեցան Բագաւան, որոյ և գաւառն ողջոյն՝ Բագրեւանդ, ուր աշխարհախումբ ազգային տօնք և հանգէսք կատարուէին՝ Նաւասարդի Ամանորայ օրերում (եր. 325): — Բագարան, զոր շինեաց Երուանդ և հօս փոխադրեց զժողով դից Հայոց յ'Արմաշրայ. սա առաջին մայրաքաղաք ըլլալով՝ յայտնէ որ առաջին և մեծ կրօնատեղին Հայկազանց, կամ կրօնական պետութիւնն այլ՝ քաղաքականին մօտ և աթոռակից էր, ինչպէս յետոյ եղաւ և Արտաշատ նոր մայրաքաղաքն: Բագառիձ, նոյնպէս Բագնաց կամ

Դից զեօղ, ի Դերջան գաւառի Բարձր
Հայոց. ինչ պատճառաւ սա դիցապաշ-
տութեան զլխաւոր կենդրոն եղած է. —
Թուի թէ իբրեւ մօտ և առաջին բնիկ սահ-
ման Հայոց երկրի, Արտաշիսի և Տիգրա-
նայ յարեւմտից բերած յունական չաս-
տուածներն ընդունելով, կամ բերողքն
յարմար դատեր են այն կողմը, որ դրա-
կից և աւելի ծանօթ էր այնպիսի դից-
որոյ և երեք գեանաւոր մեհեանները յի-
շեցինք, և անոնց մօտ լերան վրայ մե-
հենատեղի մի: — Դերջանայ սահմանա-
կիցքն Եզրնկայ, Անի, Թորդան, Սատաղ
այլ նոյն վիճակն ունեցեր են: Ետքինիս
մէջ գտուած Արտեմիւսն կամ Անահիտն
ամենէն նշանաւոր մնացորդն է Հայ դի-
ցապաշտութեան, և մի ի մնացորդաց հել-
լենական ճարտարագործութեան: ՅԵզնկայ
գտուած է նա և այս քարեղէն քանդակ,
որոյ առաջին նայուածքով՝ առիւծներն՝
Ս. իգնատ. Աստուածազգեացը կարծեցը-
նեն. բայց բազկարաց անձին կերպա-
րանքն՝ հեթանոսութեան նշմար յայտնէ: —
Իսկ հին Թորդանայ մօտ՝ հիմայ յԱւագ
վանս պահուի Դեղրաւի կոչուած քարեղէն
քանդակ մի, որ այլ աւելի դիցարանա-

կան շոշորդ ունի. միայն թէ պէտք էր
աւելի ճշգրտութեամբ և լուսատպութեամբ
հանել պատկերը, զոր մենք մեզի խաւ-
րուած մատիտով և թանաքով գծագրա-
ծէն ներկայացրնեմք:

Բազաւսն կոչուած է նա և Պագուի
սահմանն. ատենօք Հայոց 15 աշխարհաց

Քանդակարտներ ի սահմանս Եզրնկայ.

միոյն՝ Փայտակարանի՝ գաւառ մ'էր. ու-
րոյ պաշտելիքն այլ գետնէն կու բղխէր,
ծանօթ բոցափայլ և հրանիւթ Նաւթն:
Երկրին մէկ մասն այլ տառնձին գաւառ
և անուն ունէր, Եօթնփորակեան թագիւնք.

որ ինքնին յայտնէ ինչ ունենալն այլ, եօթն փորուած բազին, լոյծ կրակ ընդունելու իբր զիւրապատրաստ ատրուշան հրապաշտից: Ոչ ասոնք՝ այլ առաջ յիշուած մեհեանքն և քանի մի անծանօթք այլ՝ լրացընէին զ'Եօթն բազինք մեհեանացն Հայոց, ուր յորդորէր խոսրով արքայ՝ հայրն Տրդատայ, «Ուխտաւոր լինել պատկերաց» կոոց դիցն պաշտաման... զիւր ազգին» Արշակունեաց զհայրենեացն պաշտամանց տեղիսն մեծարէր», ըստ Ագաթանգ. հաւանօրէն ասոնք ի Յունաց բերեալ կոոց դիք էին. իսկ եօթն ըլլալն՝ կըրնայ Ագաթանգեղոսի յիշածներէն և վկայութենէն այլ հաստատուիլ, կըրնայ և եօթն թուոյ սրբազան համարուելէն նա և առ հեթանոսս. ինչպէս և հին Հնդիկք ունէին իրենց Մահալափուրամը, որ թարգմանուի եօթն բազինք. Պարսիկք իրենց եօթն մեծ Ատրուշանները, նոյնպէս կապալդովկացիք եօթն բազին կրակի, և այլն. թո՛ղ Յունաց եօթնամեայ դից պաշտամունքը:

Ինչուան հիմայ ըսածներէս յայտնի տեսնուեցան կոոց նիւթերն այլ, թէ՛ պատուական մետաղներէ, որք Յունաց ճար-

տարաց ձեռագործք են, թէ ի փղոսկրէ,
 թէ պղնձեայ և թէ ի հասարակ նիւթոյ
 քարանց և փայտի. որք հարկաւ աւելի
 շատ էին և ի շատ տեղ. որոց համար

Դեղրափ. (եր. 441).

Կ'ըսէր Լուսաւորիչ Հայր մեր առ Հայս,
 ըստ Ագաթանգեղի. « Որպէս և առ ձեզդ
 » իսկ տեսանէաք զՔարոսպաշտ և զՓայ-

» տապալտ մոլորութիւնսդ, որք առ տգի-
 » տութեան ի ձեռն նկարեցան... անշունչ
 » անմոունչ Քարանց երկիր պագանէիք» :
 Յետին խօսքն, ինչպէս ուրիշ տեղ այլ
 յիշեցինք, կըրնայ զուտ քարապաշտու-
 թիւն այլ նշանակել, բայց առջինովն
 յայտնէ ձեռագործ կուռքեր, տաշած և
 քանդակած. և եթէ ըսածն ըստ բառից
 ճիշդ ուզենք իմանալ, ի ձեռն ցուցնէ՝
 Հայոց ինքնին իրենց արուեստաւորաց
 ձեռքով հնարելն իրենց պաշտելիքը. որոց
 ճարտարութիւնն այլ ի քարագործութեան՝
 յայտնուի քրիստոնէական շինուածոց վրայ
 ի Ե դարէ մինչեւ ցայսօր. և ակներեւ
 վկայ կան Այրարատայ և Շիրակայ եկե-
 ղեցիք և վանորայք : — Մետաղներէ ձու-
 լածոյ պատկերք՝ իբր զուտ հայկական ձե-
 ոագործ, ի Յունաց բերուածներէն զատ,
 կարծեմ յիշուած չէ, թէ և չէ անհաւան :
 Իսկ մանր դիցաբանական քանդակներ՝
 պղնձեղէն նաեւ ոսկեղէն, թէ՛ ձուլուած
 թէ՛ դարբնած՝ գտուած են ի Հայս, մա-
 նաւանդ ի կողմանս Վանտոսպայ, որոց
 վրայի պատկերքն՝ ոմանց ասորեստանեայ
 կերպ երեւին. բայց քանի մի հատ գտուած
 կենդանեաց կամ մարդկային պարզ կեր-

պարանք և զարդածեւք՝ չեն կրնար ա-
նոնց յատուկ ըսուիլ. կրնան, և հաւա-
նելի այլ է՝ որ ըլլան և Հայկազանց. որ
աւելի կու ստուգուի՝ եթէ աւելի այլ յայտ-
նուին այդպիսիք, մանաւանդ հողեղէնք և
կաւեղէնք, որք՝ զարմանք է, ինչուան հի-
մայ չեն յայտնուած, գոնէ գրողիս:

Բ. ՊԱՇՏԱՄՈՒՆՔ. — Ամենայն կրօնից
մէջ պաշտօնարանն կամ տաճարն՝ իր հա-
ւատացելոց ժողովարան է, առանձին կամ
միարան նուիրելու իրենց ճանչցած աս-
տուծոյ՝ նախ իրենց խոնարհութիւնը, որ
է ըսել ճանչնալն անոր գերագոյն մեծու-
թիւնը, իշխանութիւնն և երախտիքն ի-
րենց վրայ, և զայս նա եւ բերնով խոս-
տովանիլ, որ է Աղօթք, երգ, գովուարիւն,
և այլն: Երկրորդ, նիւթական բան մ'այլ
նուիրել Աստուծոյ կամ աստուածոց, որ
և է կերպով. և այս է Զօն, Պատարագ,
Զոն, Ողջակեզ, և այլն. իսկ զայս նուի-
րելուն և կատարելուն կերպն՝ ինքնին
կամ ի ձեռն պաշտօնէից՝ կ'ըսուի Մեւ,
օրենք, և այլն:

1. Առաջին կերպին վրայօք բան չեմք
կրնար ըսել, չունենալով և ոչ տող մի
աղօթական բանից հեթանոս նախահարց

մերոց. այլ՝ թէ ո՛ր և է կերպով մի ա-
ղօթէին և խնդրէին յաստուածոց, յայտ
է օտարաց՝ Ս. Գրոց յիշածներէն՝ առ Բա-
հաղ կամ առ ուրիշ կուռս ըրած աղա-
չանքներէն, նոյնպէս և Պօղոս առաքելոյ
գրուածներէն և խօսածէն առ անհաւատս
և հաւատացեալս: Պատմութի մեր Բ Ար-
տաշէս կենցաղասէր Թագաւորին համար,
որ փափագելով դեռ երկարել աշխարհքի
վայելքը, կամ ուրիշներն զինքը վայելել
ուզելով, զրկեց նախարար մի (Արեղոյ)
«յեկեղեաց (գաւառ) յերիզա, և մեհեանն
Արտեմիդայ, խնդրել ի կողմն բժշկութիւն
և բազում կեանս». (զոր չտուաւ նա. չէր
կրնար ոչինչն՝ ինչ տալ): Թագաւոր և
ծառայ, հարուստ և աղքատ, եթէ կրօ-
նասէրք էին՝ յայտ է թէ աղօթէին, իւ-
րաքանչիւր իր գիտցած կամ զգացած կեր-
պով: Այս քննել չէ մեր խնդիրն, այլ թէ
կային սահմանեալ կամ շարադրեալ կար-
գով աղօթք, մաղթանք, երգք, օրհնու-
թիւնք: Հաւանիմ թէ կային, և մեհեանս
կան մատենաք կոչուած գրոց մէկ մասն
այսպիսի բաներ բովանդակէր, թէ ոչ ժո-
ղովրդեան բերնով աղօթքն, այլ պաշտօ-
նէից բերնով ըսուածքն. մէկ մասն այլ՝

ըսելու և լսելու կերպը կամ ծէսը, հանդերձ ձեւերով կամ շարժմամբք:

Ի՞նչ տեսակ սնոտի և խայտառակ գրուածներ կային այդ մատենից մէջ, կըրնայ գուշակուիլ, ոչ միայն անոնց ջնջուելէն՝ ի ծագել քրիստոնէութեան, այլ և մեր քանի մի տեղ յիշած աղթարական աղթքներէն, որք թէ և յետոյ ի քրիստոնէից շարագրած են, բայց հեթանոսական հետք և հոտ ունին: Յայտնի է և Բարդաճան աղանդաւորին ըրածէն (յԲ դարու), որ Հայոց այդպիսի մեհենական գրքերը կարդալով՝ անոնց հակառակ գրեց. այս գրուածներն կոոց պաշտաման և Բաշխից վրայօք էին. և կ'երեւի թէ կարգով և ոճով մի գրուած էին, որ արժանի եղան ընդդիմարան հերքման, թէ և ի հերքելի անձէ: — Ուրիշ տեղ այլ յիշուին մեհենական պատմութիւնք, նման իմն մեր եկեղեցեաց, դիւանաց և կոնդակաց (ի ռամկաց Քիւրիակ կոչուած). այսով այլ յայտնուի, որ եթէ ի մեհեանս պատմական գրուածք պահուէին, ռըչափ եւս առաւել յիսականք:

2. Այս անուամբ կ'իմացուի պաշտօնարանի մէջ պաշտօնէի ձեռքով որպիսի

և է կրօնական գործ մի կատարել, որ սովորաբար Արարողորհին կ'ըսուի. բայց առջի բառին արմատն միավանկ՝ Ծես՝ հնութիւն ցուցանէ, և թէ արժէ քննութեան լեզուագիտաց. մեզ անծանօթ է օտար լեզուի համաձայն բառ, բայց եթէ Ծես և Ծաս (թէ և զայիւ հնչուած ի Յունաց՝ Զես) Արամազդայ անունն, իբր կենսատու: Հարկ էր որ ծիսից վարդապետութեան գիրքն այլ կոչուի Ծիսարան. բայց այս բառս գործածուած չէ ի գիրս, այլ անոր տեղ կ'ըսեմք և յայտնի է մերայոց՝ Մաշտոցն: Սա Ս. Մեսրոպայ անունէն առնուած չէ¹, և ոչ յ'Թ դարու այն գիրքը նորէն կարգաւորող համարեալ համանուն (Մաշտոց) կաթողիկոսէն, այլ ինքն հաւանօրէն ի գրոցն առեր է անու-

1. Եթէ այս մեծ Ս. վարդապետին անուամբ կոչուելի էր գիրքն՝ վայլէր Մեսրոպը կամ Մեսրօպ կոչուիլ (այս այլ անծանօթ նշանակութեամբ). կըրնար ըլլալ Մաշտոց յատուկ անուն մ'այլ՝ ի հեթանոսութենէ մնացեալ, մանաւանդ ի Տարօն, ուստի էր Սուրբն: Այս այլ յիշենք, որ Օրհնութիւնաբեր Յուդակն, որ է ցանկ կանոնաց կամ կարգաց Մաշտոց գրոց՝ Ս. Սահակայ կ'ընծայէ անոր կարգաւորութիւնը՝ ձեռամբ կամ դպրութեամբ Մովսիսի Խորենացւոյ, և ոչ Մեսրոպայ:

նը, որ պարզ կամ թարգմանորէն Օրհնա-
րիւնք կամ Օրհնութիւնաբեր գիրք կոչուի:
Սակայն Մաշտոց՝ անշուշտ ի Մաշտ ար-
մատոյ՝ հին և նախաքրիստոնէական բառ
և նշանակութիւն է ծիսականաց, և այ-
սոր պէս հիմայ մեզ անծանօթ ծագամբ.
որոյ կըրնայ դիտուիլ լծորդութիւնն ընդ
պաշտ և յաշտ կրօնական իմաստից. նա և
ընդ Մշտկի, որով կրօնական ջրոյ ցող-
մունք կ'ըլլան, և ըստ հին բառագրոց՝
նշանակէ ցանիչ: Անտարակոյս է որ ինչ-
պէս ուրիշ և գրեթէ ամեն ազգաց՝ մերոց
պաշտամանց մէջ այլ՝ ջուրն իբր սրբիչ
ցանուէր և ցրուէր, թէ անձանց թէ նուի-
րաց¹: Զրով կրօնական արարողութեանց
մէկ յայտնի նշանն այլ է Զոր յառքին,
զոր յիշած եմք:

Մաշտոց գրոց պարզագոյն անունը յի-
շելով՝ (Օրհնութիւնք) նոր նշանաւոր բառ
մ'այլ կ'ենէ մեր առաջ. որոյ արմատն՝
թէ և ուղղական գտուած չէ Օրհն է. բայց
կայ հոլովեալ յոգնականն Օրհնից, և ի

1. Մաշտոց՝ հին բառ մ'այլ կայ հայերէն, որ
զլիտյ մագերուն թափել, ճաղատ ըլլալ նշանա-
կէ. ասկէ չեմք կըրնար հետեւցընել զՄաշտոց:

բարդութիւնս՝ Օրհնէք (ինչպէս Ջորճնէք,
և այլն)։ Յիշելի է որ ըստ հին վերծա-
նողութեան՝ ոչ օ այլ առ կարդալու է,
Արհնէք. և դարձեալ քանի մի բաղաձայն
ւատից իրարու քով զուգուիլն՝ ձայնաւո-
րի պէտք ցուցնէ, գուցէ և տառն այլ
իբրեւ իմաստին զօրացուցիչ ըլլայ, ինչ-
պէս ակն, հիմն, և այլն. և այսպէս են-
թադրելով՝ թերեւս զանդիկ աստուածա-
կան ահուրա բառի զուգուի։ Ինչպէս այլ
ըլլայ՝ հաւանելի է որ Օրհնութիւն բառն
այլ հին է և ի հին Հայոց հաւատոց։

Յ. Թողլով զմտաւորականն և զձայ-
նական, քննենք զնիւթական ընծայեալս
առ պաշտելիս, զոր ընդհանուր անուամբ
Նոռէր կոչեցինք։ Շատ տեսակ և շատ
նիւթէ կ'ըլլան և եղած են առ դիս տրուած
նուէրք, որք շատ հեղ այլ մեհենից մէջ
կամ խորանաց վրայ պահուելի հաստատ
նիւթեր էին, ինչպէս մետաղեայ զարդք
կամ պատկերք, և գուցէ այն տեղ կա-
խուելուն համար՝ այսպէս կոչուած են
պարսիկ բառով՝ Նիշվար, որ նշանակէ
պարսն, չուան։ Ունի՞ արդեօք յարընչու-
թիւն և զանդիկն Հոնովէր, որ նշանակէ
կրակի նուիրման կամ պաշտաման ը-
սուած աղօթքը։

4. Նուիրաց հասարակ և հիմայ սրբ-
բազանեալ անուն է Պատարագ, և այսոր
ընդունուիլն ի քրիստոնէական ծիսի՝ յայտ-
նէ որ հին հաւատոց մէջ այլ այս էր հա-
սարակ և գլխաւոր անուն նուիրմանց. Ս.
Գրոց մէջ այլ այսպէս կ'ըսուի. Ամեն
կրօնից նուիրաց համար բառին յատուկ
նշանակութիւնն կրրնայ ստուգիլ ի բար-
դութեանցն. ինչպէս Լիապատար, յոռա-
պատար, և ածանցմամբն՝ պատարիւն, ա-
մենն այլ շատութիւն, լիութիւն նշանա-
կողք, ինչպէս կու վայլէր նուիրել Աս-
տուծոյ կամ դից. կայ և առանձին ըսուած
Պատար սիրոյ, (Ոսկեբ. Մեկն. Եփես.
880): Այս մտօք (լիութեան) կրրնայ եւս
գուշակուիլ՝ օր պատարագի նուէրք ի սկըզ-
բան ոչ զոհք էին՝ այլ՝ բուսական բերք,
որ առատապէս մատուցուէին, յետոյ ըն-
դարձակեցաւ իմաստն՝ ամենայն տեսակ
ընծայից վրայ, նա և կենդանեաց և զո-
հելեաց. ըստ այսմ՝ զուցէ կարելի ըլլայ
կարծել յարընչութիւն Պատարագի և Պա-
տրաձակի, որ սովորական զոհելին էր:

5. Ս. Գրոց վկայութեամբ այլ զիտեմք,
որ առաջին նուէրքն երկրի անշունչ բե-
րոց հետ՝ շնչականքն եւս էին (կենդանիք),

ըստ պատմութեան պատարագաց Արեւի
 և Կայենի. և որչափ այլ պժգալի է բնու-
 թեան՝ կեանք մի փճացրնել, ըլլայ մոր-
 թելով ըլլայ այրելով, չէր կըրնար մարդ
 ուրիշ կերպով բոլորովին իրմէ հեռացրնել,
 զինքը զրկել այն նուէրքէն, բայց եթէ
 կերպով մի ոչնչացընելով զայն. և մա-
 նաւանդ, իր կեանքը Աստուծոյ նուիրելու
 համար՝ աւելի մերձաւոր բան մի չկար՝
 բայց ուրիշ կեանք մի, այնպիսի կեանք՝
 որ ապագայ մի չունի, թէ չար թէ գէշ
 ապրի՝ յետոյ պիտի ոչընչանայ. այսոր
 համար թոյլ տուաւ Աստուած հին օրի-
 նաց մէջ այսպիսի նուէրք, որ կ'ըսուի
 Զոհ, իսկ այրածը՝ Ողջակեզ: Սակայն հին
 մոլորող հեթանոսք՝ անբան կենդանեաց
 հետ՝ բանականն և հոգիաւորն այլ, իրենց
 նմանը՝ զմարդիկ այլ զոհէին. նա և ի-
 րենց զիրենց՝ անձնասպանութեամբ, և
 կամաւոր ողջ ողջ թաղմամբ ընդ սիրա-
 կան կամ տիրական մեռելոց: Զոհն՝ ինչ-
 պէս անունն այլ յայտնէ՝ ի սեմական
 ազգաց երեւի մտած առ Հայս. Արարա-
 ցիք Զահայս կ'ըսեն, Երբայեցիք Զեվսիս,
 Զանդիկք այլ քիչ մի նման Զասրբա:

6. Յաշտ բառի նուիրական իմաստն ար-

դէն բացատրեցինք, և ի Հնդկաց ծագումն, որ յետոյ միացեալ կ'երեւի ընդ Եւթա-տայ որ է Երզնա Պարսից, առ մեզ Յաշտ, որոյ արմատն է Յազ, և զտուի անյազ բացատրութիւն ի գիրս մեր, որպէս և յազն, իբր զոհել զկենդանիս, ինչպէս և Պարսից Երզնա և Հնդկաց Եւթա. Մազ-դեզն գրուածն այլ առ մեզ՝ Մազտիւսա-նա զանդկին՝ նշանակէ զոհող Որմըզդի. նոյն անուամբ ձեւացեր է և անոնց ի-րեշկեան՝ որ պաշտօնարան նշանակէ:

7 Զօն. Զօնիք. — Տեսակ մի նուի-րաց երբեմն և ընդհանուր ամեն տեսակի յատկարար. երբեմն եւս նշանակէ պսակաց նման նուիրուած բաներ. երբեմն այլ ան-ձինք նուիրուած ի պաշտօն դից կամ ի պահպանութիւն նոցա. ինչպէս տեսանք զԱնուշաւանն հայկազնեայ՝ « նուիրեալ ի » Սօսիսն Արամենակայ՝ որ յԱրմաւիր », որոյ համար և Սօսանուէր: — Անունն (Զօն) եկամուտ թրւի առ մեզ. նշանա-կան է (թէ և ըլլայ պատահական), որ թուրքարէն տանմագ ճիշդ ձօնել նշանակէ:

Թողլով նուիրաց այլեւայլ անուններն ալ քննել, աչք մ'այլ դարձրենք նորէն անոնց նիւթոց վրայ, որ և անուանց

պատճառաւ արդէն յիշուեցան. և որոց առաջին համարիմք զՌուսականս, թէ՛ զԱրմտիս (ինչպէս Յորեն, Գարի, և այլն), իբր յատկագոյն մարդոյ տուրք՝ իր արդեանց պտուղ, և թէ Ծաղկոսնք և Պսակք գեղեցիկ տերեւներով հիւսուած. ինչպէս Տրդատ կու հրամայէր Գրիգորի, « զի Պը- » սակս և թաւ ուտս ծառոց՝ նոսրս տար- » ցէ բազնին Անահտական պատկերին » : — Իսկ ի կենդանեաց՝ նախ անոնց բերքն նուիրուէին, կաթն և իւղն, ասրն կամ գեղմն յետոյ և իրենց մարմինն և կեանքն վերոյիշեալ Զոհից կերպով. և ոմանց ձագերն նուիրուէին, որ երբ մեծնան՝ զոհուին, ինչպէս յիշեցինք սոյն Անակտայ համար յԵրէզ. որոց միսն բաժնուէր քրմաց, աղքատաց և պանդուխտ հիւրոց. մաս մ'ալ այրելով՝ իբր միայն դից նուիրուէր՝ Յայտ է որ այս կենդանիներն սուրբ կամ ուտելիներէն էին, ոչխար, երինջ, և այլն, նոյնպէս և ի թռչնոց : Թագաւորք և հարուստ առատապէս կու նուիրէին այսպիսի զոհելի կենդանիներ, քրմաց ապրուստի համար. այնպէս որ երբ անոնց կրօնքն ջնջուեցաւ, անճարակ մնալով՝ հարցուցին Լուսաւորչի, թէ ինչպէս պի-

տի ապրին, զի ուրիշ արուեստ չեն գիտեր. Սուրբն այլ սահմանեց փոխանակ Հեթանոսական զոհից՝ քրիստոնէական Ագապն և Մատաղն, առատ մասն հանելով այն քրիստոնէացեալ քրմաց, և յետոյ քահանայից: Մատաղ ստուգարանի յոմանց ադ մատուցանելով օրհնուած նուէր. մի կրքնայ նա հասարակ նշանակութեամբ մատղաշ կենդանի նշանակել, կամ առջինեկ, ինչպէս Եբրայեցւոց այլ պատուիրուած էր՝ այսպիսիներ նուիրել Աստուծոյ նաև քահանային: Ս. Սահակ իր կանոնաց մէջ կ'ըսէ, թէ իր նախնեաց աւանդութենէն ստուգած է զայս, և ըստ կարգադրութեան իր նախահօր (Ս. Լուսաւորչի), սահմանէ որոշակի՝ թէ ո՛ր մասն կենդանւոյն տալու է քահանայից և ո՛րն այլոց, որպէս զի հակառակութիւն և անվայել խնդիր չըլլայ: — Հեթանոսք բաւական չհամարելով այս ընտանի և տնտեսական կենդանիները՝ գրաստեղէններն այլ զոհէին. ինչպէս կ'ըսուի և մեր Տրդատայ հօր Խոսրովու համար, որ յետ վանելու զՊարսիկս՝ իբր յաղթանակելով և ուզելով գոհութիւն մատուցանել իր օգնական չաստուածոց. « Սպիտակ Յրաք և սպիտակ

» Նոխագօք, սպիտակ Զիռվք և սպիտակ
 » Զորօք .. զհայրենեացն պաշտամանցն
 » տեղիսն մեծարէր » : Դիտելի է այս
 նողիրական մեծարանաց մէջ՝ պախըէից
 և գրաստուց սպիտակ և աբռ ըլլային .
 գուցէ չաստուածոց սերին համեմատ, վասն
 զի Անահտայ երինջ կու մատուցուէր :

Յիշեցինք անցողարար և զպօգալի մար-
 դագոհս, թէ զկամաւորն (ինչպէս ի յու-
 դարկաւորութեան Արտաշիսի), և թէ օտար
 ձեռաց, ակամայ և բռնութեամբ . ինչպէս
 շատ անգամ յիշեալ Անձեւացեաց կողմե-
 րու քարայրներու մէջ՝ որջացեալ իրաւ-
 կամ խաբէական վիշապաց՝ կոյս աղջիկ-
 ներ և անմեղ պատանիներ զենուլ զոհելն,
 որոց արեամբ զուարճանային և բազնօքն
 դեւքն, կ'ըսէ պատմիչն, փոխանակ ըսե-
 ւու թէ՛ դիւակերպ քուրմքն : Յիշեցինք և
 Պլուտարքոսի պատմածն՝ Սիկիոֆն սեւ
 քարի (Σικιων) առթիւ, զոր մարդագոհու-
 թեան կամար ի գործ ածէին, և իբր թէ
 անոնց զարնելով՝ զոհելոց արիւնն յորդ
 հոսէր . և որոց համար նախատելով զրէր
 յիշեալ Անանիա վարդապետն, թէ « Յուռ-
 » թեալք հեթանոսական յիմարութեամբ
 » և կաշկանդեալ կապանօք ի տենչանս

» սրոյ ? զագրալից ճենճերոց, լնուին
 » զյատակս պղծալիցն յարկաց՝ արեամբ
 » իւրեանց ուստերաց և դստերաց » : Սա-
 կայն չեմ կարծեր որ մարդագոհութիւնն
 այնպէս հանդիսական եղած ըլլայ ի Հայս՝
 որպէս առ Սեմականս և առ հին Քաղ-
 դէացիս, այլ աւելի ծածկարար, ինչպէս
 յԱնձեւացիս և ի Բուժ եղածքն տան
 գուշակել :

ՅԱՇՏ ԵՒ ԶՈՀ. — Սովորական իմաս-
 տէն զատ նշանակեն երբեմն և պաշտա-
 մանց Սպասքը կամ գործիքը. ինչպէս հին
 գրուածի մի մէջ (ի խորհուրդ եկեղեցւոյ)
 ըսուած է. « Ծինուածք պղնձոյ և Մահ-
 » արձանաց և Զոհից » . որոց որպիսու-
 թիւնն այլ կ'արժէր գիտնալ : Ագաթան-
 գել Զոհարանները յիշած ատեն՝ անոնց
 նիւթն և ազնուութիւնն այլ բացատրէ,
 « Ոսկեղէն և արծաթեղէն զարդուք, և
 » վերջապէս փողփողեալս, Նշանակապ
 » պարարակապ մետաքսիւքն, և ոսկովք
 » Պսակօք, և արծաթի Զոհարանօք, յա-
 » նօթս ցանկալիս՝ ակամբք պատուակա-
 » նօք, ոսկւով և արծաթով, հանդերձս
 » պայծառս, և ի զարդս գեղեցիկս » : Ըն-
 դարձակօրէն ըսած են թէ և որ ոչ չիմացուիր

ինչ դեւ ըլլալին, բայց դիտելու արժանի են Վերջաւորքն փողփողեալք, խոյրից ականջէն կախուածք, Նշանակապքն՝ թուի նոյն խոյրից վրայ, և Ոսկի Պսակքն. նա և արծարի Զոհարանքն, որ թէ Սեղանը կըրնան նշանակել, թէ զոհերը կամ անոնց արիւնը և մասերը դնելու անօթներ: — Ս. Գրոց, Վկայաբանութեանց և Փիլոնի գրոց թարգմանութեանց մէջ՝ տաճարաց և զոհից սպասուց այլեւայլ անունք գտուին, ինչպէս Նոռիրանոցք, որ և Նոռիրակք, Ճաշակք, Սկառառակք, և այլն. որոց հարկ է թէ նման էին և մեր հեթանոսաց սպասքն. բայց զի յատուկ չեն յիշուած, կամ ջնջուած են յիշատակքն, օտարաց դիցաբանութեան մէջ կըրնան գտնել փափագողք այսպիսեաց հանգամանքը. յիշելով անոնց հետ և զՄշտիկն և զԲարամունս:

Դից պաշտամանց վրայ գրելով՝ յիշած եմք և անուանց ոմանց Տօնից օրերը. բայց հեթանոսական հայ Տօնացոյց մի չէ հասած մեզ, բաց ի հին տօմարից մէջ յիշուած քանի մի քաղղէական: Տօն կամ Տառն բառն այլ ի հին հաւատոց Հայոց համարելի է, և հետաքննելի ծագումն

կամ ստուգարանութիւնն . գուցէ Տալ, տուրք բառից արմատն ըլլայ, ինչպէս Չոն. (իբր համաձայն յիշենք հարեւանցի Արդիացւոց Հերա դիցուհւոյ տօները՝ զոր Տօնեայ կոչէին՝ Tonée) . — Պարսիկ ազանդից հետ հարկաւ անոնց տօնական անուանքն այլ մտած են առ մերայինս. (ինչպէս կրօնական անուանքն կեշտ, Բէշ, և այլն). այսպէս և Զեշ կամ Զաշ որ տօն նշանակէ. ինչպէս լսուի ի թղթի Ստեփ. Սիւնեցւոյ առ Գերմանոս. «Նստէաք» ի խաւարի դիցատօնակ Զաշանց հե-
 » թանոսականաց » : Եւագրի գրուածոց մէջ այլ գրուած է սխալ, « Զալհանց » տօնից տարեկանաց հեթանոսաց չհա-
 » ւասարել » : Հին բառգիրք զՋաշանց թարգմանեն՝ Զոհ, Նուէր, որ կըրնայ Պարսից չեանի բառը նշանակել, և մեր Ճաշակը : Ուրիշ բառգիրք մ'այլ իբր ուղ-
 դական անհոլով զՋաշանցն՝ դիւապաշտ կամ դիւանուէր մեկնէ :

Գ. ՊԱՇՏՕՆԵԱՅՔ. — Ոչ պակաս՝ գուցէ և աւելի հետաքննական է ճանչնալ մեր հեթանոս նախահարց հաւատոց պաշտօնեայքը, որք և թըւին զանազանու-
 թիւն ունենալ օտարներէն՝ քան թէ ի-

րենց պաշտելիքն։ Այժմու կամ քրիստոնէական սովորութեամբ՝ ամեն կրօնից հասարակ պաշտօնակատարը՝ Քահանայ կոչեմք, բայց չեմք կարծեր թէ այս անունս հասարակ ըլլայ նա և անքրիստոնեայ մերայոց։ Բառն յայտնի է որ սեմական է, կամ քաղղէական և երբայական, Քահեն. նոյնպէս և ըստ Արարաց Քահենէ՛ յոգնարար քահանայս նշանակէ, և իմաստն է Քաւիչ, գլխաւորն այլ Քաւչապետ. ըստ այսմ Սրբող և Մաքրող ստուգարանէ մեր Լամբրունեցի Հայրն։ Որչափ այլ քաւութիւն և քահանայ՝ ձայնական մօտութիւն ունին՝ երկրայական է նոյնասկիզբն ըլլալնին. թէ և հասարակօրէն չէր գործածուած այս անունս, բայց անտարակոյս ծանօթ էր մերայոց, մանաւանդ հաւաւայնոց՝ սահմանակցաց սեմացեղից։ Նմանաձայնութիւն մի կրնայ գտուիլ և առ օտարս, բայց շատ զարմանալի է, (եթէ ստոյգ աւանդեն և լսեն ովկիանոսի խորերն այլ քննող եւրոպացիք), որ Սանտվիզեան կղզեաց բարբարոսքն այլ Քանուկո կոչեն իրենց կրօնից պաշտօնեայն, և Քահուկո—Նուի զքահանայապետն։ Նաև մեծ և կարեւոր ինչիւր կրնայ հանել

այս համաձայնութիւնս, իբրեւ ամենահին կրօնական միաբանութեան, կամ հնագոյն նաւարկութեամբ բերուած յԱսիոյ առ անծանօթ կողմեցիս:

Մեր հին պաշտօնատեղիք՝ տեսանք որ Մեհեան կոչուէին, յորմէ և պաշտօնեայք ոմանք Մեհենակալ և Մեհենապետ, ինչպէս և գրուածքն Մեհենականք. բայց յատուկ և հասարակ պաշտօնէի, կամ ըսենք քահանայի՝ այս բառէն ձեւացեալ անուն մի չի յիշուիր. այլ այնոր տեղ մերոց հին կրօնից պաշտօնեայն հասարակօրէն կոչուի Քուրմ, գլխաւորն Քրմապետ, բնակարանն կամ ժողովատեղին՝ Քրմարան: Նշանաւոր ձայնիւ անուն մ'է Քոռրմ, և հարկ է որ շատ հին ըլլայ. ծագումն այլ գուցէ յատուկ գուցէ ոչ յատուկ հայկական. վանական վ. հարցանէ և պատասխանէ. « Քուրմն զի՞նչ ասի. — » պարսկերէն՝ Հրավառ»: Ասորւոց լեզուաւ այլ Քոռրոյ քահանայ նշանակէ. Հնդկաց կրօնից մէջ այլ լսուի Քոռրմա, ոչ անձն, այլ սրբազան կրիայ, վասն զի իրենց վիշնու մեծ չաստուածն՝ որ եօթն անգամ այլակերպ եղեր է, անգամ մ'այլ կրիայի ձեւ առեր է, որ և կոչուի Քոռր-

մափադարա (կրիայփոխութիւն) և այնպէս կըրցեր է շալկել, ծով ընկած երկնից հաստատութիւն Մերու լեռը. — արդարեւ առասպելաց առասպել: Իրենց հին սրբազան (Վեդայ) գրոց մէջ այլ յիշուի Քրուճա, Քուրուճ, Քրամնա գետ մի: — Քուրմի սովորական անուն ըլլալուն ի Հայս՝ վկայեն վերոյգրեալ բարդութիւնքն, որոց աւելցընենք եւս Քրմուհի, Քրմակին, Քրմանոյշ, Քրմորդի, և աւելի պարզ բառ՝ Քրմարիւն, և Քրմանալ. իսկ Քրմարանը՝ Ստեփ. Ռոշքեան իր հայ—լատին Բառարանին մէջ կ'ըսէ Խորենացւոյ պատմութենէ առած, որ այսոր ծանօթ Հայոց պատմութեան մէջ չի գտուիր. այլ տեղին գուցէ Քրմաժողով ըսուածն ըլլայ. կամ բնակարան մի՝ Թիպեղաց Լամայարանի նման, թէ՛ ամուրի թէ՛ կանամբի քրմաց, ուր ոչ հարիւրաւոր միայն և հազարաւորք բնակէին. յարմարի այսոր Մեհենագեօ կոչուածն ի Հայս, իբրև գեօ մի բոլոր բնակութիւն քրմաց, ինչպէս էրն ի Տարօն. և այնքանը ազմաթիւք էին՝ որ զօրաժողով ընելով՝ Թագաւորին զօրաց հետ կռուեցան իրենց կռուքերը և մեհեանները պաշտպանելու համար. և յետ չա-

րաչար կոտորածի՝ դեռ 438 հոգի գե-
 րուած քանտուեցան, Լուսաւորչի այս
 կողմերս եկած ատեն: — Հաւանօրէն
 այլ և այլ դասք և աստիճանք էին Քրմաց,
 որոց ամենէն գլխաւորն Քրմապետն՝ շատ
 մեծ պատիւ ունէր, իբրև զմի ի մեծա-
 գոյն իշխանազանց յարքունիս. հաւանօ-
 րէն ցեղով և ժառանգութեամբ էր քրմա-
 պետութիւնն: — Ի սկզբան Արշակունեաց
 Թագաւորութեան՝ այս կրօնական մեծա-
 պատուութիւնն տրուեցաւ Վահագնեաց՝ որ
 էին ի ցեղէն Վահագնի դիւցազին Հայոց.
 « որք ինքնակամ խնդրեցին զմհհնիցն
 » պատուանունս. և (Վաղարշակ) պատուի
 » մեծապէս, ի ձեռն տալով նոցա զքրմու-
 » թիւնն, և կարգէ ընդ առաջին նախ-
 » արարութիւնս, և անուն կոչէ Վահու-
 » նիս»: Հաւանօրէն ոչ պարզ քրմութիւն
 էր անոնց տրուածն, վասն զի առան-
 ձին գաւառի և ցեղի մի տեարք էին և
 չէին կրնար բովանդակ Հայոց երկրին
 հասնիլ, այլ Քրմապետութիւնն. ինչպէս
 նոյն պատմիչն (Խորենացի) յետոյ կ'ըսէ,
 Ա. Արտաշիսի բերած կուռքերը յիշելով
 « Զոր առեալ Քրմապետացն՝ որ էին
 » յազգէ Վահունեաց... կանգնեցին յայլ

» եւ այլ կողմանս, և զՀերակլեսայն՝
 » զՎահագն իւրեանց վարկանելով նախ-
 » կին՝ կանգնեցին ի Տարօն, յիւրեանց
 » սեփական գեւղն յԱշտիշատ... (իսկ
 » Տիգրան որդի Արտաշիսի) ցասուցեալ
 » ընդ Սահունիսն, եթէ ընդէ՞ր յիւրեանց
 » նեպհականքն իշխեցին կանգնել զպատ-
 » կերն, ընկենու զնոսա ի քրմութենէն,
 » և զգեօղն յարքունիս առնու ». բայց
 վերջը՝ տեղն նորէն դարձաւ անոնց, իոկ
 քրմապետութիւնն թուի թէ ոչ. այլ Տրդատ՝
 երբ ջրնջեցաւ կռապաշտութիւնն՝ ջնջո-
 դին Լուսաւորչի պարգեւեց զԱշտիշատ: —

Տարօնոյ քրմապետութիւնն՝ ընդհանուր
 ազգին կրօնական գլուխ պէտք չէ համա-
 րիլ, այլ մի ի գլխաւորաց. իսկ ամենէն
 գլխաւորն իրր քրմապետաց Քրմապետ՝
 Թագաւորական մեհենատեղեաց քով գը-
 տուէր, և նոյն իսկ (եթէ և ոչ միշտ) ի
 Թագաւորական ցեղի. ինչպէս Արուանդ
 տուաւ զայն պատիւ՝ իր եղբօր Երուսաղայ.
 Արտաշէս Բ՝ իր որդւոյն Մաժանայ, ինչ-
 պէս նախ յիշած եմք, և զոր յետ սպան-
 մանն՝ « տարեալ Թաղեցին ի Բագնացն
 » աւանի՝ իրր զՔրմապետ ». ըսել է որ
 այս տեղ էր իրենց գերեզմանատունն այլ,

որպէս թագաւորացն՝ »Անի. և իբր սըր-
բագան անձին՝ զերեզմանին վրայ բազին
շինուեցաւ: — Քրմաց և իրենց սպասա-
ւորաց և սպասուց բազմութեան վկայէ և
Ստրարոն, ի յիշելն զմեհենակալս Անահ-
տայ և Մայ դից ի Փոքր Հայս: Սա յիշէ
և Քրմադիս կամ Քրմանոյշս, որք արանց
պէս դասակարգ պէտք է ունեցած ըլլային:

Ոչ միայն մեծ պատիւ ունէին Քուրմք
ի ժողովուրդէն. այլ և ի թագաւորաց,
ազատութիւն ի հասկաց և ի ծառայու-
թիւնէ, առատ եկամուտ. և ժառանգու-
թենէն զատ շատ այլ պարգեւ կ'ընդու-
նէին յարքունուստ, և պատերազմի աւա-
րի մասն. ինչպէս կ'ըսէ Ազաթանգել Ա
Խոսրովու համար, թէ « Հինգերորդ եւս
» հանէր յամենայն մեծամեծ աւարացն
» ածելոց, և մեծամեծ պարգեւս քրմացն
» շնորհէր »: — Ըստ պատուոյն և աս-
տիճանին՝ հարկ էր որ քրմաց և քրմա-
պետի Զգեստք այլ վայելուչ և ճոխ ըլ-
լային. զլիսանոցն խոյր էր փոխադածիւ.
հազուստն՝ պարեգօտ մի չափաւոր լայ-
նութեամբ, որոյ վրայ շուրջադի պէս
վերարկու մի. բայց յատուկ յիշուած չեն
ասոնք. և մնացածն՝ հասարակ քուրմի

ձեւ կըրնայ ըսուիլ, ինչ որ կու տեսնենք
 եղջերուանման պաշտեալ կենդանոյ բազ-
 նին քով կեցողներուն վրայ. որոց մէկն՝
 գաւազանակիրն՝ թուի ներքինի. մօրուա-
 ւորին այլ դաստակաց ապարանջանք դի-
 տելի են: (Տես յերես 161):

Թէպէտ անծանօթ մեզ ըսինք քրմու-
 թեան դասակարգը, այլ համարձակիմք
 կարծել՝ թէ ինչպէս հիմայ ի կարգի
 քրիստոնէական քահանայութեան՝ ստորին
 աստիճաններ այլ կան, ոչ միայն կար,
 այնոր մէջ այլ, այլ և Սարկաւագն. վասն
 զի սա քրիստոնէութեան դասակարգի վե-
 րաբերեալ անուանց նմանութիւն չունի,
 և ոչ յայտնի իմաստ: Ոմանք կարծեն՝
 թէ Սար (սպաս և զարդ) բառէ անուած
 է, կամ Սարիկ՝ իբր քօղ, ծածկոց. կամ
 լաւ եւս Սարկ, որ առանձին գործածուած
 չէ, այլ ի բարդութենէն Սարկարան՝ կ'ի-
 մացուի (սուրբ) ամաններու տեղ կամ
 պահարան. որով Սարկաւագն այլ կ'ըլլայ
 պահպանողն, կամ պահպանողաց զլիա-
 ւորն: Ոմանք այլ համարին թէ հոմանիշ
 է պարսիկ Սերքեար, سرکار բառին, իբր
 զլուխ գործաւորաց, գործաւագ. կամ Սեր-
 քեալ՝ զլուխ գիտնոց, բանախնդրաց: Ինչ-

պէս այլ ըլլայ՝ հակառակ չէ որ մեր հեթանոսաց քահանայութեան մէջ այլ այսպիսի և այս անուամբ պաշտօնեայ մի ըլլար: — Նոյնպէս հեթանոսական դասակարգէ մնացեալ երեւի ինձ և Մոնքն, ինչպէս կոչուին ի վանորայս ժառանգաւոր դպիրքն, և աշակերտքն ի Գողթնեցւոց: Քուրմի և Մոզի պէս նշանաւոր հին անուն մի է և այս. ի խօսս Չուղայեցւոց լսուի և Մոնքոսթիան: Յօտար լեզուս՝ չգիտեմ թէ կայ այսպիսի կամ մերձաւոր անուն, բայց Մոնիքն Աթենացւոց, որ նշանակէր յատուկ տեղւոյ մի Աթենացւոց Անահտայ տօնն: — Գուցէ դասակարգութեան մէջ էր և Դաստիարակն, որ հիմայ սովորարար մանկանց խնամողն և վարժողը նշանակէ, և մոզուց Տեսդոսը յիշեցընէ:

Յառաջարանիս մէջ կանխեցինք ըսել, թէ այս գրած նիւթիս, այսինքն հին և սին հաւատոց Հայոց, չեմք ուզեր խորամուխ ըլլալ, պատմական աւանդներ չունենալով՝ օտար դիցարանութիւն ստորագրել, կամ սնոտի աղանդոց և գրուցաց վրայ երկար իմաստասիրել որ՝ եթէ արժէք այլ ունի՝ թողուցինք յարգողացը:

Մեր ճանչցածէն և ըսածէն կըրնամք հիմայ բովանդակել կամ անդրադարձընել քանի մի բան. և նախ, որ բուն ըստ անուանն կոապաշտութիւնն որով կոչուի սովորաբար Աստուծմէ դուրս պաշտօնն, շատ ծաւալուած չերեւիր ի Հայս, և ոչ շատ հին. քանի մի մեծ Բագարաններ իբր ուխտատեղիք, և Եօթն բազնաց կամ մեհենից յիշատակը՝ տան գուշակել անոնց քիչութիւնը. Արշակունեաց տիրապետութեամբ ի Հայս՝ անոնց կրօնից մուտքն կամ ծաւալումն ի Հայս, և անոնց աշխարհակալութեամբ՝ յունական դից բերուիլն յերկիր մեր, յայտնեց և անոնց պաշտաման նորութիւնը. և թէպէտ անոնց իւրաքանչիւրին այլ հայկական անուանք սեփականած են, բայց այս՝ կամ կերպով մի թարգմանութիւն է այն դից բնաւորութեան, կամ յարմարութիւն՝ Հայոց մէջ համբաւեալ անձանց, իբրեւ Քաջ կամ Վեհազն, որք այդ եկամուտ կոոց պատճառաւ՝ աստուածացան: Հայոց բնիկ կամ աւելի աստուածակերպք՝ Աստղիկ և Վահագն երեւին, յետինս այլ ինչպէս ըսած եմք ի կարգին, նախ ի Վրաց պաշտուեցաւ, և նոյն ինքն Անահիտ՝ որ

Հայոց աշխարհին տիկին և խնամակալն համարուէր, նոյն անուամբ ի Մարաց և ի Պարսից առաջուց պաշտուած էր, և Արամազդ ինքն՝ յայտնի է իր պարսիկ կամ զանդիկ (Որմիզդ) անուամբն։ Այս չափս յիշելով՝ աւելորդ համարիմք միւս դից ծագումն և պաշտօնը կրկնաբանել։

Երկրորդ, հետեւանք վերը ըսածիս, որ Հայոց մէջ առաջ աւելի դիւցազանց պաշտօն կամ պատիւ էր քան դից. բայց հակասութիւն չկարծուի դիւցազն ըսելով Դիք ենթադրել։ Քաջի տեղ կ'ըսեմք այս բառս, սովորութեան հետեւելով, և այնպիսի անձանց՝ զոր գերագոյն մարդ համարէր ժողովուրդն, և միջակ իմն ընդ ինքն և ընդ Աստուած կամ աստուածս, յետ ընդունելոյ զասոնք։ Ապա, երրորդ, երկար ժամանակ ի Հայս հասարակաց կրօնն էր, (յետ ուղիղ աստուածապաշտութեան) տարտամ տարրապաշտութիւն մի, հանդերձ Աղթարաց աղանդներով, որ կերպով մի աւելի այլ տեւողական եղած է, և հետքն ու շոշորդն ինչուան հիմայ թողած, ինչպէս յայտնուի Հմայից վրայ գրուածէն։ Այսոր այլ վրայ հասած է Մոզուրիւնն, թէ՛ քաղդեական կերպով Աս-

տեղագիտութեամբ և թէ Չրադեշտական օրինօք, որուն՝ տեղ տեղ յաջորդած է կռակապաշտօնիսն։ — Հայաստանի միջակայ դիրքն և իր ժողովրդեան օտարամուտ և հանրասփիւռ բարքն՝ այս երեք տեսակ աղանդները՝ երեք կողմէ ընդունած է. զՀմայութիւնն՝ յարեւմտից՝ ի Փռիւզացւոց, (ուստի յետոյ և զկուռս). ի հարաւոյ՝ զՔաղէքոսիսն, յարեւելից՝ զՊարսից աղանդն և զկրակն. երեքէն այլ անոնց պաշտաման բառերը սեփականած է, ինչպէս իւրաքանչիւր հաւատոց և պաշտելեաց վրայ գրուած ատեն բացատրած ենք։

Հապա չորրորդ կողմէն՝ ի հիւսիսոյ, ինչ ընդունած են Հայք։ — Այդ կողմն՝ մեծ բնական կամ աստուածագործ պարսպով մի պատած և բաժնուած էր իրենցմէ. որ է կովկասեան լեռանց կապակցեալ պարն. սակայն այն այլ ունէր իր մէկ քանի պահակներն և անցքերն. որոց կարօտ այլ չեն գաղափարք՝ երկրէ երկիր անցնելու, և ոչ արգելք՝ լերինքն և սառնամանիք։ Հայոց ոտք՝ թէ ոչ ամէն ճամբայ բացած են, գոնէ կոխած են. կըրնամք ըսել թէ ամէն ազգի լեզուի և

կրօնից և գոյից ծանօթութիւն ունեցեր են. և եթէ վկայուած այլ չէ՝ և ոչ այլ ժխտուի՝ թէ ի հիւսիսայնոց այլ կրօնական ինչ առած չըլլան։ Հին ատեն ընդհանուր անուամբ հիւսիսարեակքն Սկիւթացի անուանէին, որոյ պարզագոյն տարրն է Սակ, և Սակք կամ Շակք յատուկ ցեղ մ'այլ շատ հեղ և շատ տեղ յիշուած է ի պատմութեան. նա եւ ի Հայս՝ անոնցմէ կարծուի մնացեալ Շակաշէն գաւառի անունն. վասն զի ծանօթ և հռչակուած է Սակաց արշաւանքն յարեւմտեան Ասիա, անցանելով ընդ այս ի Փոքր Ասիա, վեց դար առաջ քան զթուական Փրկչին, և անոնց հալածմամբ՝ հաստատուած Սակական տօնքն և բարեկենդանն։ — Ս. Եպիփան՝ իր Հերձուածոց գրոց մէջ առաջին աղանդն յետ ջրհեղեղի Սկիւթական կոչէ, Σκυθισμός, մինչեւ ի ժամանակ Թարայի հօր Աբրահամու. անկէ ետեւ կարգէ զՀելլենական կամ դիցական։ Այդ հին աղանդն հասարակ համարելու է և Հայոց և իրենց համանման փոխզացւոց. որոյ նշան մ'այլ կըրնան համարուիլ ասոնց և մերոց լեզուի մէջ նոյնանիշ բառեր. ինչպէս, Պրայ՝ որ նշանակէր անոնց մեծ աստուածն.

Աբիս կամ Ափիս՝ չաստուածն երկրի, ի մեզ այլ Ափն ցամաքի նշանակ, նա եւ հող կամ երկիր նշանակելով գրուած կայ. « Տեսի զաստեղս և զլուսին՝ զի » կային անկեալ ափի »: Այսպէս Տապիս՝ կրակի դիցունհի, առ մեզ Տապ բառն տաքութեան, առ Հնդկիս Տապատ, և այլն. — Եթէ ստոյգ և եթէ հաւանական համարուի յետջրհեղեղեան նահապետաց բնակութիւնն ի Հայս՝ մինչեւ ի խառնումն և բաժանումն լեզուաց, Եպիփանու սկիւթական աղանդոյ կենդրոնն այլ կ'ըլլայ ի Հայս, և Հայկական ու Սակական աւուանց մէջ այլ մեծ տարբերութիւն չկայ, երբ յիշենք հ և ս տառից լծորդութիւնն, և Հայկ ու Հայ անուանց տարրն և շատ հեղ Հա գրուիլն փոխանակ Հայի, վրաց այլ զմեզ Հաոս կոչելը կամ գրելը: Թողլով զայսպիսիս առ բանասէրս, կարեւոր ընդունելիք երեւցածն է Սակական կրօնից հնութիւնն, Փոիւզացւոց այլ նմանութիւնն, յորոց շատ բան առին Յոյնք, Հայոց այլ Փոիւզացւոց հետ (շատ հեղ յիշուած) ազգակցութիւնն, որոց նոյն վկայուին և նահապետքն՝ Գոմեր և Ասքանազ. և մերոց և այս ազգաց լեզուի, զգեստուց և հին

կրօնից նմանութիւնք, զորս՝ հետազօտութիւնք լեզուարանականք, կրօնաբանականք և աշխարհագրականք կամ ազգաբանականք, յուսամք որ աւելի այլ պարզեն:

ԳԼՈՒԽ ԺԴ.

Վ Ե Ր Զ Ա Ր Ա Ն

Վերջի անգամ մ'այլ անհարկելով մեր երկրի դրից և չորս կողմէն պատած այլալեզու և այլակրօն ազգաց, Հայաստանի բնական խառնարան մի ըլլալն լեզուաց և կրօնից, զարմանք չէ, և Հայ ազգին բարքն և բերմունքն այլ քննելով՝ զրեթէ և հարկ էր. և եթէ բաւական նիւթեղէն յիշատակարանք չկան կամ չեն երեւիր, և ոչ իսկ ազգային գրաւոր աւանդութիւնք, կրնան քիչ չըսուիլ օտարաց մէջ, մանաւանդ Յունաց՝ զրած յիշատակք. մեր կողմանէ այլ՝ ազգային լեզուի ընդարձակ ասպարէզն կամ բովքն, որ դեռ անսպառ է, և ոչ ըստ բաւականին փորուած, կամ ոչ արուեստագէտ հմտութեամբ:

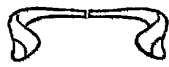
Յետ ամենայնի հարկ է յիշել, թէ այսքան այլեւայլ ծագմամբ կրօնից ըն-

դունող և պահող ազգն, որ և յամառու-
թիւն ունի ի կարծիս՝ (հանդերձ իրեն
դիւրաւ յարելովն յօտարս), ինչպէս այս
ամեն բան թողուց, անհետ ըրաւ, և ոչ՝
կամ թէ գրեթէ ոչ ինչ գրաւոր կամ
նիւթական մնացորդ մի թողուց՝ իր հե-
թանոսական գրուածոց և քանդակաց,
կոոց, սպասուց, և այլն։ — Ետքիննե-
րուս համար կըրնամք ըսել, թէ դեռ
երկրին ծոցը բաւական հետազօտուած չէ.
գրուածոց համար՝ թէ շատ չէին և կա-
մաւ այլ ջնջուած են. իսկ միանգամայն
հին հաւատոց և կրօնից համար (թողլով
աղթարական մնացեալ հետքը), հարկաւո-
րիմք խոստովանիլ՝ որ հրաշալի կերպով
մի եղած է այս բանս, և առանց այսոր
չէր կըրնար ըլլալ առ հասարակ բազմա-
միլիոն ազգի մի թողուլ իր նախնեաց
պաշտօնն և պաշտելիքը, և ընդունել գրեթէ
տոնէութիւն, և արդէն մշտնջենաւոր հրաշք
մի է, որ այն արիական կոչուած (Հայ)
ազգն, իր ցեղակցաց մէջ մի միայն և
բոլորովիմք քրիստոնեայ ըլլայ, մինչ և
այլք կամ իրենց հին դիցաբանութիւնը պա-
հած են, և դեռ իրենց կրակը վառեն և
պատուեն, կամ իսլամութիւն ընդունած են։

— Շատ ազգաց մէջ առ փոքր փոքր մտած է քրիստոնէութիւնն, նոյն իսկ և ի Հայս՝ ի սկզբան քարոզութեան Առաքելոց և առաքելաշաւիղ Հարց . և միշտ մնացեր է Բարդողիմեայ և Թադէոսի սերմանած հատն և վառած լոյսն, այլ նուազ, սակաւ և ծածուկ. ինչպէս վրկայեն նահատակութիւնք անոնց աշակերտաց 'ի Գողթն և ի Սիւնիս, Ոսկեանց, Սուքիասանց, Սանդիստոյ, Թէոդորոսի Սալահունւոյ, Այրարատեան վկայից, Մեհրուժան եպիսկոպոսի կամ եպիսկոպոսապետի Հայոց, և այլն: Բայց այսոնք, եթէ կըրնամք ըսել, աստուածային ընդհանրական սքանչելիօք էին, ինչպէս և ուրիշ ազգաց մէջ. իսկ Տրդատայ՝ այն Հայոց գոռ և գոռոզ և ամէն կերպով հսկայ տիրապետին ատեն, կարծես մարդկան միտքն այլ պահանջէ՝ որ Աստուած այլ գերագոյն զօրութիւնը՝ յայտնէր, և անով նուաճէր նախ այն սէգ թագաւորը, — « որ այն- » չափ երեւելի եղեալ քաջութեամբք ա- » ռաւելոյր ի մարտս պատերազմացն. նա » եւ յուղումպիադսն Յունաց՝ հսկազօր » երեւեալ. . . որ սիգալովն աւերեաց » զթումբս գետոց, ցամաքեցոյց իսկ ի

» սիգալ իւրում՝ զյորձանս ծովուց » . —
 յետոյ այնոր հզօր բազկաւ իրեն բիրտ և
 հնապաշտ հպատակաց բազմութիւնը, ա-
 ջակցութեամբ կենդանահրաշ Լուսաւորչի
 փափուկ ձեռաց: Երկու բարք և բռնու-
 թիւնք միախառն՝ կատարեցին Հայոց դարձն
 ի հին հեթանոսական հաւատոց՝ ի նոր
 և ի բուն ի ճշմարիտ հաւատս Քրիստոսի.
 որոյ շուտափոյթ ընդունելութեանն հարկ
 և առիթ եղան այն սքանչելիքն՝ զոր
 պատմէ Ագաթանգեղոս, և որք ինչպէս
 այլ քննուին, ամփոփուին և մեկնուին,
 չեն կըրնար առանց հրաշից սոսկ երեւել,
 և խախտել Հայոց 1600 տարուան հաս-
 տատուն և եռանդուն աւանդութիւնը. զոր
 ի միջի այնքան այլադէնից և հալածա-
 նաց՝ (բաց ի քանի մի վատ ուրացողնե-
 րէ) սիրով և պարծանօք պահեցին և պահեն
 և յոյս ունիմք որ պիտի պահեն. շնորհօք
 առ հասարակ մարդկութեան յաւիտենա-
 կան լոյս ծագող Ամենաիրկչին Քրիստոսի,
 և աղօթիւք յատուկ Հայոցս Լուսաւորչին՝
 Ս. Գրիգորի: Սմա սէր և պատիւ, և Նմա
 փառք և գոհութիւն. և ինձ ուրախութիւն,
 որ այսպիսի յիշատակաւ՝ քաւեմ գրիչս,
 ասանկ խափանուած և խափանելի իրաց
 վրայ գրելէն:

Ուրախ լեր հոգի քրիստոնէութեան, զի
խաւարն մերժեցաւ և տին ծագեցաւ. և
միշտ և հանապազ լուսատու լիցի քեզ
Քրիստոս. որում միւսանգամ, բիւր ան-
գամ և միշտ՝ փառք, այժմ և ի յաւիտեանս :

ՅԱՆԿ ԱՆՈՒԱՆՑ

Տ Ե Ղ Ե Ա Ց Ե Ի Ա Ն Զ Ա Ն Ց

(Նշանակք. - դ. Դիք. Դիւցազն. - շ. Լէք. - ժ.
Ծաղիկ. - քղ. Քաղաք)

Արգար 337

Արրահամ նահապետ 27

Արաթանդեւոս 44. 180. 215. 279. 296. և այլն.

Ազամեմնոն 295

Ազինոր 259

Ազեւոր աստղ 146

Ազնիւ 324. տ. Ազնի

Ազոււատես 0ժ 169

Ազոււի քար 1. 42

Աղամ 16

Աղամանդ բոյս 87

Աղոնիս 94

Աղուա դ. 21

Աղատ 1. 39

Աղատք 282. 307. 362

Ազմնագող 415

Ազէր-Պէհրամ տ. Վահագան

Ազոնակ մող 356

Ազուր. Ազուրական (ամիս) 362

- Աթանայէլ հրշտ. 220
 Աթարվան հմայք 378
 Աթենաս 280. 285. 298
 Աթենոգրէնէս (Ա.) 319. 330
 Աժդահակ 19. 167. 315
 Աւ. Աւք 240
 Աւաւունք (աստղ) 126
 Աւիդդա (Անահիտ) 281
 Աւիկա. Աւիկէ 64
 Աւիրադիւթք 405
 Աւկիմոս 263
 Աւմոն. Աւմոս գետ 61
 Աւտարք տ. Աղթարք
 Ակըրբի քար 45
 Ակնի (կրակ) 96. 318
 Ակնիս 283. 324
 Ահաբիման 371
 Ահեկան. Ահի 155
 Ահեւական (գիւղ) 318
 Ահիտի դեւ 284
 Ահունաւատ (օր) 365
 Ահումվահիսդա 381
 Ահուրա 230. 275
 Ահրանք (օր) 157
 Ահրմէն. Ահմե 227. 358. 359. 382
 Ադ 406
 Ադաւնի 180. 393
 Ադբակ 318. 333
 Ադբերք 49. 54. 65
 Ադեդն (Հայկին) 132
 — ծիածան 130

- Աղեղնաւոր (աստղ) 140
 Աղէկ Մանուկ 222
 Աղէկախօտ տես թուփառմուլը
 Աղբամարայ ծով 22. 37. 47
 Աղբարք 80-1. 85. 89. 107. 222. 430-7. և այլն
 Աղիճ 267
 Աղնոս (Արտեմիս) 324
 Աղուհսուկ (ցաւ) 436
 Աղջամուղջ ժամ 161
 Աղտն 26
 Աղցք գեօղ 467
 Աճաբար 416
 Ամայէլ օձ 169
 Աման տ. Օման
 Ամանորայ Դէք 276. 325
 Ամարտատ 340. 362
 Ամիսք 151
 — Պարսից 362-4. 366
 Ամին 338
 Ամշաբանտ տ. Էմշապէնտ
 Ամպանայ 397
 Ամպար աստեղք 123
 Ամպարտք 377
 Ամպատես օձ 169
 Ամբիոն 45
 Աճեղջիւր 141
 Աս 230
 Ասահար 233
 Արաքաջ (Սբատ) 266
 Անագունն (օդ) 71
 Անադատ 341. 294

Անակ 54

Անահիտ 42. 131. 279-98. 463. 470 և այլն.

— ԺԹ օր ամսոյ 158

Անահտայ աթոռ 288

Անահտական գաւառ 286-9

Անամեւք 285

Անանիա վ. 50-2. 277. 293

— Շիրակ. 73. 123. 128. 131. 128. 315

Անրնակ տեղիք 244

Անդրակն ? աստղ 143

Անի դ. 287. 341

Անի (Կամախ) 277 և այլն.

— օր 157

Անիտակ 143

Անիբան (օր) 367

Անկաստղ 144

Անճեւացիք 42. 48. 288. 434

Աննիոս 25-6

Անոյշ 216

Անուշակ (Աստուած) 217

Անուշաւան 77. 265.

Անտար (չար) 370.

Անտեմոս (Նեոն) 249

Աշալուսա (Արշալոյս) 158. 304

Աշխարհ 383

Աշխարհամարան օր 154. 303

Աշմուղ (դեւ) 370

Աշտիշատ տ. Յաշտիշատ

Աոյ 259

Աւիտուի. Աւրակապ	} 412
Աւրեւել	

Աջքունք (ցաւ) 437
 Ապան արիս 364
 Ապուրն 98. 310
 Ապուր 67. 189
 Ապուտատ ճուղ 379
 Ապրիլդէկեան 330
 Ասաքէլ Սիւնեցի 225. 243
 — Անեցի 429
 Առիւծ աստղ. 141
 Առիթէն (ցաւ) 436
 Առէգ 192-4. 203. 444
 Առնակ 244-6. 251. 439
 Առնորիոս 356
 Աօ (աստուածային) 21
 Ասակ (օր) 158
 Ասրուրգ } 21
 Ասկերտ }
 Աղաւատ } (Էսկան) 19. 20
 Աղվատ }
 — Բ օր Աւելեաց 365
 Ասկալոնացիք 337
 Ասկիւպիոս 219
 Աղենի 406
 Ասուպ 147
 Ասուր դ. 24. 94
 Ասուրաս (ոգիք) 234
 Աստարտ 282-3 336
 Աստեղք 115. 148
 Աստեղագիտութիւն 390
 Աստիագէս դ. 19
 Աստղակոյտք 127

Աստեղատունք 139

Աստղիկ 53. 288. 300-305. 498.

— Դուռար Նոյի 225. 262

— Էօր ամսոյ 157

Աստղնաբերդ 301

Աստղիդուս հրշտկ. 19

Աստուած 5. 16

Աստուածներն 115. 131. 216. 258

Աստուածաշէն 22

Աստուատթա 20

Ասքանազ-հան 260-1. 356. 502

Ասքըսէշ 370

Ասքինոս (Լուսին) 261

Աֆունճակէր 370

Ատահեր կամ Ատրահեր աստղ. 132. 137

Ատերկատ դ. 337

Ատիդիաս դ. 305

Ատլաս 124

Ատրուշան 56. 354

— Էօթն Ատրուշանք. 375

Ատրպատական 92. 375

Արագած Լ. 34

Արածանի 69

Արամ 263

Գօր ամսոյ. 157

Արամազդ 45. 53. 118. 125. 273-9. 358

— Ամպրոպային 278

— Ուխնպեան 276

— այ Աստղ 138

— այ տուն 278

Արայ 192. 263. 401

Արայեան մանուկ տ. Անուշաւան

Արարատ Լ. 34
 Արաց ամիս 154
 Արաքս 60-1
 Արաքսոս բոյս 86
 Արբել 60
 Արեգ ամիս 152-55
 Արեգ Ա օր ամսոյ 157
 Արեգակն 93-105
 Արեգական ծաղիկ 105
 Արեգականապաշտք 97-105
 Արեգակնածագ բլուր 100. 288
 Արեգակնաշայկաց օձ 169
 Արես 40
 Արեւիա դ. (Երկիր) 25
 Արեւ 87. 99 տ. Արեգակն
 Արեւածագ ծղ. 105
 Արեւու վարիչք 98
 Արեւատուութիւն 99
 Արեւիք գաւառ 100
 Արեւորդիք 79. 100-4
 Արեւորդիկ ծ. 105
 Արիկ 170
 Արծուի. Արծրունիք 180
 — աստղ. 143
 Արկաս 125
 Արկող աստղ 143
 Արհաւիրք 342
 Արհն. տ. Արմէն
 Արմազ 338
 Արմաւիր 77. 97. 265. 287
 Արմենակ 77
 Արմենիոս 339. 356

- Արմէս 342
 Արմինի 58. 111
 Արմնա 342
 Արմոզ 264
 Արմոնիա 259
 Արշալոյս 158-9
 Արշամ 98
 Արուեստաւոր օձ 155
 Արջ աստղ 124. 142
 Արտախոյր (լուսնիբազ) 121. 122. 123. 139
 Արտաշատ 287
 Արտաշէս Ա. 98. 269. 276. 335. 428. 493
 — Բ. 39. 64. 74. 175. 281. 287. 333. 384.
 476. 494.
 Արտաշէր Սասան. 56. 354. 384
 Արտաւազդ Ա. 270
 — Բ. 39. 198. 208-11. 287. 266. 266. 270. 329
 — Կամարական 440
 Արտեմիս 279. 285. 296-9
 Արտիպիհէշ 13. 361. 477
 Արտուիգուր, ազատ 368
 — աղբիւր 284
 Արփոզ (ժամ) 160
 Արքայութիւն 381
 Արքտորոս աստղ. 125. 134. 139
 Աջի դ. 21
 Աւա, ազատ 367
 Աւարոս երկայնաճնօտ 176
 Աւելեաց աւուրք 156. 396
 — Պարսից 365-6
 Աւետա տ. Զննաւետա
 Աւետիք Ամդեցի 122. 143
 — Տիգրանակերտցի 135

Ափիս 470

Ափրողիտեա, Ափրողիս 273. 283-4. 302. 304

Աքեմենեանք (Պարսք) 372

Աքիստ (Հմայ.) 392

Աքումի (չար) 370

Աքրին (աղօթք) 382

Բաբելոն 24. 282

Բագ. Բոգ. Bog 460

Բազայառիճ. Բազառիճ 308. 460. 461. 464

Բազաստան 461

Բազարան 272. 287

Բազաւան 56. 325. 461

Բազուէ. Բազէոս 461

Բազին 15. 460-1

— Գերեզմանաց 450

— Եօթն Բազինք 272. 472

Բազու 55

Բազրացիք. Բերկրացիք 63

Բազրեւանդ 56. 325

Բազէ. Բազունիք 180

Բազմաստեղք 124. 126. 135. 146

Բազմոտանի աստղ. 140. 142

Բազմոյթ տ. Բազմաստեղք

Բազում. Բազումք աստղ. 126. 146

Բաթնիքաղ 337

Բախտ. Բաղդ 390. 436. 440

Բակարոս գետ 60

Բաւաղ 94. 232. 337

Բաւման (անմաւ) 363

— ամիս 363

Բամբակ ծղ. 103

Բանսարկու 234

- Բաշաւոր օժ 169
 Բաշիք 389. 398
 Բարդաճան 389
 Բարդոզիմ. առաք. 42. 48. 100. 288. 434. և այլն
 Բարզափրան 98
 Բարձր. 39
 Բարշամ Ասորի 128. 315
 Բարշամինա 335
 Բարսեղ Մաշկեւոր 16. 67
 Բարսմունք 374
 Բարտի ծառ 80. 103
 Բաքոս 217. 331
 Բըջող օժ 169
 Բեզեկ (արեւ) 94
 Բեէդզերուդ 229
 Բել 27. 60. 94. 132-33 254
 Բելիսամա դ. 336
 Բելլոնա դ. 284. 340
 Բելփեզովր 94
 Բերանակապ. տ. Փանդամ
 Բեւեռք աստղ. 124. 142
 Բժժանք. Բժժագործութիւն 408
 Բժշկարան 437
 Բնապաշտութիւն 27. 30
 Բողապփտ 377
 Բռւ 197
 Բուզանդ պատմիչ 194
 Բութ լ. քար. 47-54. 421
 Բութկի Ս. Գէորգ 54
 Բուժունիք 164
 Բուլղարք 296
 Բռամաղ. Բռումաղ. Բոնպալ տ. Լմբոնաղ

Բրահմա դ. 20. 323. 338. 355
 Բրհտոնք (ազգ) 43
 Բրիթ դ. 340
 Գագիկ Բ. 401
 Գաղանածակք 166
 Գամիրք (կապպադոկիա) 18. 349. 394
 Գայիանէ 55
 Գայիմ և Գացիմ 339
 Գայլ աստղ. 143
 — գետ 289
 Գայլավազ 145
 Գան (ցաւ) 436
 Գանիւմիդէս 259
 Գանսէէ (Գանձակ?) 382
 Գարէդիւթ } 404
 Գարընկէց }
 Գեհեան 453
 Գետք 59. 60
 Գետահմայ 390
 Գետնակոչ 423-24
 Գետնառիւծ (ցաւ) 436
 Գերեզման 439. 443-451
 Գերիոն 129
 Գէորգ Սկեւոացի 16. 195. 400. 423
 Գէտ 398. 420
 Գիզակ (ժամ) 161
 Գիշերակի դեւ 232
 Գիշերամուտ 159
 Գիշերավար աստղ 135
 — Լ օր ամսոյ 158
 Գիսանէս 320-21 տ. Գեմետր
 Գիսաւոր աստղ 146

- Գիր առնել կամ հանել 415. 431
 Գնայուն (ցաւ) 436
 Գողթն 77. 167
 Գամեր 502
 Գորգոր (Իւ օր) 158
 Գորտնիկ (ցաւ) 437
 Գուտտադա (Աստուած) 19
 Գութանի աստղ. 127. 139
 Գուշակութիւն 398. 416
 Գուպարց աստղ. 127. 146
 Գուտանք 441
 Գրապանակք 411. 431
 Գրարարութիւն 390
 Գրգուռ լ. 37. 40. 63
 Գրիգոր լուս. 43. 44. 54. 164. 291-2. 299. 303.
 312. 319. 329. 473. 484. 507
 — Նարեկ. 258
 — Մագիստ. 78. 101-2. 238. 332. 401
 — Սկեռացի 16
 — Տաթև. 120. 209. 224. 240. 424
 Գրողն 201. 244. 439
 Դախմայք. Դուխմա 373. 445
 Դահման (ազատ) 367. 381
 Դամբան 445
 Դանաթ. Դանիթ 283
 Դանաֆուր (մեղք) 382
 Դանիէլ մարգ. 119. 398. 430
 Դաշտէր ազատ 368
 — աստղ. 310
 Դարբնաց քար լ. 42. 47. 52. 288
 Դարեհ 354. 364
 Դարմատ 370

Դարուստ. Դարվանս 388

Դաւիթ Անյաղթ 225

— Աւակայ որդի 101. 394. 404. 414. 434

— Սաւաճորեցի 104

— Մեկնիչ 197

Դելփիս 420

Դեղատուութիւն 392. 434

Դեղբաւի քար 470-8

Դեմեար և Գիսանէ 176. 296. 320-325. 334

Դեն 12

Դենի մազդեզն տ. Մազդեզն

Դեւք 42-43. 209. 221. 229-32

— Նիւթական 238

Դէմոն (Դեւ) 221. 229

Դժնիկ (չար) 241

Դժոխք 334. 452-53

Դի. Դիակն 451

Դիանա 279

Դիոնիսոս դ. 330. 333-34

Դիոս (Զեւս) 273. 277. 333

Դիորփոս դ. 26. 40. 87

Դիպուկ (ցաւ) 437

Դիր. Դիրք (գերեզման) 446-48

Դից մայրի 456

Դիւակոչ 400 } 390

Դիւահարցութիւն ,

Դիւթութիւն 390. 403-4

Դիք 252-53. 267-68. 499

Դոդոն 77. 420. 425

Դուխմա տ. Դախմայ

Դուղդա, Dughda 351

Դատերք Զայլեմանց, Համբարեաց, Վայրենեաց 196-98

Դրախտ 458

Դրուժք 235

Դրուիդք, Druides 76. 313

Եանատք. Եագատա 362. 483

Եաշդ (Երդ) 353. 362

Եասնա (զիրք) 353

Եզնակ Աստուծոյ (ճճի)	} 182
— Ոսկի	

Եզնիկ Կողք. 58. 176. 186. 192. 201-2. 208. 230. 268. 357-58. 409

Եզնկաքի Յուհ. 120. 153. 234

Եզող աստղ 138

Եզա (աստուած) 18

Ելաստղ 144

Եղանակք 148-161

Եղերամարք 440

Եղիշէ 57. 123. 375-79. 451

Եղշերու 175

— Արուսեակ աստղ 121

Եղշերուաքաղ 175. 188-91

Եղրդակ բոյս 104

Ենանոս 98

Ենիոս դ. 295

Ենովս 121

Եպիփան 204. 502

Եսայի Նչեցի 405

Ետրուսք 288. 327. 394

Երազք 427

Երազահան (զիրք) 112. 427. 429

Երազագէտ	} 427
Երազադատ	
Երազադիւթ	
Երազահմայ	

30. Երազընդան 312
 Երազմոյն 312
 Երակէս 128
 Երասի 60-61. 86
 Երասի Քաղաւոր 342
 Երեզ 288. 292-4. 484
 Երեմիա Մեղրեցի 186
 Երոտուլի 289
 Երեք Քաղաւորք. աստղ. 132
 Երինէ. ա. Ընգղայ
 Երեցուկ ծղ. 104
 Երկաթ (Հմայ) 406
 Երկնահայեաց օձ 169
 Երկնէր հրկին 95, 316
 Երկրատես (ժամ) 160
 Երնջա բոյս 85
 Երողոտ 348
 Երուազ 384
 Երուանդ 209-12. 286. 254. 341
 Երիալէ 131
 Եւոլոս 72. 74
 Եփեզենի 293-5
 Եփրատ 61
 Եօթնազրեանք 439
 Եօթնաստեղեան խորան 127
 Եօթնփորակեան բազինք 55. 471
 Զադեն 338
 Զակրոս L. 333
 Զանդ աւեստա տ. Զնտ-աւեստա
 Զանդիկք 19. 352
 Զատիկ 338
 Զարատ մոզ 356

Զարուանա աքերանա 275. 357
 Զաքարիա կաթողիկոս. 122-5. 130
 Զեթէս. Զեթիկ 339
 Զենականք (Հմայ.) 390
 Զենարան 465 տ. Զոհ
 Զենտ-աւետա 345-54
 Զեւս 15. 22. 230. 274
 Զերաիւշթ-նամէ 353
 Զիւէ. Զիւա 287. 291-2. 340
 Զիոյ դ. 310
 Զոհ. Զոհարան 461. 465. 475. 482. 487-88
 Զոստրիանոս 264
 Զովադ. Զովոդ 139
 Զուարթունք 220
 Զրադիշտ 19. 47. 57-9. 103. 350-85
 — Հայ մոզ 264
 Զրախօս 423
 Զրուան 121. 149. 301. 349. 357
 Զօկրէ տ. Լուսաբեր
 Էլ. Էլոհիմ 15
 Էմշասփէնա 360-2
 Էսֆինդամատ (Գ օր Աւելեաց) 365
 Էր (Արայ) 263-4
 Էրիս դ. 341
 Էրտիպիէէշ (օգոստոս) 363
 Էփիմէրաէս 110
 Էֆրատիապ 364
 Ըղձապատումք 425. տ. Իդժ
 Ըմբնադ 144
 Ընգղայ 66
 Ընկնաւոր. Ընկուոր 421
 Ընձուդտ տ. Սուռնափա

Թաթառ 72
 Թաղէոս Առաքեալ 279
 Թանսար մոգպէտ 353
 Թարա 268. 501
 Թասաթա դ. 337
 Թարիմովս աստղըշխ. 120
 Թաւութ (հմայից աման) 435
 Թերափ 268
 Թէոդորոս Սալաշունի 506
 Թէոպոմպոս 383
 Թէոս 274
 Թիզ բանալ, չափել 404
 Թիլն աւան 299
 Թիլ (գերեզմանք) 445
 Թլկուրանցի Յովհ. 103. 230
 Թմնի. Թմիս 64
 Թոնրակ-եանք. 37. 101
 Թովմա Արծր. 27, 214. 318. 333. 442
 — Մհծոփ. 102. 392. 426
 Թովլէութիւն. Թովիչ 390
 Թորգոմ 259. 262
 Թորթան 336
 Թուխք 235
 Թուփառմուլք (Աղթարք) 429-30
 Թաղա. Թեպղ 239
 Թոիչ աստղ 147
 Թոչման Զի աստղ 142
 Թոչուն od 169
 Թոչունք 181-2
 Ժաժմուկ 435
 Ժամահար (հմայ) 396
 Ժամանակ 149

Փամանակ անսահման 357

Փամբ տունը 160

— Գիշերոյ 161

Իգնատիոս (աղթար.) 430

— Վ. Զաղատեան (Զուլայեցի) 79. 435

Իդասեդ դեւ 232

Իմ տրամագիծ 169. 432

Իդժք 425

— Անտառաց 426

Իննակնեան տեղիք 324

Իշայծեալն 191

Իշացուլ 192

Իսամ. Էսման (աւագան.) 374

Իսդին (Աստուած) 21

Իսկուհի 215

Իրմէնսուլ 44

Լարան 44

Լաբուրնա 98

Լականագէտ 407

Լակրոզ, Lacroze 19

Լապտակալագ ոճ 169

Լատոնա դ. 45

Լեզուակապ 411

Լեպիդեայք 402

Լեռնեան լիճ 166

Լերդահայութիւն 349. 390-3

Լերինք 37

Լեկոթէա 336

Լիպարեան հողմ 74

Լուծ (Փայլածու) 121

Լունուս (Լուսին) 112

Լուսաբեր (Արուսեակ) 121. 186

- Լուսադէմ (սահ) 159
 Լուսադրերք 66
 Լուսաւորք. տ. Աղթարք
 Լուսին 97. 105-115
 — մասունք 106-7
 — ծաղիկ 107
 — քար 108
 — հետ (Լուսնիքազ) 121
 Լուսնաժէտ. Լուսնահատ 107
 Լուսնախորք 390
 Լուսնակ (Խ օր) 158
 Լուսնատակի ծառ 108
 Լուսնակ 118
 Լուսնոտ ծղ. 108
 Լուսոյ աստղ 141
 Լօշտակ 81
 Խաժք 235
 Խաւախան (Աղթարք) 429
 Խաղողիկ (ցաւ) 437
 Խաչաստղ 127
 Խառնարան աստեղք 142
 Խարաման տ. Հարաման
 Խարքուզ (այծեամն) 191
 Խափանք (կշիռ համաստղ.) 142
 Խեխմորթի ձոր 190
 Լիցգետին 140
 Խէշասպատ (ազատ) 367
 Խէրֆէսդար (պիղծք) 376
 Խիթնաստղ (ՏՏԻ) 170
 Խիւտա 15
 Խիփակ 140. 142
 Խլաթայ ծով. տ. Աղթամար

- ԽԼՈՒՐԴ (ցաւ) 487
 Խմորաթաղք 405
 Խնի (ճճի) 170
 Խոզ (աստղ) 143
 Խոլովակ (աստղ) 140. 142
 Խոյ. կենդանակերպ 141
   — պաշտելի 173
 Խոյակ. Խոյակապ } 173-74
 Խոյակերպ }
 Խոյր հայկական 112. 495
 Խոռ, որդի Հայկայ 153
 Խոռեմ (ապրիլ ամիս) 363
 Խորածոր 75
 Խորան 462
 Խորխոզ od 169
 Խոցտուկ (ցաւ) 437
 Խուակ տ. Խիփակ
 Խուլիկ 436
 Խոււմրա 437
 Խուրշիտ 363
 Խուրտատ (Ամառ) 361. 363
 Խալիկ (ցաւ) 246
 Խաիբք. Խաբաղիւթ 395
 Խաղկամուտ 328
 Խաղկունք 80-88. 103. 130
 Խայդ (ժամ) 160
 Խառապաշտութիւն 76-80
 Խէս. Խաս. Խիսական. Խիսարան 478-9
 Խիածան. Խիրածան 126. 128. 130
 Խիծառն աստղ 142
 Խիբ կաթին 126-29
 Խիրանի զօտի 130-31

- Մերանուկ (ցաւ) 436
 Մերինկատար տ. Տերինկատար
 Մկուրատ 122
 Մկրաւորի 121
 Մմակ (հիւսիս) 150
 — իՔ օր ամսոյ 158
 Մմակա (դեւ) 150
 Մննդաբաշխութիւն 397
 Մովացուլ 192-89
 Մովու դատերը 70
 Մունգա քղ. 212
 Մպաւոր (չբատ) 123
 Մրարը (հմայք) 434
 Կաղամ 259
 Կաղմոս ո. Հայկայ 254
 Կախարդասար { 392
 Կախարդատեարը }
 Կախարդութիւն 387. 391-2
 Կաղնի 76. 313
 Կամախ 446
 Կամար 129
 Կայան աստղ. 128
 Կայծակնատես od 169
 Կանամինոյ (չար) 370
 Կանաչ od 169
 Կանգուար լ. 42
 Կանխագէտ 424
 Կապ (մարմնակապ) 410
 Կապարին աստղ. 140
 Կապոյտը մեռելոց 441
 Կապպադովկացիք (Գամիրք) 18. 349. 394
 Կառք երկնից 128

Կառք Մարի 129

Կատիճակող (թռչուն) 182

Կատու 170

— ապաշտ 172

Կարթ ճիրանագուլ աստղ. 128

Կարիճ 169. 432

— համաստեղ. 140

Կարիւպտիս 67

Կարկառք քարանց 44

Կարճընդեաց աստղ. 142

Կարմիր աստղ. (Հրատ) 121

Կարմիր-կանաչ (Միրանի գօտի) 131

Կարօտմանա 381

Կաւկաս Լ. 331

Կելտք, Celti 43. 76

Կենդանակերպք 139-41

Կենդանեաց պաշտօն 162-82

— անուամբ շէնք, անձինք 176-9

Կենդար դև 232

Կենտաւրոս 402

Կեշտք Պարսից 377-9

Կեր (ցաւ) 436

Կերբեր շուն 172

Կէպր 346

Կըրճատ, տես Կճաւ

Կիւբիէ դ. 284. 299. 340

Կիւճարադ 354

Կիւս, Կիւսահմայ 402

Կիւրոս 264

Կղեմէս Աղեքս. 264

Կճաւ (տեղի) 55

Կմախք 445

- Կշիռ համաստդ. 136-41
 — Հայկն 136
 Կող, Գող, God (Աստուած) 15
 Կոծ մեռելոց 441
 Կոկորդիլոս 197
 Կոմանա քղ. 287. 291. 340
 Կոմիտաս 295
 Կոյս համաստդ. 140
 Կոնկանաս լ. 41
 Կոնիուկ 355
 Կովաս (ողի) 368
 Կովացու (թռչուն) 182
 Կովկոլոտաիկ (թռչուն) 182
 Կոր. Կարիճ 169
 Կորդակ (տօն) 290
 Կորդի իՖ օր ամսոյ 158
 Կորդիք լ. 40
 Կորուման. տ. Կարումանա
 Կուտու գղ. 321
 Կուռք 268-72 հայլն
 Կուր (ճճի) 170
 Կարիանոս 430. 434-36
 Կապաշտութիւն 28. 268. 343
 Կահաիոս (հրեշտ.) 220
 Կասնոս 149. 275
 Կահաիաս 264
 Կաուրք հերաց 441
 Կրակ-ապաշտութիւն 45-59. 361. 375
 Կրողն 244. տ. Գրողն
 Կրօնք 8-10
 Հա. Հայ. Հասո 502 տ. Հայկն
 Հարդուրենկ (ազատ) 367

- Հաղիան 248
 Հազիմաթ (հմայ) 400
 Հազրպետ 103
 Համակդեն 378
 Համառօտք (դատաստան հոգւոց) 451-2
 Համասպրամ } 84
 Համասփիւռ }
 Համաստեղք 118
 Համբարու 195-99
 Համիստան պէհիշէ 381-2
 Համհամ Ծ. 376
 Հայակն Փռիւզացի. 258
 Հայկ 22. 23. 27. 152. 254-64
 — բերդ 22
 Հայկն (աստղ և դ.) 126. 131-38
 — կշիռք 136
 — Շամփուրք 133-7. 257
 — Շրջան 138
 Հայկին եօթն աստեղք 257
 Հայկին Պատրուակ 134
 Հայք (հսկայք) 254-5
 — վիպասանք 64. 314
 — մօզք 356
 Հանգուցակք 433
 Հանդերձեալ կեանք 438-54
 Հանկն աստղ. 143
 Հատահմայութիւն }
 Հատահարցութիւն } 390. 404
 Հատընկեցութիւն }
 Հարաման. տ. Ահրմէն
 Հարուանց ամիս 155

Հարցողք. Հարցուկք 311. 399. 420
 Հաւաքօս (պահ) 159
 Հաւակոխք 393
 Հաւահարցութիւն | 390-3
 Հաւահմայութիւն |
 Հաւքալ 410
 Հաւք (պաշտելի) 182
 — անուանք անձանց 180
 Հիթիթանք 433
 Հիթում Ա. 209
 Հիծանակ (աստղ) 147
 Հիծանոց (աստղ) 129. 320
 Հիդահարութիւն 390
 Հիւ 341
 Հիտեաւէշ ցուլ 383
 Հիքա 130
 Հիբակէս 129. 314. 318. 319. 333. 339
 Հիբմէն 342
 Հիբմէնուլ (քարինք) 44
 Հիբմէս 310-11
 Հիբոյիդ (տօն) 156
 Հիբով 156
 Հիբոլէտ. Հիբալատ 378
 Հիփեստոս 240. 304
 Հէլ (դէս) 240
 Հիդրա 166. 190
 Հիբիկ ծղ. 130
 Հիբոլէտ Նամրի Արմինի 58
 Հիւսիսայդ 147
 Հմայեակք. Հմայեկք 431
 Հմայութիւն. Հմայք 385-94
 Հնչել ահանջաց 405

Հոգւոց վանք 48

— կայանք 381-3. 451-54

Հումա դ. 248

Հողաբլուր } 444

Հողվերք }

Հողմ 71-2

— զիպաւ 222. 233

Հոմ. Հոմա 367. 376. 383. 389

Հոյակապ տ. Խոյակ

Հոնավար. Հոնովէր 359-60. 480

Հոնուէտ 368

Հոշտէրմահի 382

Հոռեան } զիւդ. 153. 154. 321. 363

Հոռի }

Հովիւ աստղ. 143

Հոր Հորա. Հորի. դ. 153. 217

Հում հառում (ազատ) 367

Հուպարա 180

Հւր տ. կրակ

— բակ 52

Հւր Գերեզմանաց 450

Հոամա դ. 323-4

Հոսսափ (օդ) 71

Հոաքիէլ հրշտ. 220

Հոնմիա 232

Հոփսիմեանք 38. 53-5. 65. 111

Հսկայք 255

Հրաման մահու } 439-40

Հրաւէր — }

Հրանդ (Բ օր ամսոյ) 157

Հրաշաղէտ 403

Հրատ 121. 137

- Հրատ ա. Ատրուշան
 Հրեշտակք 206. 217-21. 244-6. 362
 Հրեա, Hrede դ. 156
 Հրէշք 66. 183-205
 Հրոտից. Հրորտից 156. 363
 Հրուդեն կամ Ֆերիտուն 351
 Զի (պաշտ.) 172
 Զիացուլ 189. 191
 Զինագոյն ու 169
 Զինածու. Զին ածել 414
 Զկնամբ 72
 Զկտույն (հմայք) 414
 Զմեռն. Զիւն 150
 Զոպարեր թ. օր ամսոյ 157
 Զուկն համաստդ. 140
 Զօն. Զօնիք 483
 Ղազար Զահեցի 171
 — Փարպեցի 57. 394
 Ղամէր (Լուսին) 108
 Ղեւնդ-հանք 57. 378
 Ղինճէղա (ոգի) 370
 Ղերուդաման (ազատ) 368
 Ղուկաս վանանդ. 142
 Ղուպարի (ազատ) 367
 Ճակատագիր 390. 439
 Ճանճիկ }
 Ճանճկուլ } 232
 Ճաշակք 488-9
 Ճառագայթեալ (ժամ) 160
 Ճեհնակ 155
 Ճեւղիկ }
 Ճիւղք } 205. 225. 238

ձգիք 182

ձոկանոտ աստղ. 142

ձուհի տ. Զուհի

ձուճակը. ձուճաղը 452

Մա. Մաս. դ. 295. 340

Մագանայէլ հրեշտ. 220

Մագատ տ. Նագատ

Մագդեզանց դէն 344-85

Մագդեղ (օր) 157

Մագիկ (ցաւ) 437

Մաթրա (բան) 360

Մաժան 277. 329. 450

Մահարժան 444

Մահիկ 114

Մահմի դեւ 371

Մաղաբախուքիւն 390

Մայա (հրապոյր) 389

Մայր դ. 341

Մանագկերտ 102

Մանաճիհր 112

Մանաւազ 61

Մանէս, Manes 216

Մանի 40. 111

Մանի (ժՁ օր ամսոյ) 158

Մանիթոպ 331

Մանիտոն 226. 300

Մանիքեցիք 359

Մանրագոր 82

Մանրէսբանդ (աղատ) 368

Մանրոդ (ճճի) 170

Մաշտոց 478

Մասիս Լ. 34. 37-40. 211

- Մասիս ԺԸ օր ամսոյ 158
 Մատաթիա Դոմինիկեան 25
 Մատաղ 449
 Մատթէոս Ուռնայեցի 146
 Մատէր 282
 Մատրան ամիս 153
 Մարազի գ. 102
 Մարանդ ք. 165
 Մարդար (Դ օր ամսոյ) 157
 Մարգարէ 418
 Մարգաց 155
 Մարդաղայլ 203
 Մարդազոհ 52
 Մարդախոտ 81
 Մարդապայ 202
 Մարդաքաղ 201
 Մարերի 155. 363
 Մարզոն աստղ. 142
 Մարկոս Անտոնիոս 292
 Մարմնագոյն (ցաւ) 437
 Մարմար մոզ 356
 Մարմնախաղ-աց 408. 430
 Մարմնատես օձ 169
 Մարուտ 234. 316. 367
 Մասնհա (ոգի) 368
 Մեղաբիւ 384
 Մեզնէ Աղէկներն 221
 Մեծահառաջ օձ 169
 Մհհհհհհ. Մհհհհհ 114. 154
 Մհհհհհ
 Մհհհհհհհհ
 Մհհհհհհհհհ մատեանք } 458-9
 Մհհհհհհհհհ

- Մեհրուման հպիսկոպոս 506
 Մեղու 169
 Մեղվոս հրշտ. 220
 Մեղաի գիւղ 321
 Մենեսարայ. Մեծասարայ 340
 Մեռելահմայ } 398. 424
 Մեռելահարցուկ }
 Մեռկուր 311. 419
 Մեսրովպ 478
 Մերտին 102
 Մէն (լուսին) 111. 339
 Մէնիկ 98
 Մէնհիր 44
 Մէշիա. Մէշիանա 380
 Մթացեալ, (ժամ գիշերոյ) 161
 Մթին լ. 39
 Միթրա. Միթրոս 305
 Միհր 26. 40. 49. 52. 94. 179. 305-9 360 և այլն
 — ժե կամ ի օր ամսոյ 157. 364
 Միհր անուն անձինք 309
 Միհրական տօնք 304. 369
 Միհրականք (քանդակք) 305. 369
 Միհրան վրաց թագաւոր 338
 Միհրդատ 179. 427
 Միհրնէրսէհ 307. 373
 Միյարտա (յազեալ) 376
 Մինոխրէտ 353
 Միջագիտութիւն 390
 Միռա դ. 341
 Միս. Մեն դ. 339
 Միսայէլ հպիսկոպոս 205
 Միտրա (Անահիտ) 281

- Միւլիտատա դ. 282-3
 Միւկ տ. Մոզ
 Միւպետ 347. 378
 Միւրտիլոս 240
 Միւրթար Անցի 256
 Միւրթար Ապարանցի 102
 — Գոշ 83. 195. 256. 447
 — Կաթողիկոս 102
 — Հերացի 84
 — Չեչկանց Շիրակականցի 429
 Մծխիթա 278. 338
 Մծխիթոս 97
 Մծղնեայք 102
 Մկնանկ
 Մկնարած } 171
 Մկնտօն }
 Մղձաւանջ 247
 Մշտիկ 361. 479
 Մնասւիկ 61
 Մոզ-ութիւն 344-85
 Մոզպետ 347. 378. 378
 Մոլորակք 120. 123
 Մոխրանոցք 49-50. 375
 Մոխրապաշտ 50. 345
 Մոկիսոն. Մոզիսոս 349
 Մոկք 54. 122. 348
 Մոկաց բերդ 301
 Մոդոք 232
 Մոնթութիւն 497
 Մովսէսեան մովսէս 379
 Մովսէս Խորեն. 209. 223. 269. 273. 314-7 և այլն
 — Կաղանկատ. 332

- Մովսէս Մարգարէ 17. 41
 Մորի (հեղինակ) 295
 Մորմենաշայեաց օձ 169
 Մորղման (գերմանացի) 19
 Մուշեղ Մամիկ. 194
 Մուն 112
 Մուր (ճճի) 170. 432
 Մուրտատ (ամիս) 364
 Մուրց ժ. օր ամսոյ 157
 Մսուրք (աստղ.) 128-9
 Մրբիկ 73. 316
 Մօտիւզդին 121
 Յարեթ 27. 262
 Յազ. Յազիւ 377
 Յազդ. Եզտ 18
 — Սիւնի 18
 Յազկերտ 57. 331. 375
 Յակոբ Մժրնայ 38
 — Նաշապետ 44
 — Սրճեցի 336
 Յամբուշատ 86
 Յաշտ 362. 462. 482. 487
 Յաշտիշատ 272. 321
 Յաշտից տեղիք 461
 Յասոմի (օղ) 71
 Յասուն 262
 Յարդագող 126-9. 147. 320
 Յաւերժահարսունք 70. 222-4
 Յիզիարուզիտ 374
 Յիշատականոց 445
 Յորնաղ 389
 Յովիէլ հրշտ. 220

- Յովհաննահաւ 182
 Յովհաննէս Իմաստ. 165. 170-72
 — Կարապետ 330
 — Մանգակունի 390. 431. 440
 Յովսիփոս 190
 Յուդարկաւորութիւն 440-5
 Յուշկապարիկ 195. 202-5
 Յուռութք { 388. 390. 406
 Յուռթութիւն }
 Յուստիանէ 430. 434
 Յօրանքեւ (Հմայ) 414
 Դարի (Մարգարէ) 419
 Դարոգ. Դաբու դ. 337
 Դարուէոն 250
 Դազատ (օդ) 71
 Դահիւ 121. 286. 297
 Դայադք 70
 Դայիդ երկեր 286
 Դանա. Դունէ դ. 279. 287. 298-300
 Դասք 352
 Դարօտք 395. 406
 Դաւաւարդ 74. 152. 211. 326-30
 Դերբովթ (Բեւ) 214
 — լիւան. 37
 Դիպտուն 131
 Դին 248-51
 Դիւփա 71
 Դիւտոր 215
 Դիւրաք 180
 Դիրեանք, Nereides 67
 Դերբովթնիկ 354
 Դիրսէս Լամբր. 303

Ներքին Շնորհ. 101. 220. 408

Ներքին կայսր 249. 373

Ներգաղափար աստղ 146

Ներքին } 283-5 297

Ներքին 45

Ներքին շնորհ 367

Ներքին շնորհ 222. 226

Ներքին, Ներքին 333-34

Ներքին 69-70

Ներքին դեռ 290

Ներքին 447

Ներքին. Ներքին 398

Ներքին 487

Ներքին 174

Ներքին 201

Ներքին 25. 28. 225. 300. 350

Ներքին 332

Ներքին 221. 305. 349

Ներքին (Ներքին) 251

Ներքին. Ներքին 480. 488

Ներքին (Ն.) 278. 338

Ներքին դեռ 232

Ներքին 40

— իջ օր ամսոյ 158

Ներքին (Ներքին) 282

Ներքին }
Ներքին. } տ. Սակ

Ներքին 199. 210. 453

Ներքին թուական 304. 467

Ներքին (անմահ) 361

— ամիս 364

- Շաղալոտ (ժամ) 161
 Շամանդադ 74
 Շամիրամ 45. 193. 350. 401. 407
 Շամիրուք Հայկին ա. Հայկն
 Շանթակոդ (ժամ) 160
 Շառաւիղեալ (ժամ) 160
 Շարժակը բժժանաց 390
 Շեղջատիրք 390
 Շէմսի (արեւապաշտ) 104
 Շընդունգն 67
 Շիդարք 237
 Շիմաթ 133
 Շիշ և Շամիրուք. ա Շամիրուք
 Շիրիմք 447
 Շմբրշախ 102
 Շնիկ աստղ 137. 142. 144. 351
 Շնոհուր 245
 Շուդ. 102
 Շուազ 200
 Շուն (սաշտեալ) 172. 393
 — Միծ 133. 137. 143
 — Երեքգլխի 67. 172. 190
 — Արտաւազդայ 194. 208
 Շուշան ծղ. 103. 361-2
 Շուտտ }
 Շուտտահան } 200
 Շուտիկ 200. 436
 Շտեմարանք հարաւոյ 135
 Շրջոդ դեւ 231
 Ոգամ. Ոկամ 341
 Ոգեդէնք 206. 438
 Ոգիք Բարիք 217-226

— Զարք 226-34. 370-1

Ողւոց հանել 410

Ողիւսհւս 68

Ողորոնահմայք 390

Ուխտագոս 118. 276. 301

Ոկոմի զդ. 342

Ողջակէզ 475. 482

Ոսրրիս 94. 419

Ոսկեմայր. Ոսկեծին } (Անահիտ) 296. 302

Ոսկեհատ

Ոսկեծղի 304

Ոսկի Եզնակ (ճճի) 182

Ոստանէս 356

Ովկի ո. Աւիկա

Ովրհաստէս 298-94

Ոտն կծել 409

Որմիս 351

Որմիզդ 121. 274. 358-366

— կրակ 51. 56. 384

— զրէի դիւան 311

Որմզդական դիք 51. 276. 325

Որովայնախօս 400. 423-4

Ուլունք 406

Ուլնիս 340

Ուխտար (օդ) 147

Ունկան հարկանելն 409

Ուշման (Աշուն) 150

Ուտի ծառ 361

Ուտն մոզուց 374

Ուրակ, Uragus, ու 185

Ուրանիս 281

Ուրանոս 262

- Ուրբաթագիրք }
 Ուրբաթալէզք } 436
 Ուրբաթատեսք }
 Ուրհի 215
 Ուրու (Արհւ) 100. 215
 Ուրուական 207. 214-217. 399
 Ուրուապարտ 215
 Ուրուորդ. Օրիորդ 216
 Չարն. Չարք 227-35
 Չարադեւ 230. 236
 Չարակն 412
 Չին. Ճին 207
 Չինեւատ կամուրջ 380
 Չնչմանք (Ժամանակք) 435
 Պալարակապք 487
 Պահապանք. Պահպանակք } 390. 411. 431. 435
 Պահարանագիր }
 Պահլաւք } 332. 377
 Պահլաւիկ դեն }
 Պահք աւուր 158
 Պաղատ տ. Պաշատ
 Պաղատանք 13
 Պայազիտ 175
 Պայլիկեանք 101. 170
 Պայք 189. 202
 Պան 201
 Պաշատ-ոյզ 1. 53. 278. 301. 421
 Պաշտօն. Պաշտամունք 5. 13. 455. 475-89
 Պաշտօնական սպասք 456-75
 Պաշտօնեայք 489-497. և այլն
 Պապ դ. 501

- Պատարգատ քղ. 300
 Պատառում 128
 Պատարագ 13. 481
 Պատերազմիկ աստղ 143
 Պատկանեան Գաբրիէլ 407
 Պատկեր Ս. Աստուածածնի 43. 48
 Պատրան (ազատ) 368
 Պատրուակ Հայկին. տ. Հայկն
 Պատրուակ 376. 481
 Պարառու դեւ 232
 Պարզի (ազատ) 367
 Պարզկայ լ. 41
 Պարթեւք 377
 Պարիք 120-4
 Պարխար լ. 40. 158
 Պարկայք 251
 Պարսից կրօնք 45. 345-85
 Պարսկադէն 377
 Պետմոզ տ. Մոգպետ
 Պերսեփոնայ առաջաստ 128
 Պէհրամ (ազատ) 121. 368
 Պէրսամ տ. Բարսմունք
 Պեզաս աստղ 142
 Պիժակ 169. 190
 Պիհէշտ 13
 Պիդծ. Պիդծն 241
 Պիսիդոն 131. 279
 Պիւթիա. Պիւթոնք 420-23
 Պիւլոս դ. 60
 Պիւրիթոս. Պիւրիթովս 401-2
 Պիկյոնի աստղ. 124
 Պլինիոս 87. 317. 356

- ՊԼՈՒՄԱՐԵՏՈՍ 39-40. 60. 342. 383. և այլն
 ՊՀԱՆԱՆԻ (ԱՆՈՒՆԻ) 288
 ՊԴՄԱՏՈՆ 195. 262. 372
 ՊԻԿ (ԱՍՏՈՒԱԾ) 15. 348
 ՊՈՄՆՆԱ 327
 ՊՈՄԿՆՈՍ 292. 294. 427
 ՊՈՆՏՈՍ 112. 339
 ՊՈՌԷ, Eug. Boré 18
 ՊՐԱՆՄԱՆԻԶ (ԳԻՐԶ) 353
 ՊՍԱԿՔ 484. 487
 ՊՐԻՄ Լ. 41. 340
 ՊՐՈԿԻՆՆ ՍՍՏՈՂ. 138
 ՊՐՈԿՈՎԻՏՈՍ 293-4
 ՊՕՂՈՍ ԱՆԱՔԵՅԱԼ 298. 311
 ՋԱԼԻՆՅ. Մ. ՋԱՂԱՆՅ
 ՋԱՅԼԱՄԻՆ 196-8. 202
 ՋԱՅԼԻՄԱՆՅ ՂԱՏԻՐՔ 196
 ՋԱՄԲԱ ԺՂ. 362
 ՋԱՂ. ՋԱՂԱՆՅ 489
 ՋՈՎ ՍՍՏՈՂ 127
 ՋՈՒՆԻ 217
 ՋՈՒՐ (ԿԱՂՏԻՆԻ 49. 59-70
 — ՎԵՐԵԼ 407
 — յՈՒՆՈՒՔՔ 406
 ՋՐԱՐՔԱՂԻՆ 143
 ՋՐԷԿԵԿ 61. 66. 330
 ՋՐՀՈՍ 140. 259
 ՋՐՀՈՆ 297
 ՋՐՕԺ. ՍՍՏՈՂ 142
 ՌԱՐԻՐ ՄՈՎՍԷՍ 120
 ՌԱՂՏԵՍՂ (ՎԳԱՏ) 367
 ՌԱՄ. ՌԱՄԳԱՐԿՈՒՔԻՆ 416

- Ռայ դ. 283
 Ռասակ դ. 371
 Ռափայէլ 220
 Ռեհան ծղ. 361
 Ռեւանպախշ (ազատ) 368
 Ռէշնէվասդ. Ռուշնի 368
 Ռշտունիք 122
 Ռտէհ (տեսանող) 419
 Սարազ 333
 Սարալան լ. 332
 Սարէացիք 100
 Սադի դ. 338
 Սաթենիկ 296. 302. 338
 Սալահունիք 319
 Սալամարդեայ օձ 169
 Սակ { 282. 290. 294. 501-2
 Սակեան տօնք }
 Սահակ Պարթեւ 57. 469. 485
 — Ռշտուն. եպիսկոպոս 57
 Սահմի 154. 296
 Սամիա յաւերժահարսն 154
 Սամոստիա 101
 Սայլաթափ 124-6
 Սայլ 124-6. 142-43
 Սանամօր Դարմանազօղ 130
 Սանդարիս գետ 298
 Սանդակ 339
 Սանդարամէտք { 334-35. 453.
 Սանդարք }
 Սանդարբոկ (Թռչուն) 182
 Սասանեանք 308. 344
 Սատաղ քղ. 272. 463

- Սատանայ 227. 243
 Սատիր, Satyres 201. 258
 Սատուանոս 275. 288
 Սարամայ Եղնիկ 316
 Սարասուադա } 329
 Սարատտա }
 Սարատդ Լ. 64
 Սարաքինէլ հրշա. 220
 Սարգիս Վ. 238
 Սարսափ դ. 71
 Սարկուազ 496
 — Յովհ. Վարդապ. 168
 Սաւալան տես Սարալան
 Սաւան (չար) 370
 Սաւուդ և Սամուէլ 399. 425
 Սաֆարի դ. 102
 Սարսոնք 43. 313
 Սիաւ քար պաշտենալ 50
 Սիդա. Սիդան 462
 Սեմ 350. 356
 Սեթ 211
 Սեմականք 48
 Սենեակք մեհենեայ 466
 Սեպուհ Լ. 40
 Սիւա դ. 323
 Սիւադէմ առող 142
 Սիւանայ ծով 37
 Սիւքուշտ (ցաւ) 437
 Սէին (Իճ օր) 158
 Սէնիկ 98
 Սէրիօզ 382
 Սէրուջ 368. 371

- Սերբիւս Բիւռոսեան 301. 422
 Սերնկոնք (Հմայք) 431
 Սեկիւ տ. Սկիւլա
 Սիմէն 151
 Սիմէոն վ. Աղճնեաց 324. 405
 Սինա լ. 41
 Սինկոդին ? 190
 Սինձ բոյս 104
 Սիսակ դ. 282
 Սիսիանոս 241
 Սիրադեւ 232
 Սիրիոս տ. Շնիկաստդ
 Սիրիուր (օր) 365 X
 Սիւա դ. 156. 338
 Սիւլվանոս 201
 Սինիք 100
 Սիրենեայք, Syrenes 68. 196. 204-5
 Սիփան լ. 37
 Սիփէնտարմիւտ 331
 Սիքսին (Սեաւ քար) 50
 Սկանտինաւեանք 21. 298. 313
 Սկիւլաս և Դիպինոս 277. 317
 Սկիւլա } 67. 189
 Սկիւդ }
 Սկիւթական աղանդ } տ. Սակք
 Սկիւթացիք }
 Սղոցաձուկն 64
 Սմբատ Այրաքաջ } 64-65. 266
 — այ աւան }
 Սննիկոնք 390
 Սոթիս, տ. Հայկին Շրջան

- Սողոմոնի աթոռ աստղ. 143
 -- Մատանի 82
 Սողոփ. Սաղուփ. Սուլիփա Լ. 63
 Սոմա 376. 389 տ. Հոմ
 Սուատաղա 19-20
 Սուգ մեռելոց 440-43
 Սուլթան (աղթարթ) 429
 Սուրնափա 234
 Սուրհապ (օդ) 71
 Սուքայէլ հրշտ. 220
 Սպանդարամետ 74. 330-335. 361
 Սպանդիար 332
 Սպիտակ զգեստ 442
 Սպիտակափառ 336
 Սպիտաման (Ջրադեշտ) 351
 Սպիտառեալ? 128
 Սարաբոն 273. 285. 289. 291. 340
 Սփէնտարմատ 361-3
 Սօսի. Սօսանուէր 77-9. 264. 483
 Սօսեան (Ապուլոն) 265
 Վալա Ասորի 316
 Վահագն / 96. 128. 188. 265. 314-24. 493
 Վահանգն /
 Վահանգն (ԻԷ) օր ամսոյ 158
 — Սենեակ 302
 Վահեվահեան 302. 317
 Վահուխշադրի (օր) 365
 Վահրամ Բարուն 187. 195. 203. 210
 — Աղուանից Իշխ. 28
 Վաղարշ Թգր. 329
 Վաղարշակ 97. 167. 176. 266. 271. 316. 319. 321.
 461

- վան՝ ծով և սահմանը 41. 44 ա. Աղթամար
 վանական վ. 28. 78. 149. 194. 228. 232. 237. 269.
 283. 304. 390
 վանանդ (ազատ) 367
 վանատոր դ. 276. 325-30
 վատքն (չարք) 232
 վարագ լ. 40
 վարագ (իթ օր ամսոյ) 158
 վարագ 143. 178. անուանք մարդկան 178
 վարդամատն 304
 վարդան (Ս.) 57
 — Պատմիչ 17. 27. 123. 134. 394
 վարդավառ 62. 304. 328. 330
 վարոս (Ս.) 166
 վարուն դ. 371
 վարսաման ծղ. 374
 վարսաւոր աստղ 146
 վաք աստղ. 142
 վեհք 252-4. 262
 վեհեղէմ 381
 վեհիշտուշ (Ե օր Աւել.) 365
 վենտիտատ (դիրք) 353
 վերեթրակնա դ. 318
 վերտումնոս դ. 327
 վեցկի աստղ 127
 վեցհազարեակ 436
 վէմ գերեզմանի 445
 վիգար դ. 371
 վիլլը-ֆոռ 17
 վիթխարի 185
 վիշապ տ. Թաթառ
 վիշապ օձ. 164-65. 184-90

- Վիշապ ազունք 166. 314
 — ամուխ նիզակք 168
 — առիւծ. 189-90
 — աստղ 140. 142
 — հանել 72-3. 168
 — ածոր 456
 — կուղ 140
 — արաղ 167. 175-6. 188-90
 — քաղաք 165-7. 321
 Վիշնու 144. 167. 323. 461
 Վիրադ 185
 Վհական օդ 74
 Վհուկ. Վհուքին } 390. 400-2. 424
 Վհահարցուկ }
 Վնասահալած դ. 342
 Վշկապարի տ. Յուշկապարիկ
 Վշաիկ դեւ 232
 Վուլկան դ. 308
 Վռամական կրակ 47. 51. 55. 375
 Վրաստան. Վիրք 96. 112. 212. 278. 318
 Վրոյր 266
 Տահաման. Գահման (ազատ) 367
 Տահար 457-8
 Տայ տ. Խոռեմ
 Տանինի 339
 Տանուէրք տարւոյ 139
 Տապան (գիրեզման) 445
 — արար 445
 Տապան Նոյի 38. 62
 Տապիտ դ. Տապ 502
 Տատիանոս 286. 394
 Տարմենդ մոգ 356
 Տարուն (քաղաք) 377

Տարուպի (չար) 370

Տարտարոս 453

Տարրապաշտութիւն 89-161

Տարօն 96. 166. 301. 317. 320. 465. 492-4. և այլն

Տերուն 235. 371

Տեւան 12. 15. 230

Տէպդուր 378. 497

Տիանա 284

Տիգրան Հայկազն 96. 166. 264. 265. 314-15

— Արշակունի Ա. 98. 266. 269-70. 302. 319.
442

— Բ. 329. 450

Տիորփոս ա. Դիորփ

Տիտան 249. 262. 301

Տէր } 121. 131. 154. 179. 236. 309-14. 325. 370
Տէւր }

Տիրական. Տիրկան գօտի 131

— ամիս 364

— Տօնք 310

Տիւպուա Հելուեմիացի 339

Տերիք 373

Տիւուր 452

Տմորիք 65

Տուլմէն 44

Տուգախ (Դժոխք) 380. 452

Տուէժ (Աստուած) 20

Տուրան 288

Տուշայիմ դեւ 371

Տանաւոր օձ 169

Տրէ ամիս 154. 310

— դեւ 236

Տրդատ 38. 154. 258. 271. 275. 384. 441. 484

Տրդատ Բագրատունի. 402
 Տրեայ գղ. 310
 Տրիմուարի դ. 323
 Տօնք 488-9
 Բուարա դ. 156
 Յանիչ տ. Մշտիկ
 Յորենքադ մշակ տառդ. 143
 Յուլ 73-9. տ. Ապուլապա
 — համատդ. 139-41
 Յոխակ-կուաշ, շուն 381
 Յրօն (իւ օր ամսոյ) 158
 Փաթիթայք 433
 Փայթերակ առնուլ
 Փայթերակել
 Փայթերակոտ օր
 Փայլածու 121
 — (ժամ) 161
 Փանամ. Փանդամ 373
 Փառաւան լիճ 278. 338
 Փառնակ (Լուսին) 112. 264. 339-40
 Փարսիք 346
 Փաւնոս, Faunus 201. 205
 Փերոս 94. 98
 Փեննա 83
 Փենունա 82-4
 Փեռագնոտի. Փառագնոտի 121. 122
 Փէնճի մազտեազն 365
 Փէրուհէրի 214
 Փիլոն երրայեցի 129. 447
 Փոթորիկ 73
 Փիլոսորատոս պատմիչ 333. 347
 Փողախ. Փոյլախ (ճճի) 170. 432
 Փոստոս Բուզանդ 266

- փութկա. փութկա 326
 փութկացիք 19. 26. 112. 257. 333. 390. 501-2 և այլն
 փրաւորտն 156
 փահանայ 490
   — ատակ (բոյս) 82
 փաղ (ֆօշ) 174. 188
 փաղղէութիւն 92. 119. 144-5. 500
 փաղոց ամիս 154
 փաջը (ոգիք) 39. 207-13. 243. 443
   — մարդիկ 255
 փաջաբուրդ գղ. 209
 փաջավազ 209
 փաջաքար Լ. 209
 փաջունակ 213
 փառաստի օդ 71
 փար (պաշտեւի) 42-44. 50
   — և կշիռ (աստղ) 137
 փարագման 381
 փարաթոշ 197
 փարք 432
 փարքէ Լ. 188. 321
 փաւդեայք տ. փաղղէութիւն
 փաւութիւն (հմայք) 435
 փեպուս (խպըլիկ) 247
 փէպկան 121
 փէյիւմէրս 380
 փէշ (կրօնք) 12
 փէրքէզ. փարքազ 143. 181
 փիմեռ 189-90
 փիպպոզ (բու) 197
 փնար (աստղ) 143
 փնարան (գերեզման) 447
 փուահարցութիւն 390. 406

- Քուրայր (Լերանց) 42
 Քուրմ. Քրմարան } 491-5
 Քրմուհի. Քրմանոյշ }
 Քրայցէր (հեղինակ) 286
 Քրիշնա 323
 Քրիստոնէութեան ծագումն ի Հայս 505-8
 Քօշ տ. Քաղ
 Քօչը դիւաց 191
 Օդերեւոյթը 70-74
 Օման 48. 274. 340
 Օձը 52. 163-69 184 482
 — անուն տեղիք 165
 — քաղաք 321
 Օձակոչ 394
 Օժուն գղ, 165
 Օճիրը (սգոյ) 441
 Օշղսէտ (ազատուհի) 368
 Օշէն. Ուշահինա 159
 Օս (Աստուած) 21
 Օր. անուանը ատուրց 157-8
 Օրահմայ 390. 397
 Օրապահ Ազատը 366
 Օրինփն 131-137. 256-7
 Օրհնութիւն 479
 Ֆարվարտէկեան (Աւելեաց) 364
 Ֆերիշդէ 218. 362
 Ֆերիտուն 351. 364
 Ֆերուհէր 214. 371. 440
 Ֆերվերտին (Հրոտից) 363
 Ֆիրիհունտա (ազատ) 368
 Ֆոհուխէշթրէ (ազատուհի) 368
 Ֆրաշաքարդ (Ֆարութիւն) 382
 Ֆրաւաշէս տ. Ֆերուհէր

ՅԱՆ Կ ՊԱՏԿԵՐԱՅ

- Էջ. 24 Աղեղն Հայկին,
» 113 Փառնակ. — Լուսնի դիրք,
» 177 Հեթանոսական քանդակի թ Պայէզիտ,
» 189 Վիշապաքաղ:
» 224 Ի վան գտուած հին պղնձեայք,
» 239 Թաղա,
» 241 Աւ,
» 463 Պղնձեայ անդրի անահտայ գտեալ ի
Սատանդ:
» 471 Քանդակաւորներ ի սահմանս Եզընկայ,
» 473 Դեղթափ:
-

Էջ	Վրիժվելի	Ուղղվելի
18	Եղն	Եղն
111	88	98
137	Սոթիս	Սոթիս
158	Կերդի	Կերդի
168	65-6	72-3
172	125	137-38
175	67	74
182	ճինի	ճինի
186	153	168
204	60	67-8
208	35	39
237	Շիղացարն	Շիղացարն
255	119-25	131-38
256	119-25	131-38
—	Մթիթար	Մթիթար
257	Ընծան	Ընծան
—	124	136
—	102	113
258	185	201
261	102	114
264	Զոստրիանոս	Զոստրիանոս
266	Կր. 35. 191-4	Կր. 39. 207. 12
275	Զրուան	Զրուան
283	Աստարան	Աստարան
—	86	96
296	Ազաթանգեղի	Ազաթանգեղի
322	Մշոյ	Մշոյ
324	86-7	96
341	Հեր	Հեր
342	60-6	60-1
361	307-12	330-35
421	47-52	53-4
422	91-7	207-13
473	441	470
496	161	177